

**150 GODINA OD PROTJERIVANJA
MUSLIMANA IZ KNEŽEVINE SRBIJE**

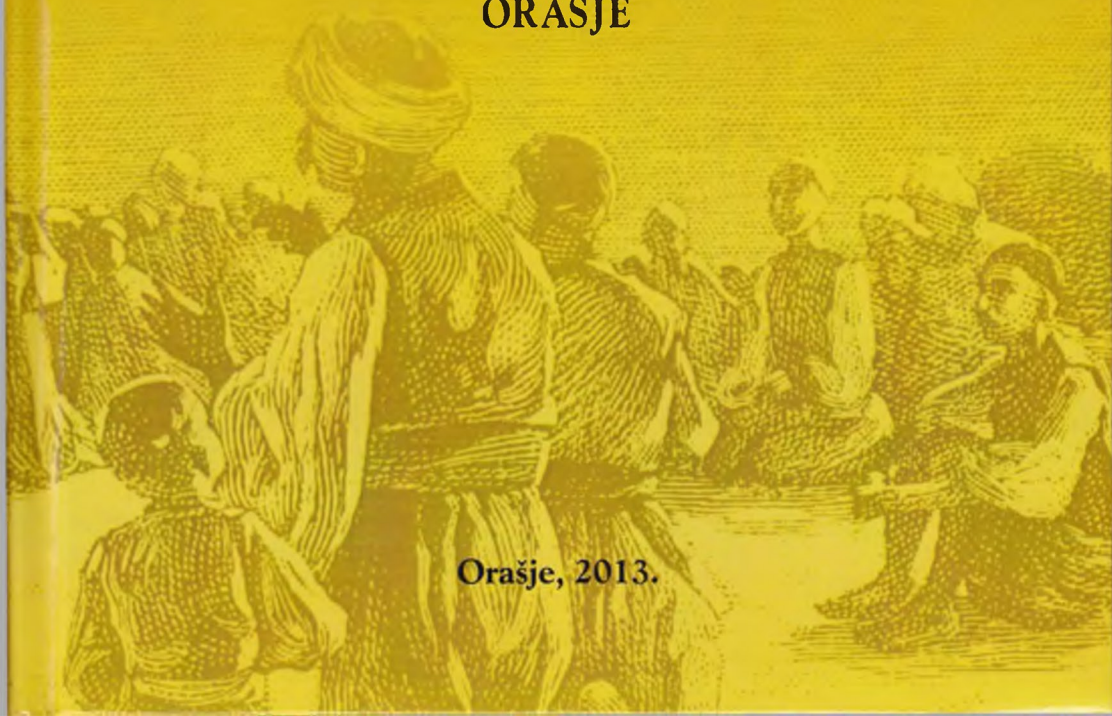
ZBORNİK RADOVA

SA NAUČNOG SIMPOZIJUMA

07. - 08.09.2012. god.

ORAŠJE

Orašje, 2013.

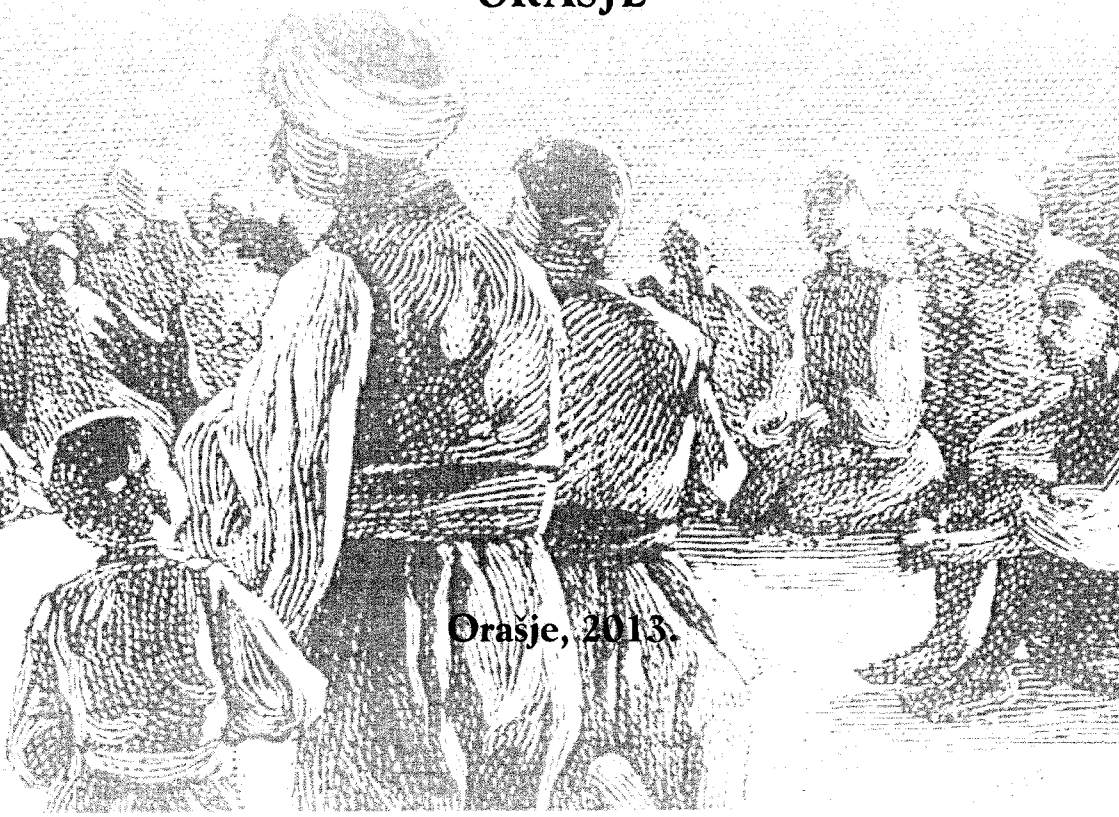
**150 GODINA OD PROTJERIVANJA
MUSLIMANA IZ KNEŽEVINE SRBIJE**

ZBORNİK RADOVA

SA NAUČNOG SIMPOZIJUMA

07. - 08.09.2012. god.

ORAŠJE

Orašje, 2013.

Izdavač: MEDŽLIS ISLAMSKJE ZAJEDNICE ORAŠJE

Suizdavač: MUFTIJSTVO TUZLANSKO

Glavni urednik: Mr.sc. Mirsad ARNAUTALIĆ

Redakcija: Dr.sc. Amir KARIĆ

Prof.dr. Fikret KARČIĆ

Prof. Salim ef. KANLIĆ

Prof.dr. Galib ŠLJIVO

Dr.sc. Sead SELJUBAC

Mr.sc. Mirsad ARNAUTALIĆ

Lektor: Prof. Indira ŠABIĆ

Tehnički urednik: Mr.sc. Mirsad ARNAUTALIĆ

Džemal DELIĆ

Dizajn i naslovna strana: Nusret KLOPIĆ

DTP: Foto - Ćiro

Štampa: Foto - Ćiro, Gradačac, 2013.

CIP - Katalogizacija u publikaciji

Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo

314.745.3-054.73(497.11:497.6)(091)(063)(082)

NAUČNI simpozijum 150 godina od protjerivanja muslimana iz Kneževine Srbije (2012 ; Orašje)

[Sto pedeset godina] 150 godina od protjerivanja muslimana iz Kneževine Srbije : zbornik radova

sa Naučnog simpozijuma 150 godina od protjerivanja muslimana iz Kneževine Srbije,

07.-08. 09. 2012. god., Orašje / [glavni urednik Mirsad Arnautalić]. - Orašje : Medžlis islamske

zajednice ; Tuzla : Muftijstvo tuzlansko, 2013. - 432 str. : ilustr. ; 26 cm Bibliografija uz tekst.

ISBN 978-9958-9631-3-1 (Muftijstvo tuzlansko)

COBISS.BH-ID 20499462

**150 GODINA OD PROTJERIVANJA
MUSLIMANA IZ KNEŽEVINE SRBIJE**

ZBORNIK RADOVA

SA NAUČNOG SIMPOZIJUMA

07. - 08.09.2012. god.

ORAŠJE

Orašje, 2013.

SADRŽAJ

PREDGOVOR	7
SAFET BANDŽOVIĆ - Muslimani u Smederevskom sandžaku: progoni i pribježišta (1804-1862)	9
GALIB ŠLJIVO - Protjerivanje stanovništva islamske vjere iz Kneževine Srbije 1830 - 1878. godine	51
FIKRET KARČIĆ - Protokol konferencije u Kanlidži 1862.: pravno- historijska analiza odredaba o muslimanskom stanovništvu	71
ENES DURMIŠEVIĆ - Muslimani u srpskoj kulturno-političkoj misli (ili: „trebljenje turaka“ kao nacionalni program)	87
ADIB ĐOZIĆ - Ideologija nacija-države i zločini etničkog čišćenja i genocida nad Bošnjacima u 19. i 20. stoljeću	99
IZET ŠABOTIĆ – "Načartanije“ temeljni projekat iseljavanja muslimana iz Kneževine Srbije	129
IZET IBRELJIĆ I SALIH KULENOVIĆ – Ekonomsko-historijski aspekti i geopolitičke posljedice prisilnih migracija muslimanskog stanovništva 1860-tih godina iz Srbije u Bosnu i Hercegovinu	147
SENAID HADŽIĆ – Prosjetitelji Kneževine srbije i njihova uloga u progonu muslimanskog stanovništva od početka 19. stoljeća do konferencije u Kanlidži 1862.	169
AYŠE ZIŠAN FURAT – Muslimanske migracije iz srbije nakon 1862. godine: osvrt na osmansku štampu	189
HATICE ORUC – Seoba muslimana iz Kneževine Srbije i formiranje novih naselja u Bosni (1862-1865)	203
EDIN MUTAPČIĆ – Demografske specifičnosti Bosanske Posavine prije muhadžirske kolonizacije 1862. godine	213
AZEM KOŽAR – Prilike u Bosanskom ejaletu/vilajetu u vrijeme doseljavanja muslimana/Bošnjaka iz srbijanskih gradova tokom sedme decenije 19.stoljeća	233
AMIRA TURBIĆ-HADŽAGIĆ –Antroponimija Gornje Azizije iz 1292. g. A.H. / 1875. A.D.	249
MIRSAD ARNAUTALIĆ – Spiskovi protjeranih muslimana 1862/63. godine iz Beograda, Šapca, Užica i Sokola, a koji su se naselili u današnjoj Donjoj Aziziji – Orašju	267

KEMAL BAŠIĆ – Vjersko-prosvjetne prilike muslimana Bosne i Hercegovine doseljenih iz Srbije sredinom XIX stoljeća	287
SALIH KULENOVIĆ I DR. – Bošnjačko-muslimanske familije Osata nekad i danas	303
NUSRET KUJRAKOVIĆ – Vakuf Azizija džamija u Orašju, Bosanskom Šamcu, Brezovom polju novom iz popisa 1911. godine	355
OSMAN KAVAZOVIĆ – Imami Azizija džamija u Bosni i Hercegovini	361
SEAD SELJUBAC – Hutba - Tri Huseina (održana 07.09.2012./20.Ševvala 1433 h.g. u Džamiji „Aziziji“ u Orašju) ..	427

Zahvaljujemo se svima onima koji su na bilo koji način doprinijeli realizaciji manifestacije u povodu 150 godina od protjerivanja muslimana iz Kneževine Srbije, kao i održavanju naučnog simpozijuma i izdavanju ovoga zbornika.

PREDGOVOR

Stoljeća koja su iza nas, balkanski prostor, su obilježila s jednim burnim i turbulentnim vremenima. U drugoj polovini 18. stoljeća desio se jedan od najvećih egzodusa muslimanskog stanovništva iz tadašnje Kneževine Srbije. S obzirom da je ovo bio jedan od tri egzodusa, koji su se tada dogodili, mogli bismo kazati, u kratkom periodu, godina iza nas je bila godišnjica od 150 godina ovoga protjerivanja. Obzirom da je o ovome jako malo pisano i pričano, a da se muslimanima dogodilo još nekoliko protjerivanja, nakon toga perioda, Medžlis islamske zajednice Orašje, zajedno s Tuzlanskim muftijstvom kome i pripada, pokrenuo je inicijativu i aktivnosti za obilježavanje ove bitne godišnjice. Nije slučajno inicijativa potekla baš iz Orašja, s obzirom da je Orašje jedino mjesto koje je ostalo nepokoreno i neprotjerano u posljednjoj agresiji (1992-1995 god.) na Bosnu i Hercegovinu. U Orašju je ostala i jedina neporušena sultanska džamija „Azizija“ koju je tadašnji sultan Abdu-l-Aziz dao izgraditi za kako se navodi „*sultanove musafire*“ prije 150 godina. Tada se i formiralo novo naselje, također za te protjerane „*sultanove musafire*“, Donja Azizija, današnje Orašje. Zbog toga je Orašje i imalo sve predispozicije za održavanje ovakve jedne manifestacije, u sklopu koje je bio i internacionalni naučni simpozijum pod nazivom „*150 godina od protjerivanja muslimana iz Kneževine Srbije*“.

Manifestacija koja je upriličen trajala je četiri dana u periodu od 06.-09.09.2012. / 19.-22. ševvala 1433. h.g. i obuhvatila je više različitih sadržaja kao što su: naučni, vjerski, kulturni, sportski, muzički itd.

Plod toga naučnog simpozijuma jeste pred vama, a to je ovaj zbornik radova koji sadrži 18 predavanja i hutbu koja je održana u petak 07.09.2012. / 20. ševvala 1433. h.g. neposredno pred otvaranje ovoga simpozijuma. Također se u zborniku nalaze i spiskovi protjeranih muslimana, a koji su se doselili u tadašnju Donju Aziziju, odnosno današnje Orašje. Ovakvi spiskovi se nalaze u Orijentalnom institutu u Sarajevu i kao takvi su navedeni u radu. Također u jednom od radova se nalaze imami Azizija džamija, što smatramo također zanimljivim za čitalačku javnost. Radovi u zborniku su uvršteni autentično, kako su i dostavljeni od samih autora.

Ovaj zbornik radova koji Vam je u rukama je prikupljen i urađen s željom da izlaganja koju su nam u ta dva dana iznijele eminentne ličnosti iz ove oblasti, ne ostanu samo na usmenom izlaganju koje će se spominjati jedno kratko vrijeme i kao sve ostalo prepustiti zaboravu ili samo sjećanju. Ovako ćemo biti sigurni da ćemo budućim generacijama ostaviti trag za daljnje proučavanje i sjećanje s željom da nam se crni dani historije više ne ponavljaju.

Urednik
Mr.sc. Mirsad Arnautalić

Dr. Safet Bandžović, naučni savjetnik
Institut za istoriju u Sarajevu

MUSLIMANI U SMEDEREVSKOM SANDŽAKU: PROGONI I PRIBJEŽIŠTA (1804-1862.)

Sažetak:

Muslimansko stanovništvo u Smederevskom sandžaku je još od kraja XVII stoljeća bilo izloženo učestalim stradanjima, nezaštićenosti, izbjeglištvu, pauperizaciji, epidemijama i nizu drugih egzistencijalnih iskušenja. Nema mnogo naučnih radova o gubicima i traumatičnim iskustvima ove nekada brojne zajednice u dugotrajnoj borbi za opstanak. Prećutkivanje tih udesa jednako je samoj toj tragediji. Tokom prvih šest decenija XIX stoljeća, djelovanjem više unutrašnjih i vanjskih vojno-političkih faktora, kao i pod raznim oblicima prisile, doći će, u nekoliko navrata, do masovnog pokretanja i iseljavanja muslimana iz ovog sandžaka u različitim pravcima unutar osmanske države, pa znatnim dijelom i u Bosanski ejalet. Veliki muhadžirski pokret nastao je po izbijanju srpske pobune 1804. i opšteg progona muslimana. Slamanjem te pobune 1813. dio njih vratiće se u opustošene domove. Proces izgradnje srpske državnosti na prostoru Smederevskog sandžaka dovešće do dalje marginalizacije i nestajanja preostalih muslimana, prisiljavanih pritom da se bez, ili uz male nadoknade, odreknu svojih posjeda i, uz saglasnost centralnih osmanskih vlasti, bespogovorno isele. Novi muhadžirski pokret obuhvatiće 1830-1834. seosko, a idući i završni 1862. - gradsko stanovništvo. Djelimično su pošteđeni samo muslimani – Romi. Naselja koja su ostala iza prognanih muslimana biće izložena uništavanju kulturno-historijskih tragova njihovog višestoljetnog postojanja i dokaza da su tu oni nekada činili većinu stanovništva. Deosmanizacijske procese kao i sve prelomne događaje u prošlosti Balkana treba multiperspektivno sagledavati sa pozicija svih njegovih naroda.

Ključne riječi:

Smederevski sandžak, muslimani, progoni, muhadžiri, deosmanizacija

Migracije imaju značajne posljedice za razvoj naroda odakle se pokreću, kao i područja destinacije. Kada bi se prošlost Balkana promatrala iz perspektive historije raznovrsnih seoba, stekla bi se znatno realnija slika od one koje pružaju izobličene i ekstremno konstruirane nacionalne historije.¹ Unutar njegove slojevite historijsko-demografske problematike značajno mjesto predstavljaju migraciona kretanja muslimanskog stanovništva koja, kao pojavu dugog trajanja, treba promatrati u široj regionalnoj perspektivi. Od "Velikog bečkog rata" (1683-1699.) nastalo je vrijeme opštih progona "muslimanskog stanovništva sa balkanskih prostora a da se za to nisu birala sredstva". Barjak borbe hrišćanske Evrope protiv Osmanskog carstva prelazio je sa jedne države na drugu, u skladu sa ishodom brojnih ratova i savezima koji su pravljani među hrišćanskim zemljama.² Muslimani su stekli strašna iskustva: bukvalno ih je nestajalo dokle god je dopirala bilo koja hrišćanska država. Stav prema kojem su muslimani stranci na evropskom prostoru dio je mentaliteta historijski poznatog pod imenom "Istočno pitanje", koje je u Evropi živjelo od posljednjih decenija XVII stoljeća do 1923. godine, kada su muslimani masovno i nasilno protjerivani iz dijelova Evrope izuzetih od osmanske uprave. Iz te perspektive, muslimani su, bez obzira na njihovu etničku pripadnost, smatrani "strancima" od kojih je trebalo "očistiti" evropsku teritoriju. "Imaginarni Turčin" je ključni "evropski Drugi".³ Nazivanje svih muslimana "Turcima" nije bila posljedica neinformiranosti, već usađenog predubjeđenja i sasvim određenog stava. Semantički sadržaj izraza "Turčin" artikuliran je momentom religioznosti a ne momentom etničke identifikacije.⁴ "Svetska nauka" je, po sudu nekih historičara, "odavno zauzela stanovište" da je do progona muslimana, sa evropskog teritorija u svim ratovima koje je Osmansko carstvo do 1878. gubilo, dolazilo zbog nepostojanja bilo kakve odredbe u međunarodnom pravu da se "muslimanska

¹ H. Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd 2008, 54.

² Ž. Obradović, *Manjine na Balkanu*, Beograd 2002, 98; M. Mazower, *Balkan: Kratka povijest*, Zagreb 2003, 125.

³ S. Bakr-F. Karčić, *Zapad i muslimanski svijet: uzajamne predodžbe*, "Muallim", br. 36, Sarajevo 29. decembar 2008, 39. Još prije Frojda, navodi D. Bjelić, njemačka i austrijska psihologija smatrali su istok Evrope patogenom teritorijom. Slaveni, Jevreji i Turci, su, po toj "nauci, naklonjeni mentalnim poremećajima, jer žive na istoku, a žive tamo jer su patogeni - prema: R. Selimović, *Da li je Balkan podsvest Evrope*, "Politika", Beograd 10. mart 2012.

⁴ Upor. D. Tanasković, "Srbi turskog zakona" ili "Turci srpskog jezika", u: *Serbia i komentari*, Beograd 1991, 215; N. Filipović, *O problemima društvenog i etničkog razvitka u doba osmanske vlasti*, diskusija: *Problemi etničkog razvitka u Bosni i Hercegovini*, Prilozi, br. 11-12, Sarajevo 1975-1976, 278; J. Ignjatović, *Memoari: Rapsodije iz prošlog srpskog života*, Beograd 1966, 42-43; T. P. Vukanović, *Etnogeneza Južnih Slovena*, Vranjski glasnik, knj. X, Vranje 1974, 305; Đ. Magarašević, *Putovanje po Srbiji 1827. godine*, reprint iz 1882., Beograd 1983.

manjina u oslobođenom teritoriju” mora zaštititi.⁵ Mnogi od “izvršilaca” procjene stanovništva “osmanske Evrope” bili su inficirani rasizmom. Evropske statistike o stanovništvu “osmanske Evrope” su bezvrijedne kao procjena ukupnog broja stanovnika. Zapadni pisci nisu konzultirali primarne izvore populacione statistike tog prostora - osmansku državnu statistiku, ne uvažavajući činjenicu da samo oni koji broje stanovništvo mogu stvarno znati i njegov broj. Osmanski organi su bili jedini koji su brojali stanovništvo Carstva, pa su samo oni mogli dati tačne podatke.⁶

Jednu od značajnih dionica osmanske i balkanske historije predstavljaju, izazvani djelovanjem niza faktora i pod raznim oblicima prisile, muhadžirski pokreti iz Smederevskog sandžaka, započeti krajem XVII i okončani šezdesetih godina XIX stoljeća nestajanjem muslimana sa tog prostora. Oni su se nalazili u nepovoljnom materijalnom položaju zbog svega što su pretrpjeli od kraja XVII stoljeća, a pogotovo u doba Karađordevog ustanka. U tom periodu morali su nekoliko puta napuštati svoje domove. Prisilna raseljavanja lišavala su ih materijalne i životne sigurnosti, dovodeći ih u stanje neizvjesnosti i potištenosti.⁷ Progoni započeti 1737-1738. nakon austro-osmanskih ratova, nastavljani su i tokom XIX stoljeća.⁸ Ratovi, bune, kuge i opšte propadanje sabijali su preostale

⁵ M. Ekmečić, *Opažanje o Srbima u turskom časopisu “Perceptions” za februar 2000.*, Radovi, br. 3, Banjaluka 2000, 181. Bečki kongres 1815. je, po njegovom sudu, to pravdao “*prirodom islamskih ratova*” koji se po raznim odredbama ne završavaju mirom, nego samo primirjem. Svi zarobljenici, ukoliko kao muslimani žele ostati na “oslobođenoj strani” moraju promijeniti vjeru, kao i hrišćani na “turskoj strani”. Po “tradiciji koju je prekinuo tek Berlinski kongres” – piše ovaj historičar, “kad sultan gubi delove evropskog zemljišta, muslimanska manjina se međunarodno-pravno ne priznaje” – prema: M. Ekmečić, *Srpski narod u borbi za nezavisnu državu*, “NIN”, br. 2772, spec. dodatak, Beograd 12. februar 2004.

⁶ J. McCarthy, *Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva (I)*, Glasnik, Rijaset IZ u BiH, br. 7-8, Sarajevo 1999, 745. M. Ekmečić piše da u naučnim analizama brojevi imaju čarobnu moć, “iako od njih ništa nije nepouzdanije, ako se upotrebljavaju s predumišljajem. U jugoslovenskom slučaju, gde je cela kultura otrovana nacionalizmom, statističko dokazivanje prošlosti je postalo neubedljivo, tim više što za razdoblja za koja nisu ostavljeni popisi stanovništva sama istoriografija, a naročito istorijska demografija, može praviti radikalno suprotne proračune... Procene broja naroda u beogradskom pašaluku, pre revolucije 1804, pokazuje razlike između 200.000 i 800.000 ljudi” – prema: M. Ekmečić, *Apologija istorijske demografije*, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1990, 11-16.

⁷ Upor. S. Bašagić-Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463.- 1850.)*, Sarajevo 1900, fototipsko izdanje Istanbul 1994, 119-125; R. Tričković, *Beograd pod turskom vlašću 1521-1804*, Zbornik za orijentalne studije, br. 1, Beograd 1992, 127; M. Đorđević, *Srbija u ustanku 1804-1813*, Beograd 1979, 59.

⁸ M. Hadžijahić, *Turska komponenta u etnogenezi Bosanskih muslimana*, Pregled, br. 11-12, Sarajevo 1966, 491; opšir. S. Bandžović, *Bošnjaci i balkanski muhadžirski pokreti*, Godišnjak, BZK “Preporod”, Sarajevo 2006, 322-343.

muslimane u gradove.⁹ Ovo stanovništvo je dijelom obnavljano dolaskom iz raznih mjesta Bosne i Rumelije.

Jezgro muslimanskog stanovništva u Smederevskom sandžaku formiralo se kroz dugotrajan proces primanja islama lokalnog slavenskog življa, doseljavanjem sa istoka, nastanjivanjem i asimilacijom grupa i pojedinaca neslavenskog porijekla. "Turci" po gradovima bili su većinom muslimani južnoslavenskog porijekla, uz mali broj Osmanlija, Pomaka i islamiziranih Levantinaca i Albanaca.¹⁰ Muslimani, među kojima je bilo malo etničkih Turaka, koje su nazivali "Turkušama" ("tursko čeljade"), "Gangrcima" ili "Mandžukama", početkom XIX stoljeća činili su većinsko stanovništvo u gradovima ovog sandžaka, odnosno, u "Beogradskom pašaluku" kako je netačno nazivan.¹¹ Među tim stanovništvom bilo je dosta i muslimana pristiglih iz Bosne nakon Beogradskog mira 1739. i potom izvršenih reformi u ovom sandžaku kojim su zemljišni odnosi izgubili raniji značaj. Nakon austro-osmanskog rata ("Dubički rat" 1788-1791.), okončanog Svištovskim mirom 1791. i korekcijom granica na štetu Bosanskog ejaleta, doći će do novog doseljavanja dijela muslimana iz izgubljenih bosanskih krajeva.¹² Beograd, Smederevo, Šabac i Užice bili su centri života muslimana u Smederevskom sandžaku koji je imao 12 nahija: Beogradsku, Valjevsku, Jagodinsku, Kragujevačku, Požarevačku, Požešku, Rudničku, Smederevsku, Sokolsku, Užičku, Ćuprijsku i Šabačku. U njima je krajem XVIII stoljeća, zajedno sa žiteljima utvrđenog Sokola, u dvadesetak naselja Sokolske nahije i u palankama Podrinja,

⁹ Upor. D. S. Čohadžić, *Rašid beja Istorija čudnovatih događaja u Beogradu i Srbiji*, I, Spomenik SKA, XXIII, Beograd 1894, 36-39; V. Vinaver, *Tursko stanovništvo u Srbiji za vreme Prvog srpskog ustanka*, Istorijski glasnik, br. 2, Beograd 1955, 79; opšir. S. Bandžović, *Popullata myslimane e pashallëkut të Beogradit në kohën e Karagjorgjit dhe Milosh Obrenoviqit*, Drita e Jetës, Reviste për filozofi, religjion, shkencë dhe kulturë, Numër 1-2, Gjilan 2007, 286-306.

¹⁰ V. Stojančević, *Miloš Obrenović i njegovo doba*, Beograd 1966, 380; upor. B. Drobnjaković, *Stanovništvo Srbije za vreme prvog srpskog ustanka*, u: *Geografski lik Srbije u doba prvog srpskog ustanka*, Srpsko geografsko društvo, knj. 32, Beograd 1954, 36-51; V. Stojančević, *Tursko stanovništvo u Srbiji pred Prvi srpski ustanak*, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, br. 13-14, Novi Sad 1956, 128-129.

¹¹ "Beogradski pašaluk" se ne spominje u osmanskim izvorima. Postojao je Smederevski sandžak u kojem se nalazio i Beograd. Upravnik ovog sandžaka imao je titulu paše i stolovao je u Beogradu. Udomaćen u narodnom govoru "Beogradski pašaluk" prihvaćen je i u zvaničnoj prepisci Habsburškog carstva. Vremenom je, iako netačan, iz lokalnih pisanih spomenika prešao u historiografsku literaturu i publicistiku – vidi: H. Šabanović, *Da li je postojao Beogradski pašaluk?*, Istorijski glasnik, br. 1-2, Beograd 1954, 204.

¹² Opšir. vidi: M. Hadžijahić, *Neki rezultati ispitivanja etničkih kretanja u Bosni u XVIII i prvoj polovici XIX stoljeća*, diskusija u: *Problemi etničkog razvitka u Bosni i Hercegovini*, Prilozi, XI-XII, br. 11-12, Sarajevo 1975-1976, 296; također vidi: G. Šljivo, *Prvi pokušaj bosanskih krajišnika da vrata Cetingrad u sastav Bosanskog vilajeta (26. april 1809. - 14. maj 1810.)*, Prilozi, br. 31, Sarajevo 2002, 111-114.

Kolubare i Šumadije živio pretežan broj muslimana pod upravom paše u Beogradu.¹³ U dvanaest nahijskih središta - naselja varošskog tipa, i u deset varošica i palanki (Bagrdan, Batočina, Palanka, Kolari, Grocka, Trstenik, Karanovac, Čačak, Palež, Boleč, zatim u Ramu, Golupcu, Gradištu, Dobri i Poreču), razvijali su se mali trgovačko-zanatski trgovi. Smederevski sandžak je slovio kao veliko tržište stoke za cijeli prostor od Podunavlja do Jadranskog mora.¹⁴ Srbi po gradovima mahom su bili trgovci (dućandžije) ili zanatlije (većinom jekmegdžije, kujundžije, terzije, tufekdžije). Beogradske erlije - "Turci-građani" bili su puni takta, predusretljivosti i poštovali su svakog, da bi i drugi njih poštovali: "Trebalo je videti njihovu decu, kako mirno iz škole idu bez džake i larme. Turci su po svim malama imali svoje "džanbase" duše popečitelje. Oni su pazili na vladanje sve turske dece, đaka i šegrt". Trgovci su išli na ručak ostavljajući dućane otvorenim. U vremenima opšte nesigurnosti gradski ljudi su se međusobno znali pomagati i čuvati.¹⁵ Gradski živalj je, osim "iskvarenog srpskog i grčkog, znao i turski jezik", što je bilo normalna pojava u takvim sredinama gdje su se ljudi slično odijevali i živjeli po istočnjačkim običajima. Jedna petina srpskog jezika je tada istočnjačkog, turskog porijekla. Srbi su mahom živjeli po selima.¹⁶ Sa podozrenjem su gledali na gradske saplemenike – "varošlije", zazirući od gradova kao centara drugačijeg načina života i kulture.¹⁷ To će dovesti do eklatantnih primjera sukoba sela i grada.

¹³ Muslimani su, pisao je prota Matija Nenadović, najviše "varošani među kojima ima i težaka. Uz ovijeh uz njih idu zanatlije i trgovci, po tome age i begovi; tako među njima ima "više klasa" naroda".

¹⁴ V. Stojančević, *Iz srpske nacionalne prošlosti*, Beograd 1998, 51-52, 63; M. Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja: Istorija Srba u Novom Veku (1492-1992)*, Beograd 2008, 158.

¹⁵ Upor. M. S. Petrović, *Beograd pre sto godina*, Beograd 1930, 48; M. Teodosijević, *Poznavaoici turskog jezika kod Srba*, Orijentalistika, Filološki fakultet, Beograd 1997, 53; J. Cvijić, *Jedinstvo i psihički tipovi dinarskih Južnih Slovena*, Beograd 1999, 65. Neki muslimani, poput bogatog Rustem-bega Hadži-Ridžalovića, bili su pokrovitelji srpskih trgovaca. Trgovačke firme su najčešće imale po tri kompanjona: "jedan Srbin, drugi Turčin, treći Jevrejin. To su bili početni znaci kosmopolitizma" – vidi: B. Bogdanović, *Glib i krv*, Beograd 2001, 172.

¹⁶ Najvažnije institucije srpskog naroda pod osmanskom upravom, od porodične zadruge do institucije knežine potiču iz srednjovjekovne Srbije. Osmanlije su te oblike samouprave preuzele dijelom iz *Dušanovog zakonika* i bile su najizrazitije obilježje srpske historije u osmanskome periodu. Glavna tekovina tih institucija jeste samouprava društva i patrijahalna demokratija, što čini osnovu "srpske patrijahalne civilizacije" – vidi: *Čemu nas uče iz istorije*, Kragujevac 2006, 22.

¹⁷ S. Branković, *Nezavisnost slobodoljubivih*, Beograd 1998, 20; M. Ekmečić, *Istorijska opomena*, Književnost, br. 10, Beograd 2000, 1229. Vuk Karadžić je pisao o prilikama u ovom sandžaku krajem XVIII stoljeća: "Svuda Turci žive samo po gradovima i po varošima i palankama, a Srbi samo po selima... narod srpski nema drugih ljudi osim seljaka. Ono malo Srba što živi po varošima, kao trgovci i majstori zovu se varošlije; i budući da se turski nose i po turskom običaju žive... oni ne samo što se ne broje među narod srpski, nego ih još narod i prezire"; opšir. D. Pantelić, *Beogradski pašaluk pred prvi srpski ustanak 1794-1804*, Beograd 1949.

Sticanje srpske državnosti bilo je u neposrednoj vezi sa borbom protiv Osmanlija i muslimana koja je imala i obilježje vjerskog rata. Religijska pitanja su u biti i politička. Potiskivanje muslimana pratio je san o obnovi srednjeg vijeka.¹⁸ U srpskim pobunama najmanje se pazilo na domaće muslimansko stanovništvo. Ono je, nalazeći se u egzistencijalnoj opasnosti, po slabo zaštićenim naseljima, učestvovalo u njihovom suzbijanju. Pred izbijanje pobune 1804. u Smederevskom sandžaku, po nekim navodima, živjelo je oko 60.000 "Turaka".¹⁹ Početkom XIX stoljeća srpski seljaci su krenuli na gradove jer su oni za njih bili oličenje strane uprave i kulture.²⁰ Brojni ustanici su, na početku, u mnogim pojavama imitirali "Turke", koji su imali veće i ljepše kuće, konje, bolja odijela.²¹ Iako će srpski historičari 1804. godinu tretirati kao početak stvaranja svoje moderne nacionalne države, ona je to postala po posljedicama, ali to svakako nije bio i početni cilj bune na dahije.²² U početku pobune na strani ustanika imalo je i domaćih muslimana, među kojima je bio najpoznatiji Deli-Ahmed. Raspirivanje sukoba i odnos Srba

¹⁸ Upor. R. Ljušić, *Istorija srpske državnosti*, II, Novi Sad 2001, 367-368; A. Sućeska, *Bošnjaci u osmanskoj državi*, Sarajevo 1995, 45; S. Ćirković, *Rabotnici, vojnici, duhovnici: društva srednjovekovnog Balkana*, Beograd 1997, 184.

¹⁹ T. P. Vukanović, *Naselja u Srbiji u doba Prvog srpskog ustanka 1804-1813. godine* (dalje: *Naselja u Srbiji*), Vranjski glasnik, knj. XI, Vranje 1975, 11. Dr. Milorad Ekmečić iznosi kako je „srpska revolucija“ u tom „pašaluku“ uspjela jer „nije imala muslimanskog stanovništva. Austrijska vojska i međunarodno pravo ih je ranije više puta odstranilo. Smatra se da je u Srbiji u vreme izbijanja Revolucije 1804. bilo samo 40.000 muslimana, koncentrisanih u gradovima, a većim delom u Beogradu“ – prema: M. Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja: Istorija Srba u Novom Veku (1492-1992)*, 103.

²⁰ I. Čolović, *Selo i grad u delu Tihomira Đorđevića*, Glasnik Etnografskog instituta, knj. XLIV, Beograd 1995, 25. Ž. Pavlović navodi: "U selu Krčmar, na domaku Divčibara, doskora je postojao trag poslednjih zemunica, u kojima su seljaci u tim krajevima živeli do pred kraj XIX, do početka XX veka. Prve kuće koje su sazidane nad zemljom jesu turske kuće, koje mi sada s ponosom krštavamo moravskim stilom" - prema: *Doba razuma*, knj. 2, Beograd 1998, 292. U radu *Živeti pod Paleolozima: palate i daščare* (1988) dr. Ivan Đurić navodi da "srpska patrijahalna svest turskog doba... nije mogla sebi racionalno da približi grad kakav je bio osmanski Carigrad. Nije mogla, pošto ga nije imala u sopstvenom iskustvu... I, sve dok ta iskustva nije stekao u užem zavičaju, čovek nepostojeće Evrope gledao je na Carigrad kao na pojavu izvan i iznad ustaljenog reda stvari, ujedno blisku i daleku, željenu i mrsku, a svakako mitsku".

²¹ Rebeca West ističe da su ustanici imali običaj da "podržavaju turske paše, da se oblače u svilu, nose pozlaćenu ratnu opremu i ukrašeno oružje, i da uređuju kuće po ugledu na Turke" – vidi: R. West, *Crno jagnje i sivi soko*, Beograd-Sarajevo 1989, 224. Radoš Ljušić piše da stoga nimalo nije čudno "što su ustanici, prvih ustaničkih dana 1804. godine, skidali sa živih i mrtvih Turaka odelu i oblačili ih. U odelu gospodara činilo im se da su važniji i značajniji... Ovo se može objasniti težnjom ustanika da dosegnu tursko gospodstvo" – nav. prema: R. Ljušić, *Tursko nasleđe u Kneževini i Kraljevini Srbiji*, u: *Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)*, Beograd 1997, 282-283.

²² D. Perović, *Osnovni ciljevi prvog srpskog ustanka*, Istorijski časopis, knj. 23, Beograd 1976, 51-60; A. Đilas, *Raspad i nada*, Beograd 1995, 149; H. Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, 74-75.

prema muslimanima u cjelini, uticali su da oni ubrzo nestanu iz ustaničkih redova.²³ Prve vijesti o pobuni Srba u Smederevskom sandžaku nisu u Bosanskom ejaletu izazvali veće uzbuđenje. Neki bošnjački prvaci su, u početku, sa simpatijama pratili, pa i pomagali borbu Srba protiv dahija, ometajući nastojanja dahijskih prijatelja da im iz Bosne pošalju pomoć. Ustanici su u početku pazili da ne izazovu Bošnjake iako su pravili tajne dogovore i planove o zajedničkom ustanku sa Srbima u Bosni, s ciljem da se dva ustanička pokreta “sastanu u Sarajevu”.²⁴ Pobuna je početno imala karakter borbe protiv ozloglašanih dahija. Tako su bar uvjeravali ustanici Portu i osmanske zvaničnike. Bećir-paša, izaslanik Porte, došavši iz Bosne u Beograd da izvidi stanje, s pažnjom je dočekan od ustanika. Kad su, po njegovoj naredbi, ubijena u avgustu 1804. četvorica glavnih dahija (Aganlija, Kučuk-Alija, Mula- Jusuf i Fočić Mehmed-aga), smatrao je da su time Srbi dobili zadovoljenje svojih zahtjeve. Iznenadio se kada je čuo da oni neće da polože oružje, sve dok Porta ne pristane na sporazum sa njima, koji će garantirati jedna strana sila. Tada je paši, kao i Porti, postalo jasno da ustanak poprima šire razmjere.²⁵ Ideju o opštem ratu protiv osmanske vlasti propagirali su posebno Srbi pristigli iz Austrije, ukazujući da se pritom treba osloniti na Rusiju.²⁶

Vuk Karadžić u zapisu *Prva godina srpskog vojevanja na daije*, navodi da su Srbi “sad ostrvivši se tako srećno na Tursku krv i namamivši na pljačku i poznavši sladost slobode, i prosti je narod izgubio volju, a kamo li poglavice, opet postati raja Turska”. Karađorđe koji je “ubistvom nekoliko muslimana postao legendarna ličnost u očima šumadijske raje”, imao je radikaln stav prema “poturicama i kolebljivcima”: “Ko god od Srba s nama u slogu ne krene onakove silom terati, a protivnike u takvom slučaju kao i Turke biti”. Po Vukovom kazivanju, oni Srbi koji su se pobunili onda su stali “nagoniti i one ljude koji ne bi ćeli da ustaju s njima i

²³ V. Vinaver, *Tursko stanovništvo u Srbiji za vreme Prvog srpskog ustanka*, 53.

²⁴ Upor. V. Čubrilović, *Prvi srpski ustanak i bosanski Srbi*, Beograd 1939, 30-31; D. Bataković, *Etnički i nacionalni identiteti u Bosni i Hercegovini (XIX-XX vek)*. Jezik, vera, identitet, u: *Dijalog povjesničara-istoričara*, 3, Zagreb 2001, 70. Među ustaničkim vođama u Smederevskom sandžaku oko četvrtina njih je bila porijeklom, u prvom ili drugom koljenu, ili je bila rođena u Bosanskom ejaletu.

²⁵ V. Ćorović, *O Karađorđu Petroviću*, “NIN”, br. 2772, spec. dodatak, Beograd 12. februar 2004. V. Vinaver će napisati da je “srpska revolucija” lokalne muslimane “morala uništiti kao sastavni deo eksploatatorskog sistema protiv koga se i podigla” – prema: V. Vinaver, *Tursko stanovništvo u Srbiji za vreme Prvog srpskog ustanka*, 79.

²⁶ S. Stanojević, *Istorija srpskog naroda*, Zagreb 1926, 322. I prota Matija Nenadović “savjetovao” je srpske vođe: “Načinimo prošenja kako smo umeli, popišemo od svake nahije gde god ima kakvih zidina, razvalina ili gomila kamenja od crkve i manastira, i kažemo da su to sve Turci sad porazgoravali da bi s otim Rusa na veći gnev podigli i ražalili da za tolike crkve osvetu učini”.

stanu im kuće paliti, i biti ih i goniti kao i Turke”.²⁷ Ustanici su do izvjesne mjere bili pagani, arhaični ljudi, što je uticalo na tok zbivanja i eskalaciju nasilja. Karadžorđe je bio nagao, prijek, hirovit i surov čovjek. To pokazuju i neka njegova nasilnička djela (ubistvo oca, brata, istaknutih ustanika, knezova).²⁸ Od 25.000 ljudi, koliko ih je bilo u njegovoj vojsci, tek je jedan znao pisati, a nije bilo nijednoga ko je znao čitati.²⁹ U ime slobode, koju su simbolično predstavljali krst i krstaš barjak, oni ubijaju, kolju, skidaju skalpove, pale džamije i gradove. Prema krstu na zastavi ustanika bio je to vjerski rat, rat krsta protiv polumjeseca kao simbola osmanske države. Krstoliki idol srpskog boga rata postao je i znak vjerske diferencijacije između paganiziranih hrišćana i muslimana.³⁰ Ko bi povjerovao, piše dr. Radoš Ljušić, da su Srbi iz tog doba “bili visoko moralni ljudi, ljuto bi se prevario”.³¹

Muslimanska sela u “zapadnoj Srbiji”: Aluga, Bačevci, Besarovina, Bulje, Bučje, Bučinje, Vabljak, Veleš, Velika Rijeka, Vrnčić, Gaočić, Dona, Drličje, Duboko, Zakućani, Petrac, Peći, Plijeskovo, Postanje, Požanj, Sakar, Triješnica, Uzavnica i Šipari su 1804. raseljena.³² Srbi su 1804. zauzeli Valjevo, zapalili ga i ono je tada “opustjelo”. Slična sudbina zadesila je i Jagodinu, Loznicu, Krupanj. Muslimani u Kladovu su prisiljeni da predaju i napuste grad. Muslimani iz Loznice izbjegli su u Bosnu. U Smederevu je ostalo malo muslimana, mahom siromašnih ribara. Planuli su i Trstenik, Topola, Šabac, Čuprija. Sličnu sudbinu imali su, djelimično ili u cjelini, Beograd, Požarevac, Rudnik, Užice, Karanovac, Šabac i

²⁷ Prema: *100 najznamenitijih Srba*, Beograd-Noví Sad 1993, 132; D. Vilson, *Život i vreme Vuka Stefanovića Karadžića 1787-1864*, Beograd 1994, 44, nap. 12.

²⁸ Ž. Trebješćanin, *Autokrata u vremenu bune*, “Politika”, Beograd 14. februar 2004.

²⁹ S. Nikasić, *Vlast nepismena, knez bez kreveta*, “Danas”, Beograd 24. avgust 1998; L. Perović, *Između patrijahalnosti i modernosti*, “Danas”, Beograd 10-11. jun 2000.

³⁰ M. Popović, *Vidovdan i časni krst*, Beograd 1998, 153-155. Svetozar Marković piše: “Srpski narod je išao prosto da istrebi Turke. To se pokazalo docnije u srpskim ustancima, gde su Srbi ubijali Turke koji su im se na veru predali. Spram Turaka Srbi su imali osobite pojmove o pravu i moralu... Krađu, otimanje i ubistvo, samo kad se učini spram Turcima, u mirno vreme kao i u ratu, smatrali su kao moralna dela” - prema: S. Marković, *Srbija na istoku*, Beograd 1946, 40.

³¹ R. Ljušić, *Ljubavi srpskih vladara i političara*, Niš 2000, 13. Protá Matija Nenadović je, uz Karadžorđu, bio jedan od vođa ustanka. U njegovim “Memoarima” nalaze se imena mnogih sveštenika - vojnih starješina tokom bune: “Znali su oni da to ne liči, ali – kada progovori oružje, začute zakoni” - objašnjavaće docnije neka crkvena glasila. Sa sabljom u ruci imali su manje obzira i milosti, čak i od onih koji su, poput Karadžorđe, bili poznati po surovosti i nezgodnom karakteru – vidi: M. Tomanić, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, Beograd 2001, 206-207.

³² T. P. Vukanović, *Naselja u Srbiji*, 23; V. Stojančević, *Šest pripojenih nahija knez-Miloševje Srbije*, Istorijiski glasnik, br. 3, Beograd 1959, 100-103; opšir. S. Bandžović, *Iseľjavanje muslimanskog stanovništva iz Smederevskog sandžaka u Bosanski ejalet (1804.-1813.)*, Mak, br. 34-35, Novi Pazar 2003, 94-104.

druga mjesta.³³ U ispražnjena gradska naselja doseljava se pravoslavno stanovništvo. Karađorđe ga dovodi i iz sukobom zahvaćenih krajeva "da bi tamo očistio liniju ratnim svojim operacijama, a ovde da zauzmu puste zemlje koje su ostale iza Turaka".³⁴ Dio muslimana iz Užica, Karanovca i Požege već 1804. sklonio se u Bosnu. Sa muhadžirima, u nju su pristizale vijesti da srpski ustanici masovno ubijaju muslimane "ne obzirući se ni na pol ni na godine".³⁵ Srbi su 1805. protjerali iz Karanovca (današnjeg Kraljeva) oko 3.000 muslimana. Oni su mahom otišli ka Nišu i Novom Pazaru, "vukući sa sobom svu svoju pokretnu imovinu".³⁶ Napad ustanika na Karanovac, Soko i Užice u proljeće 1805. primorao je muslimane u Bosni da se upute na Drinu. Kada se pobuna protiv dahija pretvorila u ustanak protiv sultana, nestale su prijateljske veze pograničnih osmanskih zapovjednika sa ustanicima. Srbi su 1806. zauzeli i popalili Priboj, Kratovo i Rudo. Preživjeli muslimani su izbjegli u sigurnije bosanske krajeve: "Žene i nedužna malodobna djeca po velikoj zimi, goli i bosi, plačući i suze prolijevajući ovamo u varošice i sela pobjegoše". Za bosanske muslimane najosjetljivija tačka je bio Novopazarski sandžak. Bojali su se da ustanici ne prekinu tu jedinu vezu sa Istanbulom. Srbi 1806. upadaju u istočnu Bosnu, paleći i pljačkajući bošnjačka

³³ Protu Matija Nenadović opisuje spaljivanje Užica 1805. godine: "Ko nije poginuo ili ranjen, ili ne trči unutra da pali i pljačka, no stoji na brdu, kao ja na brdu kod topova, vrlo mu je lepo bilo gledati. Božije čudo, kako sva varoš u jedan put plamti. Vetra ni najmanje nema da duva, no iz dolje digao se plamen u vedro nebo, i kad visoko dim kao debeo stolp izađe, onda se raširi oblak od dima na podbije ambrele, i ozgo lad načini - to je bilo licem na sv. proroka Iliju, 20 dne julija 1805; taj je boj trajao noćom, i od jutra do četiri sata posle podne; - da u Užicu ni jedne kuće ili zgrade nisi imao videti. (Kažu da je bilo kuća 500 turskih). Samo se vidi što nije moglo u grad stati, jerbo je grad malen: - prenulo oko grada žensko i muško kao roj za granu. Čuješ samo jauk žena bula i pisku dece" – cit. prema: M. Nenadović, *Memoari*, Beograd 1980, 233-234.

³⁴ Upor. T. P. Vukanović, *Naselja u Srbiji*, 112-124; R. Nikolić, *Okolina Beograda*, Srpski etnografski zbornik, knj. V, *Naselja*, knj. 2, Beograd 1903, 954; P. Vlahović, *Selo u Srbiji u XIX veku*, Glasnik Etnografskog instituta, knj. XLIV, Beograd 1995, 285-286.

³⁵ Upor. V. Vinaver, *Tursko stanovništvo u Srbiji za vreme Prvog srpskog ustanka*, 57; G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788-1812*, Banjaluka 1982, 246. Dr. M. Ekmečić piše da su ustanici u osvojenim gradovima (Rudnik, Valjevo, Šabac, Požarevac, Smederevo) gonili janjičare, a ostavljali muslimane - zanatlije i trgovce "u kojima se vidi prijatelj i saveznik. S vremenom će se i to promeniti, pa će muslimansko stanovništvo nestati iz Srbije" - prema: *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972, 212. U drugom radu, on, pozivajući se na istraživanja Vuka Vinavera, piše da su 1805. ustanici navodno pokušali da muslimane u Srbiji zadrže, pa su im garantovali srpsko građanstvo, ali da je nakon toga došlo do potpunog raskida i seobe muslimana – vidi: M. Ekmečić, *Internacionalni i interkontinentalni migracioni pokreti iz jugoslovenskih zemalja od kraja XVIII vijeka do 1941*, Godišnjak Društva istoričara BiH, XX, Sarajevo 1974, 111, nap. 33.

³⁶ P. Milosavljević, *Boj na Ivankovcu 1805. godine*, u: *Boj na Ivankovcu 1805. godine*, Beograd 1979, 27. Polovina njih se vratila 1813. nakon slamanja bune, ali su 1815. kada su varoš opet zauzeli Srbi, otišli ka Nišu i Novom Pazaru – vidi: D. Milanović, *Kraljevo i njegovo užje gravitaciono područje*, Beograd 1973, 42.

naselja. Otpor Bošnjaka u istočnoj Bosni onemogućio je njihove pokušaje da se upadima preko Drine digne ustanak u Bosni.³⁷

Velikim stradanjima muslimani su izloženi i u Beogradu. Ovaj tada orijentalni grad, pred 1804. imao je 14 džamija, oko 3.000 kuća, sa 25.000-30.000 stanovnika.³⁸ Zbog svega što se dešavalo u njegovoj neposrednoj blizini, te pojave gladi, dio muslimana se već 1804-1805. počeo iseljavati. Ti pravci su išli Dunavom ka Kladovu u Vidinu i preko Austrije i Vlačke u Vidin, Ruščuk i Svištov. Dio onih, porijeklom iz Bosne, uputio se tamo preko Srijema, "dok su mnogi pomrli od oskudice, bolesti i iznemoglosti". Muhadžirluk je zahvatio i stanovništvo Smedereva, Šapca, Karanovca, Požarevca.³⁹ Ustanici 1805. ističu zahtjeve za iseljenje "na svagda" svih "Turaka", imajući u vidu, prije svega, spahije, dok su ostavljali mogućnost u ostanak "dobrih i mirnih Turaka koji... vode trgovinu i rade zanate". Ubrzo se pokazalo da ni takvi neće biti pošteđeni.⁴⁰ Srbi su 12. decembra, 1806. zauzeli Beograd. Karađorđe je odredio dan za napad na ovaj grad upravo kada se u njemu proslavljao veliki islamski praznik Bajram. Osmanska straža na zidinama je bila obmanuta od napadača koji su "turski i arnautski govoriti znali". U početku pucnjave su "Turci mislili da se time nazdravlja prazniku". U toku tročasovnih borbi ubijeno je mnogo građana, ili se, bježeći, podavilo u Savi i Dunavu. Znatno broj muslimana stradao je od "bečara" i "dobrovoljaca" - srpskih izbjeglica koji su se priključili Karađorđu. Pravoslavni Albanac sa Epira Konda Bimbaša koji je sa svojim ljudima učestvovao u napadu na zidine "mlavio ih je kao kakva hala".⁴¹ Samo je leskovački "bašknez" Momir Stojanović "70 Turaka svojom rukom posekao". Vaso Čarapić je "junački rubio Turke svojom sabljom na ulicama

³⁷ V. Čubrilović, *Prvi srpski ustanak i bosanski Srbi*, 30-33. Vezirske vlasti iz Travnik će u aprilu 1807. izdati poseban ferman kojim je policijskim organima dozvoljeno da vrše pretrase sumnjivih pravoslavnih kuća i crkvenih objekata u potrazi za oružjem namijenjenom za pobunjenike u Smederevskom sandžaku. Više dokumenata govori da je tada otkriveno mnogo oružja i drugog vojnog materijala – vidi: A. Hadžihasanović, *Sarajevo: istine i mitovi*, Sarajevo 2001, 140.

³⁸ T. P. Vukanović, *Naselja u Srbiji*, 87.

³⁹ Prema Karađorđu, muslimani su pretrpeli takav poraz "da niko nije znao jedan za drugoga, nego koji prodre živ, on nagne u Bosnu kud mu se preče učini"; opšir. V. Stojančević, *Politički uzroci promjenama stanovništva Beograda i okoline u vreme Prvog srpskog ustanka*, Godišnjak grada Beograda, knj. XX, Beograd 1973, 91.

⁴⁰ D. Perović, *Iz istorije Prvog srpskog ustanka*, Beograd 1979, 52; opšir. S. Bandžović, *Muslimansko stanovništvo Beogradske pašaluka u doba Karađorđa i Miloša Obrenovića*, Takvim za 2001. (1421/22. h.g.), Sarajevo 2000, 75-92.

⁴¹ Opšir. V. S. Karadžić, *Srpska istorija našeg vremena*, Beograd 1969, 183-184; V. Terzić, *Oslobođenje Beograda od Turaka 1806-1807. godine*, Godišnjak grada Beograda, knj. IV, Beograd 1957, 151. G. Desnica, *Oslobođenje Beograda od Turaka 1806-1807. godine*, Godišnjak grada Beograda, knj. XIX, Beograd 1972, 41; Ž. Živulović, *Najveće bitke Prvog srpskog ustanka*, knj. I, Beograd 1981, 138.

Beograda. Teško je prebrojati koliko je turskih glava uništio taj čuveni vojvoda”.⁴² Srpski izvori su isticali da su “Turci” kao pomahnitali izletali iz kuća, ne znajući još odakle ide napad, upadajući pravo među Srbe, koji su nadirali sa obe kapije, i bili do jednog sasječeni. Stanovništvo je obuzela panika. Svako je nastojao, kako god je znao, da spašava glavu, da utekne “od srpskih sablji i noževa”. Probuđeni prije zore, skakali su muslimani iz svojih postelja i još bunovni, bos i neodjeveni, vukući žene i djecu, bježali prema tvrđavi, ostavljajući napadačima “varoš, svoje domove i svekoliko bogatstvo”. Jedna kuća u kojoj se sklonilo 40 “Turaka” bila je zapaljena, i sa njom su izgorjeli svi koji su tu bili. Mnoge su “žene nemilosrdno i nečovečno vojnici ostavili nage”, a “mrtvi Turaka i čifuta od 250 već po sokaci ležu”. Zarobljeno je oko 1.200 lica.⁴³

Dio preživjelog stanovništva je pokršten, ili je dobio dozvolu da se naknadno iseli. Po nekim ruskim izvorima pokršteno je oko 400 lica. “Pokrštenici” su radili kao nadničari kod Srba. Ubijani su oni pokršteni muslimani koji su htjeli potom da pobjegnu.⁴⁴ Nakon osvajanja grada pojedini muslimani su im, uzdajući se u riječ Srba, predavali svoje zlato i druge dragocjenosti na čuvanje. Neki su potom pobijeni, dok su oni drugi- pokršteni ostali dalje da žive u Beogradu. Pokrštenici su zatim tražili od Srba da im vrate dragocjenosti, ali u tome nisu imali uspjeha. Beogradska tvrđava, prepuna izbjeglih građana, početkom 1807. je zauzeta. Nijedna naoružana osmanska lađa nije mogla da se probije do Zemuna, da nabavi potrebnu hranu. U tvrđavi je počela da hara glad, od koje su najviše stradali žene i djeca.⁴⁵ Predaja je bila neminovna. Karađorđe je govorio da “sve gradove sa Balkana Turci, ako ne milom to silom moraju da napuste”. Šest nedjelja po predaji tvrđave, njena posada, od oko 300 ljudi, predvođena muhafizom Sulejman-pašom poubijana je na Ekmekluku, nedaleko od Beograda: “Kako je on sa pratnjom i kalabalukom svojim iz Beograda udalio se, isti Srbi udare na njega i sve njegove

⁴² G. Desnica, *Karađorđe*, Beograd 1977, 210.

⁴³ Savremenik Trinadafilu Duka o tome piše: “To da predstavi čovek, kakav se pokolj dogodio! Ko od koji prvi ugrabi i da pobjegne, da se u grad strpa i svoj život da sačuva, da ga neprijatelj ne sretne i ne zakolje”; upor. V. Stojančević, *Politički uzroci promenama stanovništva Beograda*, 101, nap. 22; Ž. Živulović, *Najveće bitke Prvog srpskog ustanka*, 140-144; T. P. Vukanović, *Naselja u Srbiji*, 88; G. Desnica, *Karađorđe*, 209-210; L. Arsenijević Batalaka, *Istorija srpskog ustanka*, knj. I, Beograd 1899, reprint izdanje 1988., 221-223.

⁴⁴ Upor. V. Vinaver, *Tursko stanovništvo u Srbiji za vreme Prvog srpskog ustanka*, 69; L. Arsenijević-Batalaka, *Istorija srpskog ustanka*, II, 416.

⁴⁵ Ž. Živulović, *Najveće bitke Prvog srpskog ustanka*, 150.

potuku, njega samog ubiju i sve njegovo imanje razgrabe”.⁴⁶ Ovaj pokolj je imao za posljedicu ubijanje i drugih “Turaka” po gradu, iza kojih su ostali samo majstori - zanatlije, s porodicama, i do 150 drugih “Turaka”, raznih zanimanja koji su se za vrijeme sječe sakrili kod hrišćana. Beograd je 25. i 26. februara 1807. bio “užasno pozorište”. Ubijeno je preko 4.000 “Turaka”. Ustanici su sjekli stomake trudnim ženama i vadili djecu iz njih.⁴⁷ Pomamljeni bečari su učinili toliko nečovještvo prema “Turcima, njihovim ženama i deci, kakvo nije učinjeno nikada ni pre ni posle toga”.⁴⁸ Pjesnik Sima Milutinović Sarajlija ih je nazivao “bečarinama strvnim”. Leševi pobijenih muslimana bacani su u Dunav. Austrijski graničari su, kontrolirajući lijevu obalu Save i Dunava, nailazili na njih, pa su ih čakljama odbijali od svoje obale. U Beogradu su sve do kraja februara trajale pljačke, izgređi i nasilja nad muslimanima, kada je to Karađorđe konačno obustavio. Po ruskom filozofu Nikolaju Černiševskom “svi ratovi za nezavisnost proslavljani su u pesmama, a u ovoj klanici nema pesme, Srbi su je se stideli”.⁴⁹ Iza pobijenih muslimana ostalo je mnogo udovica i djece siročadi, prisiljenih da prose kako ne bi pomrli od gladi: “i bilo ih je toliko mnogo da se po ulicama gotovo nije moglo maći od njih”. Ustaničke vođe Mladen Milovanović i Miloje Petrović prigrabili su više muslimanskih kuća u Beogradu i brojne spahiluke u okolini. Mnogo se “Srba pljačkom zdravo obogate”.⁵⁰ Još tokom osvajanja varoši i utvrđenja neke ustaničke starješine, među njima i Karađorđe, prisvajale su i pokrštavale ljepše i uglednije muslimanke. Otimanje i pokrštavanje “Turkinja” postaće masovna pojava. Naročito su krštene i potom “dijeljene” kadijske i zabitske kćeri. Nije malo onih koji su oženili “pokrštene bule” i s njima stekli porod. Vojvoda Milenko Stojković je u svom “haremu” imao toliko “Turkinja”, da ih je, pošto se “zasitio njihovih

⁴⁶ V. Terzić, *Oslobođenje Beograda od Turaka 1806-1807. godine*, 154; L. Arsenijević, *Istorija srpskog ustanka*, knj. I, 224. Gojko Desnica piše kako su ustanici kupili od Austrije nekoliko topova, odmah blokirali grad i uspjeli da savladaju “Turke” gladu: “na kraju su izvršili juriš i tvrđava je kapitulirala. Dva meseca kasnije je i sam paša, i svaki onaj koji je nosio tursko ime, bio pogubljen - izuzev staraca, žena i dece i nekih zanatlija” - cit. prema: G. Desnica, *Oslobođenje Beograda od Turaka 1806-1807. godine*, 42.

⁴⁷ S. Sidki Hadžihuseinović Muvekkīt, *Povijest Bosne*, knj. II, Sarajevo 1999, 770; E. Imamović, *Historija bosanske vojske*, Sarajevo 1999, 112.

⁴⁸ Upor. V. Terzić, *Oslobođenje Beograda od Turaka 1806-1807. godine*, 154; M. M. Vukičević, *Karađorđe*, knj. II, reprint izdanje iz 1912., Beograd 1981, 468; V. Vinaver, *Tursko stanovništvo u Srbiji za vreme Prvog srpskog ustanka*, 65; V. Čorović, *Istorija Srba*, Niš 2001, 550; M. Đorđević, *Srbija u ustanku 1804-1813*, 209.

⁴⁹ V. Vuletić, *Rusi i Srbi u susretu*, Beograd 1995, 34; upor. B. Aleksov, *Videnje verskih preobraćenja u formiranju srpske nacionalne svesti*, u: *Religija, društvo i politika: Kontroverzna tumačenja i približavanja*, Bonn 2002, 152-153.

⁵⁰ V. Stefanović-Karadžić, *Životi srpskih vojvoda*, Beograd 1963, 71; *Život i dela Kara-Đorđa i njegovi Vojvoda i junaka*, I, reprint izdanje iz 1883., Beograd 1971, 171.

čari”, udavao za doglavnike i sluge, a malu djecu je darivao srpskim “gospođama” koje ih nisu imale.⁵¹ U ljeto 1807. u gradu je bilo mnogo “turskih kuća” na prodaju. Srpsko stanovništvo je masovno počelo da se doseljava. Beograd je predstavljao “žalostan izgled vojničkih pustošenja i razorenih zgrada”. Početkom septembra 1807. oko 200 nemoćnih, starijih muslimana i muslimanki dobilo je dozvolu od Karađorđa da brodom napuste grad i odu u Adakale. Broj preostalih “Turaka” je teško utvrditi.⁵² Živjeli su pod nadzorom, uz ograničeno kretanje.

Ustanici su, kao u Beogradu, brutalno postupili sa preostalim muslimanima i u Šapcu, koji nisu, nakon pada grada početkom 1807. izbjegli u Bosnu. Žene i djeca pobijenih muslimana su pokrštavani.⁵³ Šabačka posada je “ispraćena” u Bosnu “sa svim njihovim domaćim prtljagom i sopstvenošću, koju su već malo i imali”. Srbi su, prema sporazumu, osigurali “40 kola i lađa da se žena i deca turska isprate u Bosnu”. Samo je u Brčko iz Šapca pristiglo hiljadu žena i djece.⁵⁴ Srbi su 1807. zauzeli Podrinje. Užice je, nakon svega čemu je izloženo od 1805., konačno palo 11. jula 1807. kada se predala osmanska vojska koja ga je branila.⁵⁵

Većina džamija u Beogradu pretvorena je u crkve, kao i u Hasanpašinoj Palanci, Kocarima, Grocki, Smederevu, Kragujevcu, Paraćinu. Šomet de Fose, francuski konzul u Travniku, nailazio je 1807-1808. po Bosni na muslimane izbjegle ispred Karađorđa: “Bosna je prva zemlja u Carstvu u kojoj sam video muslimane, muškarce i žene, prinuđene da po ulicama i po putevima, mole za milost. To su bili nesrećni muslimani iz Srbije koje su zbog tamošnjih nereda oterali u izbeglištvo. Ova pojava koja ne služi na čast Bosancima dokazuje koliko oni malo utiču na druge Turke što se tiče milostinje i kolika je njihova sebičnost prema svima drugim koji nisu rođeni među njima”.⁵⁶ Rašid-beg Beogradlija je

⁵¹ Opšir. R. Ljušić, *Ljubavi srpskih vladara i političara*, 22; “Glas javnosti”, Beograd 10. april 2000. Milenko Stojković je otvorio u Poreču prvu srpsku javnu kuću. Od 28 ljepotica, njih 18 je bilo iz harema dahija pogubljenih na Adi Kali, a ostale su bile Srkinje iz kraja – vidi: “Večernje novosti”, Beograd 17. januar 1999.

⁵² Po nekim zapisima iz 1809. “nije se ni nekrštenih ni pokrštenih Turaka u Beogradu 500 duša nalazilo... Takovih Turaka u Beogradu jedva da se je tada nalazilo do 300 duša obojega pola zajedno sa decom, između kojih, možda je, najviše do 20 muških životni glava moglo biti, a ono je drugo sve staro, i žene i deca, bilo” – vidi: V. Stojančević, *Politički uzroci promena stanovništva Beograda*, 91.

⁵³ M. Vukičević, *Karađorđe*, II, 448; V. Stefanović Karadžić, *Prvi srpski ustanak*, Beograd 1979, 81.

⁵⁴ Upor. L. Arsenijević Batalaka, *Istorija srpskog ustanka*, knj. I, 225; *Prvi srpski ustanak: Akta i pisma na srpskom jeziku*, knj. I, 1804-1808, Beograd 1977, 253-254; M. M. Vukičević, *Karađorđe*, knj. II, 468; G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788-1812*, 276.

⁵⁵ E. Tihić, *Bosanski Šamac kroz historiju*, Sarajevo 2005, 46-47.

⁵⁶ T. Đorđević, *Srbija pre sto godina*, Beograd 1946, 189.

ostavio zapise o dolasku nekih uglednih muslimana iz Smederevskog sandžaka u Bosnu da “od Bošnjaka, na namu junaka” izmole pomoć i zaštitu u teškoj nevolji koja ih je zadesila. Ove su deputate primili u Sarajevu, gdje su odbijeni s izgovorom da “dotični krajevi ne pripadaju Bosanskom ejaletu i da se zato oni neće miješati u tuđe poslove”.⁵⁷ Sve do 1813. opažala se “neka mlitavost” kod Bošnjaka, prema nekim navodima, u odbrani interesa “Turske u Srbiji”.⁵⁸

Potrese i stradanja nisu izbjegli ni Bošnjaci u Novopazarskom sandžaku. Ustanici su 1806. krenuli ka Novom Pazaru. Do velikog boja došlo je 21. februara 1806. kod Deževe, gdje su ustanici poraženi. Do novih sukoba doći će 1809. godine. Tada su srpskim udarima posebno izloženi Sjenica i Novi Pazar.⁵⁹ Hiljade muhadžira, čija su sela popalili ustanici iz Polimlja i zapadnih nahija Smederevskog sandžaka, bježalo je prema Pljevljima. Hroničari su bilježili: “1804. od velikog poganstva i pasjaluka i zuluma turskog odvrže se Kara-Đorđe u Šumadiji, i potre Turke, do Sjenice, osvoji i Sjenicu, strpasa grad, izгна Turke”.⁶⁰ Na poziv Karađorđa odred od oko 350 Brđana i Hercegovaca pridružio mu se u napadu na Sjenicu, u kojoj se nalazilo i dosta izbjeglih muslimana iz Nove Varoši i okoline. Ustanici su napravili pokolj polovinom maja 1809. u Sjenici, gdje je, nakon predaje grada, koju je izvršio Hadži Mustaj-beg Čavić i dogovora da se stanovništvo nesmetano povuče prema Novoj Varoši i dalje prema Bosni, pobijeno oko 2.500 muslimana. Karađorđe je tim povodom obavjestio neke svoje starješine da je sjeničke muslimane “ispratio na Ćabu da više ne dođu”.⁶¹ Antonije Protić, svjedok tih zbivanja, predstavio je detaljnije taj masakr: “Senički grad osvojen je 23. aprila 1809. godine. No, ovde moram se groziti, a valja mi istinu kazati. Karađorđe je Turcima učinio na častan način puštati Turke, sa ženama, decama i malom. No, ujutru, kad su započeli Turci izlaziti iz grada, Srbi ne čekajući da izvrve iz grada, no započnu uskakati preko zida unutra. Karađorđe je branio i

⁵⁷ Prema: H. Čišić, *Mostar u Herceg-Bosni*, Mostar 1991, 233.

⁵⁸ M. Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vladе*, II, (1739-1878), Sarajevo (bez godine izdanja), 20.

⁵⁹ Opšir. V. Radunović, *Upad Srba u Sandžak 1809. godine*, Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva, sv. 6, Beograd 1934; S. H., *Tragom prošlosti Valjeva, Kraljeva i Kruševca*, Glasnik, Rijaset IVZ, br. 3, Sarajevo 1984, 325-330; S. Zlatojević, *Crni Đorđe topom razruši džamiju*, u: *Čačak u prošlosti*, Čačak 1995, 141-143; S. Bandžović, *Novopazarska tvrđava*, Mak, br. 20, Novi Pazar 1997, 71-84.

⁶⁰ Lj. Stojanović, *Stari srpski rodoslovi i letopisi*, Beograd 1927, 336.

⁶¹ *Sjeničko-pešterska visoravan*, Beograd 1989, 22; R. Ljušić, *Vožd Karađorđe*, knj. II, Gornji Milanovac 1995, 24; također vidi: D. Maliković, *Sjenica u Prvom srpskom ustanku*, Zbornik Sjenice, br. 8, Sjenica 1997; E. Rahić, *Prvi srpski ustanak i njegov uticaj na prilike u Novopazarskom sandžaku*, Novopazarski zbornik, br. 32, Novi Pazar 2009, 78-79.

odbijao, ali nije mogao vojsku zaustaviti. Turci jedva uspeđu tri časti izići iz grada, a proci koji su se zatekli, okrenu na naše pucati i u tome se povede strašan po polju seničkom boj. Ovde se nije gledalo ni muško, ni žensko, to se ne zna. Pešak sasvim ostane po polju... Karađorđe je zapovedio da se glave donesu u Senicu. I tako, svrši se ovaj boj. Glave su donete, no nije bilo dosta kočica da se sve ponabijaju već su onako pomeštane u paradu, a čislom, ako je jedna manje (od) 2.500. A ovde je naših malo poginulo u ovom sraženiju”.⁶²

Novopazarska tvrđava je 1809. predstavljala spas za mnoge muslimane pred udarima Karađorđevih ustanika koji su doprli do Novog Pazara “koji je na onom kraju sredina obrta i putovima zemaljskim i gotovo jedina sveza među Bosnom i Rumelijom”.⁶³ Karađorđe tada “popali mnoge kuće; Turke satera u šanac, pa ih stane biti iz topova i kambura”. On je, nakon višednevne opsade, uspio da polovinom juna popali Novi Pazar, ali tvrđavu u kojoj se pored vojske sklonilo i brojno gradsko stanovništvo nije uspio da zauzme jer “građanstvo njegovo (novopazarsko) svojom poznatom hrabrošću junački je odolevalo napadačima i onemogućilo im svaki uspeh”. Tada je izvršen pokolj muslimana koji su se sklonili u Devlet-hanum džamiji, blizu tvrđave, te je ulicom tekla u potocima ljudska krv, pa je zato ta ulica potom dugo nosila naziv “Masli sokak” - Krvava ulica.⁶⁴ Karađorđe je prisiljen da napusti opsadu novopazarske tvrđave zbog vijesti o porazima svojih četa na niškom bojištu, na Čegru, kao i zbog pristizanja novih

⁶² “Nedeljna naša borba”, Beograd 28. februar-1. mart 1998. O tom događaju Vuk Stefanović Karadžić, koji je svojedobno Leopoldu Rankeu prečutao sjenički masakr, ipak naknadno piše, opovrgavajući neke tvrdnje da je Sjenicu Karađorđe zauzeo na juriš: “Ali ja sad na svoju i sviju nas sramotu moram kazati da to nije istina, nego da je bilo ovako: Kara-Đorđije ugovori s Turcima da iziđu sa svojom prtljagom i da idu ko hoće. Kad Turci u određeno vrijeme otvore šanac i prođu kroz srpsku vojsku, koja im je sokak načinila, a dok ih još ni pola nije bilo izišlo, Srbi prednje strane stanu ubijati i pljačkati; kad to vide Turci koji su još bili u šancu, oni šanac zatvore, i stanu se nanovo braniti i Srbe koriti što tako na vjeru rade. Kara-Đorđije se pravdao, da su to učinili ljudi nepokorni bez njegova znanja i dopuštenja, i tako Turke nagovori kojekako da opet pođu, ali i drugi put bude kao i prvi. Treći put morao je Kara-Đorđije dati Turcima u taostvo kneza Đuka, iz nahije kragujevačke, i još nekoliko od znatnijih poglavica (kojih je imena ne mogu sada tražiti), tako ostali Turci iziđu i otidu mirom i Srbi uzmu Sjenicu” - prema: V. Stefanović-Karadžić, *Istorijski spisi*, II, Beograd 1964, 481-486. Na optužbe nekih savremenika da je velika sramota što je govorio o ovom pokolju Karadžić je odgovarao: “Istina je da je ovo sramota za Srbe, ali je sramota činiti, a kad je već učinjeno, u istoriji ne valja ga kriti” - prema: “Helsinška povelja”, br. 115-116, Beograd januar-februar 2008, 22.

⁶³ L. Ranke, *Srbija i Turska u XIX veku*, Beograd 1892, 137; opšir. S. Bandžović, *Stoljeća novopazarske tvrđave*, Zbornik Sjenice, br. 9-10, Sjenica 1999, 25-48.

⁶⁴ Upor. G. Elezović, *Turski spomenici*, (1348-1520), I, sv. I, Beograd 1940, 908; *Istorija srpskog naroda*, V knjiga, I tom, Beograd 1981, 49; B. Hrabak, *Srpski ustanci u Novopazarskom sandžaku (Raška) 1804-1813. godine*, Istorijski časopis, XL-XLI, Beograd 1995, 114-127; *Kazivanja o srpskom ustanku 1804*, Beograd 1980, 290-291; E. Rahić, *Novopazarski zid plača*, “Sandžačke novine”, br. 11, Novi Pazar 7. avgust 1996.

osmanskih snaga dolinom Morave. U povlačenju je Karađorđeva vojska imala gubitke i u samom Novom Pazaru od muslimana koji su se zabarikadirali u svojim kućama. U gradu je uhvaćeno 16 lica koji su vršili napade i svi su bili strijeljani.⁶⁵ Austrijski izvori su javljali kako su "Turci opet potisli Srbijance iz Novog Pazara, i to s velikim gubitkom. Sam Karađorđe da je sigurno ranjen, ali da se i jedno i drugo vrlo strogo krije".⁶⁶ Zbog straha od osmanske odmazde sa ustanicima se povukao i dio pravoslavnih porodica iz Sandžaka. Sulejman-paša je sa vojskom bez teškoća ušao u Novu Varoš, Sjenicu i Novi Pazar i nastavio nastup preko Uvca. U drugoj polovini 1809. sukobi su utihnuli. Osmanske trupe su čvrsto držale Carigradski drum pod kontrolom.

Ustanici su pri kraju 1810. bili gospodari situacije u krajevima Smederevskog sandžaka. Izdašno pomagani od Rusa, u ljeto 1811. prebacili su se preko Drine u više pravaca, vršeći teror nad bošnjačkim življem po pograničnim selima. Vijest o ovim progonima naelektrizirala je Bosnu: "iz čega se spontano porodi opći huk da tim bandama bezuslovno treba sablju udariti". Sa Porte su također stizale naredbe da treba sa svake strane "na predrečene razbojнике navaliti i udariti te njihove napadaje otkloniti i njih razbiti i raspršati".⁶⁷ Srbi su se 1812. našli u teškom položaju. Oni su prethodno nekoliko puta odbacili osmanske predloge mira i nikako kao pametno i dobro nisu smatrali da "sebe Turcima povere, jer su mnoge Turke isekli, mnoge krstili, njihove bule za sebe venčali, džamije im porušili, sva zla i pakosti od Turaka, njima učinjena, trostruko su Turcima vraćali".⁶⁸ Bošnjaci su imali veliku ulogu u vraćanju osmanske uprave i uspostavi reda u Smederevskom sandžaku.⁶⁹ Srbi su Beograd, koga su prethodno zapalili, panično napustili: "Iako u Beogradu nije još ni puška turska pukla, takav je u narodu strah ovladao kad je čuo da je Karađorđe prešao preko, da su na vrat na nos begali preko". I u tom i takvom metežu, ipak se našlo vremena da se pobiju i "posljednji Turci".⁷⁰ Vojvoda Cincar Janko Popović izvršio je pokolj i preostalih "Turaka", kao i Vule Ilić u Smederevu. Na putu ka Beogradu osmansku vojsku, predvođenu

⁶⁵ D. Maliković, *Novi Pazar u Prvom srpskom ustanku*, Novopazarski zbornik, br. 19, Novi Pazar 1995, 115.

⁶⁶ *Grada iz zemunskih arhiva*, knj. II, Beograd 1961, 214-215.

⁶⁷ N. Živković, *Užička nahija i slom na Zasavici (1813)*, Užički zbornik, br. 13, Titovo Užice 1984, 34-35; H. Čišić, *Mostar u Herceg-Bosni*, 234, 248. Osmanlije su pobunjenike nazivali *eškije* - razbojnici.

⁶⁸ I. Jugović, *Neuspeli pregovori sa Portom*, "NIN", br. 2772, spec. dodatak, Beograd 12. februar 2004.

⁶⁹ Č. Truhelka, *Bošnjaci i prvi srpski ustanak*, GZM, XXIX, Sarajevo 1918, 225-226.

⁷⁰ A. Ivić, *Iz doba Karađorđa i sina mu Aleksandra*, 65; M. Đorđević, *Srbija u ustanku 1804-1813*, 350.

Kuršid-pašom, presretale su poklonstvene srpske delegacije s molbom da narod njihovog kraja ne učine odgovornim za izvršene zločine nad muslimanima. Svi su izaslanici, kao po dogovoru, za nedjela, činili odgovornim Karađorđa.⁷¹ Osmanska vojska ušla je na ramazanski Bajram u Beograd. Po nekim srpskim ljetopisima Bošnjaci su u gradu zatekli samo nekog “ludog Nastu” koji je imao nekoliko pasaskitnica kojima je nadenuo “po neko tursko ime, na priliku: Hasan, Muja, Sulja, Ibiš”.⁷² Čim je stigao u Beograd 13. oktobra Kuršid-paša je objavio sultanovu milost i slobodan povratak svakome, izuzev Karađorđa i jednog broja njegovih saradnika. Nakon Beograda padali su i ostali gradovi bez otpora, “da su ustaše bile prisiljene kapitulirati i priznati tursko gospodstvo”.⁷³ U Smederevu je osmanska vojska naišla na “spaljen grad i poubijane sunarodnike”.⁷⁴ Srpska pobuna je 1813. skršena. Velika “bežanija” Srba u jesen 1813. izvela je preko Save i Dunava između 120.000 i 130.000 lica.⁷⁵ Krajem oktobra 1813. u Petrovaradinskoj vojnoj granici, osim Zemuna, bilo je oko 11.000 izbjeglih porodica sa 61.000 članova, a u Banatskoj vojnoj granici oko 4.000 porodica sa 22.000 članova. Od ovih emigranata znatan dio će se vratiti kasnije u Smederevski sandžak, dok je u Sremu i Banatu ostalo više od 10.000 lica.⁷⁶

Nakon slamanja pobune otpočeo je 1813. povratak muslimana u Smederevski sandžak. Oni se nisu mogli lahko oporaviti od pretrpljenih gubitaka. Na zahtjev rumelijskog seraskera Bahram-paše krajem septembra 1813. u Beograd se iz Austrije vratilo 217 muhadžira. Ubrzo su se vratile i porodice preživjelih spahija i jerlija. Na dalje pogoršavanje prilika utjecalo je i širenje kuge po Šumadiji, Bosni i Makedoniji. Izvori svjedoče da 1814. “bi kuga u Turskoj zemlji strašna”, da “udari astaluk (kuga) u Tursko carstvo, silka naprasno ljuto mori” te “znano budi kada bi kuga. Poče moriti 1813, pake prestade 1815. godi”. U Bosni je 1813-1818. kuga

⁷¹ Upor. H. Čišić, *Mostar u Herceg-Bosni*, 253; D. Ilić, *Teške godine (1813-1815)*, Beograd 1953, 28-29.

⁷² R. Đukić, *Muzej srpske duše - odeljenje ratnika*, feljton, “Politika”, Beograd 14. april 1999.

⁷³ S. Bašagić-Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463. - 1850.)*, 124.

⁷⁴ A. Ivić, *Iz doba Karađorđa i sina mu Aleksandra*, 65. Karađorđe će docnije reći: “Da ne besmo ubili pašu na Emekluku, da ne besmo krstili Turke, da ne besmo uzimali njine žene i devojke za naše Srbe i da ne besmo išli na Sjenicu, ne bi propali niti bi tako razdražili Turke” - nav. prema: *Memoarska proza XVIII i XIX veka*, knj. I, Beograd 1989, 141.

⁷⁵ V. Stojančević, *Država i društvo obnovljene Srbije (1815-1839)*, Beograd 1986, 20. Po Atanasiju Daskalu svi “Srbi udoše u čamce, a čamac je bilo do deset hiljada” – vidi: Lj. Ćorović, *Velika bežanija*, “Politika”, Beograd 24. juli 2004.

⁷⁶ A. Ivić, *Izbeglice iz Srbije na austrijskom zemljištu godine 1813. i 1814. godine*, Istorijski časopis, knj. II, Beograd 1951, 155.

svakodnevno odnosila žrtve.⁷⁷ Pohare kuge su teško pogadale muslimane zbog strukture njihovih gradskih i seoskih naselja - zbijenog uređenog tipa i lociranja uz glavne trgovačke i vojne rute kojima se ona najbrže širila. U januaru 1816. izdat je sultanov ferman da se svi oni koji su iz Beograda došli u Bosanski ejalet vrate u svoj zavičaj da bi se "obnovio život u tim krajevima".⁷⁸

Osmanse vlasti su, nakon amnestije, obećavali Srbima siguran, miran život i oslobađanje od svih nezakonitih dažbina.⁷⁹ Srbi iz Smederevskog sandžaka, predvođeni Milošem Obrenovićem, borbu su ubrzo nastavili ne samo oružanim već i političkim sredstvima i do konca treće decenije najvećim dijelom istisli muslimane iz unutrašnjosti sandžaka, te ujedno podsjekli korjene njihove političke i ekonomske moći.⁸⁰ Gradovi su nakon 1813. u društveno-ekonomskom pogledu praktično odvojeni od sela sa pravoslavnim stanovništvom. Po srpskim izvorima 1819. bilo je u tom sandžaku svega oko 5.000 muslimanskih domova, sa oko 20.000 stanovnika. Boa le Kont je 1833. zapisao, ne uzimajući u obzir muslimanski živalj pored Drine, da je bilo oko 14.200 muslimana, dok je prema drugim podacima 1833. bilo oko 23.000 muslimana.⁸¹ Muslimani, zatvoreni po varošima, ovisili su od sela, od onog sela "koje ih nije volelo i koje ih nikada nije trpelo u sebi... Po izgledu gospodari, oni su ustvari bili taoci onih nad kojima su imali tobožnju vlast.

Sem malog broja trgovaca i zanatlija, svi su ostali bili bednici bez igde ičega, i u svojim opalim i naherenim domovima, živeli su od dana na dan".⁸² U Beogradu

⁷⁷ Opšir. M. Panić-Surep, *Kad su živi zavideli mrtvim*, Beograd 1963, 201-202; H. Hajdarhodžić, *Vijesti o Bosni i Hercegovini Šibenčanina A. A. Frarija*, Radovi ANU BiH, knj. LX, Sarajevo 1975, 223-250; M. Hadžijahić, *Neki rezultati ispitivanja etničkih kretanja u Bosni u XVIII i prvoj polovici XIX stoljeća*, 295.

⁷⁸ S. Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, II, 823.

⁷⁹ Sreten L. Popović piše: "Turci su u najvećoj oskudici bili sa sredstvima za prepitanje (tj. ishranu), i da im nije dolazila hrana iz preko od cesarovaca, crkavali bi, štono reč, od gladi. Turci, naučeni samo na gospodstvo, i da ništa ne rade, sad su morali sami vodu nositi, drva seći, hlebac i pecivo na furunu nositi itd. U toj nevolji počnu turski velikaši prelaziti preko u Zemun i Pančevo i moliti i preklinjati odbegle Srbe da se vrate natrag, zaklinjući se svim na svetu da im neće ništa biti i da će ih gledati i paziti kao malo vode na dlanu" - cit. prema: S. Popović, *Putovanje po Novoj Srbiji (1878 i 1880)*, Beograd 1950, 346.

⁸⁰ Ž. Đorđević, *Čukur-Česma 1862*, Beograd 1983, 7.

⁸¹ Upor. S. Novaković, *Srbija u godini 1834. Pisma Boa le Konta De Rinji ministru inostranih dela u Parizu o tadašnjem stanju u Srbiji*, Spomenik, SKA, XXIV, Beograd 1894, 37-40; R. Ljušić, *Kneževina Srbija (1830-1833)*, Beograd 1986, 314.

⁸² T. Đorđević, *Srbija pre sto godina*, 197. Odnosi između Srba i "Turaka", navodi Đorđević, "nisu bili srdačni, ali su bili korektni; oni se nisu voleli, ali se nisu pregonili. Mržnja i nepoverenje koji su postojali i na jednoj i na drugoj strani, i koji su ponekad vrlo izrazito izbijali, bržljivo su prikrivani i zataškavani. Uzajamno ophođenje dobilo je oblik prividne pažnje i lažne učtivosti".

su muslimani 1818. imali 2.500 domova a 1838. godine 830 kuća, u okolini grada četiri mlina, pet vrtova i 47 dućana. Tako je "žalosno izgledalo tursko stanovništvo u Beogradu, nekada tako mnogobrojno i napredno".⁸³ Više nije bilo onog "istočnjačkog šarenila i živopisne raskoši" o kojima su govorili putnici koji su posjećivali Beograd u XVI i XVII stoljeću. Živjelo se u njemu "murdarski od danas do sutra. Svako je vodio računa o svom kućerku i svom ćepenku". Sjaj beogradskih aga i begova ostao je tek kao blijeda uspomena u "Alajbegovim" i "Ali Salih spahijinim" oronulim i vlažnim zgradama i baštama. Na nekada znamenitu i bogatu beogradsku čaršiju, sa poznatim zanatskim i trgovačkim dućanima, samo su podsjećali stari "ćoškovi" i sokaci oko Vidin-kapije, na Dorćolu i Šancu sa svojim iskrivljenim "nastrešnicama" i dućanima.⁸⁴ U gradu je bilo mnogo ruševina, popaljenih i razrušenih zgrada. Naročito su bile oronule nekadašnje begovske kuće. Po mnogobrojnim ulicama zvrjali su prazni placevi sa "sumnjivim gospodarima ili čak i bez gospodara". Grad je bio u ruševinama: "i stari bedemi, i gradski zidovi i ograde, i kasarne i magacini i kuće".⁸⁵

Stvaranje srpske autonomije unutar osmanske države zasnivalo se na VIII tački "Bukureškog mira" (1812.), što je Porta pod snažnim pritiskom Rusije potvrdila odredbama Akermanske konvencije (1826.), zatim odlukama Jedrenskog mira, te najzad posebnim hatišerifima iz 1830. i 1833. kada je Srbima priznata unutarnja politička autonomija, a knezu Milošu Obrenoviću prava nasljednog kneza (baš kneza). Sve je to ostvareno uz pomoć novca i podmićivanja.⁸⁶ Miloš Obrenović je, po istraživanjima Vase Čubrilovića, bio jedan od najvećih korupcionaša u srpskoj historiji XIX stoljeća, najciničniji i najbezobzirniji. Oblačio se u "tursko odelo s turbanom", a vladao je kao kakav "vezir srpske narodnosti". Zulumi kneza Miloša i birokratskog aparata "bili su gori nego pod Turcima".⁸⁷ Krajem dvadesetih godina XIX stoljeća među muslimanima u Smederevskom sandžaku vladala je apatija, praćena nesigurnošću i strahom od novih stradanja:

⁸³ V. Nikolić-Stojančević, *Etnička, demografska i socijalno-ekonomska struktura Beograda 1867. godine*, Godišnjak grada Beograda, knj. XIV, Beograd 1967, 34; upor. O. Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma: ili stereotipi srpskih intelektualaca o "nama" i "drugima"*, Beograd 2002, 286-287.

⁸⁴ V. Nikolić, *Turska dobra i stanovništvo u Beogradu u vreme bombardovanja 1862. godine*, Godišnjak grada Beograda, knj. IX-X, Beograd 1962-1963, 286-287.

⁸⁵ M. S. Petrović, *Beograd pre sto godina*, 20. Neki su putopisci 1839. zapisali da su u toku jednog ramazanskog dana, "hodže izašle i popalile vatru na minaretima i Beograd je sav blistao u plamenu" - cit. prema: "Republika", br. 236-237, Beograd 1-31. maj 2000.

⁸⁶ A. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo 1996, 183.

⁸⁷ M. Marković, *Nacionalno i socijalno oslobođenje Srba u devetnaestom veku*, Letopis Matice srpske, knj. 467, sv. 3, Novi Sad 2001, 305; također vidi: I. Janković, *Na belom hlebu: smrtna kazna u Srbiji 1804-2002*, Beograd 2012.

"najmanja novost, koju glupost i nepoverenje kakvog Turčina na svoj način razradi, najgluplja izmišljotina kakvog dućandžije, koji besposlen sedi na svom ćepenku, dovoljna je da se cela varoš uzbuni". Kada se putem doboša oglašavala prodaja kuće nekog preminulog Srbina u Beogradu, muslimani su, u strahu od lupnjave, došli kod predstavnika vlasti, držeći da će ih Srbi početi daviti i klati. Miloš Obrenović je naređivao Srbima u Beogradu da niko ne bude više podstanar u muslimanskim kućama i dućanima, već da svaki od Srba nastoji da otkupi kuću, odnosno dućan, želeći time da pokaže "Turcima da im ništa drugo ne ostaje već da rasprodadu svoje nepokretnosti".⁸⁸ On je, prema kazivanjima, "strašno mrzeo Turke i prema njima bio uvek opor i nepopustljiv". Kad god bi se desio neki sukob on je govorio: "Treba te trice terati iz zemlje".⁸⁹ Osiromašena osmanska gospoda po gradovima, kada je bila i gladna i bosa, nije htjela pružajući ruku za milostinju izgovoriti "udijelite". Neke erlije su molile po Beogradu od prolaznika pomoć sa dostojanstvenim izrazom lica. Kada bi knez Miloš sa svitom prolazio starobeogradskim ulicama, neki bi osiromašeni muslimani odmah prekidali za njih ponižavajući posao, da bi demonstrativno, prekrštenih nogu, sa zapaljenim čibukom u ustima dočekali srpskog kneza. Žene muslimanke, da bi prehranile sebe i svoje porodice, rasprodavale su "čak i eksere iz svojih kuća".⁹⁰ Bile su prisiljene, pošto bi prethodno sve rasprodale što su imale, pa čak i odjeću, ostatke kućnog posuđa, da potom skidaju i prodaju ćeremidu sa svojih kuća. Muslimani su više ličili na pritvorenike, ili srpske ratne zarobljenike, nego na "gospodare".⁹¹

Hatišerifi 1830-1833. pokrenuli su dalja iseljavanja muslimana.⁹² Nije bilo dozvoljeno od 1830. naseljavanje drugih muslimana u Beogradu, dok su oni domaći mogli prodati svoja imanja samo Srbima. Ujedno im je bilo zabranjeno podizanje novih zgrada.⁹³ U istočnoj Srbiji muslimani su se povukli ispred srpske vojske u Adakale, Fetislam, Vidin i Niš. Kada je u ljeto 1833. Miloš Obrenović

⁸⁸ M. Gavrilović, *Miloš Obrenović*, III, 315-317.

⁸⁹ K. N. Hristić, *Zapisi starog Beograđanina*, Srpska književnost, knj. 17, Beograd 1989, 432-433.

⁹⁰ K. Dimitrijević, *Knez Miloš*, Beograd (bez godine izdanja), 184-185.

⁹¹ B. Kunibert, *Srpski ustanak i prva vladavina Miloša Obrenovića*, knj. 2, Beograd 1988, 223.

⁹² U hatišerifu iz 1830. se navodi: "Turci, koji u Srbiji dobra i zemlje imaju, i koji bi želeli oprostiti ji se, kako bi snošenje svoja sa zemljom prekinuli, imaće jednu godinu dana vremena, da je prodadu Srbima po pravičnu cijenu, koja bi se od komisara opredjelila, koja će se toga radi imenovati. A prihodi od vinograda, bašča, imanja, i zemlja oni Turaka, koji ne bi htjeli sa svim prekinuti svoja snošenja sa zemljom, prodavaće se, po pravičnoj procjeni, i zajedno s dancima hazni Beogradskoj, ova pak davaće ji nadležnim njenim imaoćima. Kromje garnizona po tvrdnjama zabranjuje se svim ostalim Turcima prebivanje u Srbiji sa svim" – vidi: L. Ranke, *Srbija i Turska u XIX veku*, 551; G. Škoro, *Iseljavanje Muslimana i Turaka iz zapadne Srbije u Bosnu 1788-1834*, Užički zbornik, br. 11, Titovo Užice 1982, 306.

naredio opravku mosta na Moravi kod Ćuprije, muslimani ovog mjesta i beogradski vezir su to shvatili kao pripremu za nasilno iseljavanje. Na lokalno muslimansko stanovništvo koje se sklonilo u Kruševac, Aleksinac, Paraćin i Ćupriju, vršen je od 1833. snažan pritisak da se iseli.⁹⁴ Protjerivanje spahija iz sela i erlija-građana iz šest okruga: Paraćina, Ražnja, Aleksinca, Kruševca, Banje, Knjaževca-Gurgusovca i drugih krajeva koji su od 1833. pripali srpskoj kneževini rezultiralo je time da su oni ostali skoro bez sredstava za život. Muslimanska imanja u Kruševcu jeftino je otkupljivao sam knez Miloš, kao i braća Stojan i Aleksa Šimić, Radovan Petrović.⁹⁵ Znatan dio ljudstva iz sastava osmanske žandarmerije i posada po šančevima, varošima i palankama koje su pripale Srbima, nije se uspio snaći i riješiti svoj status. Većina muhadžira se naseljavala po selima, a manji dio se smjestio po gradovima južnomoravskog sliva: u Nišu, Beloj Ak-Palanci, Pirotu, Prokuplju, Leskovcu i Vranju. Samo su neki našli posao u žandarmeriji i poljskoj policiji. Međutim, svi su bili ogorčeni zbog gubitka posjeda.⁹⁶ I drugi krajevi su se našli na udaru. Samo duž Drine, muslimani su, baveći se pretežno zemljoradnjom, bili nastanjeni u 34 veća i 55 manjih sela. Oni su, nevoljno, počeli da odlaze u Bosnu. Čačak su 1831. napustili. Muslimani iz "Bajine Bašte" iselili su se 1832-1834. u Osat, iz Bitinovaca duž Drine i Kozjaka u Sakar i Mali Zvornik. U dijelu sokolske nahije, od planine Tare do sela Bačevac, Jovan Mičić, rujanski serdar, nije vodio duge pregovore. Upadao je u Beserovinu, Perućac i Pljeskova. Rasprave je prekidao prijetnjama i pucnjavom. Odatle je iseljavanje vršeno skelama i čamcima. Oko 1834. najviše iseljenika je iz Perućca. Iz njega je 131 porodica prešla Drinu, kao i 10 porodica iz Beserovine.⁹⁷ Iza Baje Osmana, "crvenog čoveka, srednjeg rasta, sa okruglom crvenom bradom", iseljenog 1834. iz Pljeskova u Dobrak kod Skelana, ostale su livade, voćnjaci i bašte. Tu će potom čitavo naselje, naseljeno pravoslavnim življem, dobiti ime Bajina Bašta.⁹⁸

⁹³ *Istorija Beograda*, SANU, knj. II, Beograd 1974, 92-93; M. Gavrilović, *Miloš Obrenović*, III, 318-319. Zagovarajući "upornost i istrajnost u iseljavanju" kao i ekonomsku blokadu gradova on je 1833. naredio Srbima da napuste Užice i da se privremeno presele u Požegu, a potom je zabranio srpskim seljacima da donose svoje proizvode i prodaju ih u Užicu.

⁹⁴ R. Ljušić, *Kneževina Srbija*, 317-319.

⁹⁵ R. Barjaktarević, *Oblutak kneza Lazara*, "Glas javnosti", Beograd 21. april 2001.

⁹⁶ V. Stojančević, *Narodnooslobodilački pokret u niškom kraju 1833. i 1834/5 godine*, Istorijski časopis, knj. V, 1954-1955, Beograd 1955, 428.

⁹⁷ N. Živković, *Sukob oko Mokre Gore i nemiri na Drini (1834)*, Užički zbornik, br. 6, Titovo Užice 1977, 69-70; opšir. S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Užica i Sokolske nahije u Bosanski ejalet (1804.-1862.)*, Stav, br. 4-5, god. II, Tuzla 2003, 44-61.

⁹⁸ R. Blanuša, "Proteruju" Osman Baju, "Večernje novosti", Beograd 9. avgust 2003.

Neki muslimani iz Požege i okolnih sela iselili su se 1830. i osnovali novo selo - Požegu kod Novog Pazara. Njihove ostavljene posjede, bašte, oranice i pašnjake koristili su srpski seljaci.⁹⁹ U Podrinju, u Lešnici i Loznici 1834. naseljavane su po "napuštenim turskim kućama" srpske pridošlice iz derventskog kraja u Bosni. Kada se pojavila kolera, one su prešle na austrijsku teritoriju, na područje Slavonske i Banske vojne granice.¹⁰⁰ Seoba je zahvatila i muslimane u Ivanjici. Imućniji Srbi su jeftino pokupovali ili uzimali u zakup njihova imanja.¹⁰¹ Spahija sela Plešina dao je svoj posjed za ćup masla.¹⁰² Pošto svi muslimani nisu napustili svoja mjesta, shodno odredbama hatišerifa iz 1830., donešen je 1833. novi hatišerif, koji je regulirao odnos muslimana i pravoslavaca po gradovima.¹⁰³ Miloš Obrenović je sultanu, nakon dobijanja ovog hatišerifa, poslao 1000 volova, a poklone su dobili i nadležni osmanski i ruski velikodostojnici koji su radili na njegovoj izradi. Hatišerifom iz 1833. visina srpskog danka iznosila je 2.300.000 osmanskih groša. Kako se ranija odredba o jednogodišnjem roku koji je dat muslimanima za iseljavanje, pokazala nedovoljnom, ona je preinačena u rok od pet godina. Nije se smjela sputavati prodaja muslimanskih imanja. U Smederevski sandžak se masovno doseljava pravoslavno stanovništvo. Tu je 1815. na jednom kvadratnom kilometru živjelo 12,5 stanovnika, a 1844. već 22,6, dok se broj sela povećao sa 1.400 na 2.018.¹⁰⁴

Politički program za iseljenje muslimana dao je upravo Miloš Obrenović, kao i uputstva kojih se trebalo striktno pridržavati prilikom iseljavanja.¹⁰⁵ Najprije je trebalo samo upozoriti sve one koji treba da se sele, i tom prilikom staviti im do

⁹⁹ G. Škoro, *Iseljavanje Muslimana i Turaka iz zapadne Srbije u Bosnu 1788-1834*, 305; N. Živković, "Kurlagina buna" i iseljavanje Srba iz Užica (1832-1835), Užički zbornik, br. 5, Titovo Užice 1976, 103-105.

¹⁰⁰ L. Čelap, *Neuspelo naseljavanje bosanskih izbeglica u Srbiji u doba kneza Miloša*, Godišnjak Društva istoričara BiH, god. XVI, Sarajevo 1961, 278.

¹⁰¹ S. Ignjić-J. Radovanović-V. Luković-Lj. Marković-M. Bujošević, *Ivanjica*, Beograd 1972, 26.

¹⁰² T. Đorđević, *Graničenje Srbije i Turske 1833. godine od Kopaonika do Paresije*, Raška, br. 14-15, Raška 1979, 111.

¹⁰³ Raniji ferman odredio je na godinu dana rok u kome "muslimani, koji stanuju po varošima pored gradova, osim Beograda, mogu dobro prodati svoja dobra. Ali kako je ovaj rok priznat kao nedovoljan, njima je, u cilju izmene i određenja toga roka, dato ovlašćenje da stanuju u Srbiji još pet godina, računajući od dana objave fermana... Po isteku određenog roka, muslimani koji stanuju po varošima moraju se seliti, a oni koji su nastanjeni po predgradima, osim predgrađa Beograda, moraju se povući s njihovim porodicama u unutrašnjost gradova ili na drugo mesto, tako da se ubuduće nijedan musliman ne može više nastaniti u Srbiji" – prema: Lj. Aleksić-Pejaković, *Beograd u odnosima između velikih sila i Turske*, 7.

¹⁰⁴ *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972, 226; upor. V. Stojančević, *Kosovsko-polimske migracije u Srbiju kneza Miloša*, Glasnik, Etnografski institut, IX-X (1960-1961), Beograd 1961, 179-186.

¹⁰⁵ A. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, 187.

znanja da je rok za njihovo iseljavanje već prošao, naređujući da "svakog Turčina. koji bi se protivio iseljenju svežu i natovare ga zajedno sa pokretnim imanjem njegovim na kola i konja, pa da ga prevezu preko Drine". On je savjetovao i da se "razvale" sva sela duž rijeke Drine čije stanovništvo neće da se iseli u Bosnu, te da se ne dozvoli povratak stanovnicima, protjeranim iz tih sela, niti da sakupe ljetinu. U znak represalija, plodove je sa tih imanja trebalo upotrebiti za potrebe srpske vojske. Uporno insistirajući na iseljavanju muslimana Miloš Obrenović je pisao Aleksi Simiću, svom zastupniku kod beogradskog paše: "Zato oću da im dokažem da moraju i kako dođe mart svi do jednog moraju izlaziti iz varoši pak nek idu koji oće dalje, nedam ni jednom od njih biti među nama, samo garnizoni gradova u stjenama gradskim nek prebivaju, a ostalo što se Turčinom zove moraće kako mart dođe odlaziti između nas, nit ću više čekati fermana niti berata, to je tvrdo i postojano moje namjerenije".¹⁰⁶ Nije dozvoljavao da se muslimani raseljavaju po Smederevskom sandžaku, tražeći od svojih ljudi da ih upućuju u Bosnu. Njegovi emisari su obilazili sela sa oštrim upozorenjima da se mještani bezuvjetno moraju iseliti. Pojednim selima su Obrenovićeви emisari, poput Vuleta Gligorijevića, slali pismena upozorenja da se ise u roku od jedne nedjelje, u protivnom "eto mene... s vojskom na vas".¹⁰⁷

Slično se ponašao i Toma Vučić Perišić koji je, prijeteci upotrebom sile, jasno stavljao do znanja muslimanima iz krupanjskog i lozničkog kraja, Lipnice i Lešnice, da se moraju bezuvjetno iseliti.¹⁰⁸ U selima sokolske nahije stanovništvo nije htjelo da tek tako napusti svoje domove, niti da prihvati njemu potpuno nepoznate odredbe sultanovog hatišerifa, čak ni kada je početkom 1834. bio poslat Portin izaslanik Čašif-efendija da to izvrši.¹⁰⁹ Zato su srpske jedinice poduzimale akcije da bi stanovništvo natjerale da se iseli. U tu svrhu korišćeni su i topovi. U martu 1834. došlo je do sukoba u višegradskom kraju gdje je vršeno administrativno razgraničenje sa srpskom kneževinom i postavljanje graničnih znakova, čemu se protivilo lokalno bošnjačko stanovništvo u Višegradu i Priboju, koje je posjedovalo imanja na drugoj strani Lima. Beogradski vezir je tada obavijestio bosanskog valiju i hercegovačkog mutesarifa da je sporna granica

¹⁰⁶ H. Crnovršanin-N. Sadiković, *Sandžak - porobljena zemlja*, Tuzla 2001, 117.

¹⁰⁷ R. Ljušić, *Kneževina Srbija*, 319; opšir. R. Marković, *Vojska i naoružanje Srbije kneza Miloša*, Beograd 1957.

¹⁰⁸ Opšir. R. Popović, *Toma Vučić Perišić i iseljavanje Turaka iz Podrinja*, Račanski zbornik, br. 5, Bajina Bašta 2000, 17-29; Isti, *Toma Vučić Perišić*, Beograd 2003, 64-65. Iza prognanih podrinjskih muslimana ostali su očuvani nazivi u toponomastici: Osmanovo brdo u Perućcu, Musino brdo i Vejzino polje u Višesavi, Selimov točak u Gunjcima.

¹⁰⁹ Upor. *Istorija srpskog naroda*, knj. V, tom I, 123.

utvrđena Hatišerifom i da moraju sprečavati sukobe na njoj.¹¹⁰ Do sredine jula 1834. iseljeno je stanovništvo sela Bulje i Peći, dok je stanovništvo iz Petraca, Lonjina, Postinje, Žabljaka, Bušinje i Besarovine seljeno u Bosnu. Nakon pružanja otpora spaljena su sela Perućac, Aluge, Bučja, Kozla i Peći. Uz blagoslov kneza Miloša i Srpske pravoslavne crkve vršeno je i pokršćavanje muslimana.¹¹¹

Miloš Obrenović je izdavao uputstva lokalnim srpskim organima da muslimanska imanja isplaćuju, po potrebi, i više nego što u stvari vrijede, kao i da ih kupuju i bez tapija.¹¹² U svim mjestima gdje su muslimanske kuće paljene ili razorene, nastojalo se, prema njegovim strogim uputama, da se sačuvaju hambari i ostala imovina. On je također zabranio Srbima da nadniče. Obrenovićeve akcije izazvale su bijes kod bosanskih prvaka, kao i nezadovoljstvo na Porti: "Kad u Carigrad glas stigne, da je knez Miloš silom Turke iz podrinskih krajeva u Bosnu proterao, zameri mu se jako. Ali diplomaciji srpskoj pođe za rukom da se Porta ublaži". Miloš Obrenović je uspio da podmićivanjem osmanskih velikodostojnika izbjegne kažnjavanje i osudu.¹¹³ Mada je 1834. precizirana kao godina definitivnog iseljavanja muslimana iz selâ, ipak je i nakon toga bilo još oko 20 sela u sokolskoj nahiji iz kojih se oni nisu iselili. Ostali su i u gradu Sokolu, Malom Zvorniku i Sakaru - muhadžirskom naselju nastalom u prvoj polovini XVIII stoljeća. U međuvremenu se vraćao i izvjestan broj muslimana oko Sokola sve do 1862. godine, kada su se konačno iselili u Bosnu.¹¹⁴

Povlačenjem muslimana nakon 1830. iz šest nahija koje su date na upravu Srbima, gradski centri, poput Ražnja, Batočine, Bagrdana, Tekije, Rudnika i Brze Palanke izgubili su urbani karakter i ruralizirali se: "naseljavanjem Srba seljaka u njih postali (su) sela". Drugi su gradovi pretvoreni u palanke koje su bile neka

¹¹⁰ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827-1849*, Banjaluka 1988, 214.

¹¹¹ R. Ljušić, *Kneževina Srbija*, 342.

¹¹² Karakteristično je to bilo sa otkupom imanja u Čupriji, gdje on svojim ljudima u februaru 1834. šalje pismo: "Vi išćete da Vam pošaljem 6.390 groša, no ja Vam šaljem 16.000 groša da što više uzmožete i iskusurite, ne samo onih 80 arnautskih udžera, nego i druge kojekakve sirotinske zgrade, makar ih i skuplje malo platiti nego što vrede, samo nek prodaju Turci i neka zadovoljni budu... i nek se čas pre s vrata tornjaju" – vidi: V. Stojančević, *Dva oružana sukoba na srpsko-turskoj granici iz vremena prve vlade kneza Miloša Obrenovića*, Istorijski časopis, knj. IV, 1952-1953, Beograd 1954, 129.

¹¹³ Upor. R. Ljušić, *Kneževina Srbija*, 322; Ć. Rastoder, *Refleksije Hatišerifa iz novembra 1833. godine na Bosanski ejalet*, Glasnik arhiva i arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine, XLI/2011, Sarajevo 2011, 196-197.

¹¹⁴ G. Škoro, *Iseljavanje Muslimana i Turaka iz zapadne Srbije u Bosnu 1788-1834*, 321-324.

sredina između varoši i sela.¹¹⁵ Potpuno su srušene džamije u Smederevu, Lešnici, Rudniku, Kragujevcu, Golupcu. Paraćinska džamija je pretvorena u pivnicu, a njena kibla u svinjac. U Loznici je stara drvena džamija 1860. služila kao okružno skladište baruta. U Čačku je džamija pretvorena u crkvu. Trudeći se da zemlju "ispuni stanovništvom", Miloš Obrenović je nastojao da zadrži Cigane, kako se vidi iz jednog pisma M. Zdravkoviću, kome odobrava "što je uhvatio Ciganina i Ciganku", preporučujući mu "da i u buduće svakoga, kromje Turaka, hvata i pošalje Gospodaru, koga god osete da beži iz našega pašaluka u drugi".¹¹⁶ Peštanske "Srpske narodne novine" su pisale da su srpski seljaci čeznuli za novcem i primitivno obrađivali zemlju, koju nisu dubrili, da su šume nekontrolirano uništavali, kuće nerado gradili, a stoku tokom zime držali pod vedrim nebom.¹¹⁷

Ilija Garašanin, ministar unutrašnjih djela i predsjednik srpske vlade (1843-1852), stvorio je 1844. "Načertanije" - tajni, programski dokument srpske vanjske i nacionalne politike, definirajući osnovni pravac njenih zvaničnih težnji. Njegov osnovni princip je bio sljedeći: na osnovu "istorijskog prava" podvrgnuti susjedno slavensko i srpsko stanovništvo institucijama srpske države i time od njega stvoriti jednu naciju.¹¹⁸ Na početku "Načertanija" istaknuto je da se Osmansko carstvo mora raspasti, i da se to može desiti na dva načina: ili će ono biti razdijeljeno, ili će biti "na novo sazdan od svojih hristijanskih žitelja". Kolosalna vizija Srbije ispunila je glave ljudi koji su se tiskali oko Garašanina. U Beogradu je 1848. izrađen i plan za stvaranje "Srpskog Vicekraljevstva" u Osmanskom carstvu, u čiji bi sastav ušle, sem tadašnje Srbije i Crne Gore, još i Kosovo, sjeverna Albanija, dio Makedonije, Bosna i Hercegovina. U drugoj verziji se spominjala i Bugarska.¹¹⁹

Za vlade Aleksandra Karađorđevića donekle je opao intezitet iseljavanja muslimana. Ivan Frano Jukić 1847. piše da od 849.286 stanovnika u srpskoj

¹¹⁵ I. Čolović, *Selo i grad u delu Tihomira Đorđevića*, Glasnik Etnografskog instituta, knj. XLIV, Beograd 1995, 26.

¹¹⁶ O. Zirojević, *Cigani*, "Helsinška povelja", br. 105-106, Beograd mart-april 2007, 54.

¹¹⁷ "Srpske narodne novine", br. 53 od 10. jula 1844; opšir. T. Đorđević, *Arhivska građa za naselja u Srbiji u vreme prve vlade kneza Miloša (1815-1839)*, Beograd 1926.

¹¹⁸ L. Vrkić, *Istorijsko nasleđe konzervativne političke ideje*, Helsinške sveske, br. 10, Beograd 2001, 56.

¹¹⁹ Po I. Garašaninu: "Srbija mora nastojavati da od zdanija turske države samo kamen po kamen odcepljuje i prima kako bi od ovog dobrog materijala na starom i dobrom temelju starog carstva srpskog, opet veliku novu srpsku državu sagraditi i podignuti mogla"; opšir. D. Stranjaković, *Kako je postalo Garašaninovo "Načertanije"*, Spomenik SKA, XCI, Beograd 1939, 77-84; M. Ekmečić, *Marginalije o srpsko-bugarskim vezama 1844-1851*, Godišnjak Društva istoričara BiH, god. XVI, Sarajevo 1965, 107; Isti, *Evropska pozadina "Načertanija" Ilije Garašanina*, Letopis Matice srpske, knj. 468, sv. 3, Novi Sad 2001, 26-268; "Danas", Beograd 24. avgust 1998.

kneževini ima 15.161 "Turčin", te da su smješteni u Beogradu, Adakali, Kladovu, Užicama ("ima turskih kuća 723, duša 3.659"), Smederevu ("turskih kuća 150, duša 750"), Šapcu ("turskih kuća 270, duša 1.350"), Sokolu - gradovima gdje postoje osmanske posade, zatim u Kozli ili Kalkanu, Petercu, Bučiji, Peći, Postinju Donjem, Postinju Gornjem, Alugi, Sakaru i Malom Zvorniku, gdje su oni imali 2.649 kuća.¹²⁰ Nakon ponovnog dolaska na vlast Miloš Obrenović će još intezivnije raditi na pokretanju iseljavanja muslimana. Poduzimane su razne organizirane akcije da se oni isele. Iseljavanja su također bila motivirana brojnim političkim, psihološkim, ekonomskim i vjerskim razlozima.¹²¹ Srbi su krajem 1858. pravili planove za napad na Bosnu kod Zvornika - polazne tačke u njenom osvajanju. Saznavši za ove planove osmanske vlasti su naredile da se nadzire granica prema srpskoj kneževini, a na Drini je uspostavljen kordon. Mada nije došlo do napada, srpske ambicije nisu nestale. Srbi su tražili da se muslimani iz Malog Zvornika isele ili da priznaju srpsku vlast. Istodobno su se žalili da napadi na srpsku kneževinu započinju baš iz tog mjesta.¹²² Knez Mihailo Obrenović je 1860. započeo snažnu agitaciju protiv Porte. Reaktuelizirao je pitanje iseljavanju muslimana iz gradova, koje je prije postavljao i knez Miloš. Kako je ono bilo povezano sa odlukama Preobraženske skupštine iz 1861. o reorganiziranju srpske narodne vojske, i sa početkom njenog intezivnijeg naoružavanja, došlo je do novih srpsko-osmanskih sporova.¹²³

U jedanaest nahija Smederevskog sandžaka muslimani su svojedobno činili 58 odsto stanovništva. U Beogradu su predstavljali četiri petine stanovništva, u Užicu su činili 96,7 odsto populacije, a 65 odsto u Pomoravlju. Po nekim srpskim izvorima u Sokolu i osam okolnih sela bilo je 1.600 muslimana, od kojih je 300 nosilo oružje; u Užicu je ova naseobina brojala 1.500-2.000 pušaka; u šabačkom gradu bilo je oko 1.000 muslimana od kojih 200 pod oružjem.¹²⁴ Srpski izvori su, pak, procjenjivali da se uoči krize 1862. u srpskoj kneževini nalazilo "oko 12.500

¹²⁰ I. F. Jukić, *Putopisi i istorisko-etnografski radovi*, Sarajevo 1953, 202-206.

¹²¹ L. Ranke, *Srbija i Turska u XIX veku*, 487-488; Š. Hodžić, *Doseljavanje muslimanskog stanovništva u Tuzlu*, Glasnik, br. 2, Vrhovno islamsko starješinstvo u SFRJ, Sarajevo 1979, 173-174; E. Mušović, *Muslimansko stanovništvo Srbije od pada Despotovine (1459) i njegova sudbina*, Kraljevo 1992, 125-127.

¹²² G. Šljivo, *Velike sile i susjedi prema Bosanskom ejaletu u vrijeme osnivanja konzulata (1850.-1863.)*, Stav, br. 2, Tuzla 2003, 46-47.

¹²³ S. Stanojević, *Istorija srpskog naroda*, 368-369; Č. Popov, *Grđanska Evropa (1770-1871)*, II, Novi Sad 1989, 425.

¹²⁴ U jednoj narodnoj pjesmi pjeva se o Šapcu iz vremena dahija: "Šabac grade, moj veliki jade! / Kroza te se proći ne mogaše / Od Mus-age i od Halil-age / Od srebrenih noža i pušaka / I od njina velika jordama".

Turaka, od čega je skoro 3.000 bilo vojnika”. Tokom te godine bivalo je sve manje varošana a sve više nizama.¹²⁵

U Beogradu su, uz dualizam vlasti, početkom šezdesetih godina XIX stoljeća bili zategnuti odnosi između muslimana i hrišćana. Srpska masa je, u trenucima agresivnog raspoloženja, muslimanima po čaršiji skidala čalme i obarala ćepenke, a oni ih, pak, kako su ih Srbi nazivali, “batal-age” odvrćali prijetnjom da će se osvetiti i “najesti šumadijskih kokošaka”.¹²⁶ Knez Mihailo je izdao povjerljivu zapovijest da srpska policija privodi muslimane koji naprave neki prekršaj što je izazivalo njihov revolt: “Kad su srpski žandarmi poterali neke Turke koji su u Paliluli napravili neki nered, nizami turski, na Stambol kapiji silom ih otmu. Drugi još počеше rano noću da zatvaraju kapiju, koja nikad ni danju ni noću nije bila zatvarana”.¹²⁷ Uzjamni srpsko-osmanski sporovi kulminirali su 1862. kada je došlo do sukoba u Beogradu koji su isprovocirali predstavnici “jedne srpske zavere” u dogovoru sa srpskom vladom, te je osmanska artiljerija iz tvrđave granatirala ovaj grad.¹²⁸ U toku sukoba neki muslimani u gradu krili su se po kućama i džamijama, odakle su pružali otpor. Srbi su “ubijali svakoga Turčina koga su sreli”.¹²⁹ Nakon slamanja ove odbrane Srbi su dio muslimana protjerali u beogradsku tvrđavu. Osmanski topnički napad na Beograd bio je za Mihaila “božji dar”, jer je potom mogao da naredi mobilizaciju i zatraži hitnu evakuaciju muslimanskog

¹²⁵ Đ. Magarašević piše u svom *Putovanju po Srbiji 1827. godine* da su muslimani u Šapcu “po većoj časti Bošnjaci, dakle poturčeni Srbi, od kojih jedva se koji nađe da zna turski govoriti”; upor. Ž. Đorđević, *Srpska narodna vojska 1861-1864*, Beograd 1984, 60.

¹²⁶ Ž. Đorđević, *Srpska narodna vojska 1861-1864. godine*, 58.

¹²⁷ *Uspomene i doživljaji Dimitrija Marinkovića 1846-1869*, priredio D. Stranjaković, Beograd 1939, 145.

¹²⁸ M. Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja: Istorija Srba u Novom Veku (1492-1992)*, 282.

¹²⁹ Kosta N. Hristić opisujući napade na beogradske muslimane navodi da je u jednoj tekiji živio “hodža sa ženom i kćerkom od 16-17 godina, a s njima je bilo tada onde još 4 do pet ljudi, koji su se sklonili. Naši ljudi, bečari, podstreknuti i vođeni nekim Filipom Crnogorcem ili Hercegovcem, napadnu na ovu tekiju, pokušavajući da ulazak razvale, no Turci iznutra stanu pucati i braniti se. Filip sa 3-4 naša bečara uspenje se preko zida na krov, ovaj dignu i tavanicu razvale, pa unutra uskoče. Upravnik Barlovac, spazivši ovo, odmah je poslao nekoliko žandarma da hodžu i ostale spasu da ne izgину, no međutim je hodža ubijen, a kći mu zaklana. Bulu i one druge Turke žandarmi izvedu i u policiju dovedu i sklone” – cit. Prema: K. N. Hristić, *Zapisi starog Beograđanina*, Beograd 1989, 213; upor. F. Kanic, *Srbija*, knj. I, Beograd 1985, 42-45; Ž. Đorđević, *Čukur-Česma, 1862*, Beograd 1983, 235-240; *Uspomene i doživljaji Dimitrija Marinkovića 1846-1869*, 145.

stanovništva.¹³⁰ Srpska vlada je ovaj sukob doista i iskoristila za radikalno sređivanje spornih pitanja sa Portom, a posebice za progon muslimana iz gradova, uključujući i Beograd.¹³¹ Od polovine 1862. muslimansko stanovništvo je započelo neorganizirano, i u većim grupama, prelaziti preko Drine, u Bosnu. Privremeni smještaj su nalazili mahom u Zvorničkom kajmakamluku.¹³²

U Kanlidži, istanbulskom predgrađu, održana je u septembru 1862. međunarodna konferencija povodom rješavanja nastalih srpsko-osmanskih sporova. Uoči ove konferencije francuska i ruska vlada su sačinile sporazum o zajedničkom istupanju u korist srpskih interesa. Knez Mihailo je pisao Jovanu Ristiću, svom predstavniku na ovoj konferenciji, da insistira da se "gradovi u Srbiji poruše", dodajući: "Mrtvi uzao, koji između nas i Turaka postoji, neće se odrešiti, dokle se sa sabljom ne poseče".¹³³ Konferencija je zaključena protokolom od 12 članova, po kome se tvrdave Soko i Užice ruše, izuzimajući gradove, "Turci izlaze iz Srbije od svuda, pa i iz varoši Beograda". Porta je zadržala svoje garnizone u četiri grada: Beogradu, Smederevu, Fetislam (Kladovo) i Šapcu. Po prvom i šestom članu zaključaka ove konferencije muslimani su se trebali iseliti "što je moguće brže". Odštetu za njihova pokretna i nepokretna imanja u Beogradu, u iznosu od devet miliona groša, trebala je Porti da isplati srpska vlada "u ime sviju naknada koje je

¹³⁰ S. Pavlović, *Istorija Balkana*, Beograd 2001, 111. Odlazak iz Beograda uslijedio je nakon incidenta koji se sredinom juna 1862. desio na Čukur-česmi, kada su osmanski nizami ranili jednog srpskog šegrt. K. Dimitrijević piše u "Politici ekspres" o tome "kako smo godinama učeni na pogrešnim istorijskim podacima" pa navodi "slučaj" Čukur-česme: "Značajan je podatak da 3/15 juna 1862. godine nije od turskih nizama bio ubijen nego samo teško ranjen srpski dečak-šegrt Sava Petković, kao što pokazuje njegov spomenik u Dobračinoj ulici, gde je uklesan čak i pogrešan datum zbivanja. Pravu, izvornu verziju o tom događaju, nasuprot kraljevskom namesniku Ristiću, na osnovu zapisa svog oca Nikole, tadašnjeg ministra unutrašnjih dela, objavio je u svojim uspomenu "Zapisi starog Beograđanina" Kosta N. Hristić. Posle tog događaja usledilo je tursko bombardovanje srpske varoši kao i niz diplomatskih aktivnosti, pa se prava istina o samo povređenom ali ne i ubijenom srpskom šegrtu, morala radi viših političkih ciljeva, zataškati. Tako da su o tom slučaju pogrešno od Ristića obavješteni više od veka mnogi istoričari pogrešno pisali" - cit. prema: "Politika ekspres", Beograd 31. decembar 1994.-3. januar 1995.

¹³¹ J. Dajković, *Beograd i slučaj na Čukur česmi*, Godišnjak grada Beograda, knj. IV, Beograd 1957, 314.

¹³² G. Šljivo, *Naseljavanje muslimanskih prognanika (muhadžira) iz Kneževine Srbije u Zvornički kajmakamluk 1863. godine*, Prilozi, br. 30, Sarajevo 2001, 92-93; također vidi: Isti, *Osvrt na dileme u historiji Bosne i Hercegovine u posljednjem stoljeću osmanske uprave*, Saznanja, br. 1, Tuzla 2005, 90-91.

¹³³ Upor. Lj. Aleksić-Pejaković, *Beograd u odnosima između velikih sila i Turske od Jedrenskog mira (1829) do 1867. godine*, Godišnjak grada Beograda, knj. XIV, Beograd 1967, 14; *Istorija srpskog naroda*, knj. V, tom I, 295; R. Novaković, *Bombardovanje Beograda 1862*, Beograd 1953, 36-37; J. Dajković, *Beograd i slučaj na Čukur česmi*, 315.

imala da traži po protokolu Kanličke konferencije”.¹³⁴ Muslimani su imali da predaju Srbima svoja groblja na čuvanje, a Srbi nisu smjeli da ruše džamije. To je ostalo tek mrtvo slovo na papiru. U Beogradu će odmah otpočeti sa rušenjem džamija, od kojih su mnoge već bile oštećene još u vremenu Karađorđevog osvajanja grada.¹³⁵

Beograd je početkom sedme decnije imao 730 muslimanskih, tri romska i 536 nemuslimanskih domova i 519 nemuslimanskih dućana. Ukupno je imao 2.328 zgrada, od kojih 1.486 “nesrpske” i 842 srpske kuće.¹³⁶ Iz beogradske varoši je 1862. prešlo u tvrđavu više od 600 muslimana. Mnogi Srbi su tada došli lako do imanja u “okolini beogradskoj”.¹³⁷ Sudeći prema procjeni izvršenih dobara u gradu je bilo malo imućnijih muslimanskih porodica i pojedinaca. Većina ih je bila srednjeg imovnog stanja, čija je imovina vredela od 10.000 do 40.000 groša. Bojazan beogradskog muhafiza “da se ondašnji Turci ne pokažu upornim naredbama Portinim” nije imala osnova, kao ni tanana nada stanovnika da će “đaur sve da popusti, malo-pomalo, te će ići opet po starom ćitapu”. Nakon pojedinačnog uslijedilo je masovno iseljavanje kada je Rašid-paša stigao ferman sa odlukama Kanličke konferencije.¹³⁸ Na simpatije Evrope muslimani, prisiljeni da napuste svoje domove, nisu mogli računati iz jednostavnog razloga: Srbi su bili hrišćani, oni nisu.¹³⁹ U Beograd je već 13. septembra 1862. stigao jedan parni remorker sa dva šlepa, najamljen za 595 carskih dukata. Pošto su prethodno u Zemunu rasprodali preostalu stoku, 17. septembra je tim prvim većim transportom otišlo dosta muslimana za Lom Palanku, odakle su pješice trebali da ići u Niš i okolna

¹³⁴ Upor. N. Hristić, *Pre pedeset godina. Čukur česma. Bombardovanje Beograda 3-5. juna 1862.* (preštampano iz “Trgovačkog glasnika”), Beograd 1912, 3-85; V. Karić, *Srbija*, fototipsko izdanje iz 1887, Beograd 1997, 508-509; V. Čubrilović, *Odabrani istorijski radovi*, Beograd 1983, 534; *Istorija Beograda*, knj. II, Beograd 1974, 148-150.

¹³⁵ R. Ljušić, *Istorija srpske državnosti*, II, 135; Lj. Nikić, *Džamije u Beogradu*, Godišnjak grada Beograda, knj. V, Beograd 1958, 160; opšir. H. Hadžiosmanović, *Velika Alipašina džamija u Beogradu iz 1575. godine*, Glasnik, VIS, br. 1, Sarajevo 1983; Isti, *Jedinstvena Bajram-begova džamija u Beogradu 1557-1901*, Glasnik, VIS, br. 1, Sarajevo 1984. Po Evliji Čelebiji Beograd je 1660. imao 217 mihraba i džamija. Geograf Hadži Kalfa zapisao je da ima u tom gradu 100 džamija. Joakim Vujić je 1826. zabilježio postojanje 30 džamija, većinom u lošem stanju. Hazim Šabanović će docnije prikupiti podatke o 80 džamija u Beogradu.

¹³⁶ V. Nikolić, *Turska dobra i stanovništvo u Beogradu u vreme bombardovanja 1862. godine*, Godišnjak grada Beograda, knj. IX-X, Beograd 1962-1963, 270.

¹³⁷ J. Dajković, *Beograd i slučaj na Čukur česmi*, 325; V. Nikolić-Stojančević, *Etnička, demografska i socijalno-ekonomska struktura Beograda 1867. godine*, Godišnjak grada Beograda, knj. XIV, Beograd 1967, 38-39.

¹³⁸ S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Kneževine Srbije u Bosanski vilajet (1862-1867)*, Znakovi vremena, vol. 4, br. 12, Sarajevo 20001, 153-157.

¹³⁹ B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako: Prilozi za etnologiju Balkana*, Sarajevo 2000, 316.

naselja. Remorker se ponovo vratio i 24. septembra je otišla grupa od 550 lica u Vidin; dva šlepa su otišla 2. oktobra, jedan sa 600 lica ponovo u Lom Palanku, a drugi sa 300 lica do Brčkog. Posljednji transport je 9. oktobra otišao u Vidin.¹⁴⁰ Dio prognanih beogradskih muslimana osnovao je u blizini Istanbula selo istog imena.¹⁴¹ Rašid-paša, vođa borbenih beogradskih muslimana i ljuti protivnik Miloša Obrenovića, najprije je otišao u Bosnu i službovao u Sarajevu i Mostaru, zatim je bio okružni načelnik po Tesaliji. Umro je 1882. u Istanbulu.

Osim Beograda, muslimani napuštaju i Šabac, Smederevo, Užice. Srpske vlasti su činili više neugodnosti muslimanima kako bi ih prisilile na što brže napuštanje gradova. "Prije nekoliko dana", pisao je 19. jula 1862. austrijski generalni konzul iz Sarajeva, "srpska vojska je zahtijevala od muslimanskih porodica koje su još uvijek stanovale izvan šabačke tvrđave, da se odmah smjeste u tvrđavu. Kako na to nisu pristali, onda su ih prisilili, i tom prilikom su iza sebe morali ostaviti sve što su imali".¹⁴² Iz Šapca je oko 568 muslimanskih domaćinstava protjerano u Bosnu. Iz Smedereva je 500 muslimana iz 150 kuća austrijskim parobrodom 4. novembra otišlo u Vidin.¹⁴³ Nekoliko porodica kovača protjeranih iz Ivanjice molilo je uzaludno kneza da ih ostavi jer su drugdje "majstori nepoznati", te neće imati mušterija, prilažući svjedočenja deset ivanjskih opštinaro o svojoj lojalnosti. Ipak su i oni protjerani u Bosnu. Užice je u prvoj polovini XIX stoljeća bilo prava, i, pored Beograda, najveća "turska" varoš u Smederevskom sandžaku – "mali Carigrad" na Đetinji, grad trgovaca i zanatlija. U Karađorđevim napadima i osvajanjima grad je svojedobno dosta stradao, a stanovništvo je izbjeglo u Bosnu. Joakim Vujić je u svom "Putešestviju" zapisao da je 1826. Užice imalo "1.200 turskih kuća, 20 džamija i 80 srpskih domova". Andreja Arčibalda Patona, engleskog putopisca, užički muslim obavijestio je 1834. da grad ima "3.500

¹⁴⁰ Ž. Đorđević, *Čukur-Česma*, 273. Kada se Srbija u ratu 1877.-1878. protiv Osmanskog carstva teritorijalno proširila i zadobila niški, pirotski, toplički i vranjanski okrug, odatle je izgnano etnički raznorodno muslimansko stanovništvo, među kojima i oni muhadžiri pristigli svojedobno iz Smederevskog sandžaka.

¹⁴¹ Iz Smederevskog sandžaka se 1862. iselilo, po nekim navodima, samo 8.000 "Turaka", dok je preostalih nekoliko desetina hiljada sačekalo da 1867. krene na seobu nakon predaje gradova Srbima – vidi: V. Nikolić-Stojančević, *Etnička, demografska i socijalno-ekonomska struktura Beograda 1867. godine*, 25.

¹⁴² G. Šlivo, *Orašje 1863.-1995.*, Orašje 2001, 19.

¹⁴³ Ž. Đorđević, *Čukur-Česma*, 273; također vid. H. Suljkić, *Iz prošlosti Smedereva*, Islamska misao, br. 141, Sarajevo septembar 1990.

turskih i 600 srpskih kuća”.¹⁴⁴ Muslimani iz okolnih sela te 1834. iselili su se u Bosnu. Uzaludno su potraživali prihode sa svojih ostavljenih imanja, nikada ih nisu ostvarili. Ova imanja su srpski seljaci prisvajali “bez odobrenja starješina”, dok su kuće paljene. U Užicu je 1844. bilo 3.697 “Turaka” i samo 707 Srba.¹⁴⁵ Užički hroničari su pisali da je bilo divno pogledati grad sa Tatinca i okolnih brda, “kako se po njemu bijele kule kao da su od sira. No, to je bilo do 1862. godine, a tada je odzvonilo i Turcima i gradu sa njegovim kulama”.¹⁴⁶ Zbog okruženja i neprestanih, kontinuiranih srpskih pritisaka grad je polovinom XIX stoljeća izložen propadanju. Kada su saznali za događaje u Beogradu Srbi su u Užicu pokušali da zauzmu gradsku tvrđavu.¹⁴⁷ Nakon potiskivanja muslimana u tvrđavu, njihovi domovi su opljačkani. U stalnim sporovima između pravoslavaca i muslimana dočekane su i odluke konferencije u Kanlidži. Četiri dana po njenom završetku u Užicu je izbio veliki požar. Požar su izazvali Srbi – “verni ljudi”, po nalogu okružnog načelnika Pavla Delmaša, da bi optužili muslimane kao navodne podmetače i podstrekivače sukoba. Srpske novine su pisale da je prostor “gde bejahu krasne kuće i dućani, gde ležaše silan espap, sagoreo i izgleda kao kakvo groblje. Toliki trgovci i zanatlije ostadoše prosjaci, a mnoga sirotinja bez krova nad glavom”.

Požar je svojim razmjerama iznenadio i podmetače, ali je poslužio kao neophodni izgovor da se muslimani što prije isele iz Užica, shodno zaključcima konferencije u Kanlidži.¹⁴⁸ Ilija Garašanin, srpski predstavnik i Ali-beg, sa osmanske strane, potpisali su poseban ugovor da se “užički grad bez odlaganja raskopa, a delije isele u Bosnu”. Već 18. septembra 1862. Užičani su upoznati sa “voljom sultana” i neminovnim odlaskom u Bosnu: “U prvi mah mučno su čuli zapovesti, a za koju nigde ni sanjali nisu da će je doživeti, ali naposljetku pokoriše

¹⁴⁴ Upor. T. P. Vukanović, *Naselja u Srbiji*, 126-127; S. Ignjić, *Užička nahija*, Beograd 1961, 81-82; Ž. Ćirić, *Staro Užice u zapisima*, Titovo Užice 1985; H. Suljić, *Prilog proučavanju prošlosti Užica iz osmanlijskog doba (1463-1862)*, Glasnik, Rijaset IZ u SFRJ, br. 1, Sarajevo 1991, 42-44; M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1997, 330.

¹⁴⁵ Upor. V. Karić, *Srbija*, 695-696; G. Lazić, *Gradnja crkve sv. Georgija u Užicu*, Medaj, br. 23-25, Titovo Užice 1990, 175; H. Suljić, *Iseljavanje Muslimana iz Užica u Bosnu 1862.* (dalje: *Iseljavanje Muslimana iz Užica*), Glasnik, Rijaset IZ u SFRJ, br. 2, Sarajevo 1991, 161.

¹⁴⁶ S. Kostić, *Memoarske slike prošlosti Užica (Iz "Samoukog rukopisa" Miladina Radovića)*, Užički zbornik, br. 6, Titovo Užice 1977, 322.

¹⁴⁷ F. Kanic, *Srbija*, knj. I, 590-510; Ž. Đorđević, *Srpska narodna vojska 1861-1864*, 68-69.

¹⁴⁸ Miladin Radović zapisivao je o požaru: “Najveći deo varoši prekrpio je pepeo požara, obgorele glavne i ruševine kuća. Zatrpane su i pogažene stare drvene česme na lule, nestalo je vrtova i voćnjaka, platane i jablanove opalio je požar. Pusta i otvorena zjapi velelepna Šehova džamija, i niko ne misli na turbeta, nišane i svetinje” - prema: S. Ignjić, *Užice i okolina 1862-1914* (dalje: *Užice i okolina*), Titovo Užice 1967, 18-19.

se". Užičke hodže su se bunile, ali većeg odjeka nije bilo. Fatalna odluka je bila donijeta u dalekom Istanbulu, mimo njihovog znanja i volje.¹⁴⁹

Prelaz iz Užica u Bosnu određen je da bude u Krivom viru, kod Petriče, niže Bajine Bašte. Evakuacija muslimana je otpočela u grupama. Srpski predstavnici su za njeno izvođenje zatražili pomoć od rabadžija i kiridžija, kažnjavajući one koji nisu pošli, i pored poziva, u akciju "za izganjanje muslimana". Iz požeškog sreza je učestvovalo 484 lica, od kojih 348 sa konjima i 136 sa kolima. Lokalni Srbi su doveli na stotine konja da bi transport mogao da krene. Savremenik Miladin Radović je to opisivao: "Nije dugo bilo dođoše naše rabadžije iz beogradskog, valjevskog i kragujevačkog okruga, njih oko 700-800, te muslimani potovariše pokretnost, pa uz pratnju naše vojske odoše u nedodih".¹⁵⁰ Prva grupa od 400 lica iseljena je 19. septembra. Druga grupa je brojala 600 lica. Treći transport je otišao 28. septembra 1862. godine. Posljednji oproštaj od Užica napravile su mlade muslimanke ispred Bešlagića hana, okupljene u tužno kolo i uz sjetnu pjesmu. Rastanak je bio dirljiv: "sve je otišlo plačući".¹⁵¹ Muslimani su mahom otišli ka Bosni, Sandžaku, kao i drugim dijelovima osmanske države, prema krajevima današnje Albanije i Makedonije. Kada su krenuli put Bosne, čelo kolone je bilo na Kadinjači, a "rep u varoši". Srpska ih je vojska pratila pjevajući. "Kad se opet staneš seliti" - govorio je jedan "era" dojučerašnjim komšijama – "nemoj drugoga tražiti, no poruči meni da dođem da te opet selim"- na šta mu je muhadžir nevoljno odmahnuo: "Vala, Vlaše, kako ste počeli, mučno ćemo se i u Šamu zadržati".¹⁵² Jedan od potomaka muhadžira opisivao je put od Užica: "Prešli smo drugog dana drinsku ćupriju kod Višegrada i domogli se bosanskih planina. I dok je stotine drugih familija zaostajalo putem, u varošima i kasabama nedaleko od Drine nadajući se valjda da će se jednoga dana moći vratiti u dragi zavičaj, naši su stari išli na zapad sve dalje i dalje, putovali su više od tri hefte, putem se odmarajući i po

¹⁴⁹ S. Ignjić, *Užice i okolina*, 22-23; E. Tihić, *Bosanski Šamac kroz historiju*, 42-43.

¹⁵⁰ H. Suljkić, *Iseljavanje Muslimana iz Užica*, 162-163.

¹⁵¹ Upor. S. Ignjić, *Užice i okolina*, 21-23; Lj. Stojanović, *Staro Užice, beleške i uspomene iz 1865-1878*, Glasnik Srpskog geografskog društva, Beograd 1922, 157-176; H. Suljkić, *Iseljavanje Muslimana iz Užica*, 163-164; A. Musić-D. Suljić, *Izgon Muslimana iz Užica*, feljton, "Oslobođenje", Sarajevo 30. februar - 5. mart 1991; "Glas islama", Novi Pazar april 1998; S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Kneževine Srbije u sjeveroistočnu Bosnu (1862.-1867.)*, Mak, br. 33, Novi Pazar 2003, 80-89.

¹⁵² Ž. Đorđević, *Čukur-Česma*, 272. Ovaj detalj, ali vezan za iseljavanje muslimana iz Niša 1878. pominje i Milan Milićević u svojoj knjizi *Kraljevina Srbija*, gdje na pitanje srpskog vojnika zašto idu, kad će Srbi za njima, muhadžiri odgovaraju: "Ako - takav nam je k'smet. Mi ćemo napred u Šam, odakle su naši stari". Šam je stari naziv za Damask. Ponavljanje ovakvih kazivanja, u različitim vremenskim periodima, svjedoči da su već bili stvoreni stereotipi oko onog što je pratilo progone muslimana.

nekoliko dana. Htjeli su valjda uvjeriti sami sebe - da o nekom povratku u stari zavičaj ne bi trebalo ni pomišljati”.¹⁵³ Izgon muslimana iz Užica Srbe je stajao 30.588 groša. Užice je napustilo 2.917 odraslih osoba i 917 djece. Iza njih je u gradu na Đetinji ostalo 550 kuća.¹⁵⁴ Ilija Garašanin je 1. oktobra 1862. izvještavao da je Užice “već očišćeno od Turaka”.

Najveći broj muhadžira iz Užica i Sokola naselio se u krajevima istočne i sjeveroistočne Bosne. Bosanski valija odredio je da se većina muhadžira smjesti trajno u Zvorničkom kajmakamluku. U proljeće 1863. obilazio je sjeverne krajeve Bosanskog ejaleta da bi označio zemljišta za podizanje njihovih naselja. Za one koji su se iselili u Bosanski ejalet osnovano je šest kasaba: Kozluk, Brezovo Polje, Šamac, Orašje, Orahovo, Kostajnica. Lokalne vlasti su pravile planove da dio muhadžira nasele na konfisciranim imanjima Husein-kapetana Gradašćevića. Ruske diplomate iz Sarajeva su ustvrđivale da će se muhadžiri teško privići na obradu zemlje jer oni nisu bili zemljoradnici, već mahom gradsko stanovništvo.¹⁵⁵ U krajeve Zvorničkog sandžaka 1862. je prešlo oko 533 porodice sa 1.243 lica. U Tuzlu je došlo 12 porodica, u Bijeljinu 23, u Brezovo polje 89, u Bosanski Šamac (Gornju Aziziju) 235, u Gračanicu 14, u Srebrenicu 22, u Donju Aziziju (Orašje) 132, i u Vlasenicu tri domaćinstva.¹⁵⁶ Zajedno sa Užičanima u Bosnu su stigle i desetine porodica Cigana iz ovog grada.¹⁵⁷ Iako je bilo u početku planova da se u Sarajevu naseli oko 100 užičkih porodica od toga se odustalo, pa se naselilo svega

¹⁵³ Upor. M. Kazazović, *Ponovo muhadžiri*, “Preporod”, br. 3/586, Sarajevo mart 1996; H. Avdić, *Užički muslimani*, “Sandžak Bosna”, br. 28 i 29, Frankfurt/Main BRD, januar 1997.

¹⁵⁴ Opšir. S. Ignjić, *Užice i okolina*, 22-23; N. Živković, *Užice 1862*, Titovo Užice 1981, 328-338; G. Škoro, *Iseljavanje Muslimana iz Užica i sokolske nahije u Bosnu 1862*, Užički zbornik, br. 12, Titovo Užice 1983, 115-148; M. Imamović, *Pregled istorije genocida nad Muslimanima u jugoslovenskim zemljama*, Glasnik, Rijaset IZ u SFRJ, br. 6, Sarajevo 1991, 680; S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Užica i Sokolske nahije u Bosanski ejalet (1804.-1862.)*, Stav, br. 4-5, god. II, Tuzla 2003, 44-61.

¹⁵⁵ Opšir. I. Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856-1878*, Sarajevo 1988, 90; S. Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, II, 1106; G. Šljivo, *Naseljavanje muslimanskih prognanika (muhadžira) iz Kneževine Srbije u Zvornički kajmakamluk 1863. godine*, 94.

¹⁵⁶ Š. Hodžić, *Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862. godine*, Članci i grada za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. II, Tuzla 1958, 74-138; S. Ignjić, *Muslimanska imanja u Užicu*, u: *Oslobađanje gradova u Srbiji od Turaka 1862-1867*, Beograd 1970, 377-378; H. Suljić, *Iseljavanje Muslimana iz Užica*, 166-167; Dž. Čilimković, *Tuzla u osmansko doba*, Tuzla 1996, 31-33; Š. Hodžić, *Doseljavanje muslimanskih porodica u Tuzlu*, Glasnik, IVZ u SFRJ, br. 2, Sarajevo 1979, 174-176.

¹⁵⁷ H. Suljić, *Iseljavanje Muslimana iz Užica*, 165.

njih šest.¹⁵⁸ Iz Beograda se naselilo u Brčkom 15 porodica sa 36 muških članova, u Orašju 134 porodice, a u gradačaćkom srezu 25 porodica. Doseljenici iz Beograda su se bavili trgovinom i zanatima, iz Sokola zemljoradnjom i stočarstvom, a iz Šapca zanatstvom, ribarstvom i skeledžijskim poslovima.¹⁵⁹ Preseljeno je 1862. i “nešto” etničkih Turaka iz Beograda i Šapca u Orašje i neka druga bosanska naselja.¹⁶⁰ Jedan dio muslimana iz Užica i Sokola naseljen je i u Bosanskoj krajini. Oni su osnovali Bosansku Kostajnicu. Dio muhadžira je naseljen i u varošici Orahovo, na putu između Bosanske Dubice i Bosanske Gradiške.¹⁶¹ Na Glasinac, planinsku visoravan, iza planine Romanije, također su se doselile neke muslimanske porodice iz Smederevskog sandžaka.¹⁶² Mnogi muhadžiri nisu krili nezadovoljstvo zbog određenih lokacija za naseljavanje. Isticani su i zahtjevi da, umjesto kuća, dobiju novac, da će se potom sami brinuti o svojoj egzistenciji.¹⁶³

Nakon odlaska muslimana iz Užica bila je, shodno srpsko-osmanskom sporazumu, formirana posebna komisija za rješavanje imovinskih sporova između muslimana i Srba, za prodaju muslimanskih imanja i likvidaciju njihovih dugova. Po nestanku muslimana otpočela je neskrivena pljačka njihove imovine. U jednom aktu užičkog načelstva stoji: “Kuće i ostale turske ograde, što su ovde posle požara i iseljavanja Turaka zaostale, povređuju naši ljudi, više manje otkidajući i odnoseći patose, tavane, vrata itd”. Uništeni su brojni voćnjaci u okolini i samom gradu.¹⁶⁴ Iseljene muslimane zastupao je Salih-efendija nastojeći da prodaje “komad po komad” njihove imovine, želeći time da postigne veću cijenu. Srpski predstavnici su izvještavali kako su Osmanlije tražile 95.000 dukata da bi, ubrzo, zahtjev svele samo na 13.000 dukata. Najveći broj posjeda otkupila je užička opština novcem dobijenim u zajam od Uprave fondova, kupujući glavna muslimanska imanja,

¹⁵⁸ I. Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856-1878*, 91; M. Pelesić, *Bošnjaci na svjetskim ratištima*, Sarajevo 1996, 67-68. Francuski konzul je pisao da bi naseljavanje Užičana u Sarajevu moglo biti štetno zato što Sarajlije ne podnose došljake i što bi naseljavanjem Užičana situacija bila još više pogoršana. Ruski konzul se, pak, zalagao da se Užičani nasele u neposrednoj blizini vilajetskih vlasti i stranih konzula, a ne u unutrašnjosti.

¹⁵⁹ E. Tihic, *Protjerivanje muslimanskog stanovništva iz Beogradskog pašaluka i njegovo naseljavanje u Posavini*, u: *Bosanska Posavina - dio cjelovite Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1994, 156.

¹⁶⁰ M. Hadžijahić, *O manjinskim etničkim skupinama u Bosni i Hercegovini u XVIII i XIX stoljeću, do okupacije 1878*, Prilozi, br. 18, Sarajevo 1981, 217. Oni će se, nakon 1878. iseliti iz Bosne.

¹⁶¹ V. Čubrilović, *Odabrani istorijski radovi*, 535.

¹⁶² M. Filipović, *Glasinac*, Beograd 1950, 129; I. Pašić, *Od hajduka do četnika*, Sarajevo 2000, 44.

¹⁶³ G. Šljivo, *Naseljavanje muslimanskih prognanika (muhadžira) iz Kneževine Srbije u Zvornički kajmakluk 1863. godine*, 99.

¹⁶⁴ Upor. S. Ignjić, *Užice i okolina*, 24; H. Suljić, *Iseljavanje Muslimana iz Užica*, 168, S. Kostić, *Memoarske slike prošlosti Užica (Iz "samoukog rukopisa" Miladina Radovića)*, 325.

naročito ona u centru grada, kao jednu cjelinu.¹⁶⁵ U izvještaju okružnog načelstva 5. oktobra 1865. o toku prodaje stoji: “Turci su prodali juče i danas našim ljudima još svojih placeva. Svi placevi kupljeni su tako jeftino, da bi se odmah za njih, ako ne još jedanput onoliko koliko je dato, a ono sigurno polovinu od toga dobiti moglo”.¹⁶⁶ Imućniji građani su koristili svoj uticaj da uzmu najbolje placeve. Kupovina imanja je 1867. okončana. Ubrzo je porušeno i preostalih sedam džamija u Užicu.¹⁶⁷

Gorku sudbinu imali su i muslimani iz grada-tvrđave Soko, u blizini Krupnja. Sokoljani su se dugo bunili, ne vjerujući da su tek tako, jednom odlukom iz Istanbula osuđeni da odu. Na svojim protestnim skupovima su, u nevjerici i očajanju, poručivali: “Mi hoćemo da nam sultan dođe u Soko pa da nam kaže pošto nas je dao Vlasima”, dodajući da oni ne priznaju cara koji ih šalje u “surgun”. Pošli su tek onda kada je srpska vojska krenula na njih. Već 20. oktobra 1862. srpska štampa je pisala da “seljenje Turaka ide svom kraju. Ženskinja i sva čeljad prebačeni su u Bosnu”, kao i da se preostale familije pojedinačno odlaze. Seoba u istočnu Bosnu je zahvatila i muslimane iz azbukovačka sela: Gračanice, Aluge, Zakućana, Male, Donjeg Postenja, Peći, Laza, Kozla i Bučje.¹⁶⁸ Stanovništvo koje je 1862. napuštalo Soko nije dalo da se vrijeđa: “Ako vam je, biva, car dao da nas sa naših ognjišta krećete, nije dao da nas u obraz dirate; a obraz je poštenom čovjeku preči od samog života” - govorio je stari Husein-beg Kavadarević, srpskom kapetanu Mići koji je nadgledao iseljavanje u Bosnu.¹⁶⁹

Početkom 1863. minirane su i onesposobljene, u prisustvu ruskih i britanskih vojnih komesara, užička i sokolska tvrđava: “Vele da su Turci sagledav ruševine grada i svojih domova gorko uzdahnuli i vrteći glavama rekli: “Valah biva, i da nas

¹⁶⁵ R. Poznanović, *Zapisi i sećanja o starom Užicu i poslednjim užičkim džamijama*, Užički zbornik, br. 9, Titovo Užice 1980, 121.

¹⁶⁶ S. Ignjić, *Užice i okolina*, 25-26; Isti, *Muslimanska imanja u Užicu*, 379.

¹⁶⁷ Kamen sa Šejhove džamije, najljepše užičke džamije je 1876. iskorišćen, između ostalog, za zidanje kafanskih nužnika. U narodu je ostalo vjerovanje da će onaj koji je srušio ovu džamiju biti proklet; opšir. R. Poznanović, *Zapisi i sećanja o starom Užicu i poslednjim užičkim džamijama*, 126-127.

¹⁶⁸ *Azbukovica*, Ljubovija 1985, 142-143; upor. S. Kulenović, *Etnički procesi na prostoru sjeveroistočne Bosne od prahistorije do danas*, Pogledi, br. 7, Tuzla 1998, 54.

¹⁶⁹ I sam ih je ovaj srpski oficir žalio, bar na riječima, da su se oni tu izrodili “i oni i njihovi dedovi i njihovi čukundedovi, nije lasno bolan, ostaviti svoju kuću, svoj zavičaj i svoje ognjište” – upor. Ž. Đorđević, *Čukur-Česma*, 272; R. Ljušić, *Tursko nasleđe u Kneževini i Kraljevini Srbiji*, 282.

Padišah povrati natrag, nemamo se gde skloniti, niti rašta vraćati u Soko".¹⁷⁰ Srpski knez Mihailo je u skupštinskoj besjedi 17. avgusta 1864. konstatirao: "Muslimani koji su živeli u Užicu i Sokolu, iseljeni su, a gradovi užički i sokolski porušeni su, ali ima još da se isele Turci iz Malog Zvornika i Sakara, a ima i Kastel da se digne".¹⁷¹ Imanja prognanika prešla su u državne ruke.¹⁷² Dok je Užice, uz naseljavanje Srba, i dalje funkcioniralo kao gradsko središte, varoš u Sokolu nakon rušenja nije naseljavana. Soko je, zajedno sa neposrednom okolinom od 11 sela, "bio naseljen isključivo Turcima", pa je njihovim iseljavanjem prestao i život ovog grada.¹⁷³ Knez Mihailo je omogućio ostanak u gradovima samo onim muslimanima koji su pristali da se zovu Ciganima. Zbog toga su svi oni koji su htjeli opstati morali prihvatiti takvo identificiranje.¹⁷⁴

Iz srpske kneževine je, prema navodima ruskog konzulata u Sarajevu, zaključno sa 1867-1868. prešlo u Bosnu oko 30.000 muslimana.¹⁷⁵ Dr. Radoš Ljušić smatra da su muslimani protjerani zato što nisu htjeli srpsku kneževinu prihvatiti za svoju državu, kao i zbog svoje odlučnosti da se ne pokore zakonima sekularne države, ustvrđujući kako bi, da su oni eventualno opstali, morali priznati i prihvatiti da su srpskog porijekla.¹⁷⁶ Dio prognanih muslimana 1862-1867. naselio se na teritoriji Bijeljine, Janje, Kozluka, Zvornika, Srebrenice, Vlasenice, Brčkog, Kladnja, Tuzle, Gračanice. Osnivaju i nova naselja: Brezovačko Polje, Gornju

¹⁷⁰ V. Nikolić-Stojančević, *Radevina i Jadar u neobjavljenim rukopisima Cvijićevih saradnika*, Beograd 1975. 129. Ona navodi da je u Krupnju do tada postojala džamija koju je "Antonije Ivanović, sreski načelnik i pravnik, porušio i od njenog kamena sagradio sreske hapsane za vredne Radevčane". Opisujući selo Baščaluci, učitelj L. Šopalović 1903. piše: "Ime Baščaluci pričaju da je došlo otuda što su u staroj varoši u Loznici oko reke Šire stanovali Turci, čije su bašte bile na tom mestu gde je sad ovaj zaseok, i tu su bili veliki jabučnjaci, i kestenja je bilo dosta, pa kad su Turci isterani, onda doseljenicima Srbima nije bilo potrebno da krče šumu, već su imale gotovo zemljište sa baštama".

¹⁷¹ L. Ranke, *Srbija i Turska u XIX veku*, 488; M. Milićević, *Kneževina Srbija*, knj. I, Beograd 1876, 611.

¹⁷² I. Hasan, *Iz prošlosti Loznice i njene okoline*, Islamska misao, br. 77, Sarajevo 1985, 35.

¹⁷³ J. Nešković, *Tvrđave oslobođene od Turaka - Smederevo, Šabac, Kladovo, Užice, Soko*, u: *Oslobođenje gradova u Srbiji od Turaka 1862-1867*, 561.

¹⁷⁴ Ti tzv. *Bijeli Cigani* naseljeni u Šapcu, Loznici, Krupnju, Ljuboviji, Malom Zvorniku i još nekim mjestima pored Drine, došli su iz Bosne, iako su mnogi tvrdili da su zapravo starosjedioci, da su govorili samo "srpski jezik i to zanoseći pomalo na bosanski"; upor. T. Đorđević, *Naš narodni život*, knj. 2, Beograd 1984 298; H. Jusufspahić, *Istočna dijaspora*, Glasnik, VIS u SFRJ, god. XLII, Sarajevo januar-februar 1979, 293.

¹⁷⁵ Upor. I. Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856-1878*, 91; M. Pelesić, *Pogovor*, u: P. J. Cohen, *Srpski tajni rat. Propaganda i manipulacija historijom*, Sarajevo 1996, 260.

¹⁷⁶ R. Ljušić, *Suze sultana Sulejmana Drugog*, "Politika", Beograd 6. februar 1993. Krajem XX stoljeća srpski seljaci oko Rudnika i Gornjeg Milanovca još su šaptom pominjali velika "turska groblja" zatrpana prilikom izgradnje Ibarske magistrale; opšir. J. Vučićević, *Tajna turskih grobova*, "Glas javnosti", Beograd 14. decembar 2000.

Aziziju (Bosanski Šamac), Donju Aziziju (Orašje).¹⁷⁷ Naselja su građena sa širokim, pravim ulicama, sa prostorom za trgove, bašte i džamije. Dio muslimana iz Smedereva, Kladova i Beograda otišao je u Rumeliju, u Vidin i Niš, dok su neki prelazili i Bosfor, nastanjujući se po Anadoliji. Svako se naseljavao tamo gdje mu je vlast određivala, što je izazivalo nezadovoljstva iseljenika, ali nisu imali izbora.¹⁷⁸ U gračaničkom kadiluku je 1863. izgrađeno 28 kuća u koje je smješteno 128 odraslih osoba sa 60 djece, mahom iz Užica, Sokola i Šapca.¹⁷⁹ U Šamac (Azizija Bala - Gornja Azizija) u ljeto 1863. došli su muhadžiri iz Beograda. U početku su stanovali pod čadorima, dok im vlast nije izgradila kuće. Već godinu dana kasnije ovaj grad je imao 350 kuća i 2.000 stanovnika. Doseljenici su među posavske muslimane unijeli smisao za trgovinu. Naročito su razvili trgovinu šljivama.¹⁸⁰ Na Drini, prema Srbiji, nastao je Kozluk. Naseljavanje je vršeno i na tačkama prema austrijskoj granici. Muhadžirima pristiglim u Orašje (Azizija Zir - Donja Azizija) pravljene su kuće srazmjerne broju članova porodice. Trgovcima i zanatlijama su podignuti dućani. Uz svaku kuću dato je po pet dunuma zemlje. Uvedena je i isplata dnevnica (*jevmija*) u iznosu od po jedan groš po osobi. Doseljenici su oslobođeni i vojne obaveze u narednih 20 godina, odnosno do 1882. godine.¹⁸¹ Između doseljenih muslimana i starosjedilaca - katolika i pravoslavaca, nije bilo omraze.¹⁸²

U srpskoj kneževini su ispražnjeni krajevi postali veoma primamljivi za Srbe koji pristižu sa različitih strana: sa Kosova, iz Crne Gore, Sandžaka i Bosne. Zakon o naseljavanju stranaca iz februara 1865. godine, određivao je niz povlastica za doseljenike (besplatno dobijanje zemlje, kuće, stoke i određene količine hrane, zatim oslobađanje od poreza, vojne obaveze tokom izvjesnog perioda) što je izazvalo tako masovno doseljavanje da su ubrzo bila donijeta i neka ograničenja. Pokret je zaustavljen u jesen 1865. zabranom srpske vlade "da se ne proređuje

¹⁷⁷ Upor. I. Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856-1878*, 90-91. Dio ovih muhadžira i njihovih potomaka napustiće Bosnu nakon 1878. i austrougarske okupacije, odlazeći put raznih krajeva Osmanskog carstva.

¹⁷⁸ Š. Hodžić, *Doseljavanje muslimanskog stanovništva u Tuzlu*, 176.

¹⁷⁹ Š. Hodžić, *Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862. godine*, 140; G. Šljivo, *Gračanica u vrijeme nemira u Zvorničkom sandžaku*, Gračanički glasnik, br. 10, Gračanica 2000, 34.

¹⁸⁰ J. Dediđer, *Hercegovina i Hercegovci*, Beograd 2000, 66.

¹⁸¹ M. Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, Sarajevo 1990, 123, nap. 14. Porta je još 1857. izdala zakon koji je porodicama muhadžira obećavao zemlju, oslobađanje od poreza i od služenje vojnog roka od šest do dvanaest godina, u ovisnosti od mjesta naseljavanja – vidi: F. Žoržon, *Posljednji trzaji (1878-1908)*, u: *Istorija Osmanskog carstva*, Beograd 2002, 589, 633.

¹⁸² G. Šljivo, *Orašje 1863.-1995*, 241.

pravoslavno stanovništvo u još neoslobođenim krajevima”.¹⁸³ Srpska kneževina je 1866. u popisu stanovništva postavila pitanje o narodnosti s ciljem da se za svakog stanovnika utvrdi da li je “vlaške”, ciganske ili koje druge nesrpske narodnosti. U kneževini je bilo 10,5% Vlaha, 2,1% Cigana i 0,45% pripadnika ostalih narodnosti.¹⁸⁴ Iako je srpsku kneževinu napustilo muslimansko stanovništvo, a ostala samo osmanska vojska po gradovima, ni njeno prisustvo nije bilo dugog vijeka. Nastavljeni su raznovrsne diplomatske akcije i pritisci srpske strane na Portu da i vojska napusti gradove, uz stalno isticanje da opasnost za mir ne dolazi od Srba već zbog prisutnosti osmanskih garnizona.¹⁸⁵ Porta je, opterećena brojnim problemima, prisiljavana na politiku stalnih ustupaka, što je, konačno, dovelo i do ispunjenja srpskih ciljeva. Sultan je 1867. izdao ferman o predaji Beograda, Smedereva, Šapca i Kladova Srbima. Ali Riza-paša, posljednji osmanski komandant beogradske tvrđave, simbolično je 24. aprila 1867. predao knezu Mihailu “na kadifenom jastučiću” ključeve Šapca, Beograda, Smedereva i Kladova koje je sultan “povjerio” na “čuvanje” knezu.¹⁸⁶ Dan kasnije Ali Riza-paša je napustio Beograd sa posljednjim odredom osmanske vojske.¹⁸⁷ Tim povodom su beogradske novine pisale: “Tako, dakle, svršismo konačno rastanak naš s Turcima na današnjem, pameti dostojnom danu, na kome u celoj Srbiji više nema ni jednog Turčina”.¹⁸⁸ Na Kalemegdanu je, pored sultanove, postavljena i srpska zastava.¹⁸⁹

¹⁸³ R. Petrović, *Migracije u Jugoslaviji*, Beograd 1987, 10.

¹⁸⁴ Po popisu iz 1874. u kneževini je bilo 1,003.900 stanovnika. Od toga tek 140 muslimanskih porodica u Malom Zvorniku i Sakaru – vidi: I. Hasan, *Islamski spomenici u Malom Zvorniku*, Islamska misao, br. 46, Sarajevo oktobar 1982.

¹⁸⁵ S. Jovanović, *Sabrana dela*, tom III, 447.

¹⁸⁶ “Ja sam sada za shodno našao, da se uprava označenih gradova tebi (knezu - prim. S. B.), i srpskoj vojsci poveri, s tim, da se pored moje carske zastave, vije i srpska zastava... Obznajući ovo rešenje kojim se uprava tih gradova na označeni način tebi poverava, pridodajem, da se ima prethodno iskati od moje vlade saizvoljenje, kad bi se imala na njima preduzeti kakova preinačenja” - upor. *Uspomene i doživljaji Dimitrija Marinkovića 1846-1869*, 174.

¹⁸⁷ Ali Riza-paša, porijeklom iz stare aristokratske istanbulske porodice, školovan je u Parizu. Govorio je francuski, njemački, engleski i bosanski jezik. Njegova žena, Mejra, porijeklom Grkinja također je bila obrazovana i poznata po organizaciji raskošnih prijema za žene i kćerke uglednijih Beograđana, akreditiranih konzula, austrijskih oficira iz zemunskog, pančevačkog i petrovaradinskog garnizona. Poleksija Dimitrijević-Stošić je o tome pisala: “Zar nas Turci haraše, klaše i vešaše vekovima, a naše prve gospođe klanjaju se pašinici i s njom lumpuju kao belosvetske ženske. Gospođe adamskog kolena, a pašinici gavazi ih noću po mahalama prate kao da su bečaruše. Ovaj svet beli u crno se okrenuo, okrenule ga srpske gospođe” - cit. prema: “Duga”, br. 1698, Beograd 15-28. avgust 1998.

¹⁸⁸ R. Novaković, *Bombardovanje Beograda 1862*, Beograd 1952, 41.

¹⁸⁹ Sultanova zastava je skinuta 20. juna 1876. kada su Srbija i Crna Gora, kao vazalne kneževine, ušle u rat sa osmanskom državom; upor. Lj. Aleksić-Pejaković, *Beograd u odnosima između velikih sila i Turske*, 18-19; J. Malićević, *Istorija predaje turskih gradova u Srbiji srpskoj vladi 1867. godine*, u: *Oslobađanje gradova u Srbiji od Turaka 1862-1867*, 248; *Istorija Beograda*, II, 153.

Te 1867. definitivno se brišu posljednji tragovi “turskog gospodstva u Srbiji”.¹⁹⁰ Nastupilo je doba frontalnog uništavanja tragova jedne višestoljetne kulture i obilježja “bezgrobnog” naroda koji joj je pripadao. Sa izmjenom strukture stanovništva, otpočele su promjene i življenja i običaja. Savremenici će uočavati da se turski jezik više ne čuje nigdje, grčki vrlo rijetko, a “srpski se čisti i ispravlja svaki dan. Kuće, dućani, zanati, odelo i običaji, sve se to udešava prema onom što se vidi na zapadu, na ime, u najbližem susedstvu”.¹⁹¹ Rovinski je 1868-1869. putujući srpskom kneževinom primjetio da ima kod Srba “mnogo netrpeljivosti prema svemu stranom”, govoreći dalje o protjerivanju muslimana, o propadanju posljednjih džamija u Beogradu i zatiranju tragova islamsko-orijentalne kulture.¹⁹² Mnoge umjetnički isklesane nadgrobnne ploče i nadgrobnni kamenovi sa turbanom uzidavani su u novogradnje, “koje su brzo nicala između porušenih turskih kuća ili su neposredno dograđivane na njima... većina šadrvana, među njima, na žalost, i neki vrlo lepi, sa turskim natpisima u kamenu, nestala je u dugotrajnoj borbi s ljudskom nerazumnošću i destruktivnošću”.¹⁹³ Kanitz je 1887. u Beogradu od nekada brojnih džamija zatekao tek “Bajrakli džamiju”, koju je još 1690. podigao sultan Sulejman III, izbijenih vrata i prozora.

Historija stvaranja država na Balkanu je historija secesionizma i ekspanzije, otcjepljenja iz višenacionalnih država uz pretenzije ka velikonacionalističkoj zamisli. Taj proces je vodio preko rušenja osmanskog političkog poretka, njegovog socijalnog i kulturnog nasljeđa, kao i vjerskih i etničkih čišćenja pri čemu su predstavnici drugačijih kulturnih, etničkih i vjerskih grupacija tretirani kao prijetnja sopstvenoj stabilnosti i samostalnosti.¹⁹⁴ U balkanskom etničkom kaleidoskopu načelo nacionalnosti bilo je recept za nasilje. Nacionalne države su nastajale na razvalinama Osmanskog carstva, putem “vjerskih i etničkih čišćenja” - eufemizma kojim se prikriva genocid, progona “nepoželjnog stanovništva”, posebno muslimana. Oni su smatrani jednim od nepoželjnih segmenata osmanskog nasljeđa. Trend ka njihovom protjerivanju prisutan je u cijeloj historiji balkanskih država u

¹⁹⁰ V. Čubrilović, *Odabrani istorijski radovi*, 543-545; H. Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, 164.

¹⁹¹ M. Teodosijević, *Poznavaoči turskog jezika kod Srba*, 53.

¹⁹² M. Karaulac, *Laž nacionalnih mitova*, “Vreme”, br. 415, Beograd 3. oktobar 1998.

¹⁹³ F. Kanic, *Srbija*, I, 52-53. U jednoj bolje stojećoj kući na Dorćolu neki kafedžija je, navodi Kanic, otvorio firmu sa natpisom “Kod dve bule”.

¹⁹⁴ T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd 2002, 467; S. Bandžović, *Balkan i historiografski stereotipi*, Beharistan, br. 7-8, Sarajevo 2002, 179-201.

XIX stoljeću. One su težile rješenjima da eliminiraju, a ne da reguliraju “muslimansko pitanje”.

Svi narodi imaju memorisane različite priče i datume. Historija Balkana nije potpuna, niti se može tumačiti bez izučavanja i uvažavanja udesa muslimana čiji je brutalni progon sa tog prostora započeo još krajem XVII stoljeća. Legitimnu sliku te prošlosti čini i ono što o njoj misle i muslimani. Bez racionalnih rekonstruiranja svih dionica prošlosti nemoguće je istražiti i shvatiti historiju Balkana, naroda koji tu žive. Ta historija je, pak, u većini nacionalnih historiografija, mahom prezentirana uz minimiziranje i marginaliziranje muslimanske komponente. Oskudna znanja i odsustvo želje da se to stanje prevaziđe posljedica je rasističkog stava u tim limitiranim historiografijama koje su nastojale da “zaborave” sve ono što nije išlo u prilog “slavi” nacionalne historije. “Turski jaram” je tu, poput neke vrste historijske indulgencije, nešto što unaprijed daje opravdanje za bilo koji postupak “nacije”, nešto što je apriorna amnestija. U širim naučnim krugovima postoji i otpor prema propitivanju određenih tema, pošto im odgovara postojeća, konzervirana slika. Vrijednost historiografije se ogleda i kroz to šta nije proučila Muslimani nisu “miljenici” balkanske i evropske historiografije. Mitologizirana historija je duboko utkana u balkansku zbilju. “Turci” su dugo bili kostur balkanskih “oslobodilačkih mitova” i kolektivnog pamćenja koje je uticalo i na niz nacionalnih historiografija. One se teško oslobađaju gvozdenih zagrljaja, gdje “mit ima moćniju snagu optužbi nego istorijska istina” (M. Ekmečić). Čini se, piše dr. Dubravka Stojanović, da “kada bi nam neko “uzeo” “Turke”, bili bismo prinuđeni da se suočimo sa samima sobom i sa sopstvenim propustima”.¹⁹⁵ Problematično je pisati o “oslobođenju”, ako “oslobodilac”, “oslobođenome” oduzima slobodu, ili mu nameće svoju verziju “slobode”.¹⁹⁶ Kod onih koji vrše progone oduvijek postoji “prirodna potreba” za poricanjem zločina, da svoje nedjelo svedu u “podnošljive” numeričke granice. Oni koji su proganjali i istrebljivali pojedine narode ne mogu biti jedini i isključivi izvori za proučavanje historije tih istih naroda. Istraživanja izbjeglištva i progonstva su usko povezana sa problemima ljudskih prava, nacionalizma, genocida i etnocida. To pitanje nema samo humanitarnu, već i

¹⁹⁵ D. Stojanović, *U ogledalu “drugih”*, u: *Novosti iz prošlosti: znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, Beograd 2010, 27-28; opšir. vidi: K. Rot, *Kako izaći na kraj s prošlošću*, u: *Slike u glavama. Ogledi o narodnoj kulturi u jugoistočnoj Evropi*, Beograd 2000, 195-197; *Imagarni Turčin*, ured. B. Jezernik, Beograd 2010.

¹⁹⁶ H. Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, 26.

političku, pravnu i moralnu dimenziju.¹⁹⁷ Pojava progonstva i iseljništva je tragična za pojedinca ali i za narod u cjelini.¹⁹⁸

Historija je višeznačan proces. Istraživanje višestoljetne, kontinuirane muhadžirske drame na Balkanu, otkriva skoro zaboravljeni svijet individualnih i porodičnih sudbina, svijet borbe za opstanak, sadržajniju prošlost mnogih mjesta, u kojima su s izgonom muslimana brisani tragovi njihovog postojanja. Sudbinu pojedinih muslimanskih zajednica na Balkanu ne treba promatrati izolirano, već i u kontekstu udesa i drugih muslimanskih zajednica. Mnogobrojni historijski procesi i zbivanja prevazilaze lokalne okvire i regionalne granice. Protjerivanja i iseljavanja muslimana uticala su na tektonske promjene etničko-vjerske strukture Balkana. I istraživanje ove višestoljetne, višegeneracijske muhadžirske drame ostaće “trajan napor”, uvijek “napor u toku” kojem se ne nazire kraj.

¹⁹⁷ Opšir. *Izbeglice – žrtve etničkog inženjeringa*, priredio Boris Delić, Beograd 2004. Jedna izbjeglica je svojedobno napisala da ljudi koji su nasiljem protjerani iz svog doma “neće više nigdje naći smiraja ni spasa, lutaće do svoje smrti kao uklete duše između pustih zemaljskih odredišta” – vidi: “Oslobođenje”, Sarajevo 15. april 2010, 30.

¹⁹⁸ Simon Vejl je u studiji *Potreba za korenima* jasno pokazala da su rasni i etnički projekti, koji dovode do masovnog izbjeglištva, u osnovi usmjereni na slamanje čovjeka, ljudske duše. Ne postoji samo ljudski život kao takav, on uvijek podrazumijeva određen okvir da bi imao smisla. Izbjeglištvo je jedan od najsnažnijih načina da se taj okvir ukine i čovjek slomi, jer kako Vejl navodi: “Imati korjene je možda najvažnija i najmanje shvaćena potreba ljudske duše” - prema: Ž. Korać, *Izbjeglištvo i čovekova potreba za ukorenjenošću*, “Odgovor”, br. 169, Beograd 15. januar 1998.

Prof. dr. sci. Galib Šljivo

PROTJERIVANJE STANOVNIŠTVA ISLAMSKJE VJERE IZ KNEŽEVINE SRBIJE 1830-1878. GODINE

Sažetak:

Poslije zaključenja sporazuma ruske carice Katarine II i austrijskog cara Josipa II. o zajedničkom neprijateljstvu protiv Osmanskog carstva 1782. godine slijedili su događaji kojima se to pokušalo ostvariti. Prvo je počeo austrijsko-ruski rat protiv Osmanskog carstva 1788.-1791. koji se u historiji Bosne i Hercegovine nazivao i Dubički rat. Ovaj rat završen je mirovnim ugovorom u Svištovu 1791. godine na osnovu sporazuma zaraćenih država da će se uspostaviti granice kakve su bile prije rata. Ipak, Cetingrad i Drežnik-Grad pripali su Austriji i od tada je Bosanski ejalet bio onaj dio Osmanskog carstva na koga su susjedne države pokazivale posebno interesiranje. Od 1830. godine kada je sultan hatišerifima uređivao odnose sa knezom Milošem, ovaj se okomio na muslimansko stanovništvo u namjeri da Kneževinu Srbiju učini bez muslimanskog stanovništva i svih znakova njihovog življenja na tim prostorima. Nije birao sredstva da to postigne.

Ključne riječi: Uzvišena Porta, Srbija, muhadžiri, knjaz Miloš, kadiluk, Sandžak Zvornik, Nikola Omčikus, Šerif Osman-paša, Mihailo Obrenović, Cezar Durando, Živko Crnogorčević, Ejalet Bosna, Sarajevo, Tuzla, Banjaluka, Brčko, Orašje, Bosanski Šamac, Brezovo Polje, Kozluk.

Prvo razdoblje vladavine kneza Miloša usko je povezano sa nasilnim preseljenjem muslimanskog stanovništva iz Kneževine Srbije. Muslimansko stanovništvo u Smederevskom sandžaku u XIX stoljeću bilo je po svom porijeklu raznorodno. „Najviše je bilo islamizovanog srpskog življa (Srbi Muhamedove vere) sa područja Srbije, Stare Srbije, Bosne i Hercegovine.“ Oni su bili nastanjeni u gradovima, palankama i selima. Nije bilo sumnje u to da su muslimani u Šapcu bili „ po većoj časti Bošnjaci, dakle poturčeni Srbi od kojih jedva se gdi koji nađe da zna turski govoriti.“ Pravih Turaka je bilo malo i njih su nazivali Turkuše. Zato je ispravnije nazivati ih muslimani i muslimansko stanovništvo, jer po svom etničkom porijeklu oni nisu bili Turci. Pravoslavna raja im je bila potčinjena, pa je

sve pripadnike islamske vjere nazivala *turcima*.¹ *Turci*, kao naziv za sve stanovnike islamske vjere udomaćio se u jeziku stanovnika u Srbiji, kod hrišćanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, manje u Hrvatskoj, ali i u naučnoj literaturi, književnosti i međunarodnim istupima.

U Kneževini Srbiji muslimanskog stanovništva u najvećem broju bilo je gradovima i naseljima oko Drine. U sokolskoj nahiji u 31 selu bilo je oko 550 kuća i oko 1.250 muških stanovnika i prema procjenama bilo je 5.000 stanovnika; najveće selo Pljeskovo imalo je 57 kuća.² Inače u Kneževini Srbiji 1833. godine bilo je oko 23.000 muslimanskog stanovništva. Prema istraživanjima M. Gavrilovića, u Srbiji je 1819. bilo oko 5.000 kuća, a muslimanskih stanovnika 15.000 – 20.000. Boa-le Kont je zapisao da ih je 1833. godine bilo 14.200. Bili su smješteni u ovim gradovima: Beograd 6.000, Užice 4.000, Soko 100, Smederevo 800, Šabac 500, Kladovo 500, Nova Oršava 300, Čuprija 150, Hasanpašina Palanka 200. On nije donio podatke o muslimanskom stanovništvu pored Drine, pa su njegovi podaci nepotpuni. Iz jednog podatka se zna da je 1834. godine u u Sokolu je bilo 112 spahija i 175 nefera. U Jadru je muslimanskog stanovništva bilo u Lipnici 35, Loznici 150 i Lešnici 82 kuće; po tome izlazi da se u Jadru nalazilo 267 muslimanskih kuća. Slično je bilo i sa Rađevinom u kojoj su živjeli u četiri naselja: Krupanj 32, Mednik, Mali Zvornik i Sakar 155 kuća, pa po ovoj računici bilo je u Jadru i Rađevini 454 muslimanske kuće u kojima je moglo živjeti oko 3.000 muslimanskih stanovnika. „Iz podataka koje smo izneli vidi se da je muslimansko stanovništvo pored Drine živelo u 37 naselja i da je brojalo oko 8.000 stanovnika.“ Pored navedenih mjesta, u 1833. godini muslimansko stanovništvo živjelo i u svim mjestima u kojima je imao sjedište muteselim: Valjevo, Požega, Kragujevac, Rudnik, Jagodina, Požarevac, Grocka, Poreč, Svrlijig, Ražanj. Imajući sve to u vidu u Srbiji je moglo biti oko 24.000 muslimanskih stanovnika. Svi ovi podaci svakako su neuvjerljivi izuzev onog da je Beogradu 1836. godine bilo 1.338 oženjenih glava i 1.322 bečara i djece. Kad se ovom broju dodaju žene i vojnici onda je te godine u Beogradu bilo 5.704 muslimanskog stanovništva. Trećina muslimanskog stanovništva do 1834. činili su turci koji su sami obrađivali zemlju i

¹ Radoš Ljušić, *Kneževina Srbija (1830-1839)*. (dalje: R. Ljušić, *Kneževina Srbija*,). Beograd 1986., 313.

² R. Ljušić, *Kneževina Srbija*, 314.

živjeli u naseljima pored Drine. Poslije prisilnog iseljavanja 1834. godine ostalo ih je tom području vrlo malo.³

Srbijanske vlasti su uporedo sa izgradnjom institucija autonomije, užurbano prisiljavale muslimansko stanovništvo na iseljavanje. Poslije objavljivanja prvog hatišerifa 1829. knjaz je pokušavao da istjera muslimane iz palanki, dok stanovnike u varošima nije dirao. Drugim hatišerifom 1830. Uzvišena Porta je odredila da se muslimansko stanovništvo iseli u roku od jedne godine. I to pošto prethodno rasprodaju svoja dobra. Osmanska vlast i muslimansko stanovništvo zadržali su se samo u carskim gradovima: Beograd, Šabac, Smederevo, Fetislam, Užice, Soko i Adakale. Knez je odmah naredio Srbima koji su držali muslimanske kuće i dućane pod kiriju da ih otkupe. U prva tri dana poslije ovog proglasa u Beogradu su „gotovo sve kuće u gradu i turska dobra u okolini prodana hrišćanima“.⁴ Uzvišena Porta nije ni mislila o iseljavanju muslimana iz varoši sa utvrđenjima, već samo onih iz sela i palanki i to tek poslije jedne godine i pod nadzorom jednog svog službenika. Knez je onda preduzimao i druge mjere prisile među koje je spadalo i zabrana Srbima da nadniče kod muslimana. Trećim hatišerifom 1833. godine rok za iseljavanje produžen je na pet godina, ali je zabranjeno doseljavanje muslimanskog stanovništva. Istovremeno knez je naredio da ne dozvoljavaju povratak onima koji su se iselili, a preostalim kojih je bilo u malom broju, da kažu „ispod ruke, neka sele dok su čitavi“.⁵

Većinu muslimanskog stanovništva u naseljima pored Drine činili muslimanska raja koja je posjedovala svoje zemljišne posjede i sama ih obrađivala. Spahija je bilo malo i oni su živjeli u Sokolu, po koji u Malom Zvorniku, i nešto u Loznici i Lešnici. Pošto su se muslimani opirali iseljavanju, u proljeće 1833. godine, po naređenju kneza, Vule Gligorijević je zaprijetio 20. maja ajanu Lešnice, da se svi podrinjski muslimani isele u roku jedne sedmice, jer u protivnom „eto mene... s vojskom na vas“.⁶ Ni ova prijetnja nije uticala da se isele muslimani sa svojih ognjišta u podrinjskim selima. Knez je ostvario prijetnju pa je srbijanska

³ R. Ljušić, *Kneževina Srbija*, 315.; Safet Bandžović, „Iseljavanje muslimana iz Užica i Sokolske nahije u Bosanski ejalet (1804-1862).“ *Stav.* 4/5. (dalje: S. Bandžović, „Iseljavanje muslimana iz Užica i Sokolske nahije,). Tuzla 2003., 45.. Tuzla 2003., 45. Evropski pisci nikada nisu konzultirali primarne izvore populacione statistike stanovništva osmanske Evrope – osmansku državnu statistiku, ne uvažavajući temeljni princip demografije koji kazuje da samo oni koji broje stanovništvo mogu stvarno znati i njegov broj. Osmanlije su bili jedini koji su doista brojali stanovništvo carstva.

⁴ R. Ljušić, *Kneževina Srbija*, 317.

⁵ R. Ljušić, *Kneževina Srbija*, 318.

⁶ R. Ljušić, *Kneževina Srbija*, 319.

vojska napala muslimanska sela u Podrinju, tako da su do 28. jula 1834. svi muslimani protjerani u Bosnu. „Sva sela koja su pružala otpor srujena su sa zemljom.“ U tim borbama poginulo je desetak muslimanskih branilaca i jedan srbijanski vojnik. Srbijanska vojska nije se usudila da napadne Mali Zvornik i Sahar (11 kuća) jer su ih štitili topovi sa zvorničke tvrđave. Ova naselja nije uspjela srbijanska vojska osvojiti niti su ona ušla u sastav Kneževine Srbije sve do 1878. godine. Muslimanski stanovnici sela Aluge, Peći, Bučja i Kozla, nisu pristajali da napuste svoja ognjišta, nego su se sklonili u Soko i njihova sela je srbijanska vojska 28. jula potpuno razorila.⁷ Ipak, protjerivanje muslimanskog stanovništva se produžilo i u narednim godinama.

Do 1834. godine nasilno je iseljeno muslimansko stanovništvo iz svih krajeva osim iz Sahara, Malog Zvornika, sela u sokolskoj nahiji, Užicu, Sokolu i gradovima na Savi i Dunavu. U Beogradu i Užicu muslimani su bili brojniji od Srba; u njima su bile tvrđave zaposjednute od osmanske vojske i oni su ulivali muslimanskom stanovništvu samopouzdanje i sigurnost. Osim konaka Halila Džavića, od javnih zgrada u Užicu su se isticali: muteselimov konak, mehkema, školska zdanja, oko 200 dućana, osam džamija, porušeno je 14 džamija.⁸ Kad se muslimansko stanovništvo opiralo iseljavanju, onda je knez naredio da okolno pravoslavno stanovništvo ne dolazi u Užice. Od kraja 1834. godine knez je ublažio ovu naredbu, pa je pravoslavno stanovništvo opet počelo snabdijevati grad potrebnim namirnicama. Tako su knez i vezir u proljeće 1835. godine obavijestili muslimansko i pravoslavno stanovništvo kako se trebaju vratiti na svoja ognjišta. Beogradski vezir je o tome obavijestio muslimansko stanovništvo, a knez Srbe, i naredili su im „da se jedanput slože i u ljubavi žive.“ Beogradska tvrđava bila je najveća u Srbiji i imala je 500 krasnih bronzanih topova, više vojnih kasarni, pašin konak i dvije džamije.⁹

Na istočnoj granici Bosne prema Srbiji učestale su povrede granice, jer se Bosanci nisu mogli pomiriti s činjenicom da su Jadar i Rađevina priključeni Srbiji, tako da su zajedničke komisije za razgraničenje teško obavljale posao. Mahmud-paša Fidahić odbio je da prisustvuje radu komisije 18. novembra 1834. godine, pa je komisija nastavila utvrđivati granicu duž Drine, a silahdar beogradskog muhafiza Mehmeda Saliha Vedžihi-paše se u pratnji dva momka uputio na dogovor s Mahmud-pašom Fidahićem. Dio komisije sa Hasan-efendijom, koji je bio u službi

⁷ R. Ljušić, *Kneževina Srbija*, 321.

⁸ R. Ljušić, *Kneževina Srbija*, 331.

⁹ R. Ljušić, *Kneževina Srbija*, 332.

vidinskog paše, doživio je neprijatnosti koje članovi komisije nisu očekivali. Kad su stigli nadomak Zvornika bili su napadnuti, konji su im oduzeti, a kad su došli naspram Diviča ugledali su ih stanovnici Malog Zvornika i odmah potrčali prema njima, sve pucajući iz pušaka uz povike: „Udri ih”! Hasan-efendija im je podviknuo da se okanu pucanja, jer komisija obavlja posao po sultanovoj naredbi, ali Bosanci nisu poslušali nego su okružili članove komisije sa svih strana, tako da oni nisu mogli ni naprijed ni nazad.

Potom su ga tukli, oduzeli mu pusat i hranu, silahdar je bio ranjen, a jedan njegov sluga je poginuo. Umalo da nije bio ubijen i Hasan-efendija, ali su ga spasili neki njegovi prijatelji.¹⁰ Kad je silahdar stigao Mahmud-paši Fidahiću u saraj, rečeno mu je da ja mutesarif bolestan i da se nalazi u haremu. Kad je on izašao iz harema zovnuo je silahdara i rekao mu je da se „on u poso, koji je preporučen dvama vezirima neće mešati i da oni – memuri – bolje znadu što će činiti nego on.”

U predio između Loznice i Lešnice, iz Bosne je 16. marta 1835. upalo 150-200 ljudi i opljačkalo više od 200 komada stoke, koju su zatim pretjerali u Bosnu.¹¹ Srbija je učvršćivala ovu granicu i postavila straže, pa kad su Bosanci 18. marta pokušali da u noći pređu preko Drine, nastala je pucnjava, tako da su poginula sedmerica Bosanaca i trojica Srbijanaca.¹² U prvoj polovini maja neki Bosanci su ponovo udarili na jadrarska sela, pa je tom prilikom poginulo nekoliko ljudi.¹³ Krajem maja 1835. zavladao je strah u Bijeljini, koja je bila pod upravom Ali-paše Fidahića. I špijunske vijesti iz Koraja, Čelića, Spreče i Tuzle ukazivale su na uznemirenje stanovništva.

Stanovnici Bijeljine i Janje počeli su sklanjati stvari, a bijeljinski muteselim je spremao svoj harem da ga skloni u Tuzlu. Međutim, spriječile su ga bijeljinske jerlije, rekavši mu da je on započeo ovu kavgu sa Srbijancima, pa bi sad htio da se izmakne a njih da ostavi na vatri. Strah se proširio zbog glasova da Srbija zaposijeda granicu i da namjerava napasti Bosnu.¹⁴

¹⁰ Arhiv Republike Srbije Beograd (dalje:ARS B,), Knjaževska kancelarija 1815.-1839., KK, XIV-436. Kragujevac, 13. novembra 1834; ARS B, Knjaževska kancelarija 1815.-1839., KK, XXX-136. Krupanj, 8. novembra 1834.; Bošnjaci su doveli svezanog Hasan-efendiju na Drinu i tu bi ga pogubili zajedno s njegovim momcima da ga nisu zaštitili mula Mustafa i hodža iz Malog Zvornika.

¹¹ Hrvatski državni arhiv Zagreb (dalje: HDA Z.), Slavonska generalkomanda, Prezidijal, 11, špijunski izvještaji. Rača, 22. marta 1835.; ARS B, Knjaževska kancelarija 1815.-1839., KK, XIV-469., Čajetina, 11. januara 1835. Jovan Mičić je prijavio srebreničkom zabitu Rustenbegu Hasanpašiću kako su mu Bošnjaci iz njegove nahije ukrali sedam konja.

¹² HDA Z, Slavonska generalkomanda, Prezidijal 11. Rača, 24. marta 1835.

¹³ ARS B, Knjaževska kancelarija 1815-1839, KK, XIV-547.Kragujevac, 13. maja 1835.

¹⁴ HDA Z, Slavonska generalkomanda, Prezidijal 11. Rača, 28. maja 1835.

Srbija je zaista bila zaposjela granicu, ali samo zato da bi spriječila pogranične izgrede. Stoga su učestali dogovori između srebreničkog kapetana, Mahmud-paše Fidahića iz Zvornika i Ali-paše Fidahića iz Bijeljine, a iz Zvornika su prebačena i četiri topa u Bijeljinu.¹⁵ Ipak su obje strane naginjale mirnom rješenju sporova. U vezi sa tim, Daud-paša je pisao beogradskom muhafizu da će se održati sastanak između Srbijanaca i Ali-paše Fidahića radi rješavanja nastalih sporova. Daud-paša je odredio svoje izaslanike: kapidžilar-ćehaju hadži-Ibrahima i sarajevskog muftiju. Beogradski muhafiz je o tome obavijestio kneza Miloša, a knez je odmah naredio Lazaru Teodoroviću da se uključi u pregovore i da u njegovo ime garantira da će se Srbijanci pridržavati dogovora, a ukoliko se Bosanci ogлуše, Srbijanci će im stotruko naplatiti štetu.

Ali-paša Fidahić je tražio da na pregovorima učestvuju Mahmud-paša i tuzlanski muteselim, pa ako su oni skloni miru, onda je i on, a ako oni nisu, nije ni on. Lazar Teodorović je objasnio knezu Milošu zašto je Ali-paša Fidahić tražio da ti ljude učestvuju u pregovorima. Naime, Ali-pašin kavazbaša Ahmetbeg Ljubunčić je izjavio da je važno da ugovor potpišu Ali-paša, Mahmud-paša, Rustembeg i tuzlanski muteselim, koji su svi devletski ljudi. Istina je da su devletski ljudi i bosanski valija i beogradski muhafiz, ali se oni smjenjuju po Portinom nahodanju, a ovi, koje je naveo, nisu samo devletski ljudi nego su i odžakovići i oni tu zastalno ostaju. Teodorović je objasnio knezu Milošu da je za Srbiju važno da ugovor potpišu Ali-paša, Mahmud-paša i Rustembeg, jer oni upravljaju krajevima koji se graniče sa Drinom, a ako žele da uključe i tuzlanskog muteselim, njima to ne smeta.

Mahmud-paša Fidahić je obavijestio Teodorovića da je dobio naređenje od bosanskog valije da ode u Janju i Bijeljinu i da raspravi spor sa Srbijancima, o čemu je obavijestio i kneza Miloša. U vrijeme pripreme pregovora, zvorničkog muteselim su posjetili knez Luka Reljić i Todor Ćustić kao izaslanici Lazara Teodorovića. Očito ljut, on ih je sa nadmenošću bosanskog dahije upitao da li su oni carska raja. Kad su mu potvrdno odgovorili, on im je odvratio: „Vi kad ste rajaluk, i kažete da ste raja, to vam ne treba ništa. Vi ako u Lešnici imate 5 topova, u mom gradu imade 505, a vi ako imate 5 tovara džebane, ja imadem 505, vi ako imate jednu jagli pačavru, ja imadem 501. Šta vi mislite, ja sam carski paša, mene car pašom zove i piše mi kao paši. A ovo su pisma od sadrazma, i evo šta mi piše to ću vam kazati i kako mi gođ moj gospodar piše, ja ću onako uraditi, neću drugčije”.

¹⁵ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827. – 1849. Drugo izdanje*. Tešanj 2006. 308, 309.

Zatim je muteselim rekao da su ga opanjkali, ali da su lagali. „Nije ni Ali-paša u mogućnosti da uhvati lopove. A vi ste mogli i s njim lijepo uraditi a ne vojsku dići. Sultan nam je naredio da vojsku dignemo, ali to treba prvo da uradi beg Miloš. Mi ćemo to uraditi za carev hatar. Ali najposlije kad nam dotuži ni cara za to slušati nećemo.” Ove muteselimove riječi je prokomentirao Lazar Teodorović knezu Milošu narodnom poslovice: „Htio je poplašiti mečku šušnjatom granom.”

Tako su obavljani pregovori između „aga sokolskih” i predstavnika Srbije početkom juna 1835., a trajali su tri sata. Ovim pregovorima nisu prisustvovali ni Ali-paša Fidahić, ni Rustembeg Hasanpašić. Kad ga je srbijanska strana pozvala na pregovore, Rustembeg je odgovorio da ne može doći jer ga njegovi ljudi nazivaju murtatinom, ali je poslao svog čovjeka Mehu Mešanovića, buljubašu iz Glogovca, s dvojicom muslimana i dvojicom kmetova knezu Anti da ga obavijesti kako će on u svom kadiluku (Janji i okolini) hvatati i otpremati valiji Bošnjake koji nanose štetu Srbijancima, pa oni mogu slobodno obrađivati svoje njive bez straha od ljudi iz njegovog kadiluku. Sokolske age su izjavile da žele živjeti u miru sa Srbijancima, a srbijanska delegacija je to isto potvrdila u ime „svijetlog kneza”.¹⁶

Krajem jula 1835. stigle su vijesti da je valija Daud-paša sa svog zvanja zbačen, a na njegovo mjesto je postavljen beogradski muhafiz Mehmed Salih Vedžihi-paša.¹⁷ Tako je Uzvišena Porta nastavila s praksom da za bosanskog valiju postavlja dostojanstvenike koji su se prethodno nalazili na položaju beogradskog muhafiza. Zaista, ovi dostojanstvenici su bili u položaju da prate prilike i u Bosanskom ejaletu ali i Srbiji, pa su mogli preduzimati mjere na suzbijanju sukoba na srbijansko-bosanskoj granici.

Poslije sukoba na Čukur-česmi 1862. godine zaoštreni su odnosi između Srbije i Osmanskog carstva. Velike sile su posredovale pa je održana Konferencija u Kanlidži 1862. godine koja je trebalo da još jednom uspostavi stanje mira u Kneževini.¹⁸

¹⁶ ARS B, Knjaževska kancelarija 1815.-1839., KK, XIV-562. 29. maja 1835.; ARS B, Knjaževska kancelarija, 1835., KK, XII-805, Požarevac, 9. juna 1835.; ARS B, Knjaževska kancelarija, KK, XXXVII-1109. 24. maja 1835.; ARS B, Knjaževska kancelarija, KK, XXXVII-1109. 24. maja 1835.

¹⁷ *Novine srbske*, od 31. jula 1835., 225; Vladislav Skarić, *Sarajevo i njegova okolina*, 187, Daud-paša je premješten 13. jula 1835.; S. Bašagić, *Kratka uputa*, 149; Vedžihi-paša je u junu 1835. zamijenio Daud-pašu.

¹⁸ Grgur Jakšić i Vojislav V. Vučković, *Spoljna politika Srbije za vlade kneza Mihaila (Prvi balkanski savez)*. (dalje: G. Jakšić i V. V. Vučković, *Spoljna politika Srbije za vlade kneza Mihaila*). Beograd 1963., 140-155.

Poslije konferencije u Kanlidži 1862. godine o rješenju sporova između Uzvišene Porte i vlade Kneževine Srbije o iseljavanju muslimanskih stanovnika iz Srbije, odmah je uslijedio pritisak srbijanskih vlasti i srbijanskih stanovnika na stanovnike islamske vjere da se odmah isele.¹⁹ Iako nije bio određen rok u kojem su muslimani morali prodati svoju nepokretnu imovinu i iseliti se, ipak su srbijanske vlasti preduzele takve postupke da ogorčaju muslimanskom stanovništvu ostanak na svom domazluku. Bio je to samo nastavak pritiska na muslimane iz prethodnog perioda. U pitanju je bilo više hiljada muslimana od kojih se većina kanila nastaniti u Ejaletu Bosna, ustvari u onim predjelima iz kojih su mogli motriti na onaj kraj u kojem su ostavili svoju stoljećima stečenu imovinu.

I prije pregovora osmanske vlade i Kneževine Srbije o iseljavanju stanovnika Srbije islamske vjere, srbijanske vlasti su pokazivale netrpeljivost prema muslimanskom stanovništvu. Muteselim Sokola hadži Hasan izvijestio je knjaza Miloša Obrenovića o šteti koju hrišćani sa svojom stokom nanose usjevima muslimana u selima Sokolskog kadiluka. Raja iz sela koja su u susjedstvu sa muslimanskim selima „ne čuva useve muslimana, da, štaviše, pušta stoku među kuće u muslimanske mahale,...“ Pa iako su se više puta žalili „niko nije upozoren i da se i dalje isto događa“.²⁰ Tako je u šabačkom kraju, kako je izvijestio austrijski konzul Jovanović iz Sarajeva 19. jula 1862. godine, muslimansko stanovništvo natjerano da se smjesti u šabačku tvrđavu, iako ono nije davalo bilo kakvog povoda za to.²¹

Nije to bio prvi pomen izгона muslimanskog stanovništva iz Kneževine Srbije. Još polovinom XIX stoljeća, srbijanske vlasti su zabranjivale da se muslimanske zanatlije stalno, pa i privremeno, nastanjuju u gradovima iako je njihovo zadržavanje bilo obrazlagano potrebom samo da obavljaju zanatske ili trgovačke poslove.²² Popečitelstvo unutrašnjih dela je u 1852. godini zatražilo spisak tih doseljenika kako bi se utvrdilo da li među njima ima onih „koji su već jedanput i pre toga u Srbiji živeli, te da su docnije u 1834. godini Proterani.“

¹⁹ S. Bandžović, „*Iseljavanje muslimana iz Užica i Sokolske nahije*, 45.

²⁰ ARS B, *Turci sa strane knezu Milošu*. Fond Knjaževske kancelarije. Dokumenti na turskom jeziku Arhiva Srbije. Prevela i priredila dr Mirjana Marinković. Beograd 2009., 355.

²¹ Berislav Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853. – 1870. godine*. (dalje: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853. – 1870.*,). Sarajevo 1956., 289.

²² Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1849– 1853*. Banjaluka 1990., 286., 289. Užička opština je 5. marta 1852. obavijestila načelstvo okružja užičkog da su „od nekog vremena počeli Turci neki s familijama, a neki bez familija iz Bosne i Hercegovine u onu varoš naseljavati, gdi trgovinu i zanate vode na štetu naših ljudi...“

Kmet iz Novoga Sela javlja nam za Lešničane i to, za dva Šarčevića i za Osmana Obu, kako su čuli da je došo Ali Paša u Beljenu, odma da su k njemu otišli sa još tri Turčina i tužili mu se da se izgone iz Lešnice, a on da im je nato odgovorio: „Jasam vam od danas i Otac i Mati; vi se nemate nikoga bojati, u slučaju da bi Miloš i sa deset hiljada na vas udario, pobite se a ja ću vam sa svom Bosnom odma u pomoć priteći“.²³

„Budući su kako Mahmud Paša Zvornički, tako i Tuzla Paša, ne samo područnomu im Narodu, no i nama na komšiluku tegobni; to da bi se i Narod bednij a i mi Zulumčara kurtalisali, našli smo mi svojim putem način da se isti sa svoi zvania smene; no k ovom je nužno, da Narod tamošnji, i Turski i Serbski na rečenu dvojicu Tužbu dade, atresiranu na Č. Bosna Valija Vedži Pašu. Zato vam preporučujemo, da vi svojim načinom ispod ruke gledate tamošnje i Turke i Srbe pogovoriti, da u predpomenutom smislu tužbu izdadu, i vami je pošlju, koju ćete vi potomu Nama poslati, da je Č. Vedži Paši mi opremimo“.²⁴ Pukovnik Jovanče Spasić odmah je pronašao muslimane i jednog Srbina koji su ispunili ovu preporuku knjaza Srpskog Miloša Teodorovića Obrenovića.²⁵

Dalje javlja o hercegovačkim katoličkim Srbima koji su se pod predvođenjem popa Ilije pridružili ustavšim hercegovcima i o deputaciji kolašinskih i nikšićkih turaka koji su poslali deputaciju na Cetinje da im knjaz da urediti sudove i vlasti po načinu crnogorskom obećavajući ujedno i danak plaćati Crnoj Gori ako im ona pomogne osloboditi se od pritješnjenja carigradskih osmanlija.²⁶

„Temesvarer Cajt“ saobštava podatke o žiteljstvu Bosne koja su kao što isti list veli crpljena iz zvaničnih turskih izvora. Turci govori isti list ne broje ženske glave i zato su po njihovom popisu samo muški žitelji uzimaju. Bosna je dasnas podeljena na šest sandžaka u kojima po popisu od godine 1852 živi sledujuće žiteljstvo koje je po veri ovako podeljeno:

²³ ARS B, KK, XXXVII-606, No 650, Njegovoj svetlosti Milošu. Beograd 20. jula 1833.

²⁴ ARS B, KK, XXXVII-1768, No 4609, Našemu Podrinsko Savskomu Vojenomu Komandantu Polkovniku Kavaleru Jovanu Spaiću u Šabcu. Beograd 23 novembar 1837

²⁵ ARS B, KK), XXIV-129, No 653, Njegovoj Svetlosti milostivšemu Gospodaru Knjazu Serbskomu Milošu Teodoroviću Obrenoviću. Šabac 31. decembar 1837. On je pridobio muslimane iz Bijeljine: Mustaj-bega Ismail-Begovića i Osmana Barjaktara, preko majora Pešmana starješine Rađevskog i jednog Srbina iz Zvorničke nahije. Oni su mu tvrdo obećali da će pobuditi i Srbe i onostrane Turke “na tužbu protiv oba paše Tuzlanskog i Zvorničkog.”

²⁶ *Srbske novine*. Broj 21., str. 75. 17 februara 1862.

1.- Sandžak sarajevski: 26.544 muških muhamedanaca, 18.992 muških hrišćanskih glava. Svega 45.536 muških glava.

2.- Sandžak Travnik: - 24096 muških muhamedanaca; 48.863 muških hrišćanskih glava. Svega 72.959 muških glava.

3. Sandžak bihački: - 32.869 muških muhamedanaca; 45.937 muških hrišćanskih glava. Svega 78.833 muških glava.

4. Sandžak Banja Luka: - 15.348 muških muhamedanskih glava; 33.720 muških hristijanskih glava. Svega 49.068 muških glava.

5. Sandžak Tuzla-Zvornik: 50.970 muških muhamedanskih glava; 63.050 muških hristijanskih glava. Svega 114.020 muških glava.

6. Sandžak Novi Pazar: 24.440 muških muhamedanskih glava; 20.525 muških hrišćanskih glava. Svega 405.381 muških glava.

Sve skupa 174.294 muških muhamedanskih glava; 131.087 muških hrišćanskih glava. Svega 405.381 muških glava.

K tome još dolaze 1.074 jevreja, 4.640 cigana. Skupa dakle celo žiteljstvo iznosi 411.095 muških glava. Među prednavedenim žiteljstvom hristijanskim ima rimokatolika 122.663 a pravoslavnih 339.570 duša.

Muhamedansko žiteljstvo prema hristijanskom stoji kao 4 : 1.32 a rimokatolici prema pravoslavcima kao 1 : 3.77.²⁷

U „Pozoru“ pišu iz Bosne kako su jadnim hrišćanima na nevolju došli turci iz Užica i Sokola. Oni im moraju da voze i prenose prtljag o svom trošku, pa im moraju još da daju i čime će se hraniti a osobito živad. To je sve naredio Osman paša i teško onome koji bi se protivio taj bi odmah vezan i u kovima odpraćen bio kao pristalica srpski i buntovnik. Sokoljani i Užički turci smestili su se ponajviše u Sarajevu, Doboju, Tešnju, Kotorskom i po nekoliko drugih bosanskih varoši. Ti zlikovci ovi muče okolne hrišćane svakojakim zulumima.²⁸

Tako je poslije konferencije u Kanlidži 1862. godine o rješenju sporova između Uzvišene Porte i vlade Kneževine Srbije o iseljavanju muslimanskih stanovnika iz Srbije, nastavljen pritisak srbijanskih vlasti i srbijanskih stanovnika na stanovnike islamske vjere da se odmah iseljavaju i ne riješivši sudbinu svoje imovine. Bio je to samo nastavak pritiska na muslimane iz prethodnog perioda. U pitanju je bilo više hiljada muslimana od kojih se većina kanila nastaniti u Ejaletu

²⁷ *Srbske novine*. Broj 27., str. 104. 3. mart 1862.

²⁸ *Srbske novine*. Broj 145., str. 515. 11. decembar 1862.

Bosna, ustvari u onim predjelima iz kojih su mogli motriti na onaj kraj u kojem su ostavili svoju stoljećima stečenu imovinu.

Već od polovine XIX stoljeća velike evropske sile užurbano su uspostavljale svoje konzulate i konzularne agencije, pa makar da nisu imale trgovačkih veza ili svojih državljana koje bi štititi odnosno zastupale. Od tada se gomilaju izvještaji iz Bosanskog ejaleta u velikim evropskim državama i ona tako ulazi u njihovu sferu interesiranja. Tako su strani predstavnici iz Sarajeva, Tuzle i Banjaluke izvještavali svoje vlade o egzodusu prognanih muslimana iz Srbije. Najviše izvještaja primila je austrijska vlada svakako zbog toga što je ona imala u Ejaletu Bosna najviše konzulata i konzulskih agencije: u Sarajevu: Generalni konzulat, u Mostaru: Vicekonzulat i konzularne agencije u: Trebinju, Livnu, Banjaluci i Tuzli. Engleska i Francuska su imale svoje konzulate u Sarajevu, dok je Rusija imala, pored konzulata u Sarajevu, i vicekonzulat u Mostaru. U 1863. godini i Kraljevina Italija je otvorila konzulat u Sarajevu, dok je Kraljevina Pruska to učinila 1864. godine. Upravo iz ovih izvještaja sa sigurnošću se može pratiti dolazak i naseljavanje muslimanskog stanovništva prognanog iz Srbije u Bosnu i Hercegovinu, ali i stav tih država prema tom događaju, pa i Bosni i Hercegovini u cjelini. U ovom radu donosimo podatke iz tih izvještaja iz kojih se nesumnjivo može zaključiti da ova politika ima dugoročne ciljeve i da se taj proces ne završava u XIX i XX vijeku nego da je riječ i događajima *dugog trajanja*. Osim toga, izvještaji konzularnih predstavnika, makar bili u duhu politike država koje predstavljaju, ipak nastoje da prilike u Ejaletu Bosna istinitije prikazuju od izvještaja koji se donose u listovima i časopisima koji propagiraju borbu protiv Osmanskog carstva, a kad je u pitanju Bosna i Hercegovina onda muslimana, odnosno *turaka* kako ih bez izuzetka nazivaju.

Sasvim drugi uzrok iseljavanju iz Bosne bio je kod onih iseljenika koji su se iselili u Srbiju. Užička općina je 5. marta 1852. izvijestila Načelstvo okružja užičkog da su „od nekog vremena počeli Turci neki s familijama, a neki bez familija iz Bosne i Hercegovine u onu varoš naseljavati, gdi trgovinu i zanate vode, na štetu našij ljudi...” Načelstvo okružja užičkog prosljedilo je taj dopis Popečiteljstvu unutrašnjih dela s molbom da im se zabrani naseljavanje. Da bi se stekao uvid u ovaj predmet, popisani su svi muslimani koji su se doselili, njihova imena i prezimena, kad su i odakle su doselili i čime su se bavili. Posebno je trebalo ispitati da li među njima ima muslimana „koji su već jedanput i pre toga u Srbiji živeli, te da su docnije u 1834. god. Proterani.” Ustanovljeno je da među

novim doseljenicima nema onih koji su bili protjerani 1834. godine. Ovo doseljavanje muslimana nije bilo zabranjeno fermanom, ali kako se stekao utisak „da je to doseljavanje Turaka skopčano sa štetom naši ovdašnji trgovaca i zanačija, pa i sami Turaka starosjedioca” koji imaju radnje u užičkoj varoši, a da je „takvo doseljavanje sa strane i utvrđivanje Turaka u Užicu vrlo opasno,” pošto je ionako muslimansko stanovništvo brojnije od „žiteljstva Srbskog,” to je zatraženo da se novi muslimanski doseljenici sa svojim familijama dignu i upute onamo odakle su i došli.²⁹

Ovo su bili doseljenici:

Red. br.	Ime i prezime	Iz mjesta	Kojeg zanata	Koliko vremena ima, kako se doselio
1.	Ahmet Mujić	Sarajeva	kalajdžija	1 godina
2.	Fezija Tufekčija	Goražda	tufekčija	½ godine
3.	Mujo Hadžijusufović	Sarajeva	barudžija	1 godina
4.	Mehmed Čenčaga	Sarajeva	barudžija	1 godina
5.	Ibrahim Mačković	Sarajeva	sarač	2 godine
6.	Mehmed Čaušević	Sarajeva	tufekčija	1 godina
7.	Mujo Smajšević	Sarajeva	drži esap	4 godine
8.	Mahmut Tabak	Sarajeva	drži esap	1 godina
9.	Mustafa Lošić	Sarajeva	kazaz	7 godina
10.	Mustafa Osman Bajraktarević	Sarajeva	sarač	3 godine
11.	Ahmet Čadrić	Sarajeva	sarač	6 mjeseci
12.	Halim Tikvić	Sarajeva	papučija	6 mjeseci
13.	Suljo Elja	Sarajeva	sarač	10 godina
14.	Mustafa Mečava	Sarajeva	baručija	2 godine
15.	Suljo Bujaković	Sarajeva	baručija	3 godine
16.	Osman Birtašević	Bijelog Polja	ne radi ništa	2 godine
17.	Mustafa Kazazović	Foče	kazaz	2 godine
18.	Mustafa Nišić sa tri brata	Nikšića	bakal	4 godine
19.	Hamid Selarević	Sarajeva	sarač	6 mjeseci
20.	Salih Kazazović	Sarajeva	kazaz	5 godina
21.	Salih Mrkvić	Sarajeva	kazaz	3 godine
22.	Murat Šišević	Foče	bičakčija	½ godine
23.	Hasan Špiljo sa dva sina	Foče	bičakčija	10 godina
24.	Mujo Bitević	Foče	bičakčija	10 mjeseci
25.	Mujo Hadžimusić	Foče	bičakčija	1 godina

²⁹ AR S B, Garašaninov arhiv, Užice 11. septembar 1852 .

Kao što se vidi iz ovog popisa, ti iseljenici nisu došli u isto vrijeme, organizirano, nego pojedinačno, a uglavnom su se bavili zanatima i trgovinom. Došli su u Užice da vode trgovinu ili obavljaju zanatske djelatnosti, pa nije bilo sumnje u to da su se iselili iz Bosne da bi stekli imovinu.

Sjećanja pravoslavnih Užičana na progon muslimana daje sliku svireposti i vlasti i domaćeg pravoslavnog stanovništva na odlazak prognanika. „Moj otac i čiče pričali su mi kako su oni zapamtili da je u Užicu bilo samo sedam srpskih kuća, a u cijelom Tutincu – tri.“ „Zapamtio sam Turke dok su bili u Užicu. Zapamtio sam kad je bio čitav grad sa debelim zidom naokolo i gvozdenom kapijom i sve one karaule na gradu u kojima kažu da su topovi stajali. Divno je bilo pogledati grad s Tatinca i druge brda kako se po njemu bijele kule kao da su od sira“... a zatim dalje: „Bila su oko Užica mahom muslimanska imanja. Sve njive po Kruščici i po Ledinama bile su njine. Muslimani izađu petkom u Kruščicu pa udaraju u šargije i tambure i pjevaju „njine pjesme na srpskom jeziku, jer oni nisu znali turski ni beknuti“.³⁰

Progon i protjerivanje muslimanskog stanovništva 1862. godine vršeno je terorom koji je potican od mjesnih vlasti. Užice je zapaljeno 1862. godine u avgustu ili septembru. Jedne večeri bi Srbi zapalili jednu kuću u Gluvaćima, pa poslije dvije-tri večeri, nastave paliti u Zabučju, pa ponovo poslije dva tri dana u Pori. I tako redom svaku treću ili četvrtu večer podmetani su požari od „Sv. Ilije do kraja avgusta.“ Te palikuće su bile izabrane od vlastima odanih ljudi. Pošto su tako paljene muslimanske kuće bez prekida, muslimansko stanovništvo se moralo povući u varoš. „I tako su krajevi očišćeni od Turaka i sabijeni svi u varoš, a kad su se sabili svi u kamaru, oni ljudi ćušnuše ugarak u najgušće dućane i kuće usred varoši, pa zaždiše.“ Dućani su bili sagrađeni od dasaka, a kuće od čatme i pokrivene daskama i slamom.“ Od grada do Slanuše i vode Kadinjca bile su sve muslimanske kuće i dućani muslimanskih trgovaca, a od Slanuše do na Carinu bile su kuće Srpskog stanovništva. „Gledo sam onaj plamen iz Tatinca, slušo sam onaj prasak i padanje kuća. Vatra je bila, čini mi se, u nebo udarila, najmanju iglu mogo bi naći u svoj okolini Užica. Kad se zapali dućan đe ima baruta, a bilo ig je mlogo, prosto je strašno slušati onu prasku, samo se lomi i samo puca“.

Kada je na ovaj način zagorčala opstanak muslimanskog stanovništva u Užicu, srbijanska vojska je opkolila Užice, stjerala muslimane u Užice „a posle šest

³⁰ Blagoje Živković, *Staro Užice prema neobjavljenoj memoarskoj građi*. (dalje: B. Živković, *Staro Užice*,), Titovo Užice 1952., 6.

dana došlo je naređenje iz Carigrada da prodaju što god prodati mogu i da se sele u Bosnu.“ Tada su muslimani izašli iz grada ulogorili se, a Srbi su dolazili i kupovali im imanja. Onda su došle rabadžije iz beogradskog, valjevskog i kragujevačkog okruga, njih oko 700 – 800 te su muslimani natovarili svoju pokretnu imovinu i uz pratnju vojske „odoše u nedođin. Sve je to plaćući otišlo...“.³¹

Užičani su većinu stanovništva činili u Azizijei-bâlâ i Azizijei-zîr, to jest Gornja i Donja Azizija. U oba ova mjesta većinu stanovnika činili su Užičani, koji je bilo u većem broju u Bosanskoj Kostajnici, Brezovu Polju, Bijeljini Zvorniku, Tuzli, Gračanici, Srebrenici i po Osatu. U Bosanskoj Kostajnici naselilo se sto porodica iz Užica 1862. godine.³² Orašje je muslimansko mjesto u kojem većinu stanovnika čine užički prognanici i nešto manje prognanika iz Beograda i Šapca. Među doseljenicima Užičani su se isticali u odnosu na Šabčane. Jedan Orašjanin je Aliji Nametku, ovako okarakterisao doseljenike Užičane: „Šo je u Užicu bilo zlata, otišlo je u Šamac, što je srebra, – otišlo je u Orašje, a što je bakra, – u Brezovo Polje.“ Stariji doseljenici su živjeli u vječnoj nostalgiji za Užicem.³³ To se potvrđuje i u pismu Husein-efendije Užičanina upućeno hafizu Ibrahimu u Bijeljinu, godine 1887. godine: „Da nas je grom udario, da nas je šejtan vrelom šakom prignječio, da se planina otvorila, ne bi nas ništa tako ojadilo ko vijest da moramo ići.“

Srbijanska vlada je s kraja 1862. istupila sa zahtjevom na Uzvišenoj Porti da joj ustupi i Mali Zvornik i Sahar.³⁴ Feliks Kaunic je opisao okolinu ovih krajeva: „Veličanstveni hrastovi, bukve, lipe, klenovi pokrivali su ova brda i doline oko

³¹ B. Živković, *Staro Užice*, 7, 8.

³² Mehmed Kazazović, „Užičani u B. Kostajnici.“ *Oslobođenje*. Sarajevo 22. april 1992.

³³ Alija Nametak, „Folklor užičkih muslimanma u Bosanskoj Posavini.“ *Rad VII Kongresa folklorista Jugoslavije u Titovom Užicu 1961*. Beograd 1961., 143-148. Podjela na Šapčane i Užičane dugo se zadržala u Orašju, pa se zadržala i u dječjim igrama. Kad bi se jedni drugima rugali, došlo bi i do okršaja. Užičani Šabačanima dovikuju:

Šabačani repati,
Kada ćete krepati?
Teško onoj ruci
Koja će vas vući!
Teško onoj lopati
Koja će vas kopati!

Na to bi im Šabačani uzvraćali:
Užičani, litrijani,
litre pijuj, žene bijuj
žene bose – drva nose.

³⁴ Grgur Jakšić i Vojislav J. Vučković, *Spoljna politika Srbije za vlade kneza Mihaila. (Prvi balkanski savez)*. (dalje:G. Jakšić i V. J. Vučković, *Spoljna politika Srbije za vlade kneza Mihaila*). Beograd 1963., 185.

Malog Zvornika i Sokola i drugih mesta sve do Ljubovije, a svuda je bilo divljači u izobilju“.³⁵

Slično je bilo i sa izgonom muslimanskog stanovništva iz tvrđava 1867. godine. Tada je iz Beograda protjerano: „... 3.000 Turaka koji su na vek i našu prestolnicu ostavili napustivši 800 kuća“.³⁶

I pored protjerivanja muslimana iz Kneževine Srbije, ciljevi koje je pokušavala da ostvari srbijanska vlada nisu bili ispunjeni, jer su se svodili na širenje na cijelu Bosnu i Hercegovinu. Da bi opravdala taj cilj i pridobila velike sile, Kneževina Srbija je u ovu osmansku provinciju uputila mnogo svojih doušnika, i ljudi koji su remetili mir. Uslijedili su dopisi iz Bosne o navodnom progonu pravoslavnog stanovništva od osmanskih vlasti. Pri tom su objavljivani članci koji su potpuno opisivali izmišljene događaje, te su ih morali strani predstavnici svojim vladama demantirati. U tome su prednjačili *Pozor*, zadarski *Il Nazionale*, *Ostdeutsche Post*, *Ost und West*. Tako je u *Pozoru* br. 269. objavljen članak „Bosna“ u kojem se nabrajaju zvjerstva muslimana protiv hrišćana, međutim, podaci izneseni u tom članku su netačni.³⁷ Doktor Blau je izvijestio prusku vladu kako zagrebačke *Narodne Novine*, novosadski *Napredak* i dalmatinski *Il Nazionale* neprekidno godinama proturaju vijesti: - o teškom stanju u Bosni, - protiv bosanskih vlasti i - evropskih kabineta a posebno onih koji su prijateljski naklonjeni Osmanskom carstvu pa idu čak dotle da ih okrivljuju da zajedno s bosanskim vlastima sudjeluju u ugnjetavanju hrišćana.³⁸ I podatak da je hrišćanima zabranjeno da se okupljaju iz osnova je lažan, pošto se oni bez i najmanjeg ustezanja, okupljaju u privatnim kućama, kafanama i na pijacama u onoliko velikim grupama koliko im se to sviđa.³⁹ Kako mogu da objasnim, piše austrijski generalkonzul, ovdašnjim vlastima članak u *Agramer Zeitungu* u kojem piše da u Bosni opet vlada velika lična i imovinska nesigurnost, da je ovih dana nekoliko austrijskih podanika bilo najstrahovitije zlostavljano, da je nekoliko imućnih seljaka bilo opljačkano i ubijeno. To je potpuno izmišljeno.⁴⁰

³⁵ Feliks Kaunic, *Srbija. Zemlja i stanovništvo od rimskog doba do kraja XIX veka*. Prva knjiga. Beograd 1985., 412.

³⁶ Srpska akademija nauka i umetnosti. Odeljenje istorijskih nauka. *Istorija Beograda. Devetnaesti vek*. 2. Beograd 1974., 273.

³⁷ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću. Studije i izvori*. (dalje: G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću*,). Tešanj, 2003., 55, 56.

³⁸ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću*, 77.

³⁹ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću*, 56.

⁴⁰ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću*, 59.

I srbijanska štampa je slijedila tu namjeru pa je svojim čitaocima donosila vijesti o izmišljenim događajima i ličnostima, o krvavim sukobima pograničnih sela te se onda sve to pretakalo u političke sukobe; kad na licu mjesta stanovnici sela o kojima se piše, pročitaju te nevjerovatne vijesti samo se nasmiju...“.⁴¹

„Nije prošlo mnogo vremena, izvijestio doktor Blau, da je srbijanskom otpravniku poslova u Istanbulu, sa zvaničnog mjesta uručen memorandum ministra Garašanina, u kojem se okrivljuje ejaletska vlada u Bosni za ugnjetavanje i nepravilnosti prema hrišćanskom stanovništvu, kao što su razne pronevjere, pravna uskraćivanja i svakovrsna zlostavljanja. Nabranjanja ovih nepravilnosti se odnosilo na događaje 1863./1864. godine, pa je navedeno tuce tobožnjih raznih zloupotreba i da stanovništvo plaće do neba se čuje. Pri tome nije naveden nijedan srbijanski podanik, nego samo bosanski podanici.⁴² A „istina je da su podanici osmanskog cara u Bosni i Hercegovini manje izrabljivani od podanika austrijskog cara u Hrvatskoj“.⁴³

Po nalogu engleske ambasade u Istanbulu, engleski ambasador u Sarajevu je proveo višemjesečno provjeravanje kako bi utvrdio navode iz srbijanskog memoranduma i da je na kraju utvrdio da u memorandumu ima „malo istine, mnogo laži i raznih izvrtanja.“⁴⁴

S druge strane nisu objavljivane vijesti iz Bosne o događajima u kojima su osmanske vlasti pokazivale brigu o hrišćanskim podanicima. Uoči Božića podignuto je zvono koje je poklonio „cerkvi dolačkoj ovdašnji kajmakam Ahmed-beg.“ Zvono je bilo teško 48 oka. Iz Glamoča ga je dobio kajmakam Abib-paša 1839. godine.⁴⁵ Inače, piše pruski konzul da se: „Franjevci lukavo drže sa Turcima, s njima su u najboljim odnosima, uživaju visoki ugled i najcjenjeniji su u zemlji“.⁴⁶

Usljed loše žetve u Dalmaciji, posebno iz područja Imotskog i Splita, „mnogo austrijskih porodica s čitavom imovinom iselila se u unutrašnjost Bosne i naselila područja Unca, Petrovca, Kupresa, Skoplja i Jajca.“ Mjesne bosanske vlasti nisu im tom prilikom činile nikakvu smetnju niti su im prijetile protjerivanjem.⁴⁷

⁴¹ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću*, 63.

⁴² G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću*, 63.

⁴³ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću*, 95.

⁴⁴ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću*, 64.

⁴⁵ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću*, 60.

⁴⁶ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću*, 78.

⁴⁷ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću*, 67.

Kad je Kneževina Srbija uspjela da izagna muslimane i iz tvrđava 1862. i 1863. godine zasmetala su joj dva mala teritorija koja su zaostala na desnoj obali Drine: Mali Zvornik i Sakar. Njih nije mogla prisvojiti zaplašivanjem muslimanskog stanovništva postavljajući mu svakodnevne smetnje kako bi im to dojadilo i ostavilo svoj zavičaj. Srbijanska vlada je prvo istupila sa tvrdnjom kako je granica između Bosanskog ejaleta i Kneževine Srbije rijeka Drina, ali je Uzvišena Porta odbila to obrazloženje. Srbijanska vlada nije u tome uspjela pridobiti ni velike sile uz čiju pomoć je ostvarila autonomiju u okviru Osmanskog carstva. Dokazivala je „da je ovo bio pravi turski uglob u našem zemljištu, - utoliko nezgodniji što je presecao trgovački put od Loznice u užički okrug. Zbog zvorničkih i sakarskih muslimana, put je postao tako nesiguran da su ga putnici zaobilazili i išli stranputicama“.⁴⁸ Pri pregovorima u Istanbulu izaslanici srbijanske vlade su isticali neophodnost uključivanja Malog Zvornika i Sakara zbog ekonomskih i sigurnosnih razloga, ali nisu u tome uvjerili Uzvišenu Portu.

Ilija Garašanin je stajao na stanovištu kako Srbija mora stalno imati po neko otvoreno neriješeno pitanje u odnosima s Uzvišenom Portom. U ljeto 1866. godine on je ponovo izabrao da to bude upravo spor oko Malog Zvornika i Sakara. Do tada ovaj spor je već pokretan nekoliko puta. Tako je notom srbijanske vlade od 6. jula 1864. zatraženo od Uzvišene Porte da udovolji tom „opravdanom srbijanskom zahtjevu.“ Pošto ni ovom prilikom nije udovoljeno njenom zahtjevu, srbijanska vlada je priprijetila 1865. da će spor riješiti silom. „Mali Zvornik, makar da je mali, pisao je Garašanin Ristiću, ima postati predmet velikih događaja.“ Uzvišena Porta je ponovo odgovorila da je ustupanje Malog Zvornika nemoguće „zbog osjećanja solidarnosti s tamošnjim muslimanskim stanovništvom“.⁴⁹

Knez Milan Obrenović je posjetio sultana početkom 1874. godine unaprijed očekujući kako će od sultana uspjeti da dobije Mali Zvornik i Sahar. Nakon posjete, on je vrlo nezadovoljan otputovao iz Istanbula, jer ove dvije teritorije nije dobio. Niti njegove vlastite vruće molbe, kako je pisao *Obzor*, niti diplomatska posredovanja, kojima je njegov zahtjev bio poduprt, nisu mogli skloniti osmansku vladu da ustupi te važne teritorije Vilajeta Bosna. Šta više, *Obzor* je bio uvjeren „da je ova stvar bila odlučujućim uzrokom za otpust ministra vanjskih poslova Rašid-paše.“ Pošto srbijanski knez nije uspio da od ministara Uzvišene Porte dobije Mali Zvornik i Sahar, to ga nije spriječilo da pokuša to izdejstvovati od sultana u

⁴⁸ Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića. Knjiga prva.* (dalje: S. Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića. Knjiga prva.*), Beograd 1934., 212-214.

⁴⁹ G. Jakšić i V. J. Vučković, *Spoljna politika Srbije za vlade kneza Mihaila*, 276., 277.

privatnoj audijenciji. Nemalo se iznenadio kad je od sultana čuo ove riječi: „Vi govorite o javnom mnenju kod vas. Javno mnjenje predstavlja u Srbiji jedan milion pučanstva. Ja imam posla s javnim mnenjem od 35 milijuna duša“.⁵⁰

Tako se knez Milan prilikom posjete sultanu, pored ostalog nadao da će mu osmanski suveren ipak ustupiti Mali Zvornik i Sahar. I Marinović, srbijanski ministar je nastojao u svim razgovorima sa valikim vezirom Rašid-pašom da osmanska vlada to pitanje riješi baš u vrijeme ove posjete. Znajući sultanovo neraspoloženje oko ustupanja osmanskih teritorija, osmanski ministri su predlagali da se to pitanje u ovim pregovorima i ne poteže, ali da srbijanska vlada ostavi u Istanbulu jednog opunomoćenika koji će to pitanje potaknuti „poslije kneževog odlaska.“ Ali predstavnici srbijanske vlade to nisu prihvatili, nego su i knez i Marinović govorili na Porti vrlo odsečno.“ Čak je Marinović bio uporan kad je tvrdio osmanskim ministrima kako se srpsko-turski odnosi ne mogu popraviti bez rješenja „zvorničkog pitanja.“ Knez je izjavio i to kako Marinovićev neuspjeh „u zvorničkom pitanju može izazvati njegov pad.“ A to bi pak značilo da na vladu može doći „jedno revolucionarno ministarstvo,“ koje će prekinuti sve odnose sa Osmanskim carstvom. I pored toga, osmanski ministri su priznali kako oni ne smiju ni spomenuti sultanu ustupanje Malog Zvornika i Sahara „jer je on osjetljiv na svako ustupanje osmanskog zemljišta.“ Knez Milan je onda tražio audijenciju kod sultana, ali mu je odgovoreno da ga sultan zbog drugih poslova ne može primiti, odnosno dati posebnu audijenciju, ali će ga primiti prilikom njegovog odlaska. Knez se nije ustručavao da i na toj audijenciji pomene Mali Zvornik i Sahar, ali je sultan odgovorio neodređeno to jest da će vidjeti šta se može učiniti. „Ali je istog dana zbacio svog ministra inostranih poslova, kome je zamjerao da je prema Srbiji bio popustljiv. „To je bio pravi odgovor knezu Milanu“.⁵¹

Srbijanska vojska se pripremala da napadne na muslimansko selo Sahar pokraj Malog Zvornika. Dana 5. septembra 1876. protiv njih je upućen buljuk redovne osmanske vojske i oko stotinjak nefera pomoćne vojske. Zametnut je prilično žestok okršaj koji je trajao oko jedan sat, osmanska vojska je natjerala u bijeg srbijansku vojsku. Srbijanci su onda podigli četrdeset što većih što manjih utvrđenja na planinskim i teško pristupačnim predjelima oko Malog Zvornika i onda su topovima stalno ugrožavali osmanske karaule duž granice. Komandant na području Bosne Veli-paša koji se tada nalazio u Zvorniku uputio je protiv njih 13

⁵⁰ *Obzor*, 28. maj 1874., 2,3.

⁵¹ S. Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića. Knjiga prva*, 364, 365.

septembra 1876. mirilivu iz Sarajeva Ismet-pašu i kajmakama i člana Ratnog savjeta Riza-bega sa dva i po tabora redovne osmanske vojske i pomoćne vojske sakupljene u Sandžaku Zvornik i Sarajevo te kajmakama Ratnog savjeta Atif-bega sa tri tabora redovne vojske i pomoćne iz Sarajeva i Zvornika. Atif-beg je počeo borbu u naselju Sahar i porušio sva utvrđenja koja su se tamo nalazila. Vojska pod komandom Ismet-paše zauzela je utvrđenja i zaplijenila dosta oružja i municije. U ovom okršaju su pokazali posebnu hrabrost: Mahmudbeg Fadilpašić, Mehmedbeg Čemerlić i Aliaga Hadžidžaferović iz Sarajeva.⁵²

Mali Zvornik i Sahar su ostali u sastavu Osmanskog carstva sve do austrougarske okupacije 1878. godine kada je ta teritorija ustupljena Kneževini Srbiji.

Prof. dr. sci. Galib Šljivo

Protjerivanje stanovništva islamske vjere iz Kneževine Srbije 1830. – 1878. godine

(Sažetak)

Bosanski ejalet je pružao utočište prognanim muslimanima iz Srbije u toku stvaranja Kneževine Srbije pa do austrougarske okupacije. Riječ je o još neutvrđenom broju muslimana koji su protjerivani iz Kneževine Srbije u tom razdoblju. Najviše ih se naselilo u mnogim bosanskim kasabama, a za oko 8.000 su izgrađena potpuno nova naselja uglavnom na državnom zemljištu, i to: Kozluk, Brezovo Polje, Donja Azizija (Orašje), Gornja Azizija (Bosanski Šamac), Orahova i Kostajnica.

Progon muslimanskog stanovništva obavljen je u periodu od oko pedeset godina. Srbijanske vlasti su protjerivale muslimane samo zbog toga što nisu bili pravoslavne vjere iako se muslimansko stanovništvo pokušavalo prilagoditi

⁵² Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*. 2. Sarajevo 1999., 1258.

novonastalim prilikama i nije se suprotstavljalo uspostavljanju srbijanskih organa vlasti. Srbijanske vlasti su to obično nazivaju *protjerivanjem Turaka*, iako su u rjeđim historijskim izvorima, i srbijanske vlasti tvrdile da se ne radi o Turcima, nego muslimanskom stanovništvu – Bošnjacima koji nisu ni znali turski jezik, a koji su poticali iz Bosne i imali u toj osmanskoj provinciji rodbinu i prijatelje sa kojima su održavali svakovrsne veze.

Poslije objavljivanja prvog hatišerifa srbijanske vlasti su se okomile na muslimane kako bi im otežali život na svom domazluku u Srbiji i natjeralo ih da se iseljavaju. Iako je Osmanska vlada utvrđivala rokove u kojima su muslimani bili dužni prodati imovinu i iseliti se, srbijanske vlasti se tih rokova nisu pridržavale nego su prisiljavale muslimani da se odmah isele i tom prilikom napuste i ostave svoju imovinu. Najviše muslimana iseljeno je odmah poslije objavljivanja prvog, drugog i trećeg hatišerifa (1829. - 1833. godine), a onda je preostalo muslimansko stanovništvo stjerano u tvrđave koje su imale osmansku posadu. Oni su na taj način produžili svoj opstanak u Srbiji, vjerovatno očekujući da će pritisak srbijanskih vlasti splasnuti, pa će im se omogućiti da žive na svojim imanjima i u Kneževini Srbiji. Konačno, izgon muslimanskog stanovništva završen 1862. i 1863. godine i samo su Mali Zvornik i Sahar ostali na desnoj obali Drine. Tada je prognano oko 8.000 muslimana, ostavivši svoja nepokretna dobra, koja su, većinom, odmah zaposjeli pravoslavni stanovnici. Ovi prognani muslimani smješteni su u Ejalet Bosnu. Bio je to pravi egzodus, ali evropske velike sile nisu ni na koji način pokušale spriječiti srbijanske vlasti da odustanu od progona muslimana. U ovom razdoblju bilo je pokušaja muslimanskog stanovništva iz Bosne da se usele u Kneževinu Srbiju, uglavnom u gradove, i obavljaju zanatske i trgovačke poslove, ali su ih srbijanske vlasti, naprimjer iz Užica prognali 1852. godine.

Prof. dr. Fikret Karčić

**PROTOKOL KONFERENCIJE U KANLIDŽI 1862.:
pravno-historijska analiza odredaba o muslimanskom stanovništvu**

Iseljavanje muslimanskog stanovništva naseljenog izvan gradskih tvrđava u Srbiji izvršeno je nakon konferencije ambasadora evropskih garantnih sila i osmanske vlade održane u mjestu Kanlidža, u predgrađu Istanbula, u ljeto 1862.¹ Ova konferencija rezultirala je potpisivanjem protokola kojim je, između ostalog, riješena sudbina muslimanskog stanovništva u Srbiji. Odredbe protokola su kasnije pretočene u sultanov ferman na osnovu koga su osmanske vlasti u Srbiji postupile.

Ovaj rad ima za cilj da analizira odredbe protokola konferencije u Kanlidži koje se odnose na muslimansko stanovništvo, objasni kako je došlo do njihove formulacije i ukaže ne posljedice koje su one imale po sudbinu muslimanskog stanovništva u Srbiji. Uz to će se dati i historijski kontekst u kome je došlo do sazivanja konferencije u Kanlidži.

1. *Historijski kontekst sazivanja konferencije u Kanlidži*

Godine 1862 Kneževina Srbija bila je vazalna država sa Osmanskom Carevinom kao sizerenom.² Takav položaj bio je rezultat stanja uspostavljenog drugim ustankom 1815. a pravno razrađenim u nizu međunarodnih akata (Bukureški ugovor iz 1812, Akermanska konvencija iz 1826, Jedrenski ugovor iz 1829, Pariški ugovor iz 1856) i osmanskih unutrašnjih akata kao što Hatt-i šerif iz 1830. i 1833. Ova dva posljednja akta propisali su, između ostalog, iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Srbije do 1838. Do tog vremena muslimansko stanovništvo će biti pod jurisdikcijom osmanskih vlasti. Osmanska država izvršenje ove obaveze je odugovlačila.

¹ U literaturi na južnoslovenskim jezicima većinom se govori o iseljenju "Turaka" iz Srbije. Ispravno je, međutim, govoriti o iseljenju muslimana pošto su u Osmanskoj državi svi muslimani, bez obzira na etničku pripadnost činili jednu grupu. U tom smislu, muslimani koji su živjeli u Srbiji u 19. vijeku bili su u etničkom smislu Turci, Bošnjaci, Albanci i Romi. Insistiranje na terminu "Turci" zamagľuje predstavu o tim događajima i stvara krive dojmove.

² Srđan Šarkić, *Istorija države i prava Srbije* (Novi Sad: Pravni fakultet, 2009), str. 44-51.

Unutrašnje uređenje Kneževine Srbije bilo je predmet stalne političke borbe: da li da bude regulisano od strane srpskih faktora (tzv. Sretenjski ustav 1835) ili osmanskih vlasti (Hatt-i šerif iz 1838, poznat kao „Turski ustav“).

U vrijeme održavanje konferencije u Kanlidži, na čelu Kneževine Srbije bio je Mihajlo Obrenović, kome je period 1859-1868. bio njegova druga vladavina. Na unutrašnjem planu, on nije poštovao „turski ustav“. Pošto se nije moglo naći rješenje ko će donijeti novi ustav – knez ili Porta – postigao se kompromis da se pojedini dijelovi „Turskog ustava“ iz 1838. mogu mijenjati zakonima koje će donijeti srpske vlasti. Tako su donijeti zakoni o državnom savjetu, narodnoj skupštini i ministarstvima. Na taj način saokružena je državna struktura Kneževine.

Osmansko prisustvo u Kneževini bilo je iskazano putem prisustva vojnih garnizona u šest tvrđava, policije i postojanja civilnih osmanskih vlasti koje su bile nadležne za muslimansko stanovništvo koje je živjelo u gradskim naseljima.

Usljed ovakvog stanja stvari, te zbog stalnog nastojanja srpskih vlasti da autonomiju pretvore u samostalnost, postojala je mogućnost da neki incident izazove požar u odnosima srpskog i muslimanskog stanovništva. Takvih incidenata je bilo posebno s početka 1862. Svaki incident koji je uključivao pripadnike različitih zajednica dovodio je do povećanja nepovjerenja između srpskih i osmanskih vlasti. Počinioci pojedinih krivičnih djela ili prekršaja kada bi bili predati „svojim“ vlastima bili bi obično blago kažnjavani ili oslobođeni krivnje.

U takvim okolnostima, maja 1862. srpske vlasti jednostrano donose odluku da će Turci (muslimani) koje zbog prestupa uhapsu srpske vlasti izvan šanca ubuduće biti kažnjavani po srpskim zakonima i od strane srpskih vlasti.³ Očigledno, ovakva odluka zadirala je u suštinu odnosa između Sizerenske sile (Osmanske države) i zavisne države (Kneževine Srbije) i u okviru takve politike jedan incident će pokrenuti lavinu događaja.

Taj incident desio se 15. juna, 1862. na Čukur česmi u Beogradu. O tome događaju postoje različiti izvještaji koje se međusobno razlikuju s obzirom na to da li su izvori informacija turska ili srpska strana. Postoje i izvještaji evropskih konzula u Beogradu. Turska strana izvršila je istragu ali je ta istraga odbacivana kao pristrasna.

³ Života Djordjević, *Čukur česma 1862: studija o odlasku Turaka iz Srbije* (Beograd: Nolit, 1983), str.47.

Slijedeći pisanja njemačkog historičara iz 19. vijeka - Leopolda Ranke-a (1795-1886), ovdje ćemo ukratko opisati taj incident⁴. Na Čukur česmi u Beogradu tog janskog dana došlo je do svađe između Srba i Turaka (muslimana) ko će prvi da toči vodu. Kada je poslije svađe došlo do napadanja, jedan Srbin bude ubijen (kasnije se ispostavilo da to lice - šegrt Sava Petrović- nije ubijen na licu mjesta). Srpska policija sa dragomanom dođe na lice mjesta i dva vojnika (nizama) za koje se mislilo da su krivi odvedu u tursku stražu. Na to dođe jedan aga iz grada. Rasprava se nije mogla završiti mirno. Na srpskog dragomana i na žandarme opale iz pušaka i od toga se načini grdna zabuna. Gdje god su se Srbi i Turci doticali otvori se krvavi boj. Srpski ministar Ilija Garašanin (1812-1874) i evropski konzuli u Beogradu došli su na lice mjesta da prekinu sukob. Muslimansko stanovništvo iz beogradske varoši zajedno sa turskim vojnicima koji su bili na položaju izvan tvrđave povukoše se u tvrđavu.

Dva dana kasnije, da li zbog pritiska muslimana koji su morali napustiti svoje kuće u varoši, a koje su postale predmet pljačke ili kao preduzimanje mjera odmazde, muhafiz beogradske tvrđave naredi bombardovanje beogradske varoši.⁵ Evropski konzuli u Beogradu su odmah zahtijevali prekid bombardovanja. O tome je obaviještena i Visoka Porta koja odmah naredi prekid bombardovanja, smijeni beogradskog pašu i imenuje povjerenika koji će se uputiti u Beograd. U Beogradu su obje strane – i osmanska i srpska – držale svoje položaje.

Turski izaslanik Ahmed Vefik efendije ubrzo je stigao u Beograd gdje je nastojao da učvrsti primirje, provede istragu i vrati stvari u prijašnje stanje. Posebno je tražio da srpska strana napisмено izjavi da neće smatrati kao potpunu

⁴ Leopold Ranke, *Srbija i Turska u devetnaestom veku*, preveo Stojan Novaković (Beograd:Parna štamparija Dimitrija Dmitrijevića, 1892), str. 468-472

⁵ Informacije o bombardovanju Beograda na osnovu izvještaja britanskog konzula iznio je državni podsekretar za vanjske poslove g. Layard u Donjem domu britanskog Parlamenta 20. juna 1862 odgovarjući na poslaničko pitanje g. Darby Griffitha. Taj odgovor glasi: " ...Vlada je primila informacije da je turska tvrdjava u Beogradu bombardovala srpski dio grada. On je shvatio da su Srbi izvršili značajnu provokaciju prema Turcima. Dva ili tri od ovih posljednjih su ubijeni a 16. (juna-op. autora) Srbi su iznenada zauzeli dvije kapije na ulazu u turski dio varoši. Dana 17 (juna-op. autora) ispaljeni su hici na tvrdjavu što je navelo turski garnizon da povjeruje da se sprema napad na njih, te su počeli bombardovati dio varoši. Konzuli su se odmah umiješali; odmah pošto je obaviještena o događaju Britanska vlada je preduzela one mjere koje je smatrala najprimjerenijim da zaustave prolijevanje krvi. Bombardovanje, vjeruje, nije trajalo više od četiri sata. Prije izvjesnog vremena je primljen telegram od turske vlade u kome se kaže da će jedan povjerenik biti odmah poslat u Beograd da istraži slučaj i da će se preduzeti svaki napor da se postigne zadovoljavajuće rješenje sporova koji su se javili." Question. (Hamsard, 20 june 1862), <http://hansard.millbankssystem.com/commons1862/jun/20/question>, pristupljeno 11/08/2012.

pravnu svojinu ono što je silom uzela odnosno novu situaciju na terenu. To srpska strana nije mogla dati.

Predstavnici evropskih sila smatrali su da događaji u Beogradu zahtjevaju, u duhu Pariskog ugovora o miru, konferenciju evropskih poslanika u Istanbulu i Porte radi uspostavljanje mira i rješavanje sporova. O tome su poslanici evropskih sila u Istanbulu uputili zahtjev Porti 8. jula, zasebnim notama. Porta je na ove zahtjeve pristala i sazvala konferenciju u Kanlidži.

2. Konferencija

Konferencija je započela s radom u ljetnikovcu velikog vezira Fuad-paše (Kečedži-zade Mehmed Fuad-paša, (1814-1868), u Kanlidži 22. jula, 1862⁶. Završila je s radom 4. septembra, 1862. potpisivanjem Protokola. Na konferenciji su učestvovali izaslanici evropskih garantnih sila u Istanbulu- Velike Britanije, Austrije, Francuske, Pruske, Rusije i Sardinije (kralj Italije nije bio opšte priznat kao takav nego kao kralj Sardinije). Na osnovu Pariškog ugovora od 30. marta, 1856. sva prava Srbije (stanje ustavljeno hatt-i šerifima) bila su pod zajedničkom garancijom svih sila potpisnica ovog ugovora.⁷ Osmansku vladu predstavljao je veliki vezir Fuad-paša i ministar vanjskih poslova Ali-paša (Mehmed Emin Ali-paša, (1815-1871). To su bili osmanski državnici prozapadnog opredjeljenja i gorljivi zagovornici Tanzimata. U to vrijeme bio je u Istanbulu izaslanik Kneževine Srbije Jovan Ristić (1831-1899), ali on nije direktno učestvovao u radu konferencije, mada je ostavio vrlo važne podatke o njenom radu i odlukama.⁸

Cilj Konferencije bio je da spriječi sukobe između osmanskih i srpskih vlasti kakvi su se desili u Beogradu nakon incidenta na Čukur česmi i osmanskog

⁶ Ovaj ljetnikovac (*yali*) i danas postoji u Kanlici na Bosforu. Vidi <http://www.kenthaber.com/marmara/istanbul/beykoz/Rehber/yalilar/kececizade-fuat-pasa-yalisi> gdje se navodi:

“Kanlica Muayidesi ismi ile tanman bir antlaşma da yine bu yalıda imzalanmıştır.”

⁷ Član 28 ovog ugovora glasi:

„Kneževina Srbija će nastaviti da bude pod držanjem Visoke Porte u skladu sa carskim hatt-i šerifima koji određuju njena prava i privilegije a koje su od sada stavljene pod kolektivnu garanciju sila potpisnica.

Kao posljedica toga, spomenuta Kneževina će zadržati svoju samostalnu i nacionalnu administraciju kao i potpunu slobodu vjerovanja, zakonodavstva, trgovine i plovidbe.“ Tekst ugovora na engleskom preuzet sa <http://maviboncuk.blogspot.com/2004/06/1856-treaty-of-paris.html>, pristupljeno 29.06.2012. Prijevod teksta autorov.

⁸ Jovan Ristić, *Spoljašnji odnosi Srbije novijega vremena, II, 1860-1868* (Beograd: Štamparija Kraljevine Srbije, 1887).

bombardovanja Beograda, koje je uslijedilo. Za Osmansku državu Konferencija je bila prilika da zadrži status *quo* u Srbiji. Za Srbiju, konferencija je bila prilika da faktičku samostalnost pravno ojača. U tom smislu, Kneževina Srbija je tražila, preko svojih saveznika, rušenje osmanskih tvrđava u unutrašnjosti Srbije, povlačenje njihovih garnizona i rješenje pitanja muslimanskog stanovništva u Srbiji. Uz to Srbija je formirala svoju vojsku i pravno jačala poziciju svoje vlasti za koju je tražila da bude označena kao „srpska vlada“.

Na konferenciji u Kanlidži Srbija je računala na podršku Francuske i Rusije, Turska je mogla računati na Austriju i Veliku Britaniju, dok su Pruska i Italija (Sardinija) bile indirektno naklonjene Srbiji.⁹

Kada se posmatra iz perspektive međunarodnog prava, u osnovi junških događaja u Beogradu 1862. godine bila su tri pravna pitanja: Prvo, ko je nadležan da presudi kivično djelo nastalo u odnosima podanika sizerenske (Osmanska država) i zavisne države (Srbija)? Drugo, da li je srpska policija bila ovlaštena da hapsi pripadnike vojnih snaga sizerenske sile? Treće, da li je osmanski zapovjednik beogradske tvrđave upotrebio zakonitu silu ili ne kada je naredio bombardovanje beogradske varoši? Na ova pitanja Konferencija je izbjegla da da decidan odgovor.

3. Odredbe Protokola o muslimanskom stanovništvu

Protokol konferencije u Kanlidži zvanično se naziva „Protokol konferencije između opunomoćenika Velike Britanije, Austrije, Francuske, Prusije, Rusije, Sardinije i Turske koja se tiče Srbije“.¹⁰ Sastoji se od preambule i 12 članova. U preambuli se poziva na Pariški ugovor o miru od 30. marta, 1856. i navodi da je konferencija sazvana radi „izbjegavanja novih izvora smetnji“ u odnosima između Sizerenske sile i Kneževine. Turska će nakon konferencije izdati *ferman*, publikovan u uobičajenoj formi, o detaljima postignutog dogovora a Srbi će uništiti sve vojne objekte koje su podigli u varoši, između varoši i zidina beogradske tvrđave kao i druge objekte koji su na teritoriji Kneževine podignute nakon skorašnjih događaja.

⁹ Nebojša Randjelović i Aleksandar Djordjević, „Protokol konferencije u Kanlidži“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, LV (2010), str.112.

¹⁰ Englesku verziju ovog Protokola vidi, Snežana Trifunovska, *Yugoslavia Through Documents From its Creation to Its Dissolution* (Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 1994), str.42-49. Prevod odgovarajućih članova Protokola je autorov.

Od 12 članova Protokola tri se odnose na poziciju muslimanskog stanovništva, te će se u ovom radu samo oni analizirati. Ostali članovi, koji se odnose na nastavak prava Osmanske države na držanje garnizona u tvrđavama u Beogradu, Feth-i islamu (Kladovo), Šapcu i Smederevu, te rušenje tvrđava u Sokolu i Užicu, bili su već predmet naučne analize.¹¹

Član I propisuje:

Radi sprečavanja mogućnosti sukoba koji proističu iz izmiješanosti muslimanskog i srpskog stanovništva na istoj lokaciji, Osmanska vlada će u cjelini prenijeti vlasništvo na Srpsku vladu, uz uslov obeštećenja vlasnika, sve zemlje i kuće u varoši Beograd, koje u sadašnje vrijeme pripadaju muslimanima. Porta će prepustiti pod istim uslovima spomentoj vladi sve zidine, šančeve i objekte koji čine stari bedem koji odvaja moderni od starog grada koji se zove četvrt, kao i četiri kapije - savsku, varošku, istanbulsku i vidinsku. Ovi šančevi, zidine, kapije i objekti biće uništeni i srušeni. Srbi neće podići nijedan vojni objekt na tom terenu. Ove promjene ranijeg stanja stvari imaće za posljedicu isključivu nadležnost srpskih vlasti koja će se ubuduće protezati na cijelu varoš kao i beogradske četvrti. Sva vjerska zdanja i mezarevi koja bi muslimansko stanovništvo ostavilo povlačeći se sa mjesta na kojima su bili na osnovu starinskih prava biće savjesno poštovani.

Član.III propisuje:

Srpska vlada će se pobrinuti da nadoknadi, naturalno ili novčano, sve pokretne stvari koje su ostavili muslimani u svojim kućama ili dućanima kada su se povukli u tvrđavu. Ako su, u vrijeme nereda koji su se tada desili, pojedini Srbi pretrpjeli gubitke iste vrste djelima muslimana, njima će štetu nadoknaditi Osmanska vlada.

Član VIII propisuje:

Visoka Porta preduzeće trenutne mjere, u saglasnosti sa Srpskom vladom, da se svi muslimanski stanovnici koji žive oko pet utvrđenih tačaka koje ona drži u posjedu na osnovu ugovora, i koji su specificirani u prethodnim članovima, mogu osloboditi svoje imovine i povući sa srpske teritorije što je moguće brže.

¹¹ Vidi, Nebojša Randjelović i Aleksandar Djordjević, „Protokol konferencije u Kanlidži“.

Osmanski povjerenik poslan u Beograd u cilju odlučivanja ovog i drugih pitanja koja od ranije stoje, okončaće svoj posao u okviru roka koji će odrediti Mješovita civilna komisija opisana u članu V. Podrazumijeva se da nema ničega u onome što prethodi a što bi sprečavalo muslimane da zbog svojih poslova putuju po unutrašnjosti Kneževine, pod uslovom da poštuju zakone zemlje.

4. Analiza odredaba Protokola o muslimanskom stanovništvu

Članovi Protokola koji se tiču muslimanskog stanovništva predviđaju garantovanje određenih prava i preduzimanje nekih mjera. To su:

1. Rastavljanje muslimana i Srba u Beogradu pošto je Konferencija zauzela stav da izmiješanost ove dvije grupe na istom prostoru dovodi do sukoba. (U tom smislu, muslimanski dio beogradske varoši je srušen po dolasku komisije iz Istanbula.¹²⁾
2. Prenos muslimanske imovine u beogradskoj varoši na Srpsku vladu, uz obeštećenje.
3. Poštovanje muslimanskih vjerskih objekata i mezarja na područjima u Beogradu koje su muslimani napustili. (Ovi objekti su kasnije sistematski uništeni.)
4. Naknada štete za muslimansku pokretnu imovinu oštećenu u neredima juna 1862.
5. Iseljenje muslimanskog stanovništva koje je živjelo izvan tvrdjava u Srbiji (Izvršeno po dolasku povjerenika iz Istanbula.)
6. Pravo putovanja muslimana po unutrašnjosti radi obavljanja svojih poslova, uz obavezu pridržavanja srpskih zakona.

Od ovih prava i politika usvojenih u Protokolu konferencije u Kanlidži na ovom mjestu želimo da analiziramo dvije.

1. Stav da izmiješanost muslimana i nemuslimana (Srba) na istom prostoru predstavlja izvor sukoba

Ovaj stav izražen je u članu I Protokola u kome se kaže: „Radi sprečavanja mogućnosti sukoba koji proističu iz izmiješanosti muslimanskog i srpskog stanovništva na istoj lokaciji...“. Konskevenca ovog stava bio je zaključak da dvije zajednice treba rastaviti.¹³

¹² Leopold Ranke, *Srbija i Turska u devetnaestom veku*, str.487.

¹³ Na ovakovom stavu Konferenciji bi mogli zavidjeti srpski nacionalisti u BiH koji su 1992 upravo na isti način dokazivali nemogućnost opstanka ove zemlje kao multietničke zajednice.

Iz raspoloživih izvora se ne vidi ko je sve zagovarao ovaj stav, ali je činjenica da je on ušao u tekst Protokola, što znači da su ga prihvatili svi potpisnici. Treba spomenuti da je francuski predstavnik izjavio na Konferenciji da je izvor sukoba dvojstvo vlasti „a ne što se ove dve rase ne mogu da podnose“.¹⁴ Na ovaj način utvrđen je suštinski uzrok sukoba između muslimanskog i srpskog stanovništva Beogradu: dualitet vlasti i dualitet pravnih sistema.

Kneževina Srbija bila je u to doba država na putu od faktičke do pravne samostalnosti. Ona je razvijala institucije državne vlasti i prava nasuprot osmanskoj vlasti i pravu. U vrijeme autonomne kneževine, Srbi su bili pod jurisdikcijom srpskih vlasti i prava a muslimani pod jurisdikcijom osmanskih vlasti i prava. Od doba kneza Miloša jurisdikcija srpskih vlasti obuhvatala je, pored Srba, i Jevreje i Rome koji su stanovali unutar šančeva u Beogradu i širom Srbije.¹⁵ Tendencija srpske politike bila je da proširi teritorijalno i personalno svoju jurisdikciju.

Jedan od načina da se riješe sukobi u situaciji kada postoji dualitet prava ili pravni pluralizam jeste uspostavljanje mješovitih sudova. Takva praksa bila je u drugoj polovini 19. vijeka uspostavljena u Egiptu.¹⁶ Prijedlog za uspostavljanje mješovitog krivičnog suda u Beogradu koji bi sudio sporove muslimana i Srba po turskim zakonima Porta je uputila Beogradu 1861.¹⁷ Leopold Ranke navodi da je taj prijedlog primljen u Beogradu veoma nepovoljno: „mislilo se da se na taj način opet pada pod gospodstvo korana, a sve su dotadašnje borbe teglile na to da se to gospodstvo uništi“.¹⁸

Pošto je srpsko vodstvo bilo na kolizionom kursu prema osmanskome sizerenstvu, za njega vjerovatno nije bilo značajno to što je turski Krivični zakonik iz 1858. najvećim dijelom predstavljao preuzimanje odredaba francuskog Krivičnog zakonika iz 1810, te se njegova eventualna primjena u Srbiji nikako nije mogla kvalifikovati kao „gospodstvo korana“.¹⁹

¹⁴ Jovan Ristić, *op. cit.*, str.135.

¹⁵ Rašid bej-a *Istorija čudnovatih događaja u Beogradu i Srbiji*, s turskog preveo D. S. Čohadžić (Beograd: Srpska kraljevska akademija, Spomenik XXIII, 1894), str.31.

¹⁶ O mješovitim sudovima (*al-mahakim al-mukhtalita*) u Egiptu vidi Mark S. W. Hoyle, „The Mixed Courts in Egypt 1886-1895“, *Arab Law Quarterly*, vol. 1, no. 5 (Novembar 1986), str.562-576.

¹⁷ Leopold Ranke, *op. cit.*, str.461.

¹⁸ Isto.

¹⁹ Vidi, Ihsan Yilmaz, *Muslim Laws, Politics and Society in Modern Nation States: Dynamic Legal Pluralism in England, Turkey and Pakistan* (Farnham, Surrey, UK: Ashgate, 2005), str. 90.

U svakom slučaju, ideja mješovitih sudova u Beogradu nije prihvaćena nego se pitanje dualiteta vlasti i prava namjeravalo riješiti radikalno: jačanjem srpske državne vlasti u pravcu punog suvereniteta baziranog na etničkom principu i protežanjem srpskih zakona na sve stanovnike Srbije. Stav o tome da zajednički život dvije različite vjerske i etničke skupine na jednom prostoru generiše sukob, bio je samo pogodno opravdanje.

2. Mjera prinudnog iseljenja muslimanskog stanovništva iz Srbije;

Prinudno iseljenje muslimana iz Srbije nije po prvi put spomenuto na konferenciji u Kanlidži. Taj zahtjev ima svoju historiju.

Hatt-i šerif iz 1830, odgovarajući na zahtjeve srpske strane, bio je propisao da je osim garnizona gradova „prebivanje u Srbiji zabranjeno svakom drugom Turčinu sasvim“²⁰ Rok od godinu dana dat je za prodaju imanja onih „koji bi se hteli oprostiti od takvih“ i to po pravičnoj cijeni koju bi odredili povjerenici obje strane.

Hatt-i šerif iz 1833. produžio je rok za prebivanje muslimana u predjelima Srbije za još pet godina. Po navršanju tog roka, muslimani koji žive u varošima morali su se premjestiti u druga mjesta. Oni su sa svojim porodicama morali ili ući u tvrđave ili otići na druge strane.

Muslimanima iz beogradske varoši dopušteno je da tu ostanu „zauvijek“. Beogradska varoš ostavljena je muslimanima u zamjenu za tri predjela-gurgusovački (knjaževački), svrljiški i aleksinački- koji su dati Srbima.²¹ Za beogradsku varoš hatt-i šerif iz 1833. kaže:

„Turci ustanovivši se u predgradiju Beogradskom, nisu samo opredjeljeni, da budu garnizon ovog grada, no vode zajedno sa Srbima i probitačnu trgovinu, i oba ova naroda jesu ravni podanici moga carstva. Da bi se pak više sile dalo dobrom življenju pomenutih Turaka, to će oni na vjeki živeći u predgradijama Beogradskim, biti pod poveliteljstvom svoga namjesnika, mog vezira Mehmed Vedži-paše. A da bi se glavna cilj, održanije obšteg spokojstva, mogla sačuvati od svačega, što bi ga

²⁰ Rašid bej-a Istorija čudnovatih događaja u Beogradu i Srbiji, str. 82. Prevod hatt-i šerifa preuzet je iz knjige D.Matića, *Javno pravo Knjažestva Srbije* (Beograd: 1851).

²¹ Jovan Ristić, *op. cit.*, str.154.

*moglo uznemiriti, to će i Srbi, kao i svagda dosad, takođe živiti u predgradijama Beograda...*²²

Ova ideja zajedničkog života dvije zajednice-muslimanske i srpske- u Beogradu izražena u hatt-i šerifu iz 1833. postepeno je doživjela krah u naredne tri decenije. Rašid-beg Beograđanin, svjedok tih događaja, navodi da su srpske vlasti neprestano uznemiravale muslimane i postepeno uzimale cijelu varoš pod svoju vlast. Posebno navodi kako su građene srpske kuće čiji su prozori gledali u muslimanske avlije, što se kosilo sa muslimanskim pravom i običajima, i što bi srpski panduri tukli one muslimane koji ne bi ustali na noge kada bi knez Miloš prolazio, i tako dalje.²³ Korumpirani i nesposobni osmanski služebnici nisu se mogli ovom susprotstaviti. Dva sistema vlasti i dva prava teško su u takvim uslovima koegzistirali.

Historijski izvori pokazuju da se 1861. nalazio u Istanbulu specijalni knežev izaslanika Ilija Garašanin, koji je imao zadatak da radi na izvršenju odredaba hatt-i šerifa o iseljenju muslimana koji žive izvan gradova u Srbiji. O tome piše srpski diplomata i historičar Jovan Ristić kaže: „Iz obzira čovečnosti Srbija je nudila Porti koncesiju da ovi Turci ostanu u zemlji ali da se stave pod jurisdikciju srpsku“.²⁴ Garašanin je o ovome podnio memorandum Porti i o njegovom sadržaju obavijestio strane izaslanike u Istanbulu. Suština novog, „modernijeg“, pristupa bila je: „Turci koji u Srbiji žive izvan gradova podvrgnuće se srpskim vlastima i imaće ista prava i dužnosti kao i Srbi“.²⁵ Po tom prijedlogu, nadležnost Osmanske države bila bi ograničena na gradove (tvrđave), Srbija ne bi tražila iseljenje muslimana a Porta bi prenijela kontrolu nad muslimanskim dijelom Beograda na srpsku vlast.

Na samoj konferenciji u Kanlidži Francuska i Rusija su nastupale s pozicije da pitanje boravka muslimana u Kneževini treba biti neodložno riješeno na taj način što će oni potpasti pod srpsku jurisdikciju a srpski knez će im garantovati punu zaštitu zakona na snazi u Kneževini.²⁶

²² *Rašid bej-a Istorija čudnovatih događaja u Beogradu i Srbiji*, str. 84. Prevod hatt-i šerifa preuzet je iz knjige D.Matića, *Javno pravo Knjažestva Srbije* (Beograd: 1851).

²³ *Rašid bej-a Istorija čudnovatih događaja u Beogradu i Srbiji*, str. 33-34.

²⁴ Jovan Ristić, *op. cit.*, str. 86-87.

²⁵ Radoš Ljušić Ilija, „Ilija Garšanin on Serbia's Statehood“, *Balkanica*, XXXIX (2008), Beograd 2009, str.152.

²⁶ Nebojša Randjelović i Aleksandar Djordjević, *op. cit.*, str. 114.

Postavlja se pitanje zašto se Osmanska država na konferenciji u Kanlidži opredijelila za obavezno iseljenje muslimana iz Srbije a ne za njihov ostanak i podvrgavanje srpskim autoritetima?

Jovan Ristić to objašnjava slijedećim riječima:

„ Jurisdikcija srpska ne primi se no izlazak Turaka iz zemlje. Punomoćnici turski dokazivali su na konferenciji, da Muslomani ne bi hteli ostati pod srpskim zakonima, prem da se, pri iseljenju, dokazalo, da bi mnogi od njih rado ostao na svojim dobrima, da mu je vlast turska htela dopustiti...

... No sasvim drugi osnovniji obziri odvrćali su Portu od srpske jurisdikcije. Nju je plašilo načelo, da se Muslomani nadju pod zakonima hrišćanskim, gde bi se brzo razvili, gde bi se videli kao građani, kao činovnici, kao skupštinari, na kratko, gde bi njihov život bio živi kontrast sa životom raje pa i samih Turaka u carstvu. Tako samo može se objasniti, što je Porta odbila jednu meru, koja joj ne bi od strane muslomanstva nikakve nezgode nanela, pa pretpostavila izložiti onolike hiljade svoga naroda nezgodama seobe, a sebe kletvama ovih nesrećnika, rasturenih sad po Bosni i Rumeliji; izložila se posledicama pojave, koja je na Muslomane u opšte samo rdjavo delovala, a hrišćane, na protiv, ohrabrila i ispunila blagim nadanjem...“²⁷

Ne bi se složili s objašnjenjem Jovana Ristića, iako je on kao iskusni diplomata bio učesnik i svjedok ovih događaja. Njegovo osnovno objašnjenje da se Porta usprotivila ostanku muslimana pod srpskom jurisdikcijom bojeći se njihove modernizacije - ne stoji. U to doba, u Osmanskoj državi je tekao proces evropski inspirisane modernizacije -Tanzimat- pa su muslimani Osmanske države mogli biti i bili i građani, i činovnici i skupštinari, da se poslužimo Ristićevim riječima.

Dublji razlozi za stav Osmanske vlade, po našem mišljenju, bili su:

1. Osmanska država bila je u odnosu na Srbiju, prema terminologiji tadašnjeg međunarodnog prava, „sizerenska sila“ (Suzerain power), tj. država koja vrši određeni nivo vlasti i političku kontrolu nad „zavisnom državom“ (dependent state). Srbija je u odnosu na Osmansku državu bila „zavisna država“. Kao „sizerenska sila“, Osmanska država nije mogla da dopusti da

²⁷ Jovan Ristić, *op. cit.*, str.147-148.

njeni državljani-muslimani dođu pod jurisdikciju Kneževine, čiji državnost nije priznavala u vrijeme održavanja konferencije u Kanlidži.

2. Dotadašnja praksa Srbije u odnosu na muslimane- posebno u prvom ustanku, kada je muslimansko civilno stanovništvo bilo ili masakrirano, ili pokršteno ili protjerano²⁸, te samo stanje međjukomunalnih odnosa 1862.²⁹ - nisu davali garanciju da će vlasti Kneževine pružiti zaštitu muslimanskom stanovništvu. Rašid-beg Beograđanin³⁰ u svojoj *Istoriji čudnovatih događaja u Beogradu i Srbiji* svjedoči o stalnom uznemiravanju muslimana u Beogradu i Srbiji u doba autonomne kneževine i osmansko-srpskog dvovlašća. On kaže:

„Mihail-bej (Obrenović-op-autora) izdade poverljivu naredbu činovnicima, da nastanu, da se turska imanja pokupuju i zauzmu (jer Jusuf-paša beše izradio ferman, kojim je zabranjeno Turcima prodavanje imanja); da se tursko-srpske parnice izvidjaju pred srpskim sudom; da sudovi presudjuju parnice u korist Srba, i sve drugo da se čini, kako bi se Turci naterali, da se iz Beograda sele. Osim toga beše im naredjeno, da paze, da Srbi ne ukazuju nikakve počasti paši, kada kroz varoš bude prolazio; da neprestano izumevaju tužbe protiv Turaka i da ove zlostavljaju; da ne daju Turcima, koji sa strane dodju, da se u Beogradu nastanjuju; a naročitu im pažnju obrati na to, da ako koji od Srba nema oružja, stoku da mu prodaju, a oružje da mu kupe...“³¹

O tome na kakvu su pravnu zaštitu muslimani mogli računati pred srpskim sudovima Rašid-beg na drugom mjestu piše:

„... Svima je dobro poznato, kako, na osnovu tako udešenog plana, od početka pa do svršetka toga stanja, kao što će se to docnije videti, srpski sudovi ni jednom Turčinu, bar čuda radi, ne presudiše parnicu u njegovu korist“!³²

3. Vladajuće političko usmjerenje u Osmanskoj državi polovinom 19. vijeka davalo je prednost iseljenju (hidžret) nad ostankom pod vlašću nemuslimana

²⁸ Safet Bandžović, *op. cit.*, str.7-14.

²⁹ Života Djordjević, *op. cit.*, str. 32-45.

³⁰ Na ovog autora, i uopšte na značaj konsultovanja muslimanskih izvora za historiju Srbije, u novije vrijeme je skrenula pažnju Mirjana Marinković u radu „Srbija prve polovine XIX veka u Istoriji čudnovatih događaja u Beogradu i Srbiji Rašida Beogradjanina i Memoaru Ibrahima Mensur efendije“, *Zbornik Matice Srpske za istoriju*, br. 61-62, Novi Sad 2000, str.182.

³¹ Rašid bej-a Istorija čudnovatih događaja u Beogradu i Srbiji, str. 51.

³² Rašid bej-a Istorija čudnovatih događaja u Beogradu i Srbiji, str.37.

na izgubljenim teritorijama.³³

Vjerovatno su ovi razlozi uticali na osmanske predstavnike da se na konferenciji u Kanlidži opredjele za iseljenje muslimanskog stanovništva.

Odredbe Protokola Konferencije u Kanlidži pretočene su u unutrašnji pravni sistem Osmanske države putem sultanovog fermana. Ovaj ferman predao je 21. septembra 1862 zapovjednik beogradskog grada Rašid-paša knezu Mihailu a objavljen je četiri dana kasnije u prevodu na srpski jezik.³⁴ Istovremeno je objavljena i „Instrukcija za zapovednika grada beogradskog“. U ovoj instrukciji se u pogledu muslimanskog stanovništva Beograda kaže:

„3)Vi nećete dozvoliti ni ednom musulmanskom žitelju beogradskom da živi izvan grada“³⁵

Na ovaj način, iseljavanje iz Srbije za muslimane je postalo naredjenje (*emr*) njihovog suverena.

Izvještaji o iseljavanju iz pojedinih mjesta govore da su muslimani tu naredbu uglavnom primili šutke. U Užicu se neka ulema bunila protiv takve „volje sultana“, u nekim mjestima su pojedini muslimani molili srpske vlasti da ih ostave na njihovim imanjima.³⁶ Muslimani Sokola su bili revoltirani pa su se odlučili na iseljenje tek kada im se počela primicati srpska narodna vojska. Bili su ogorčeni na sultana. Govorili su: „Mi nemamo cara kad nas šalje u surgun“.³⁷

Na kraju su se odredbe Protokola iz Kanlidže i sultanovog fermana o njihovom izvršenju provele. Na taj način, muslimani kao kompaktna vjerska zajednica prestali su da postoje u tadašnjoj Kneževini Srbiji osim u dva naselja na desnoj obali Drine- Malom Zvorniku i Sakaru.

³³ Primjer takvog stava možemo vidjeti dvije decenije kasnije kada je nakon rusko-turskog rata 1876-1878 osmanska vlada odlučila da ohrabri iseljavanje muslimanskog stanovništva s Balkana i Kavkaza na preostale osmanske teritorije. Taj stav je bio ojačan klasičnim tumačenjem šerijatskog prava koje je davalo prednost iseljenju muslimana (*hidžret*) nad ostankom pod nemuslimanskom vlašću na izgubljenim teritorijama kada nisu garantovana temeljna ljudska prava tom stanovništvu. Vidi Kemal Karpat, „Status of Muslim under European Rule: The Eviction and settlement of the Čerkes“, u

Studies in Ottoman Social and Political History: Selected Articles and Essays (Leiden: E. J. Brill, 2002), str. 661-663.

³⁴ *Srbske novine*, br. 112, 25 septembar 1862, str. 399-400.

³⁵ Isto, str.400.

³⁶ Safet Bandžović, *op. cit.*, str. 21; Života Djordjević, *op. cit.*, str.274.

³⁷ Života Djordjević, *op. cit.*, str.272.

Medjutim, već u sljedećim decenijama- nakon Rusko-turskog rata i prvog Balkanskog rata- uporedo s proširenjem teritorije Srbije, ponovo će se pred ovu državu postaviti pitanje statusa muslimanskog stanovništva. Ono će se tada rješavati na novim konferencijama i na novim premisama.

Zaključak

Konferencija u Kanlidži 1862 predstavljala je završnicu pedesetogodišnje politike vodjstva nastajuće srpske države da izgradi vlast na principu ekskluzivnog etničkog suvereniteta. Zahtjev za iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Srbije, koje je percipirano kao „drugi“, postavljeno je u relevantne pravne akte još 1830 ali je osmanska vlast odugovlačila sa izvršenjem te obaveze.

Godine 1862 aktualizirano je pitanje sudbine muslimanskog stanovništva u Srbiji kao rezultat sukoba koji su proizlazili iz dvojstva vlasti i prava ali i sračunate politike srpskog vodjstva da teritorijalno i personalno proširi svoju jurisdikciju.

Na konferenciji u Kanlidži, Osmanska država je dala prednost obaveznom iseljavanju muslimana nad mogućnošću njihovog ostanka pod srpskim zakonima. Osmanska država nije željela da svoje državljane ostavi pod jurisdikcijom „zavisne države“, čiji raniji odnos prema muslimanima nije pružao uvjerenje da će im biti garantovana sigurnost života, vjere, imovine i časti.

Odluke konferencije u Kanlidži pretočene su u sultanovu naredbu-ferman-koja je izvršena bez protivljenja muslimanskog stanovništva na koje se odnosila i uz asistenciju srpskih vlasti.

Prof. dr Fikret Karčić

**Protokol konferencije u Kanlidži 1862:
pravno-historijska analiza odredaba o muslimanskom
stanovništvu**

(sažetak)

Iseljavanje muslimanskog stanovništva naseljenog izvan gradskih tvrđava u Srbiji izvršeno je nakon konferencije ambasadora evropskih garantnih sila i osmanske vlade održane u mjestu Kanlidža, u predgradju Istanbula, u ljeto 1862. Ova konferencija rezultirala je potpisivanjem protokola kojim je, između ostalog, riješena sudbina muslimanskog stanovništva u Srbiji. Odredbe protokola su kasnije pretočene u sultanov ferman na osnovu koga su osmanske vlasti u Srbiji postupile.

Ovaj rad ima za cilj da analizira odredbe protokola konferencije u Kanlidži koje se odnose na muslimansko stanovništvo, objasni kako je došlo do njihove formulacije i ukaže na posljedice koje su imale po sudbinu muslimanskog stanovništva u Srbiji. Uz to je dat i historijski kontekst u kome je došlo do sazivanja konferencije u Kanlidži.

Prof. dr. Enes Durmišević

Pravni fakultet Sarajevo

MUSLIMANI U SRPSKOJ KULTURNO-POLITIČKOJ MISLI (ili: „trijebljenje turaka“ kao nacionalni program)

Sažetak:

Mada su muslimani naseljavali mnoge gradove i sela u Srbiji, oni su u prvoj polovini XIX stoljeća, uglavnom protjerani iz Kneževine Srbije, sa potpunim zatiranjem njihove materijalne i duhovne kulture. Na tragu „istočnog pitanja“, islam i muslimani prikazivani su kao „tuđinci“, te je stoga „srpsku zemlju“ trebalo „očistiti“ od „vekovnog neprijatelja“, „azijske kuge“, „turskoga skota“, itd. „Što god je bilo crnih boja, njima su se slikali Turci, i nije bilo poroka i zločina koji se nisu njima pridavali“ (Jovan Skerlić).

Otimačina muslimanske zemlje i genocid nad njima, pravda se „osvetom Kosova“, porazom u na Kosovu 1389. godine, starim nekoliko stoljeća, sa kojim žrtve nemaju nikakve veze, osim što pripadaju istoj vjeri kao i pobjednici. Ovakvom pobjedom mithosa nad logosom i stalnom usmenom i literarnom eksploatacijom kosovskog mita i hipernacionalističkim lažima, balkanski muslimani, a Bošnjaci posebno, već dva stoljeća su žrtve mržnje, progona, zločina i genocida koje nad njima provode sljedbenici kosovskog mita.

Od čuvene rečenice vožda Karađorđa: „Je li Turčin? ... Ne veruj mu“, pa da Mladićeve „Danas smo se osvetili Turcima ...“ 11. jula 1995. u Srebrenici, traje prinudno iseljavanje, razmjena populacije, deportacije, protjerivanje, logori i genocid nad balkanskim muslimanima. Po objektivnim procjenama demografa, u posljednja dva stoljeća, sa Balkana je protjerano od pet do deset miliona muslimana, a oko milion i po je pobijeno.

Izgon Bošnjaka iz Srbije 1862. godine, samo je bio završni čin „etničkog čišćenja“. Ova praksa je konstanta svake srpske vlasti, ali i velikog dijela srpskog nacionalnog bića, poprimivši destruktivan i genocidan karakter prilikom agresije Srbije i Crne Gore na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. godine.

Ključne riječi:

muslimani, Srbi, Srbija, zločini, iseljavanje.

Izgon (*sürgün*) muslimana iz osmanske Rumelije (prostori jugoistočne i srednje Evrope), počeo je nakon Velikog ili Bečkog rata (1683-1699), kada su Osmanlije, po drugi put, pokušale osvojiti Beč. U ovom ratu, muslimani iz područja Dalmacije, Like, Slavonije, Mađarske, Vojvodine (osim dijela Banata i Temišvara) su pobijeni, pokršteni ili iseljeni u granice Osmanskog carstva. Potpisivanjem Karlovačkog mira u Srijemskim Karlovcima, 26. januara 1699. godine, po principu *uti possidetis*, najzapadnija granica Osmanskog carstva poklapa se, uglavnom, sa današnjom jugozapadnom, zapadnom i sjevernom bosanskohercegovačkom granicom. Bio je to prijelomni trenutak kada Osmansko carstvo prelazi u defanzivu, dok evropske, kršćanske zemlje, ofanzivnim nastupima i „etničkim čišćenjem“ nastoje eliminirati, ne samo osmansku vlast, nego i njenu baštinu, pa i autohtono, domaće muslimansko stanovništvo. Takav trend, nažalost, moglo bi se kazati, nastavljen je sve do danas.

Stanje muslimanskog stanovništva, u gore spomenutim krajevima, u vrijeme Bečkog rata, najbolje ilustriraju mazhari (upozorenja, molbe, vapaji) koji su slati u Istanbul u više navrata: „Mi smo potpuno iscrpljeni, pa bi, ako nam se ne pomogne, neprijatelj ovu sirotinju potpuno pregazio, bezbroj kratkovidih, zatim uglednih, poštenih i čestitih žena i djece podli nevjernik bi preobratio iz najbolje Muhammedove vjere u svoju iskrivljenu vjeru“, ili „ako ne daj Bože, bilo sa koje strane neprijatelj navali, sve žene bez zaštite i udovice, siročad i uopće narod i sirotinja bit će pregaženi od neprijatelja, a za to će na Sudnjem danu odgovarati oni koji ne uslišaju naše molbe i vapaje“.¹

Trend likvidacije, pokrštavanja i izгона muslimana i uništavanja muslimanske materijalne kulture je nastavljen. U jedan mazharu poslanom iz Bosne u prijestolnicu carstva 1712. godine, prilikom ponovnog napada Austrije na Bosanski pašaluk, se kaže: „Kada su udarili na nas, svi naši pogranični krajevi bili su se o sebi zabavili i nisu nam mogli priteći u pomoć. Sve što su muslimani imali imovine, hrane kao i sve ostalo neprijatelj je uništio. Sve džamije, mesdžide i, uopće, sve građevine opljačkao je i vatrom spalio. Bezbroj muslimana odveo je u ropstvo, od kojih se mnogi još uvijek nalaze u neprijateljskom zarobljeništvu. Što se tiče nemoćne djece i žena, nema tome ni broja koliko su ih preobratali iz Muhammedove vjere i preveli ih u svoju vjeru“.²

¹ Avdo Sućeska, *Historijski korijeni genocida nad Bošnjacima*, u knjizi: *Bošnjaci i islam – izbor tekstova*, Visoki Saudijski komitet za pomoć Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1998., str. 135.

² *Isto*, str. 135.

Prvim srpskim ustankom 1804. godine, pod vođstvom Đorđa Petrovića (Karadorda, Crnog Đorđa, *kara*, tur. *crni*), počinje progon i pogrom muslimana iz Beogradskog pašaluka.

„Kako (Karadorđe) dođe u Beograd, u tajnom zasjedanju Soveta (sjednica je održana 6. marta 1807), rešeno bude; da se svi Turci, i iz dojnjeg Grada očiste. Javu Sulejman-paši, da mu se više nedozvoljava râna, nego da on sa svima Turcima iz Grada i iz Srbije odlazi. Sulejman-paša zamoli, za slobodan odlazak, preko Srbije do Niša; Srbi mu dopuste, te 23. februara 1807. god. (datum staroga (julijanskog) kalendara) izide iz Grada, i sa 200 janičara, s porodicama njiovim, a pod pratnjom Srba, koji na Turke napadnu, i pratnja u mesto da ji brani i ona uz nji pristane, gdi sve Turke potuku, osim jedinoga paše, koji im se preda, te ga živa do u Niš isprate. No kako je po odlasku Sulejman-paše još mnogo Turaka u dojnjem Gradu sa ženama i decom zaostalo. Taj istiji dan, i u Beogradu rasplamti se osvetna seča Srba nad Turcima, kojoj osveti i gorkoj razjarenosti Srba, ni same Vojvode, niti su smele, niti mogle, od toga Srbe uzdržati, i ta seča dva je dana trajala, tražeći i ubijajući sakrivene Turke po kućama. I samo oni su pošteđeni bili, koji su se obećali pokrstiti, tako isto i Turska sirotinja, žene i deca njiova, pošteđena su, koje 7. marta u Niš pod jakom obranom pošlju. Tom prilikom, po zaključenju Sovetskom, budu i svi Čivuti i po neki od Cincara, koji su se sa Turcima držali, iz zemlje izgnani“.³

Obavještajna služba austrijske vojske, o ovome, piše: „Na tajnoj sjednici održanoj 6. ožujka zaključeno je da svi Turci imaju napustiti Beograd. Prema tom zaključku paša se sa 200 janičara 7. ožujka oko 10 sati ujutro povukao iz Beograda. Nekoliko sati iza brda Vračara napao ih je odred skriven u zasjedi. Oružana pratnja, mjesto da brani nesretnike, okrenula se protiv njih. Paša i dio njegove pratnje branili su se očajnički, ali na kraju podlegoše izdajničkom i brojnijem neprijatelju. – Još strašnija sudbina zadesila je istoga dana 40 Turaka koji su ostali u Beogradu. Napadnuti od Srba, oni su se branili u jednoj kući s najvećom hrabrošću, ali su njihovi okrutni neprijatelji podmetnuli požar u kući, te nitko nije izbjegao plamenu. – Osveta Srba još nije bila zadovoljena: odlučeno je poubijati žene i djecu koji su ostali u gradu, i samo s teškom mukom nekoliceini prvaka ljudskijih osjećanja pošlo je za rukom spriječiti to nedjelo. Što se odlikovalo mladošću i ljepotom, uzeše sebi srpski prvaci za krevet; ostale i djecu poslaše u

³ *Etničko čišćenje, Povijesni dokumenti o jednoj srpskoj ideologiji*, Globus, Zagreb, 1993., str. 18.

Niš. Da bi opravdali te sramne okrutnosti, tvrdili su kako su beogradski Turci namjeravali zatrti Srbe“.⁴

Ni neki srpski autori, nisu mogli zanemariti srpske zločine nad muslimanima Beograda: „Ogorčeni Srbi i posle toga, klali su Turke, gdi su god koga našli, ni su štedili ni ranjenike, ni žene, ni decu Tursku“.⁵

Oslobođenje od osmanske (turske) vlasti, kao početni motiv, prerastao je, pod uticajem srpske mitologije, u eliminaciju ne samo takve vlasti, nego i svega onoga što je ta vlast stoljećima producirala. Neprijatelj Turčin, poistovjećen je sa islamom, a konsekvntno tome, i svaki musliman je neprijatelj kojeg treba eliminirati. A da bi eliminacija svega „turskog“ bila temeljita, moralo se ići daleko u prošlost da bi se iskonstruirao mit o „turskoj krivici“, „izdaji pradedovske vere“, „poturici gorem od Turčina“ itd. U sukobu sa Turcima, poturicama, odnosno sa islamom, afirmiran je kult paganskog heroja čiji je cilj prisvajanje, pljačka, ubijanje, destrukcija ..., jer samo na taj način, uništavajući Turčina, taj mitski, paganski heroj se realizira temeljeći svoj zločin i ubijanje u svetosavlju: „Ko se ne osveti taj se ne posveti!“

Uništavati Turčina (u suštini svakog muslimana) je boguugodno djelo, jer je njegovo uništenje izabrano na osnovu drugačijeg vjerskog identiteta. Ubice su, vršćeći ubijanja, izgon, silovanja i potpunu destrukciju svega muslimanskog (genocid, urbicid, kulturocid, memoriocid, sociocid, itd.) djelovale uz podstrek i blagoslov svojih vjerskih lidera. Ubijanje Turčina utemeljeno je u vjerskoj i nacionalnoj mitologiji, koje postaju jedno. Turčin je svjesno ciljana meta, jer je on „izdajnik vjere“, on je „proturasa“ i njegovo „trijebljenje“ je sveti čin, koji, u ovom slučaju blagosilja Srpska pravoslavna crkva. Kakao tada, tako i danas. Podsjećam samo na „blagosiljanje“ zločinačke jedinice „Škorpioni“ 1995. godine, koji su kretali u klanja i ubijanja Srebreničana, u getu koji je međunarodna zajednica nazvala „zaštićena zona“. Pokajanja nema ni do danas. Niti se kaje međunarodna zajednica (ma šta to bilo?), niti se kaje Srpska pravoslavna crkva. Naprotiv!

Po shvatanju srpskih nacionalista, samo su slabići i kukavice prihvatale islam i to prihvatanje je posljedica prisile i oportunizma. „Takva mitologija je isto

⁴ G. Maretić, *Geschichte der Ereignisse in Serbien in den Jahren 1804-1812 (Povijest događaja u Srbiji u godinama 1804.-1812.)*, Österreichische Militärische Zeitschrift 1, 4, 5-6, 1821. Prema: *Etničko čišćenje, Povijesni dokumenti o jednoj srpskoj ideologiji*, str. 18.).

⁵ K. N. Nenadović, *Život i dela velikog Đorđa Petrovića Kara-Đorđa*, t. 1, Beč, Jovan N. Vernaj, 1883., str. 166. (reprint Beograd, 1971.).

tako izobličena kao i njoj komplementarna mitologija koja se podrazumijeva – naime, da su Slaveni koji su u devetom stoljeću prešli na kršćanstvo učinili to bez ikakvih ekonomskih ili političkih pritisaka ili mamaca. Prelazak iz jedne vjere u drugu je kompleksan proces u koji su uključene zamršene međusobne veze i uzroci (i koji put kontradikcije) između pojedinaca i širih društvenih snaga“.⁶

Historija je sirov materijal za etničke, nacionalističke i fundamentalističke ideologije, „kao što su čaure maka sirov materijal za heroin“.⁷ Stoga je prošlost veoma važan element za ovakve radikalne ideologije. Kada i nema „odgovarajuće“ prošlosti, ona se može izmisliti i ona i ne mora biti stara i drevna. Prošlost „legitimira“ sve ono što nosioci ovakvih ideja rade, pružajući snažnu potporu sadašnjosti, koja sama po sebi nema što ponuditi. Zato su mitovi, laži i manipulacija historijskim činjenicama uvijek bitni kada se želi kazati: „Mi smo drugačiji i bolji od Drugih!“

„Turaka ima repatije, ima rep kao pašče. Oni dolaze i u naše zemlje, pa ne može sjediti, nego podmota rep, presomiti noge, pa tako čuči. Njima miriši krštena duša, slatka im je naša krv. (Da, naši poturčenjaci nijesu takovi“).⁸

U ukupnom ciklusu kosovske mitologije postoji samo jedan neprijatelj, a to je Turčin, koji se u paganskom poimanju i doživljaju svijeta ponovno naglašava i definira u svakoj drugoj etničkoj zajednici ukoliko je ona muslimanska. Podstičući najniže ljudske strasti i iskonsku mržnju prema Turcima, kosovski mit je budio duhove za krvavi obračun, postajući politička stvarnost najširih srpskih slojeva stanovništva. Nikakve promjene svojstvene historijskom razvoju ne utiču na ovakvu mitomansku svijest, pa je sasvim logično da su njome obuzeti kako srpski seljaci, tako i srpski akademici, čija bolesna mašta promovira hajdučiju, ubijanje, klanje, silovanje i svaku destrukciju „drugog i drugačijeg“ kao najveći domet pravde i istine.

„... Turci su za sve njih bili samo Turci, samo – krvavi neprijatelji. Ustanici su, dakle, išli počev od prve godine vojevanja na – da upotrebimo jedan Novakovićev izraz – „generalno trebljenje Turaka iz naroda ...“⁹

⁶ Michael A. Sells, *Iznevjereni most, Religija i genocid u Bosni*, ITD Sedam, Sarajevo, 2002., str. 54.

⁷ Erik Hobsbaum, *Nacije i nacionalizam od 1780 – Program, mit, stvarnost*, Filip Višnjić, Beograd, 1996., str. 212.

⁸ Nikola Begović, *Život i običaji Srba graničara*, Zagreb, 1887., str. 202.

⁹ Dragoslav Janković, *Srpska država Prvog ustanka*, Nolit, Beograd, 1984., str. 67.

Ovo je čuvena izjava srpskog historičara, filologa, političara i diplomate, Stojana Novakovića.

Pogledajmo šta u jeziku južnoslavenskih naroda znači riječ „trijebiti“: 1. čistiti, odvajati ono što je nečisto ili pokvareno, (*trijebiti grah*); 2. *pren.* odstranjivati, uklanjati, istrebljivati, (*istrebljivati uši, vaši*).¹⁰

„Očevidno srpski narod nije priznavao nikakvo pravo svojim „sugrađanima“, Turcima – članovima iste države – da žive na srpskoj zemlji. Srpski narod je išao prosto da istrijebi Turke. To se pokazalo docnije u srpskim ustancima, gde su Srbi ubijali Turke koji su im se na veru predali. Spram Turaka Srbi su imali osobite pojmove o pravu i moralu. „Savest“ kao da ih nije nimalo grizla da učine ma kakvo zlo delo po savremenim našim pojmovima, samo da se osvete za nasilja koja su Turci vekovima počinili. Krađu, otimanje i ubistvo, samo kad se učini spram Turcima, u mirno vreme kao i u ratu, smatrali su kao moralna dela“.¹¹

Takvo mišljenje politički je profilirano i u oficijelnom srpskom nacionalnom programu.

Narod koji stoljećima, usred Evrope, slavi mitski zadrto svoje svece i poraze, horizontalno i vertikalno, još nije razvio moderno građansko društvo te njegova inteligencija ima obilježje i ulogu plemenskih poglavica i vrača, a ne slobodnih progresivnih individualista i neovisnih mislilaca. Srpska inteligencija pothranjuje konzerviranu nacionalnu uobrazilju i pod nju loži vatru da se ne bi ohladila. Razumije se, čast izuzecima“.¹²

Poznato je, da su srpski nacionalisti, tokom raspada Jugoslavije, najstravičnije zločine učinili nad Bošnjacima i Albancima, koji su većinski muslimani. Dakle, mitsko zlo su, uvijek, islam i muslimani. Falsificiranjem „kolektivnog pamćenja“ u politici, historiografiji, školskim udžbenicima historije, jezika i književnosti, uništavanjem kulturno-historijskih spomenika drugih naroda, stvara se homogeniji i „etničkiji“ prostor koji ekskluzivno pripada samo srpskoj naciji. Ta ekskluzivna srpska teritorija je rezultat „vekovnih i pravednih“ težnji srpskog naroda.

Simbolička moć mita najbolje se vidi u teritorijalnim dimenzijama nacionalizma. Posjedovanje zemlje kao obilježje nacionalizma, ne ograničava se na

¹⁰ *Rječnik bosanskoga jezika*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2010., str. 1347.

¹¹ Svetozar Marković, *Srbija na istoku*, Beograd, 1946., str. 40.

¹² Alija Isaković, *Antologija zla*, Ljiljan, Sarajevo - Ljubljana, 1994., str. 329.

njena politička svojstva. Ta zemlja je zemlja „naših predaka“, ona je historijski naša i nosi određenu simboličku vrijednost (u srpskoj mitologiji, „sveta kosovska zemlja“).

Kosovski mit stvara prostor za život u „jednoj državi“ samo za „nebeski narod“ koji ne trpi druge etnose. Kosovska mitologija sublimacija je cjelokupnog paganskog nasljeđa, koja preko dva stoljeća egzistira u srpskoj kulturi, historiji, književnosti, a posebno u srpskoj pravoslavnoj vjeri, odnosno u svetosavlju.

Odgajajući generacije mladih ljudi na kosovskoj mitomaniji, sugerira im se nekritički odnos prema vlastitoj prošlosti i svemu što pripada srpskoj kulturi, ali i istovremeno mržnja prema onome što je nesrpsko, a posebno prema svemu „turskom“, odnosno, u balkanskom društvenom kontekstu, prema svemu što je muslimansko (islamsko). Stoga sve muslimansko, odnosno islamsko, se mora izgnati i u potpunosti eliminirati.

Kosovski mit kao veza između paganski nadahnutih masa i političkih i crkvenih elita postaje sredstvom nacionalističke propagande u ostvarenju projekta „velike Srbije“ i političkom praksom uništenja svake etnije i vjere koja stoji na putu ujedinjenja srpstva i etnički „remeti“ srpske teritorije. „Gdje je srpski grob, tu su srpske teritorije!“

„Svijest koja u svetosavlju i „Kosovu“ nalazi svoju sadašnjost i budućnost predodređena je za robovanje *mythosu i sklona misterijama*. Priklon „carstvu nebeskom“ je odstupanje od *ila povijesti* i prelazak u svijet misterija, kakav predstavlja mistificirana srpska povijest ... „iz čijeg mitskoga prostora „proizilazi monstruoza ideja o genocidu, formulirana „kosovskim zavetom“ osвете. ... Njihov neostvoreni san na Kosovu preobratio se iz slavljaljubivosti u kosovsku osvetoljubivost izraženu spomenutim zavjetom srpskog stradanja i nesrećom za sve nesrpske narode u balkanskom prostoru.“¹³

Takvom mitologijom nameće se totalitarni duh cjelokupnom narodu, koji, u suštini, živi imaginarnu, a ne istinsku slobodu. Takav narod nikad neće pristati na bilo kakav suživot, ravnopravnost i slobodu drugih naroda, jer on je vrijedniji, on je „nebeski narod“. Ravnopravnost i sloboda, pogotovo se ne smije dozvoliti „mitskom neprijatelju“, a u kosovskom mitu to su uvijek Turci (muslimani). „Ideja nebesnosti čini srpski narod podobnim za manipuliranje u zlostavljanju drugih

¹³ Rasim Muminović, *Filozofija ideologije, Ideološko otrežnjavanje* – Knjiga II, *Destruktivne ideologije XX stoljeća*, El-Kalem, Sarajevo, 2000., str. 270.

naroda i pljačakanju njihovih dobara koliko i za podržavanje svojih vlastodržaca čak i onda kada ga ovi vode u nečovječna zla“.¹⁴

Veličanje vlastitog naroda i ponovno otkrivanje cijeloga etničkoga naslijeđa, žive zajednice navodnih i pretpostavljenih predaka i povijesti, bitna je karakteristika svih nacionalističkih pozivanja na prošlost. Nacionalizam se uvijek veže za prošlost i kolektivno sjećanje naroda i stoga prošlost nije neutralna, ona je sveta, pradjedovska i ona je zlatno doba naše autohtonosti i naše autentičnosti. Prošlost svih drugih, a posebno naših neprijatelja, hibridna je, sumnjiva i neautentična. Zato svi nacionalisti svijeta govore o svojim nacijama kao ukorijenjenim u davnini i kao očito prirodnim. Nacionalizam želi oblikovati budućnost prema slici prošlosti.

Ponovno otkrivanje etničke prošlosti, donosi vrijednosti, sjećanja, simbole i mitove bez kojih bi nacionalizam bio nemoćan. A sve to nailazi „na odjek u narodu zato što počivaju na živim tradicijama“ naroda koje ga ujedinjuju i razlikuju od drugih naroda i susjeda. To se ujedinjenje temelji „na moćnome mitu o navodnim zajedničkim precima i zajedničkim povijesnim sjećanjima. Da bi uspjela, ta se nacionalistička pretpostavka mora održati u suočenju s povijesnim istraživanjem i kritikom, bilo zato što postoji neka dobro potvrđena dokumentacija o etničkom podrijetlu, bilo zato što je ono toliko zaodjenuto tajnovitošću da se ne može ni potkrijepiti ni opovrgnuti“.¹⁵

Svi ovi mitovi, simboli, sjećanja i vrijednosti su veoma privlačni i moćni, homogenizirajući narode, grupe ili skupine, zato što pozivaju na navodne veze utemeljene na srodstvu i istom teritoriju, dokazujući autentičnost jedinstvenih kulturnih vrijednosti zajednice. Osjećaj proširenog srodstva, prijatelja i rođaka, daje sigurnost i osjećaj povezanosti i kontinuiteta od pamtivijeka. Historičarima mit je zanimljiv zbog svojih političkih težnji i svog državotvorstva.

„Svaki je Srbin prožet nekolikim kao kristal jasnim mislima – hoće slobodu i samostalnost svih zemalja za koje zna da su bile deo njegove države (Crna Gora, Bosna i Hercegovina, Makedonija, Slavonija, Kninska Krajina, Dalmacija) i da u njima živi „sirotinja raja“. Pod ovim imenom on razume svu onu svoju braću koja ne živi u granicama Srbije i prema tome nemaju potpunu moralnu i intelektualnu

¹⁴ Isto, str. 330.

¹⁵ Anthony D. Smith, *Nacionalizam i modernizam, Kritički pregled suvremenih teorija nacija i nacionalizma*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2003., str. 46.

slobodu. Njih oslobodavati stalnim junaštvom, neprekidnim požrtvovanjem (nagon smrti) i krvlju. Mlaki, nepotpuni i oportunistički načini ne dolikuju ponosnom narodu“, piše Jovan Cvijić, u svom članku „Dinarski Srbi i njihov violentni tip“.

I najveći laik na Balkanu prepoznaće nit koju je nastavio Stevan Moljević u svom djelu „Homogena Srbija“ iz 1941. godine, kojim promovira „Veliku Srbiju“. I tako to traje u srpskoj književnosti, historiografiji i publicistici od „Gorskog vijenca“ preko „Načrtanija“, „Srbi svi i svuda“, „Do istrage vaše ili naše“, „Scenarija za Kosovo“ Srpskog kulturnog kruga (Vase Čubrilovića i Ive Andrića), spomenute „Homogene Srbije“, Memoranduma Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU) iz 1986., i na kraju Ćosićevim „Bosanskim ratom“ i Ekmečićevim „Dubokim oranjem ...“

I tako to traje i u politici od Karađorđa preko Miloša Obrenovića, dinastije Obrenović i Karađorđević, Stojana Protića, Nikole Pašića, Draže Mihailovića, pa do Slobodana Miloševića, Ratka Mladića i Radovana Karadžića i mnogih drugih, sa kameleonskim „evropejstvom“ njihovih nasljednika, kome licemjerna (stari Bošnjaci bi rekli rospija) Evropa aplaudira. Evropa voli zločince. Već jednom je eksterminirala sa svog teritorija i muslimane (Endelus 1492.) i Jevreje (1941-1945.), tako da ima kontinuitet izгона Drugog i Drugačijeg. Jesu li današnji evropski muslimani, Jevreji XXI stoljeća? Kakva ih sudbina čeka? Je li Evropa (prije svega Velika Britanija, Francuska i Rusija) i formirala „republiku srpsku“ na bošnjačkim kostima da bi se zločinci mogli rahat skloniti od pravde i uživati u miru, nakon što su odradili posao za „europsku uljudnost“. Uskraćujući pravo na život jednom evropskom narodu samo zato što su muslimani (predani miru), zažmirivši na učinjeni genocid nad tim narodom, Evropa je legalizirala fašizam najcrnje vrste u vlastitim njedrima. Jer, „situacija bi bila potpuno drugačija kad bi bili uništavani hrišćani i jevreji. Tada bi bilo mnogostruko više solidarnosti i zaprepaštenosti“.¹⁶

Ništa tu ne pomaže cinizam i relativiziranje istine, koju svaki čestiti Evropljanin zna. Sve je viđeno u vlastitoj sobi na vlastitom ekranu. Niko neće moći reći da nije znao.

Naravno, tako to traje i u Srpskoj pravoslavnoj crkvi, toj „duhovnoj JNA“ kako ju je nazvao veliki Mirko Kovač, sa tendencijom da nikad i ne prestane. Ako se ikad išta u njoj promijeni, mržnja i odnos prema „tuncima“ posljednji će nestati.

¹⁶ „Etničko čišćenje“ – Genocid za „Veliku Srbiju“, priredio Tilman Zülch, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1996., str. 95.

A kontinuitet izгона muslimana se nastavlja. Muhadžerluk je njihova sudbina. Više Bošnjaka i njihovih potomaka ima u Istanbulu, nego u Bosni, a uskoro će ih više biti i na Zapadu (u Austriji, Njemačkoj, Švedskoj, SAD, Australiji ...) nego u domovini. Da li su danas Bošnjaci u manje lošem položaju u dijaspori, u muhadžerluku u Turskoj, SAD, Kanadi, zapadnoj Evropi i Australiji, nego u samoj BiH, njihovoj domovini??? Jer, taj „demokratski“ svijet oduzeo im je domovinu smjestivši ih u geta („zaštićene zone“ ili kantone), nabivši im „ludačku košulju“ (Dejtonski sporazum) i postavši njihove agresore (Srbija i Crna Gora i Hrvatska) da im garantiraju mir.

Čak i progonitelj, priznaje muhadžirske patnje:

„Ne samo u Evropi, možda i dalje, nema većih patnji kojima bi narodne mase bile izložene no što su ove bosanskih muhadžira“.¹⁷

O izgonu posljednjih autohtonih muslimana iz Srbije, Ejup Mušović, kaže:

„Malo je ko imao tako tragičnu istoriju i sudbinu kao što su je imali Muslimani Srbije. Oni su, poput Hazara, nestali zajedno sa celokupnom baštinom, sa svim onim što su imali, kao da nisu ni postojali“.¹⁸

A o bolnom izgonu muslimana iz Užica, on donosi jednu pjesmu koja govori sama za sebe:

Jadan jado, od Užica Avdo,
Šta će tebi od džama pendžeri
Kad ti ništa ne vri u tendžeri.¹⁹

Poznati bošnjački pjesnik hafiz Salih ef. Gašević, koji je prepjevao sa turskog na bosanski jezik čuveni „Mevlud“ Sulejmana Čelebija, kod Bošnjaka poznat pod nazivom „Od Allaha koji traži pomoći ...“, i sam muhadžir, jer je pred Berlinski kongres morao bježati iz Nikšića sklonivši se u Kolašin, izrekao je veliku istinu o muhadžirima, kazavši: „Od starih muhadžira samo su nesretniji novi muhadžiri“. Kako su ovu veliku istinu iskusili svi balkanski muslimani!

Da nam se historija i muhadžerluk ne bi ponavljali, šta činiti?:

¹⁷ Jovan Cvijić, *Govori i članci*, Napredak, Beograd, 1921., str. 262.

¹⁸ Ejup Mušović, *Muslimansko stanovništvo Srbije*, Kraljevo, 1992., str. 177.

¹⁹ Isto, str. 41., napomena 65.

„Budući da je naša nacionalna historija pisana pretežno po velikosrpskim mitomanskim receptima, njena promašenost otkriva se konstantnim zanemarivanjem bošnjačkog naroda kome već dva stoljeća pokušavaju osporiti historiju, jezik, naciju, nacionalnu baštinu pa čak i ime“.²⁰

²⁰ Rasim Muminović, *Filozofija ideologije*, – Knjiga II, str. 455.

Prof.dr.sc. Adib Đozić

IDEOLOGIJA NACIJA-DRŽAVE I ZLOČINI ETNIČKOG ČIŠĆENJA I GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA U 19. i 20. STOLJEĆU

Sažetak:

Tristogodišnje bošnjačko iskustvo zločina etničkog čišćenja i genocida rezultiralo je zastrašujućom spoznajom da je to jedini evropski narod, koji, zbog činjenja etničkog čišćenja i genocida nad njim u posljednjih tristo godina, danas živi na rubu/granici i političkog i biološkog opstanka. Ovu opominjuću bošnjačku stvarnost najeksplicitnije potvrđuju slijedeće činjenice. Bošnjaci su jedina evropska nacija koja je zbog zločina genocida nad njom danas brojnija u dijaspori nego u vlastitoj državi. U teritorijalno-demografskom smislu, Bošnjaci žive u tri teritorijalno nepovezane enklave i to dvije u Bosni i Hercegovini: prostor Unsko-Sanskog kantona i teritorijalni trougao koji čine gradovi Sarajevo, Tuzla i Zenica. Treća bošnjačka enklava je teritorija Sandžaka, podijeljena državnom granicom Srbije i Crne Gore. Kako još uvijek nisu otklonjeni društveno-politički i ideološki uzroci zločina etničkog čišćenja i genocida nad Bošnjacima, te kako ti uzroci još uvijek aktivno djeluju u mirnodopskim uslovima, Bošnjaci žive u nestabilnoj i nefunkcionalnoj državi, grčevito se boreći za njezin opstanak, svjesni da je država Bosna i Hercegovina jedini garant njihovog biološkog i političkog samoodržanja.

Ključne riječi:

etničko čišćenje, genocid, ideologija, ideologija nacija-države, Bošnjaci, Bosna i Hercegovina.

Uvod

Doista, rijetki su živi narodi na planeti Zemlji koji su dulje i bezobzirnije, na raznovrsne načine, „osporavani“ u nacionalnom smislu, dezavuirani, progonjeni, ubijani, kryptoizirana njihova prošlost i sl., kao što je to slučaj sa Bošnjacima. Neosporna je i bjelodana istina da su Bošnjaci jedini živi evropski narod koji, danas, više živi u djasporalnim zajednicama širom svijeta nego u vlastitoj državi Bosni i Hercegovini. U samoj državi Bosni i Hercegovini Bošnjaci su getoizirani na svega 30% njezinog teritorija u dvije teritorijalno odvojene enklave: Unsko-sanskoj i teritorij koji čini trougao gradova Sarajevo, Tuzla i Zenica. Opravdano se postavlja pitanje zašto je to tako i šta su uzroci takvog stanja, te kako ih otkloniti, kako ne bi došlo do potpunog nestanka Bošnjaka kao političkog naroda ali i do njihovog potpunog biološkog nestanka. Također, je neosporna istina da od početka nacionalnih pokreta na Balkanskom poluostrvu, a to je više od dvjesto godina, traje, i do danas nije prestalo bezobzorno, nekad posve otvoreno, krajnje brutalno, u drugim situacijama, opet, perfidno, manje vidljivo, negiranje i zatiranje bošnjačkog, bosanski prepoznatljivog identiteta. To krajnje brutalno negiranje Bošnjaka i njihove države praktično se izvodilo kroz raznovrsne oblike ratnih zločina među kojima su najbrutalniji i najmonstruozniji zločini etničkog čišćenja i genocida. Nakon Holokausta, u Bosni i Hercegovini je izvršen najveći genocid u 20. stoljeću na tlu Evrope – genocid nad Bošnjacima „Zaštićene zone UN Srebrenica“ jula mjeseca 1995. godine. Pored zločina genocida i zločin etničkog čišćenja nad Bošnjacima na južnoslavenskim prostorima, u kontinuitetu, se odvija od početka 19. stoljeća sve do danas. Svjedoci smo, da i danas Bosna i Hercegovina i Bošnjaci prolaze dramatično tešku fazu oporavka i konsolidiranja nakon brutalne agresije na državu Bosnu i Hercegovinu i zločina etničkog čišćenja i genocida nad Bošnjacima. Kako svakom praktičnom društvenom djelovanju prethodi idejna ili pak ideološka sadržajnost, postavlja se opravdan i logičan zahtjev da se odgovori na pitanje; šta je idejna/ideološka osnova zločina etničkog čišćenja i genocida nad Bošnjacima tokom 19. i 20. stoljeća? Izazovi tranzicije ovovremenog bosanskohercegovačkog društva traže znanstveno-precizne odgovore na mnoga pitanja. Posebno značajno pitanje je biološki i politički opstanak Bošnjaka, prije svega, treba odgovoriti na pitanje, da li su otklonjeni društveno-historijski i ideološki uzroci zločina etničkog čišćenja i genocida nad Bošnjacima. Upravo, ovim radom, daćemo odgovor o ulozi ideologije jedna nacija jedna država na zločin etničkog čišćenja nad Bošnjacima.

I Ideološka značenja ideologije jedna nacija jedna država (nacija-države)

Ideologije¹ su relativno trajni, stabilni i zaokruženi skupovi političkih ideja i vrijednosti koje dijele političku stvarnost. Većina klasifikacija ideologija izražava tu trajnost i dubinu podjela, jer se temelji na „velikim dihotomijama“. Političke se ideologije tako dijele na lijeve i desne, slobodarske i autoritarne, otvorene i zatvorene, tradicionalističke i progresističke itd. No najvažnija od svih podjela jest podjela na lijeve i desne ideologije.² Glavne se političke ideologije prema kriteriju jednakosti obično svrstavaju duž ose lijevo-desno u sljedećem nizu: komunizam, socijaldemokracija, liberalizam, konzervativizam, fašizam. Takvo se razlikovanje smatra nedostatnim nakon iskustva modernih totalitarnih ideologija (komunizam i fašizam), koje su najudaljenije na ideološkom spektru, ali su barem po jednom

¹ Ideologija je „jedan od najspornijih socioloških koncepata i može se uslovno definirati kao slabije ili jače povezan sklop uvjerenja, stavova i shvaćanja. Pojam se upotrebljava u tri bitna značenja, prema kojima se ideologija odnosi:

a). na specifičnu vrstu uvjerenja, (...) ideologija se definira kao usko prepleteni korpus uvjerenja uspostavljen oko nekoliko središnjih vrijednosti.

b). na uvjerenja koja su u izvjesnom smislu iskrivljena ili pogrešna (...) to poimanje ideologije povezuje se sa marksističkom literaturom. Temeljno značenje je da su u klasnom društvu ideologije izobličene klasnim interesima.

c). bilo koji niz uvjerenja, (...) u rasponu od znanstvenog znanja preko religije do svakodnevnog poimanja primjerenog ponašanja, bez obzira jesu li ta uvjerenja tačna ili pogrešna. Poimanje ideologije kao niza uvjerenja istinitih ili lažnih prisutno je u Sociologiji znanja. Tvrdi se naprosto da su sva uvjerenja na ovaj ili onaj način društveno determinirana.“ (N. Abercrombie, S. Hill, B. S. Turner, *Rječnik sociologije*, Jesinski i Turk, Zagreb, 2008. str. 130-131.)

Pojam ideologija se pojavljuje 1796. u Francuskoj, u značenju znanosti o idejama, a skovao ju je Antonie Destutt de Tracy (de Tresu) u svom djelu *Elementi ideologije*. Nastojao je svoju znanost utemeljiti kao svojevrstu nadznanost koja se bavi analizom svih ljudskih ideja. Ona je trebala da služi ljudima, oslobađa njihov duh od predrasuda i priprema za prihvaćanje nadmoći razuma. Tom prvom značenju ideologije ubrzo se priključilo i drugo značenje kada je Napoleon te filozofe koji su se kritički odnosili prema njegovoj političkoj praksi nazvao Ideolozima-smatrajući da njihova filozofija nema veze sa političkom stvarnošću. Pojam tako dobija negativno značenje koje se u različitim oblicima zadržava do danas. Bit Napoleonovog pothvata je u tome što mišljenje protivnika nastoji podcijeniti i ironizirati sa stanovišta političke moći. Nazivajući ideolozima zastupnike novih ideja u kojima je vidio „opasne misli i akcije“, Napoleon je prvi u modernoj povijesti sa idejama spojio element opasnosti. Time je prvi vezao pojam ideologije za ocjenu vrijednosti, odnosno za iznošenje „opasnih“ načela i teorija.

² Norberto Bobbio je u knjizi *Desnica i ljevica* razlikovanje desnice i ljevice, zasnovano na kriteriju jednakosti, dopunio razlikovanjem umjerenih i ekstremnih doktrina i pokreta (desnice, odnosno ljevice) utemeljenim na kriteriju slobode. Prema tim kriterijima Bobbio sve političke ideologije dijeli na četiri vrste: 1. krajnja ljevica, doktrine i pokreti koji su istovremeno i egalitarni i autoritarni (jakobinizam), 2. lijevi centar, doktrine i pokreti koji su istovremeno egalitarni i slobodarski (liberalni socijalizam), 3. desni centar, učenja i pokreti koji su istovremeno i slobodarski i neegalitarni (vjerni demokratskoj metodi, ali jednakost svode na jednakost pred zakonom-minimalni egalitarizam), 4. krajnja desnica, doktrine i pokreti koji su antiliberalni i antiegalitarni (fašizam i nacizam).

kriteriju najbliže-obje su usmjerene prema moćnoj državi kao instrumentu postizanja vrijednosti bitnih za te ideologije.³

Ideološke podjele nisu taktične ni privremene nego trajne i temeljne, te stoga savezi ideološki različitih pokreta, kada su i zamislivi, nisu dugoročno održivi. Kao skupovi političkih ideja, ideologije su vezane za interese političkih grupa (stranaka, pokreta, političkih elita). Da bi neki skup ideja bio prihvatljiv, mora odgovarati idealima, potrebama i interesima grupa koje ih usvajaju i koje onda služe kao njihovi društveni nosioci. Nastankom modernih (ovovremenih) demokratskih politika i političkih sistema nameće se potreba znanstvenog propitivanja karaktera, dometa i rezultata svake od političkih ideologija unutar kojih i pomoću kojih se razvijao ili pak osporavao bošnjački nacionalni identitet. Ovovremene evropske političke ideologije: liberalizam, konzervativizam, socijalizam, komunizam, fašizam, nacizam, kolonijalizam, ideologija rasta i nacionalizam, gdje je ideologija nacija-države, jedna od najdestruktivnijih ideologija evropskog prosvjetiteljstva u 19. i 20. stoljeću. Istina, sve ove ideologije nastale su u društveno-civilizacijskom i političkom obzorju evropskog prosvjetiteljstva i Francuske revolucije. U manjim ili većim vremenskim periodima sa manjim ili većim uspjehom sve ove ideologije utjecale su na razvoj bosanskohercegovačkog društva i svih njegovih subidentiteta. Ovog puta nas posebno interesira utjecaj ideologije jedna nacija jedna država na zločin etničkog čišćenja nad bošnjacima u 19. i 20. stoljeću. Zašto? O ovom fenomenu u bosanskohercegovačkoj znanstvenoj sociološko-politološkoj literaturi nije dovoljno pisano. Smatramo znanstveno relevantnim istražiti i uticaj ideologije nacija – države na razvoj bosanskog državnog i bošnjačkog nacionalnog identiteta.

Znanstveno odgovoriti (tj. objektivno i istinito) na postavljeno pitanje, primarno, podrazumijeva izaći iz okvira matrica (modela) mišljenja koja stereotipno promatraju fenomenologiju egzistencije bosanskog i bošnjačkog identiteta. Dvije su dominantne matrice mišljenja o bosansko-bošnjačkom identitetu.

Jedna je ukorijenjena, odnosno određena ideologijom jedna nacija jedna država, što je dominirajući obrazac evropskog političkog mišljenja.⁴ Druga matrica

³ S. Ravlić, *Savremene političke ideologije*, Politička kultura, Zagreb, 2003., str.26.

⁴ Nacija je ideologija evropskog prosvjetiteljstva koja se epidemično proširila planetom u posljednja dva stoljeća. Nacija se na političkoj ravni željela realizirati kao država. Historija svjedoči da je u realizaciji ideologije jedna nacija jedna država ubijeno više ljudi nego što su to uradile ideologije fašizma i komunizma pojedinačno. Posmatrana iz tog aspekta ova ideologija je više zločinačka od mnogih drugih destruktivnih ideologija 19 i 20. stoljeća.

je autentično bosanska. Njezina esencijalna utemeljenost ne izvodi se iz ideologije nacija-države, već, naprotiv, ona se suprotstavlja toj ideologiji, suprotnoj bosanskoj „formuli“ življenja „jedinstva različja“. Bošnjačka otvorenost za drugo i drugačije nije samo jedna od etničkih i etičkih karakteristika bosanskog društva, već, prije svega, pravilo življenja, bitna karakteristika bosanskog identiteta. Prema bosanskoj matrici mišljenja bosanske društvene zbilje, bosanski identitet nije ni srpski, ni hrvatski, ni bošnjački, već pripada svim svojim bićem, svakim svojim dijelom podjednako svakom od svojih naroda (nacija), bez obzira na broj i mjesto stanovanja. Bosanski identitet, izražen u bosanskoj državi, opće (javno) je dobro i ne može pripadati na jednom mjestu (političkom subidentitetu) više jednom etničkom identitetu, a na drugom mjestu drugom ili trećem identitetu.

Ove dvije matrice mišljenja (bosanska, utemeljena u sadržajnosti bosanskog duha,⁵ čija je esencijalna bit „jedinstvo različja“, i antibosanska, utemeljena u ideologiji nacija-država), imaju sasvim suprotstavljene stavove u poimanju bosanskog i bošnjačkog identiteta. U višestoljetnoj egzistenciji bosanskog društva i države mnogobrojni su primjeri suživota, kao stila života i zaštite drugog i drugačijeg, tako da, s pravom, možemo govoriti da je bošnjačka otvorenost za drugo i drugačije bitna karakteristika bosanskog identiteta i njegova kvintesencijalna sadržajnost.

Nasuprot bošnjačkom kulturno-povijesnom krugu, otvorenom za dugo i drugačije, čije je otvorenost jedna od bitnih karakteristika nacionalnog bića i koja je izrasla iz duhovne nutrine, koja ne osporava pravo svakoj bosanskoj pojedinačnosti na cjelinu i shvatanja da cijela Bosna i Hercegovina pripada podjednako svakoj svojoj pojedinačnosti, stoje zatvoreni povijesni krugovi, koji bošnjačko nacionalno biće prezentiraju ili kao nebosansku kopiju, ili kao otkinutu sliku druga dva bosanska identiteta, ili ga u potpunosti negiraju. Bošnjaci su u ovim zatvorenim krugovima, ili, bolje reći, ideologijama, predstavljeni, ako ne kao

⁵ „Bosanski duh je otvoren, tolerantan, multidimenzionalan. On nema ništa završeno, dato, zadato, konačno. Nema mitova, otvoren je prema Istoku i Zapadu(...) Bosanski duh se ispoljava na intelektualnom, kulturnom, moralnom području. On je prepoznatljiv gotovo jednako kao npr. japanski duh, prepoznatljiv je u kulturi, poeziji, slikarstvu, merhametu, inatu, tolerenciji, suživotu, spremnosti da se ovaj narod i ova država brani do posljednjeg čovjeka. Prepoznatljiv je po snalažljivosti, adaptibilnosti, upornosti, solidarnosti, radinosti.“ (M. Sabitović, *Bosanski duh u pitanju*, u: *Bosanski duh, Zbornik radova* (gl. ur. Sadudin Musabegović), Sarajevo: Odbor savjetovanja Bosna i Hercegovina mogućnosti i perspektive razvoja, 1997,8.)

strani, onda kao anahroni identitet, kao ostatak turskog feudalizma, kao poturice⁶ i pripadnici preživjele, odnosno lažne vjere.⁷ Opravdano je postaviti pitanje gdje su uporišta stereotipima i predrasudama⁸ u prezentiranju bošnjačke nacije. Sve predmoderne sakralne predaje na različite načine izriču istinu o jedinstvu u razlikama. Sa modernizmom dolazi do reduciranja sakralnih predanja.⁹ Njih zamjenjuju moderne ideologije. Jedna od osnovnih takvih ideologija, utemeljena u nacionalno-političkoj misli zapadne Evrope XIX i XX stoljeća jeste ideologija nacija-države. Ideologija nacije-države nije bosanski proizvod. „Nacija i nacionalna država su evropski patent. Imaju svoju povijest. Evropsko ljudstvo sa njima izumilo je jedan od najopakijih i najopasnijih kultova. Izumilo je kult nacije i sakralnu dogmu nacionalne države, koja se epidemično širila cijelom planetom.“¹⁰ Porijeklo ideologije nacija-države, promatrane u širem duhovno-povijesnom kontekstu, prof. E. Zgodić, pronalazi u hrišćanskoj teologiji. „Taj kontekst je ovdje prepoznat kao povijest transformacije hrišćanskoteološke aksiologije u sekulariziranu političku teoriju i praktični svijet politike. Otuda smo i morali potražiti porijeklo ideje i ideologije nacionalnog mesijanizma u hrišćanskoj teologiji, i u tom porijeklu vidjeti izvorište totalitarističkog i ratnoagresivnog karaktera sakulariziranog hrišćanskog misionarstva kao nacionalnog mesijanstva.“¹¹

Kada se bošnjačka društveno-historijska i duhovno-kulturna sadržajnost razumjeva iz perspektive evropocentrističkog teorijskog motrišta, onda se u njoj neizostavno prepoznaje islamska dimenzija. I tu nastaje nerazumjevanje i

⁶ O predstavljanju Bošnjaka kao poturica i njihovoj nepoželjnosti i potrebi zatiranja vidi u: P.P. Njegoš, *Gorski vijenac*, Nolit, Beograd 1974, godine. „Udri vraga, ne osta mu traga, udri poturice ne ostavi im nikog ni od potomstva,“ (str. 162.)

⁷ Kako su Bošnjaci u ogromnoj većini, u pogledu svoje duhovnosti, pripadnici islama, to je islam, promatran iz perspektive evropocentrističnih ideologija, predstavljen kao, ili lažna ili preživjela duhovnost. (Opširnije F. Saltaga *Islam u iskrivljenom ogledalu*, SALFU, Sarajevo, 1998.god.)

⁸ Predrasude predstavljaju „oblik društvene anti(sim)patije koja se očituje u pogrešnoj i nesavitljivoj generalizaciji i pristranskom vrednovanju pripadnika drugih društvenih grupa, a koja počiva na dinamici grupnog uključivanja i isključivanja, sa tendencijom ka regresiji u primitivne oblike agresivnosti u slučaju porasta međugrupnih napetosti. Ova tendencija ka regresiji je pravilo kod etničkih predrasuda.“ (R. Supek, *Društvene predrasude*, Radnička štampa, Beograd, 1973, str. 80.)

⁹ „Sveto predanje s mnoštvom njegovih oblika zamjenjuju sakralne ideologije, među njima najznačajnije mjesto zauzima ideologija nacija-države.“ (R. Mahmutćehajić: *Bosansko pitanje o svijetu*, u: *Tolerancija i tradicija*, Međunarodni forum Bosna, Sarajevo, 2000 god., str. 255.)

¹⁰ E. Zgodić *Kult suvereniteta*, FEB Sarajevo, 1997 god., str. 255.

¹¹ E. Zgodić, *Ideologija nacionalnog mesijanstva*, VKB, Sarajevo, 1999., str. 16-17.

stereotipno prezentiranje.¹² Raspravljajući o nacionalnom fenomenu Bošnjaka krajem šezdesetih godina prošlog stoljeća, Joco Marjanović upravo ukazuje na jednostranost teorijskog promišljanja o nacionalnom određenju Bošnjaka, te o predrasudi da su oni vjersko-feudalna, a ne nacionalna grupa.¹³ Interpretacije bošnjaštva, nastale na teorijskim jednostranostima, nisu u stanju da prepoznaju sedimentiranu simbiozu bosanske tradicije i islama, koja za rezultat ima, ne samo etno-konfesionalnu, već nacionalnu zajednicu Bošnjaka, unutar koje je njezina islamsko-konfesionalna sadržajnost samo jeda od dimenzija njezine ukupne sadržajnosti; nisu u stanju da pojme bošnjačku sadržajnost, koja obuhvata, pored islamske i običajnu, tradicijsku, kulturnu, ekonomsku, društveno historijsku, jezičku, etničku i teritorijalno-prostornu pripadnost zemlji Bosni. Po formuli nacije-države, nacionalna država uzduže se do kulta svetosti, „njen suverenitet je jedan, bezuslovan, apsolutan, neograničen, nedjeljiv, neprenosiv, nepogrešiv, jedan i jedini i kao takav nešto sveto i uzvišeno.“¹⁴ Primjenimo li ovu formulu na prostor Bosne i Hercegovine, na njenu državu i na bosansko društvo, odmah uočavamo da se nijedan od bosanskih sadržaja ne može izraziti na način kako se to čini u zapadnoevropskom civilizacijskom krugu. Zato s pravom, odgovarajući na pitanje čija je Bosna, Omer Ibrahimagić konstatuje: „Sa današnje vremenske i političke tačke gledišta, definicija da zemlja Bosna 'nije ni srpska ni hrvatska ni muslimanska, nego i srpska i muslimanska i hrvatska' nije bila tačna. Naime ako su ostale federalne jedinice bile definirane po nacionalnom kriterijumu i predstavljale nacionalne države, Bosna i Hercegovina je svoju državnost obnavljala ne po nacionalnom, već po historijsko-kulturnoj zasebnosti i političko-teritorijalnom kriterijumu i njen narod je bio 'bosanski narod' sa svoje tri etno-kulturne zajednice. Prema tome, zemlja Bosna i Hercegovina mogla je pripadati samo Bosancima i Hercegovcima iz sve tri etno-kulturne zajednice kao i onima koji ne pripadaju tim zajednicama, a jesu Bosanci i Hercegovci koji u njoj žive, a ne samo Muslimanima,

¹² „Evropski duh je prema islamu imao vanjski pristup i o islamu govorio sa vanjske strane gledišta. U interpretaciji islama, zapadni pojmovi, nikli u kršćanskom kontekstu, u kojem on ima sasvim različitu konotaciju, nisu mogli obuhvatiti pojmovnu i povijesnu strukturu Božije Objave. Islam je kroz poziciju Zapada više izučavan kao filozofija i istorija, a manje kao živuća duhovnost.“ (F. Saltaga, navedeno djelo, str. 57.)

¹³ „**Plaćao se dug jednoj teoriji i predrasudi** (istakao A.Đ.) u suštini građanskoj o tome kako će se muslimani (Bošnjaci o.p. A.Đ.) u nacionalnom smislu emancipovati bilo kao Srbi bilo kao Hrvati. Prvo se smatralo da su Muslimani vjersko-feudalna grupacija, potom da su etnička grupacija, pa od nedavno da su narod. (...) Moja teza ili moje shvatanje je da su muslimani kod nas u Bosni i Hercegovini u procesu konstituisanja i da se konstituišu ne, kako to neki ističu, kao etnička ili narodnosna individualnost, nego nacionalna individualnost.“ (Joco Marjanović, *Odjek*, Sarajevo, god XXI br.4,15. II 1968.)

¹⁴ E. Zgodić, navedeno djelo, str. 257.

Srbima i Hrvatima. (...) Deviza da je zemlja Bosna ' i srpska i hrvatska i muslimanska većina srpskog i hrvatskog naroda predvođenih svojim nacionalističkim, vođama, protumačili su to tako da je Bosna zemlja i Srba iz Srbije i Hrvata iz Hrvatske, pa nije čudo što su bile često prisutne parole usred Bosne i Hercegovine na kojima je pisalo 'Ovo je Srbija' ili 'Ovo je Hrvatska'.¹⁵

Podimo redom. Za teoriju nacije-države suverenitet nacije je jedan i jedini. U bosanskohercegovačkoj državi, odnosno društvu, suverenitet nije jedan, nego podjednako pripada svim bosanskim nacionalnim pojedinačnostima. Suverenitet u Bosni i Hercegovini nije ni bezuslovan na zapadnoevropski način, jer je jedino izreciv po formuli „ni-ni-ni“, a ne po formuli nacije-države „i-i-i“ i uslovljen je istim suverenim pravom drugog i drugačijeg. Svaki pojedinačni bosanski nacionalni identitet jeste apsolutan, ali nije neograničen i nedjeljiv. Svaki bosanski identitet ograničen je istim pravom drugog identiteta i upućen jedan na drugog, kao na vlastito određenje. Kada se formula nacije-države, kao rezultat povijesnog kulturnog i političkog razvoja država i nacija zapadne Evrope, primjeni na autohtoni društveno-povijesni sadržaj Bosne i Hercegovine, gdje se nacionalna pripadnost poklapa sa vjerskom pripadnošću, neminovno dolazi do stereotipnih interpretacija. Neosporno je da je diferenciranje hrvatske i srpske nacionalne posebnosti, u 19 stoljeću,¹⁶ u odnosu na dotadašnju bošnjačku narodnost, prvobitno započelo kao diferenciranje katoličke, odnosno pravoslavne vjerske zajednice, u odnosu na islamsku vjersku zajednicu u Bosni i Hercegovini. I upravo islamska komponenta bošnjačkog nacionalnog bića, promatrana iz evropocentrističkog teorijskog motrišta,¹⁷ čini da se bošnjački nacionalni identitet razumjeva kao

¹⁵ O. Ibrahimagić, *Srpsko osporavanje Bosne i Bošnjaka*, Magistrat, Sarajevo 2001. str. 47 i 48.

¹⁶ U cilju širenja srpskog nacionalnog imena među Bošnjacima pravoslavne vjere u Bosni i Hercegovini u Sarajevu je 1863. formirano Društvo za širenje srpskog imena. Kako navodi Vladislav Skarić, članovi društva su bili „učitelji, srpske škole, mladi trgovci i trgovački sinovi“ i pravoslavni sveštenici, što potvrđuje ličnost Teofila (Bogoljuba) Petranovića, kaluđera iz Dalmacije koji je u Sarajevo došao 15. augusta 1863. godine. Vladislav Skarić piše: „Društveni članovi su izlazili na sarajevske carine, pa dočekivali seljake, kojima su govorili da oni ne treba da se zovu rišćani, nego Srbi.“ Širenje hrvatskog nacionalnog imena među Bošnjacima katoličke vjere vršeno je na isti način. O tome V. Skarić piše: „Sarajevski katolici su osnovali, valjda u isto doba, slično društvo, sa zadatkom da iskorjenjuju ime Šokac, a mjesto njega da uvedu ime Hrvat. Društvo su sačinjavali mladi franjevci i dragoman pruskog konzulata Klement Božić. Kada je društvo postalo vlasti sumnjivo, konzul Blau otpustio je Božića.“ (V. Skarić, *Izabrana djela*, V. Masleša, Sarajevo, 1985., str.247-248.)

¹⁷ „Kad vrši interpretaciju *Kur'ana* i islama, suvremena zapadna misao polazi od svojih korijena srednjovjekovne kršćanske dogme o islamu, dogme koja je postala oficijelnom politikom i koja se infiltrirala u svjetovno nacionalističko ruho. Odnos prosvjetiteljstva prema islamu, iako osporava religiju uopće, utemeljena je na srednjovjekovnoj kršćanskoj dogmi.“ (F. Saltaga, navedeno djelo, str. 53 i 54.)

„tuđi“, „strani“, „drugi“, kao nešto što je sasvim drugog pola, nešto što je izvan „nas.“

Tipičan primjer stereotipnog predstavljanja bošnjačke nacije jeste srpska nacionalistička ideologija, ukorijenjena u duhovno-kulturnim temeljima pravoslavne, odnosno svetosavske ili srboslavske duhovnosti, koju najeksplicitnije interpretira Njegoš¹⁸ u *Gorskom vijencu*. U tom spjevu Njegoš Bošnjake intepretira kao „poturice“, zbog toga što su primili islam i zbog toga što na drugačiji način, različit od pravoslavnog, izriču svoju religijsku sadržinu. Ključna misao Njegoševe interpretacije „poturica“ (domaćih muslimana po vjeri, Bošnjaka po etničkom opredjeljenju) jeste da ih prikaže i odredi kao pripadnike tuđe religije i kulture i da kaže da oni kao takvi nemaju mjesto na ovim prostorima. Zato, on i poziva na njihovo istrebljenje, umjesto na zajedničko življenje.

„Udri za krst, za obraz junački“ (...)

„Da krstimo vodom ili krvlju!

Trijebimo gubu iz torine.“¹⁹

U svom zahtjevu uspostavljanja države Crne Gore, po formuli nacija-država, a po uzoru na države zapadne Evrope, Njegoš ne ostavlja ni minimalne preduslove za drugo i drugačije.²⁰

Naprotiv, Bošnjaci kao pripadnici drugačijeg religijskog predanja, predstavljaju se kao „tuđi“ iako to nisu; predstavljaju se kao ljudi protureligije, iako su samo drugačijeg ispovijedanja jedne te iste svetosti, sa karakteristikama kulturne

¹⁸ Radivoj Rade Petrović, crnogorski vladar Petar II i pjesnik Njegoš (1813-1851), svojim književnim i političkim radom jedan je od utemeljivača srpske nacionalističke ideologije.

¹⁹ Njegoš, *Gorski vijenac*, str. 14.

²⁰ „Za dvostrukost ni mislit ne treba!

No, primajte vjeru pradedovsku.

(...)

No lomite munar i džamiju,

Pa badnjake srpske nalagajte

(...)

Ne slaže se Bajram sa Božićem

Jel ovako, braćo Crnogorci?

Svi iz glasa

Tako već nikako!“ (Njegoš, navedeno djelo, str. 62.)

i moralne inferiornosti.²¹

Nasuprot ovakoj ideološkoj isključivosti i netrepeljivosti Drugog, u ovom slučaju bošnjačkog na nacionalnom nivou, a islamskog na duhovno-idejnom, i u samom *Gorskom vijencu*, u dosadašnjim interpretacijama neprimijećeno, iz usta Bošnjaka Mustaj-kadije i Kavaz-baše „Ferat Zaćira“ izriče se čuđenje na ponuđeno jednoumlje i iskazuje mogućnost istovremenog življenja dvije vjere i dva naroda na jednom prostoru i u jedinstvenoj političkoj organizaciji društva.²²

Njegoš nije usamljen u prezentiranju predrasuda i stereotipa prema Bošnjacima. Postoji čitava plejada srpskih, crnogorskih i hrvatskih historičara, etnologa, etnografa, lingvista, književnika, političkih i crkveno-religijskih mislilaca, koji do kraja pojednostavljeno, evropocentristički stereotipno, prikazuju Bošnjake, bosansko društvo i državu Bosnu i Hercegovinu. Tu, prije svega, mislimo na Jovana Cvijića, Milana Preloga, Vuka Stefanovića Karadžića, Vasu Pelagića, Ivu Andrića, Jovana Dučića, Petra Kočića, Stevana Moljevića, Ivana Mažuranića, Ivana Franu Jukića, Patrijarha Srpskog Gavrila, episkopa Žičkog Vasilija i druge.

Skoro u isto vrijeme kada i Njegoš, istina, nekoliko godina kasnije, Ivan Frano Jukić, bosanski katolik-franjevac, pod pseudonimom Slavoljub Bošnjak, u svom „Zemljopisu Bosne“, govoreći o bosanskom stanovništvu toga doba (polovina 19. stoljeća), o Bošnjacima, nazivajući ih Turcima i Muhamedovcima, iznosi sve same neistine i predrasude.²³ On čak krajnje uvredljivo naziva Poslanika Muhameda a.s., što za cilj ima da religiju Bošnjaka prikaže antireligijom.

²¹ „Ne kršću se gore usmrđiše

(...)

Odža riče na ravnom Cetinju

(...)

Sve je pošlo đavolijim tragom;

Zaudara zemlja Muhamedom“ (Njegoš, navedeno djelo, str. 39 i 49.)

²² „Šta zborite, jeste li pri sebi? (str. 62.)

(...)

Iako je zemlja pouzana

Dvije vjere, mogu se složiti

Ko u sahan što se čorbe slažu

Mi živimo kao dosad bratski

Pa ljubavi više ne trebaju“ (Njegoš, navedeno djelo, str. 68.)

²³ „Bosanski stanovnici jesu podijeljeni u glavna dva zakona: hrišćanski i turski ili muhamedanski, i nešto malo čifutski hrišćani se dijele u dvije sljedbe: sljedbenike zapadne i istočne crkve; prvi se o naroda kršćani, a drugi rišćani zovu (...) Turci...ovo su nasljednici lažljivog proroka Muhameda, zato se Muhamedovci pravije zovu.“ (Ivan Frano Jukić: *Putopisi i istorijsko-etnografski radovi*, Svjetlost, Sarajevo 1953. Str. 342 i 343.)

Najupečatljiviji primjer fetišiziranja i sataniziranja Bosne i Bošnjaka nalazimo u djelu Ive Andrića.²⁴ Njegovo produciranje predrasuda i stereotipija prema Bošnjacima i Bosni utoliko je pogubnije što on cjelokupnu bošnjačku kulturu, izgrađenu pod uticajem islama i orijentalne civilizacije, ali autentično bosansku, a ne orijentalnu „izgoni“ iz Bosne. On Bošnjake, kao jedan od društveno-povijesnih identiteta bosanskog „jedinstva različka“, naziva „našim Turcima“, okrećući protiv njih cjelokupno negativno sjećanje, formirano u narodu Bosne, tokom osmanske vladavine. Andrić u svojoj doktorskoj disertaciji *„Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine“*²⁵ supstancijalnu bosansku multilateralnost, odnosno susret islama i kršćanstva, označava sintagmom „prisilna simbioza“²⁶ i „zajedničko življenje na silu.“²⁷ Posebno je pogubna, stereotipna i netačna Andrićeva teza da se duhovni život Bošnjaka „skamenio u oblicima tuđe religije i nepoznatog jezika.“²⁸ Očito da Andrić kršćanstvo pojima kao domaću, a islam kao tuđu religiju, mada je i manje obrazovanim ljudima poznato da su i kršćanstvo i islam, po svom teritorijalnom porijeklu, sa srednjeg istoka, te da su na prostore Bosne i Hercegovine „došli“ u povoljnim historijskim trenucima, odomaćujući se u njoj, te u simbiozi sa bosanskom tradicijom, svako na svoj način, utjecali na dinamičan razvoj autohtonih bosanskih etno-konfesionalnih, kulturnih i nacionalnih identiteta, koji milenijski tvore bosansko „jedinstvo različka.“

Jednu od autentičnih bošnjačkih kulturnih vrijednosti, alhamijado književnost, Andrić kvalificira kao „hibridno pesništvo.“²⁹ On kao da time želi reći da je hibridan cjelokupan susret Bosne sa orijentalnom kulturom i islamom. Možda to najbolje potvrđuje sljedeći Andrićev stav: „Književna djelatnost pisaca muslimana (Bošnjaka op. A.Đ.) na turskom jeziku i onda kad nije bila beznačajna i kada je svakako zasluživala pažnju ne može biti predmet našeg rada, jer su oni po jeziku i po duhu pripadali sferi druge kulture.“³⁰

U istom duhu predstavljena je Bosna, odnosno društveni, kulturni i duhovni život Bošnjaka u „Travničkoj hronici“ i „Proklesoj avliji“, te romanu „Na Drini

²⁴ Opširnije o Andrićevom odnosu prema Bošnjacima i Bosni, vidi u:

- *Andrić i Bošnjaci*, BZK Preporod Tuzla 2000. god.

- *Sveske*; Zadužbina Ive Andrića, god. I, Sveska. Beograd, 1982. god.

²⁵ Ivo Andrić, *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*, Kocka, Banja Luka 1995.

²⁶ *Sveske*, Zadužbina Ive Andrića, str. 189.

²⁷ Ivo Andrić, *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*, str. 118.

²⁸ I. Andrić, isto, str. 117.

²⁹ *Sveske*, Zadužbina Ive Andrića, str. 189.

³⁰ Ivo Andrić, *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*, str. 117.

ćuprija, “ Andrić je svojim ukupnim djelom, zasigurno, značajno doprinio izrastanju i učvršćivanju, još uvijek vladajućih, stereotipa i predrasuda o Bošnjacima. Cjelokupna nacionalistička misao o Bošnjacima i njihovoj državi, u svim sferama društveno-kulturnog i političkog djelovanja nastala je na ideologiji nacija-države.

Ako Njegoša možemo smatrati duhovno-kulturnim utemeljiteljem srpsko-crnogorskog programa nacije-države, onda Ilija Garašanin sa svojim „Načertanijem“³¹ predstavlja političkog utemeljitelja tog programa, koji se do danas etapno provodio, sa ciljem ostvarivanja projekta „velike Srbije“, očišćene od nesrpskih identiteta. Moljevićeva „Homogena Srbija“³² četnički pokret Draže Mihajlovića u Drugom svjetskom ratu pa sve do najnovije agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. Srbije i Crne Gore, jesu rezultati primjene političke ideologije nacije-države, u kojoj su Bošnjaci kao nacija ili negirani ili pak političkim i kvaziznanstvenim manipulacijama obasipani stereotipima i predrasudama. Srpski i hrvatski programi države-nacije nisu se mogli realizirati bez praktičnog, idejnog, kulturnog i političkog djelovanja, usmjerenog prema bošnjačkoj naciji. Širenje tih ideologija u složenom prostoru bosanskohercegovačkog društva i države stvaralo je prividnu sliku nemogućnosti opstanka bosanskog jedinstva u razlikama. To se postizalo kryptoiziranjem i izgrađivanjem „muslimanskog stereotipa“,³³ putem ogovaranja, iznošenjem neutemeljenih predrasuda, izbjegavanjem društvenog komuniciranja (poznati metod sabijanja Bošnjaka u enklave), tipičnih primjera getoizacije, diskriminacije (primjeri tjeranja bošnjačke inteligencije na teške i ponižavajuće manuelne poslove u toku agresije i etničkog čišćenja 199-1995.), fizičkih napada i istrebljenja.

U etiketiranju Bošnjaka raznobojnom lepezom negativnosti najsvježiji primjer čine srpski orijentalisti Aleksandar Popović, Darko Tanasković, Nada Todorov, Miroljub Jeftić i Mile Nedeljković.³⁴ Oni, u službi realizacije srpskog programa nacije-države, Bošnjake predstavljaju kao ostatke prošlosti, nosioce

³¹ Dragoslav Stranjaković, *Jugoslovenski nacionalizmi i državni program kraljevine Srbije iz 1844. godine*, „Načertanije“ Ilije Garašanina (u: F. Saltaga, *Bosna i Bošnjaci u srpskoj nacionalnoj ideologiji*, SALFU, Sarajevo, 1997 god., str. 295-324).

³² Stevan Moljević, banjalučki advokat, formulisao je i izgradio projekat velike Srbije kao nacionalni program 30. juna 1941. godine u dokumentu „Homogena Srbija“. (Zbornik NOR-a, tom XIV, knjiga 1, *Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihajlovića*, 1941-1942, Beograd, 1981., broj 1.)

³³ „Stvorili jedan tip tričavog islama i muslimanski stereotip koji se da oblikovati tako da bi muslimane izoliralo i napalo. (N. Cigar, *Ulog srpskih orijentalista u opravdanju genocida nad Muslimanima Balkana*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 2000. god., str. 25.)“

³⁴ Opširnije, N. Cigar, navedeno djelo.

nasilja, izdajice srpstva, a sve sa ciljem bošnjačkog izoliranja, oduzimanja prava na organizaciju života i konačno istrebljenje. „Ključna nit orijentalističke kampanje usredsređena je na ideju da muslimani pripadaju jednoj egzotičnoj i tuđoj religiji i kulturi, te da tako slijedi zaključak oni nikada ne bi mogli imati mjesto u Evropi! Prema tome, muslimani, navodno imaju manje legitimnosti da žive u Bosni i Hercegovini nego Srbi, uprkos činjenici da su muslimani zapravo oni koji su tu domaće stanovništvo, dok su Srbi ti koji su pridošlice.“³⁵

Osporavanje Bošnjaka, iznošenjem neutemeljenih predrasuda,³⁶ osporavanje njihovog imena i preslikavanje na njih arhaičnih i preživjelih negativnih slika prošlosti,³⁷ imaju za cilj slabljenje bosanskog jedinstva u razlikama, a izvorište im je u primjeni moderne ideologije nacije-države. Svoje udare „progonitelji Bosne iz Bosne“³⁸ kako slikovito kaže Jusuf Žiga, raspravljajući o razlozima fetišiziranja multikulturalnosti Bosne, fokusiraju na autonomne osobenosti bosanskohercegovačkog društva i njegove države, na koje se ne mogu jednostavno prenijeti strani modeli političkog i društvenog organiziranja,³⁹ već modeli izrasli iz autonomne strukture bosanskohercegovačkog društva, po mjeri čovjeka Bosne.

³⁵ N. Cigar, navedeno djelo, str. 27.

³⁶ „Kad se bolje upozna život naših muslimana i temeljnije prouče izvjesne njihove karakterne osobine, na prvi mah pada nam u oči činjenica da oni ne vole da misle. Duh im je nekako nepokretan, inertan. Moglo bi se reći da su neprijatelji svega novog, konzervativnog do krajnosti. O traženju nečega novog s njihove strane ne može biti ni govora: tek tu su nepokretni, inertni. Shvataju, u velikoj većini, teško i s krajnjim naporom. S te strane posmatrani, naši muslimani čine danas u Bosni jednu zasebnu cjelinu, nepristupačnu, ili vrlo malo pristupačnu uticajima.“ (Č. Mirković, *Naši muslimani*, Beograd, 1926.god., citirano prema: F. Saltaga, *Bosna i Bošnjaci u srpskoj nacionalnoj ideologiji*, SALFU, 1997.god., str. 247.)

³⁷ „Sve svoje negativno iz susjedstva nabacivano je Muslimanima (Bošnjacima). Predrasude su veoma duboke. To nepriznavanje dublje je od politike etnocentrizma i glavni je problem za utemeljenje multikulturalnosti kao jednakopravnosti kultura i nacija.“ (A. Tanović, *Bošnjaštvo i multikulturalnost*, u: *Bosanski duh*, Sarajevo, 1999. god., str. 82.)

³⁸ J. Žiga; *Tradicija Bosne koju su izdali*, VKBI, 2001. str. 14.

³⁹ Problematizirajuće postanak bosanske države, Nada Klajić s pravom predlaže „posebnu pažnju i to ne samo zato što je ona, izgleda, među svojim susjedima najstarija, nego zato i što se hrvatska ili srpska 'formula' nikako nije dala primjeniti na Bosnu.“ (N. Klajić, *Srednjovjekovna Bosna*, EMINEX, Zagreb, 1994., str. 5.)

Etničko čišćenje⁴⁰ i genocid⁴¹ kao društvene pojave uvijek su uzrokovane društvenim činiocima. Iz ovoga stava proizlazi pitanje: koji su društveni uzroci zločina genocida i etničkog čišćenja, ne samo nad Bošnjacima, već uopće? Rat, zasigurno, predstavlja društveni milje pogodan za činjenje etničkog čišćenja i genocida, ali je i rezultat djelovanja dubljih, fundamentalnijih društvenih činilaca. Za potpunije razumijevanje društvene uzrokovnosti zločina etničkog čišćenja i genocida neophodno je uključiti historijske, ekonomske, kulturne, religijske, ideološke i druge elemente, bitne za cjelinu spoznajnog produktiviteta o genocidu kao društvenoj i pravnoj činjenici. Među uzroke etničkog čišćenja i genocida svakako spada nacionalizam, kao najdominantniji društveni proizvod "racionalističkog sekularizma." Benedikt Anderson konstatira da "18.stoljeće u Zapadnoj Evropi ne obilježava samo početak doba nacionalizma, već i smiraj religioznog načina mišljenja. Stoljeće prosvjetiteljstva, racionalističkog sekularizma (istakao A.Đ.) donijelo je sa sobom vlastito mračnjaštvo."⁴²

Vlastito mračnjaštvo evropskog prosvjetiteljstva su Holocaust nad Jevrejima i Genocid i etničko čišćenje nad Bošnjacima. Ovovremena zapadnoevropska

⁴⁰ „Uzimajući u obzir kontekst sukoba u bivšoj Jugoslaviji, 'etničko čišćenje' znači pretvaranje nekog područja u etnički homogeno, upotrebom sile ili zastrašivanjem, kako bi se uklonile osobe određene grupe iz tog područja. 'Etničko čišćenje' je protivno međunarodnom pravu. Temeljeno na mnogim izvještajima koji opisuju politiku i praksu koja se provodi u bivšoj Jugoslaviji, 'etničko čišćenje' se izvodi pomoću ubojstva, tortura, samovoljnog uhićenja i pritvora, vanskudskih smaknuća, silovanja i tvornih seksualnih napada, zatočenja civilnog stanovništva u geta, nasilnog protjerivanja, premještanja i deportacije civilnog stanovništva, namjernih vojnih napada ili prijetnji vojnim napadima na civile i civilna područja te divlja razaranja imovine. Takva praksa tvori zločine protiv čovječnosti i može biti izjednačena sa specifičnim ratnim zločinima.“ (B. Letica, S. Letica, *Postmoderna i genocid u Bosni*, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1997. str.34.)

⁴¹ Kao rezultat međunarodne aktivnosti, Generalna skupština je 9. decembra 1948. godine usvojila međunarodnu *Konvenciju o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida*. U članu 2 Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, genocidom se označava svako djelo „...počinjeno s namjerom da se potpuno ili djelimično uništi jedna nacionalna, etnička, rasna ili vjerska skupina:

- Ubistvo članova grupe;
- Nanošenje teške ili duševne povrede članovima grupe;
- Namjerno podvrgavanje grupe takvim uslovima života koji bi trebali dovesti do njezinog potpunog ili djelimičnog uništenja;
- Nametanje takvih mjera kojima se želi spriječiti rađanje u okviru grupe;
- Prisilno premještanje djece iz grupe u drugu.“ (*Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida* (Rezolucija 260A, III, 1948. god.) Vidi: Aleksandar Vajs, *GENOCID*, Vojna enciklopedija, Beograd, 1972., sveska 3, 187 – 188.)

„Etničko čišćenje podrazumijeva prisilno izmještanje stanovništva putem upotrebe sile, uznemiravanja, prijetnji i terora. Genocid, s druge strane, predstavlja sistematsko uništavanje jedne etničke grupe od strane druge.“ (E. Gidens, *Sociologija*, (prijevod), Ekonomski fakultet, Beograd, 2007. str.272.

⁴² B. Anderson, *Nacija:Zamišljena zajednica*, Plata, Beograd,1998, str. 22.

civilizacija, nastala na vladavini tehničkog uma racionalističkog sekularizma, proizvela je oružja da može uništiti 50 milijardi ljudi, ali hrane nije proizvela da može normalno nahraniti 6 milijardi ljudi. Ovaj podatak govori o velikoj količini destruktivnosti u društvima racionalističkog sekularizma, ako ne jače izraženoj od elemenata miroljubivosti i konstruktivizma, onda bar isto.

Naprijed izneseni stavovi nedvosmisleno pokazuju da su rat i ideologije, ponajviše ideologija nacija-države, najčešći društveni uzroci zločina etničkog čišćenja i genocida 19. i 20. stoljeća. Bošnjaci kao nacija i njihova multinacionalna država Bosna i Hercegovina najneposrednije su u posljednja tri stoljeća bili izloženi destruktivizmu ideologije nacija-države, čiji je rezultat, po pravilu, bio etničko čišćenje i genocid. Prikazivanje i objašnjenje zločina etničkog čišćenja i genocida nad bošnjačkim narodom postavlja se ne samo kao znanstveno pitanje već i kao civilizacijska potreba, te pitanje savjesti zapadnoevropske kulture i civilizacije uopće. Zašto? Zbog perfidnosti skrivanja i poricanja, te zbog agresivnog širenja stereotipa i predrasuda o Bošnjacima,⁴³ posebno kada je riječ o njihovoj islamskoj komponenti. Bošnjake počinioци genocida pokušavaju dovesti u situaciju da umjesto žrtve budu pretvoreni u suodgovornog subjekta, ako ne i isključivog krivca vlastitog genocidnog stradanja. Da poricateljima genocida nad Bošnjacima ne bi uspjelo da ostvare postavljeni cilj, neophodno je oživjeti historijsko bošnjačko sjećanje na zajedništvo historijske sudbine preživljenih zločina etničkog čišćenja i genocida.

⁴³ „Dejtonsko-pariški sporazum nužna je posljedica konačne pobjede i prihvatanja kolektivne slike o plemenskoj Bosni u zapadnim/američkim predodžbama. Nakon što je pune tri godine Zapad odbijao svaku pomisao o adekvatnom definiranju ključnih termina 'katastrofe' u Bosni (tj. velikosrpske agresije i genocida), inzistirajući na terminima etničko čišćenje, plemenski rat, etnički konflikt, građanski rat i dr., sporazum pripremljen u vojnoj zračnoj luci Wright Petterson u Daytonu 22. studenog 1995. godine i potpisan u Parizu 14. prosinca 1995., bio je logična posljedica definiranja agresije kao plemensko-građanskog rata, a genocida kao etničkog čišćenja. Tim je sporazumom prekinut rat i potvrđen ključni zapadnjački stereotip o Bosni: stvarna podjela Bosne prema arbitrarno određenim etničkim linijama posljedica je prastare mržnje i plemenskih borbi koje su trajale stoljećima; plemena treba razdvojiti kako bi se kasnije amerikanizirala i vesternizirala, a u doglednoj budućnosti i civilizirala te stopila u evropsko multietničko društvo.“ (B.Letica, S.Letica, *Postmoderna i genocid u Bosni*, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1998, str. 87.)

II Historijski kontinuitet činjenje zločina etničkog čišćenja i genocida nad Bošnjacima u 19. i 20. stoljeću

Historijske činjenice neumoljivo govore da su zločini etničkog čišćenja i genocida nad Bošnjacima, jednim od najstarijih evropskih naroda, vršeni u kontinuitetu posljednjih 300 godina. Oba ova zločina su, zasigurno, prevazišli lokalne okvire, i po obimu i po kvantitetu, dužini trajanja, ali i brutalnosti i bezobzirnosti s kojom su vršeni, te perfidnosti skrivanja i poricanja.

Druga polovina 17. stoljeća je vrijeme kada počinje sistematsko i organizirano činjenje genocida i etničkog čišćenja nad Bošnjacima na širim južnoslavenskim prostorima. U sukobima Osmanske imperije s Austrijom i Mletačkom republikom stradanja bošnjačkog stanovništva u Lici i Slavoniji imaju sva obilježja etničkog čišćenja i genocida. Kako je poznato, Bečki rat je završen sklapanjem mira u Sremskim Karlovcima 1699. godine. "Odredbama Karlovačkog mira, sjeverne, zapadne i jugozapadne granice Bosanskog pašaluka svedene su na okvir, uz neznatne izmjene, kakve će biti utvrđene odlukama Berlinskog kongresa 1878. godine, odnosno u okvir današnjih granica. Izvan tog okvira u sastavu Bosne Karlovačkim mirom ostali su Cetingrad, Furjan, Drežnik, Lapac, Boričevac i Imotski. U sastavu Bosne ostala su i dva izlaza na more – Klek i Sutorina. Gubitkom teritorija po Karlovačkom miru, na njima je, nakon više od 150-200 godina življenja, potpuno nestalo muslimansko (bošnjačko o.p. A.Đ.) stanovništvo u seobama, progonima i pokršćavanjima. Svi gradovi i veća naselja s orijentalno-islamskim obilježjima su porušena i ubrzo dobila austrijski, a u Dalmaciji i drugim posjedima Mletačke republike, starodalmatinski i katolički karakter i izgled."⁴⁴ U drugoj polovini XVII stoljeća, na područjima Dalmacije, Slavonije, Srema, Like i Krbave, u Boki Kotorskoj, Medunu iznad Podgorice i mnogim drugim mjestima Bošnjaci su izloženi teroru, progonima, pokršćavanju, prodavanju u roblje, ubijanju i klanju.⁴⁵ „Hiljade bošnjačkih porodica u Mađarskoj, Slavoniji, Sremu, Lici, Krbavi i Dalmaciji su u drugoj polovini XVII stoljeća izložene teroru, progonima, prodavanju u roblje, ubijanju i klanju (Mlečani u Zemuniku 'poklaše bule i djecu...') i nasilnom prevođenju u katoličanstvo. Njihove brojne džamije i drugi sakralni objekti pretvoreni su u katoličke crkve ('...franjevci očistiše i blagosloviše džamije, te u njih s velikim oduševljenjem puku pjevahu, Bogu hvale i držahu službu

⁴⁴ M. Bojić, *Uzroci genocida u Bosni*, El-Kalem, Sarajevo, 2001, str. 23.

⁴⁵ Opširnije u: M. Imamović, *Pregled istorije genocida nad Muslimanima u jugoslovenskim zemljama*, Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u SFRJ, Sarajevo, 1991. god. 54, br.6, str.673-698.

Božiju') ili su porušeni i uništeni, a obradiva imanja prisvojena od katolika i pravoslavnih. U tim krajevima, u kojima su nekoliko stoljeća činili većinu stanovništva (u gradovima a često i u obližnjim selima) nema više nikakvih ostataka ni materijalne ni duhovne kulture (i sva groblja su zatrta). Na Bošnjake u tim mjestima podsjećaju još samo toponimi i prezimena.⁴⁶ Ista sudbina zatiranja zločinom genocida i etničkog čišćenja zadesila je Bošnjake Boko-kotorskog zaliva, odnosno, Herceg Novi, Risan i Sutorinu.⁴⁷ "U Boki Kotorskoj su kršćani (Crnogorci i Hercegovci, kao i manji broj Mlečana) 1687. izvršili brojne zločine nad muslimanima. Tada je iz Herceg Novog, privrednog i kulturnog muslimanskog centra, protjerano oko 3.500 Bošnjaka. Za Bar je brodom otpremljeno 2.100 Bošnjaka i Albanaca. Jedan broj Bošnjaka je nasilno preveden u 'hrišćansku vjeru'. Oko 1.300 Bošnjaka je raseljeno u susjedna hercegovačka mjesta. Srušene su i uništene brojne džamije i mesdžidi (dvije najveće džamije pretvorene su u crkve), zatim jedna tekija, dvije medrese, sedam mekteba, hanovi, sahat kula, dva vodovoda, jedna javna česma, bedemi, tvrđava u Kumboru i dr."⁴⁸

Početkom 18. stoljeća, tačnije 1711. godine, jula mjeseca, na području „stare Crne Gore“, politika nacija-države i njezini izvršioци vrše masovna ubistva i progone, te pokršćavanje Bošnjaka. Ta zlodjela čine naoružani crnogorski odredi, pod vođstvom vladike Danila Petrovića. „Tada su Crnogorci, uz blagosov i podršku pravoslavne crkve i pod vođstvom crnogorsko-primorskog vladike Danila Petrovića, poklali, nasilno preveli u pravoslavlje i protjerali između 3.000 i 4.000 Bošnjaka, te opljačkali njihova materijalna dobra i uništili sve njihove sakralne i kulturne objekte, među kojima i 6 džamija.“⁴⁹ Ovaj događaj je u srpskoj i crnogorskoj književnoj, političkoj i kulturnoj tradiciji poznat kao „istraga poturica“, a ustvari je to genocid nad Bošnjacima. Nakon ovih događaja u četiri crnogorske nahije sa sjedištem u Cetinju, više nije bilo Bošnjaka.⁵⁰

⁴⁶ S. Čekić, *Historija genocida nad Bošnjacima*, Muzej grada, Sarajevo, 1999, str.12.

⁴⁷ Opširnije: M. Memić, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, ALMANAH, Podgorica, VKBI, Sarajevo, 2003, str.124-135.

⁴⁸ S. Čekić, *Historija genocida nad Bošnjacima*, Muzej grada, Sarajevo, 1999, str.12.

⁴⁹ Isto, str.13.

⁵⁰ Isto.

Neophodno je istaći da su svi ovi procesi bili inspirirani i podsticani od strane ruske imperijalne politike i njezinih interesa na Balkanu,⁵¹ te da nisu prestali do danas. „Pod maskom da oslobodi hrišćanski svijet na Balkanu, Rusija je tražila zgodu kako bi ostvarila osvajачke namjere svoje.“⁵²

Genocid se nastavlja odmah na početku 19. stoljeća, s prvim srpskim ustankom 1804. godine i traje cijelo ovo stoljeće, s intenzivnijim događanjima u periodu od 1804. do 1813.⁵³ i od 1830. do 1867. godine. U tom periodu Bošnjaci su protjerani iz: Beograda, Šapca, Užica, Loznice, Smedereva, Valjeva, Požege, Čačka, Sokola i drugih mjesta kneževine Srbije. „Oduzeta im je imovina (milion hektara obradive zemlje, oko 100.000 građevinskih objekata i oko 300.000 grla stoke) i uništeno njihovo cjelokupno kulturno naslijeđe (oko 600 sakralnih objekata). Protjerani Bošnjaci iz Srbije su se, uglavnom, naselili u Bosni, gdje su za njih osmanske vlasti podigle na Savi dva potpuno nova naselja, nazvana po sultan Abdulazizu, Gornja Azizija (Bosanski Šamac) i Donja Azizija (Orašje).“⁵⁴ Etničko čišćenje i genocid nad Bošnjacima intenzivira se i nakon potpisivanja dokumenata Berlinskog kongresa 1878. godine. Tada Srbija i Crna Gora, uz znatna teritorijalna

⁵¹ „Pravo zaštite pravoslavnog življa“ u Osmanskom carstvu Rusija je dobila 1774. godine Kučuk-kajnerdžinskim mirom. Od tada Rusija ističe kako svoju politiku prema balkanskim narodima zasniva na istovjetnosti vjerskih i političkih interesa. Cjelokupna politička i ratna događanja od tada do danas pokazuju da je to poslužilo samo za provođenje velikoruske osvajачke politike. Da se iza navodne brige za hrišćanske narode Balkana krila velikoruska hegemonistička politika pokazuje poznati „Grčki projekat“ ruske carice Katarine. Ona i austrijski car Josif II 1782. godine vodili su pregovore o podjeli interesnih sfera na Balkanu. Prema tom sporazumu, Austriji bi pripale sve zemlje zapadno od linije Beograd-Ušće Drima u Jadransko more. Od istočnih zemalja Balkanskog poluotoka formirale bi se dvije države i to: Dacija (Rumunija) i Grčka, preko kojih bi Rusija, pod izgovorom „zaštite hrišćana“ ostvarivala svoje interese na Balkanu. Izraziti primjeri skrivanja ruskih političkih ciljeva iza navodne „zaštite pravoslavnog življa“ jesu tajni rusko-austrijski vojni ugovor od 15. januara 1877. i Sanstefanski mir, zaključen 3. marta 1878. godine. Tajnim rusko-austrijskim ugovorom 15. januara 1877. Austro-Ugarska je dobila saglasnost da okupira Bosnu i Hercegovinu. Time je Rusija izdala ustanak hrišćanskih seljaka u Bosni i Hercegovini, ali i onemogućila pretenzije Srbije prema Bosni. Ovim tajnim sporazumom Rusija je, radi svojih hegemonističkih interesa, onemogućila Srbiji stvaranje velike srpske ili bilo koje druge slavenske hrišćanske države na Balkanu. Rusija nije vodila računa o „zaštiti pravoslavnog življa“ ni prilikom sklapanja Sanstefanskog mira 3. marta 1878. godine. Tim mirom je onemogućila stvaranje „Velike Srbije“, a samim tim činom izdala je proklamirano „pravo zaštite pravoslavnog življa“, preuzeto Kučuk-kajnerdžinskim mirom 1774. godine.

⁵² V. Pelagić, *Istorija bosansko-hercegovačke bune*, Budapest, 1880, str.102.

⁵³ M. Popović o stravičnom zločinu genocida nad Bošnjacima za vrijeme Prvog i Drugog srpskog ustanka piše kako Srbi u Beogradu i drugim gradovima „ubijaju, kolju, skidaju skalpove, pale turske (bošnjačke, o.p. A.Đ.) bogomolje i gradove, stavljaju nejač pod nož....Muškinje nemalo sve isjekoše, počeoše rasporivati teških (trudnih, o.p. A.Đ.) žena trbuhe i vaditi djecu, te kad bi vidjeli da je koje dijete muško i njega bi ubili, a od ženskih šta su radili i kako su sa njima postupali, to mi ne može jezik govoriti niti pero pisati.“ (M.Popović, *Vidovdan i časni krst*, Beograd, 1976, str.118.119.

⁵⁴ S.Čekić, navedeno djelo, str.14.

proširenja, dobivaju nezavisnost. Kako je do tada iz uže Srbije bilo protjerano gotovo sve bošnjačko stanovništvo, zločin genocida se nastavlja nad preostalim Bošnjacima, Nikšića, Spuža, Kolašina, Žabljaka, Podgorice, Zetske ravnice, Bara, Ulcinja i drugih mjesta. Oduzeta im je sva imovina i nad njima su vršeni svi oblici zločina i zločin genocida.⁵⁵

U 20. stoljeću projektanti nacionalnih država nastavljaju činjenje zločina etničkog čišćenja i genocida nad Bošnjacima. U toku Balkanskih ratova 1912-1913. godine vrše se masovna ubistva, hapšenja, progoni, silovanja, nasilna pokršćavanja, paljenje imovine i drugi zločini. U ovom periodu posebno je bio intenzivan proces iseljavanja Bošnjaka u Tursku. "Krajem 1913. i tokom 1914. proces iseljavanja plavo-gusinjskih Bošnjaka je nastavljen. Od 15. juna do 15. jula 1914. iz Plava i Gusinja se u Tursku (oko Izmir i Adapazara) iselilo 120 porodica sa 1.500 članova, gdje su mnogi umrli u močvarama Anadolije. Početkom oktobra 1913. iz Pljevalja se za Istanbul, preko Podgorice, iselilo 150 osoba. Na isti se način sa područja Bijelog polja, Berana i Rožaja iselilo oko 200 porodica. Tokom aprila 1914. godine za Istanbul je brodovima, preko luke Bar, iseljeno 12.302 Bošnjaka. Maja iste godine iz Bara je otplovilo 8.000 Bošnjaka (3.500 za Siriju, 2.500 za Istanbul i 2.000 za druga mjesta). U maju 1914. je 550 porodica iz Bihora krenulo prema Turskoj".⁵⁶

Formiranjem Kraljevine Jugoslavije 1. decembra 1918. godine pod dinastijom Karađorđevića, za Bošnjake ne nastaju bolji dani. Naprotiv, oni u ovom periodu doživljavaju zločin genocida u miru. Taj zločin se odvijao u različitim formama. Tipičan primjer je pokolj Bošnjaka 1924. godine u selima Šahovići (današnje Tomaševo) i Pavino polje.

Tada su Crnogorci zaklali između 600 i 900 Bošnjaka, među kojima je bilo mnogo žena, djece i staraca.⁵⁷ Genocidna tehnologija ne mora uvijek biti fizička

⁵⁵ "Tako se, npr, od 600 iseljenih muslimanskih porodica iz Nikšića, 318 (ili 52,8%) sklonilo u Bosnu, a 283 (ili 47,2%) u Albaniju. Iz Spuža se iselilo 200 domaćinstava. U Kolašinu je prije Berlinskog kongresa bilo 4067 Bošnjaka nakon 1878. tamo ih više nije bilo. Od oko 43000, koliko je bilo u Crnoj Gori do 1878, poslije Berlinskog kongresa muslimansko stanovništvo je smanjeno na svega 12492 stanovnika." (S.Čekić, navedeno djelo str. 15.)

⁵⁶ Opširnije u: M.Memić, *Plav i Gusinje u prošlosti*, str. 213-216.

⁵⁷ O pokolju u Šahovićima vjerodostojno je pisao Milovan Đilas u svojoj knjizi *Land without Justice* (Zemlja bez pravde), London, 1958. O tom stravičnom zločinu genocida u miru Đilas je pisao na osnovu kazivanja svoga oca Nikole, koji je bio jedan od komandanata genocidnog pohoda na Šahoviće i Pavino Polje. Opširnije pogledati u: M.Memić, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, Almanah, Podgorica, VKBI, Sarajevo, 2003. H. Avdić, *Položaj muslimana u Sandžaku 1912-1941*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo, 1991.

likvidacija (ubistvo) ljudi, već se ostvaruje i drugim mirnodopskim sredstvima. Tipičan primjer takvog genocida jeste ekonomski. Ta vrsta genocida nad Bošnjacima desila se u najbrutalnijem obliku upravo u vrijeme Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije. "U trenutku stvaranja te države u BiH je preko 62 odsto privatne zemlje bilo u bošnjačkom vlasništvu. Od ukupne zemlje skoro dva miliona hektara, koja je u Jugoslaviji 1919-1931. bila zahvaćena agrarnom reformom, na BiH je otpadalo 1.286.227 hektara, ili 66,9 odsto. Bosna i Hercegovina je, prema tome, bila okosnica i glavna meta agrarne reforme kojom nisu ostvareni samo socijalno-ekonomski, nego nacionalno-politički ciljevi. Trebalo je potpuno socijalno-ekonomski uništiti bošnjačke zemljoposjednike, a Bošnjake u cijelosti nacionalno-politički destruirati i podjarmiti."⁵⁸ „Da bi ekonomski potpuno uništila Muslimane, (Bošnjake, o.p. A.Đ.) vlada Kraljevine SHS je provela agrarnu reformu tako da je samo od Muslimana-Bošnjaka u BiH i Sandžaku oduzeto 1.076.685 hektara (ili 10.766.850 dunuma). Tu zemlju vlada je podijelila na 249.518 srpskih porodica-bivših kmetova, bezemljaša i ratnih dobrovoljaca. Premda je u BiH tada bilo više od 40.000 bezemljaša i nekoliko hiljada kmetova iz redova Muslimana, njih je vrlo mali broj dobio neki komad zemlje. Ovom reformom je uzeto skoro dvije trećine ukupne zemljišne površine koja je bila u posjedu bosanskih Muslimana,"⁵⁹

U Drugom svjetskom ratu genocidna stradanja Bošnjaka se nastavljaju. Poznato je da su na prostoru bivše Jugoslavije, u toku Drugog svjetskog rata Bošnjaci imali 103.000 žrtava, što je činilo 8,1% njihove ukupne populacije. Procentualno, oni su najveći stradalnici u Drugom svjetskom ratu među južnoslavenskim narodima, upravo zbog toga što je nad njima počinjen stravičan zločin genocida.⁶⁰ Program četničkog pokreta iz septembra 1941. godine u osnovi je genocidan, jer isključuje mogućnost drugim narodima da žive na prostoru sa Srbima. To potvrđuju slijedeći stavovi iz Programa četničkog pokreta „b: omediti defakto srpske zemlje i učiniti da u njima ostane samo srpski živalj; v: posebno imati u vidu brzo i radikalno čišćenje gradova i njihovo popunjavanje svežim srpskim elementom; g: izgraditi plan za čišćenje ili pomeranje seoskog stanovništva sa ciljem homogenosti srpske državne zajednice ; d: u srpskoj jedinici kao naročito težak problem uzeti pitanje muslimana i po mogućnosti rešiti ga u

⁵⁸ M. Imamović, K. Hrelj, A. Purivatra, *Ekonomski genocid*, MAG, Sarajevo, 1992., str. 10.

⁵⁹ M. Bojić, navedeno djelo, str. 61.

⁶⁰ Opširnije: V. Dedijer, A. Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945*, Svjetlost Sarajevo, 1990. S. Čekić, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu*, MAG, Sarajevo 1996.

ovoj fazi, i e: unapred odrediti koje i kakve jedinice treba da provode izvršenje programskih tačaka pod b,v,g, i d.“⁶¹

Da bi realizirao postavljene zadatke iz Programa, kao zvanični i ovlašteni predstavnik države Kraljevine Jugoslavije, Draža Mihajilović izdaje precizno naređenje komandantu četničkih odreda u Crnoj Gori i komandantu Limskih četničkih odreda o organizaciji i upotrebi četničkih odreda.⁶² „Naša se država nalazi još uvek u ratu sa vekovnim našim neprijateljima Nemcima i Italijanima. (...) ciljevi naših odreda jesu:

1) Borba za slobodu celokupnog našeg naroda pod skriptom njegovog Veličanstva Kralja Petra II.

2) Stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj veliku Srbiju, etnički čistu u granicama Srbije – Crne Gore – Bosne i Hercegovine –Srema – Banata i Bačke

...

3) Čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i ne-nacionalnih elemenata

4) Stvoriti neposredne zajedničke granice između Srbije i Crne Gore, kao i Srbije i slovenačke čišćenjem Sandžaka od muslimanskog življa i Bosne od muslimanskog i hrvatskog življa. (...)

8) U krajevima očišćenim od narodnih manjina i ne-nacionalnih elemenata izvršiti naseljavanje Crnogorcima (u obzir dolaze siromašne nacionalno ispravne i poštene porodice).“⁶³

Zločin etničkog čišćenja i genocida koji se desio nad Bošnjacima na kraju 20. stoljeća, i po veličini (preko 12.000 ubijenih)⁶⁴ i po mjestu zločina (Evropa), i po određenju ubijanog naroda (evropski), i po obavezi koju je imala međunarodna zajednica (Srebrenica – „zaštićena” zona UN-a), zasigurno nije puka slučajnost, već rezultat organizirane i planirane aktivnosti države. Za vrijeme Agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991-1995. godine, kako je poznato, desio se zločin genocida, jedini nakon Drugog svjetskog rata u Evropi. Bio je to zločin

⁶¹ Program četničkog pokreta DM, septembra 1941 (navedeno prema V.Dedijer, A.Miletić *Genocid nad Muslimanima*, str 18 - 19)

⁶² Opširnije, *Zbornik NOR-a* Tom 3, knjiga 4. dok.br.185

⁶³ Instrukcija Draže Mihajilovića 20. decembra 1941. (Navedeno prema V.Dedijer, A.Miletić, navedeno djelo str .25-26)

⁶⁴ O broju ubijenih, imenom i prezimenom, pogledati u: A. Mihrović, Z. Salihović, A. Kržalić, *Žrtve Srebreničke apokalipse*, Organizacija demobilisanih boraca Općine Srebrenica, sjedište u Tuzli, 2002.

genocida nad Bošnjacima u Srebrenici.⁶⁵ Uz pogubljenja, silovanja, premlaćivanja i druge oblike genocidnih tehnologija, u toku agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu došlo je do najveće iseljeničke krize u Evropi nakon Drugog svjetskog rata. Širom svijeta u preko 100 država raseljeno je oko 1.500.000 bosanskohercegovačkih državljana.⁶⁶

Genocidno stradanje Bošnjaka u period 1992-1995. procesuirano je pred Međunarodnim sudom pravde. Već imamo i pravomoćne presude, kako pojedincima tako i državama.⁶⁷ Od posebnog je značaja Presuda međunarodnog suda pravde: u tužbi Bosne i Hercegovine protiv Srbije i Crne Gore. Ova presuda predstavlja značajan međunarodni pravni akt iz nekoliko razloga. Prvi je što se njome potvrđuje da je u Bosni i Hercegovini nad Bošnjacima počinjen zločin genocida. Drugi je što potvrđuje zločin genocida nad Bošnjacima kao pravnu činjenicu, pravno potvrđenu od najveće sudske instance u sistemu Organizacije ujedinjenih nacija. Treći značajan razlog jeste što je presuda donesena u vezi s primjenom Konvencije o sprječavanju i kažnjavanju zločina genocida. Četvrti je njezin značaj za pravnu praksu, peti je zbog pravde i pravičnosti prema žrtvama zločina genocida. U dispozitivu Presude se, između ostalog, "konstatira da je vezano za genocid izvršen u Srebrenici u julu 1995. Srbija prekršila obavezu sprečavanja genocida (istakao A.Đ.) prema Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida."⁶⁸

Raspravljajući o žalbi generala Krstića na zaključak da je u Srebrenici izvršen genocid žalbeno vijeće ju je odbacilo i zaključilo ovaj dio presude na slijedeći način: "Rigorozni uvjeti koji moraju biti ispunjeni da bi se mogla izreći

⁶⁵ Opširnije o zločinu genocida u Srebrenici u: Mirhović, A., Salihović, Z., Kržalić, A., *Žrtve srebreničke apokalipse*, Tuzla, 2002, Honig, J. W.-Boht, N., *Srebrenica Hronika ratnog zločina*, Ljiljan 1997, Sarajevo M.Pargan, *Srebrenica-dokumenti o genocidu*, Srebrenica, 2004.

⁶⁶ Ciljevi uništenja nisu samo ljudi kao pripadnici određene društvene grupe, već i njihove kulturne institucije, osjećanje pripadnosti grupi, jezik, sigurnost privatnog vlasništva, zdravlje, sloboda i ljudsko dostojanstvo. Bosansko iskustvo upravo potvrđuje ovo teorijsko spoznajno iskustvo. Organizatori i izvršioci genocida u Bosni i Hercegovini 1992-1995. godine imali su za cilj ubiti bosanskohercegovačko društvo, odnosno bošnjačku nacionalnu zajednicu, kao kvitensenciju toga društva. Ta se tehnologija izvodila, ne samo putem masovnih likvidacija, već i putem organiziranog silovanja, progona, etničkog čišćenja, izgladnjivanjem, uskraćivanjem vode, toplote, svjetlosti granatiranjem, izazivanjem straha, te biološkog i mentalnog oštećenja zdravlja i socijalnog marginaliziranja. Bošnjaci su trebalo da budu uništeni kao narod i kultura, da bi se time izbila jedna od osnovnih karika bosanskohercegovačkog društva i države. To je bio uslov, kako bi se država Bosna i Hercegovina mogla podijeliti između dva velikodržavna projekta.

⁶⁷ Pogledati: *PRESUDA Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, 26. februar 2007. godine, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008.

⁶⁸ Isto, str.231.

jedna odluka o krivici za genocid pokazuju težinu ovog zločina. Težina zločina genocida odražava se u striktnim zahtjevima. Ovi uvjeti-dokazi o specifičnoj namjeri, koje je teško pronaći-te prikazivanje da je postojao cilj da se grupa u cjelini ili njen suštinski dio uništi-otklanaju rizik da se osude za ovakav zločin izriču olahko. Međutim, kad se ovi uvjeti ispune, pravo ne smije bježati od toga da se tako izvršen zločin nazove pravim imenom. **Nastojeći eliminirati dio bosanskih Muslimana, snage bosanskih Srba izvršile su genocid.** (istakao A.Đ.) Njihov je cilj bio uništenje četrdeset hiljada bosanskih muslimana koji su živjeli u Srebrenici, grupe koja je simbolizirala bosanske muslimane u cjelini. Oni su od svih muškaraca muslimana koji su bili zatvoreni,kako vojnika tako i civila, starih i mladih, oduzimali njihove osobne stvari i osobna dokumenta, te ih namjerno i metodično ubijali, isključivo po osnovu njihovog identiteta. Snage bosanskih Srba bile su svjesne, kada su krenule u ovaj genocidni poduhvat, da će zlo koje su izazvale nastaviti proganjati bosanske muslimane. **Žalbeno vijeće jasno potvrđuje da pravo izričito osuđuje nanesene teške i trajne povrede i masakr u Srebrenici naziva pravim imenom: genocid.** (istakao A.Đ.) Oni koji su odgovorni nosit će ovaj žig srama i on će služiti kao upozorenje onima koji bi eventualno u budućnosti razmišljali da izvrše ovakvo gnusno djelo. Zaključujući da su članovi Glavnog štaba Vojske Republike Srpske namjeravali uništiti bosanske muslimane u Srebrenici, Sudsko vijeće nije odstupilo od pravnih zahtjeva predviđenih za genocid. Žalba odbrane u vezi sa ovim pitanjem se odbacuje⁶⁹ Presuda Radoslavu Krstiću je vremenski i teritorijalno ograničena (juli 1995, Srebrenica), što bi ako se posmatra izolovano od drugih presuda i optužnica mogla upućivati na pogrešan zaključak da je samo u Srebrenici i samo u julu 1995. godine počinjen genocid, što nije tačno. Optužnice protiv Slobodana Miloševića, Radovana Karadžića i Ratka Mladića, i drugih, za zločine širom Bosne i Hercegovine od 1992.do 1995. godine karakteriziraju kao genocid. “Tokom suđenja Slobodanu Miloševiću izneseni su brojni dokazi prema kojima je u Bosni i Hercegovini genocid započeo još u proljeće 1992. godine, što je potvrđeno i međupresudom u ovom slučaju od 16. 6. 2004. Naime, prema ovoj međupresudi, genocid je potvrđen u sedam bosanskohercegovačkih gradova: Brčkom, Prijedoru, Sanskom Mostu, Srebrenici, Bijeljini, Ključu i Bosanskom Novom.”⁷⁰

Pravna kvalifikacija masovnih ubistava u Bosni i Hercegovini zločinom genocida potvrđena je i presudama Evropskog suda za ljudska prava.“ Taj sud je u

⁶⁹ Presuda Haškog suda Krstiću,paragrafi 37-38.

⁷⁰ E. Bećirević, *Genocid na Drini*, Buybook, Sarajevo, 2009, str.16.

julu 2007. izrekao presudu prema kojoj je potvrdio da su u junu 1992. srpske snage u Doboju počinile genocid nad Bošnjacima. Naime Jorgić⁷¹ je u Njemačkoj 1999. osuđen za genocid, da bi se nakon toga žalio Evropskom sudu za ljudska prava. Međutim, sudije u Strazburgu su podržale presudu njemačkog suda.“⁷²

Da je zločin genocida nad Bošnjacima neosporna društvena i pravna činjenica potvrđuje i pravna praksa Suda Bosne i Hercegovine. Milorada Trbića je taj Sud 16. oktobra 2009. godine prvostepenom presudom osudio na dugotrajnu robiju od 30 godina za genocid u Srebrenici. Podsjetimo, Trbić je kao pomoćnik načelnika za bezbjednost Zvorničke brigade Vojske Republike Srpske od 10. jula do 30. novembra 1995. godine u okviru udruženog zločinačkog poduhvata učestvovao u operacijama hvatanja, zatvaranja i pogublivanja, a potom pokopavanja i prikrivanja tijela ubijenih Bošnjaka iz Srebrenice. Apelaciono vijeće Suda Bosne i Hercegovine potvrdilo je prvostepenu presudu, tako da je Milorad Trbić prva osoba koju je Sud Bosne i Hercegovine pravosnežno osudio za genocid u Srebrenici.

Pored, već sudski dokazanog zločina genocida nad Bošnjacima, čiji je subjekt, pored pojedinaca, i Vojska Republike Srpske, pred međunarodnim i domaćim sudovima vode se mnogobrojni sudski procesi koji daju realne osnove da su pored već osuđenih pojedinaca, Vojske RS, subjekti genocida nad Bošnjacima i Policija Republike Srpske⁷³ te Hrvatska vojska (HV) i Hrvatsko vijeće obrane (HVO). Neosporno je da su pojedine jedinice HV i HVO 1993. i 1994. godine u Ahmićima (16. april 1993.), u Vitezu istog dana, u Mostaru maja 1993., Grahovcima (općina Ilidža juni 1993., u Stupnom Dolu 23. oktobra 1993. godine, počinile masovna ubistva i zločine koji imaju sva obilježja zločina genocida.⁷⁴

⁷¹ Nikola Jorgić Jorga osuđen je od strane državnog suda njemačke pokrajine Sjeverna Rajna Westfalija u Dizeldorfu na četiri doživotne kazne zatvora i osam kazni u trajanju od sedam do devet godina zatvora. Jorgić je osuđen za genocid nad Bošnjacima koji su on i njegova grupa počinili u Dobojskoj regiji. Jorgić je prva osoba u Evropi koja je nakon rata osuđena za zločin genocida.

⁷² Isto, str. 17.

⁷³ Nekadašnji pripadnik MUP-a RS-a Božidar Kuvelja osumnjičen je za učešće u masovnim likvidacijama Bošnjaka u julu 1995. godine u mjestu Kravica, općina Bratunac.

⁷⁴ „Istovremeno sa agresijom Srbije i Crne Gore na Bosnu i Hercegovinu od kraja 1992, a posebno tokom aprila, maja i oktobra 1993, postrojbe Hrvatske vojske (HV) i fašoidnog dijela Hrvatskog vijeća obrane (HVO) uključili su se u saradnji sa velikosrpskim agresorom i zajedno sa njim nasrnule na Bosnu i Hercegovinu. U tom cilju su u dolini Rame i Neretve, te u srednjoj Bosni, izvršile brojne zločine nad bošnjačkim civilnim stanovništvom, kao što su: masovni pokolji, nasilna raseljavanja i nezakonita hapšenja civila, silovanja, napadi na gradove, te uništavanje sela i vjerskih objekata. To je, u skladu sa velikodržavnim nacionalističkim programom o formiranju 'zajedničke hrvatske države u njenim etničkim i povijesnim granicama', do smišljene i sistematske politike genocida, koju su HV i pripadnici HVO organizirano činili u pomenutim krajevima.“ (S:Čekić, navedeno djelo, str.34.)

Posebno teški zločini jedinica HVO su koncentracioni logori, uglavnom za civile: Heliodrom-Mostar, Dretelj, Gabela i drugi.

Posljednji genocid izvršen nad Bošnjacima 1992-1995. godine samo je jedan, bar za sada, posljednji, u nizu počinjenih genocida, i to uvijek od istih počinitelja. Zločini genocida nad Bošnjacima nisu se odvijali stihijski, naprotiv, oni su bili pripremani, planirani i organizirano realizirani. Ova svojstva genocidne radnje bila su prisutna u svim dosadašnjim fazama genocida nad Bošnjacima. Upravo, za pravilno razumjevanje suštine historije zločina etničkog čišćenja i genocida nad Bošnjacima, prije svega, neophodno je istaći kontinuitet planiranja i organiziranog izvođenja genocida. Kontinuitet genocidnih procesa u Bosni i Hercegovini uvijek je bio u neposrednoj vezi, odnosno, odvijao se paralelno s kontinuitetom realizacije velikodržavnih projekata susjednih država, odnosno sa realizacijom ideologije nacija-države u Bosni i Hercegovini.⁷⁵ Istražujući kontinuitet genocida nad Bošnjacima Mustafa Imamović je utvrdio čak jedanaest genocida koji su izvršeni nad Bošnjacima od XVII do XX stoljeća. Prema Imamoviću, genocidi nad Bošnjacima desili su se u slijedećim vremenskim periodima: prvi (1863-1899.), drugi (1711.), treći (1804.), četvrti (1830-1867.) peti (1876-1878.), šesti (1878-1910.), sedmi (1912-1913.), osmi (1914-1915.), deveti (1918-1941.), deseti (1941-1945.) i jedanaesti (1991-1995.).⁷⁶

⁷⁵ Upozoravajući i opominjući stav u vezi sa kontinuitetom pokušaja realizacije ideologije nacija-države na prostoru Bosne i Hercegovine i shvatanja da on nije ni pobijeđen niti nestao neka nam posluži stav prof. dr. sc. Galiba Šljive koji kaže: „Taj proces nije završen. Ima podosta naoko nevažnih pitanja koja se s vremena na vrijeme razbuktavaju, pa neriješena ostaju u mirovanju, da bi u okolnostima koje im pogoduju, ponovo vrlo često, u još većoj mjeri izronila, pa tako neupućenima, izgleda da se historija ponavlja. Nije u pitanju ponavljanje historijskih procesa, nego je riječ o nezavršenim procesima *dugog trajanja*, događajima koje generacije ostavljaju nasljednicima u amanet da ih rješavaju. Historija Bosne i Hercegovine spada u jedan takav proces *dugog trajanja*“ (G. Šljivo, *Orašje 1863. - 1995.*, Mjesna zajednica Orašje, Orašje, 2001., str.14.)

⁷⁶ Opširnije: M.Imamović, *Kontinuitet genocida nad Bošnjacima*, u: Zbornig radova Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995., Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1997., str.169-174.

Dakle, realizacija velikodržavnih projekata Srbije i Hrvatske utemeljena je na ideološkoj matrici nacionalizma,⁷⁷ koji je, primjenjujući formulu jedna nacija jedna država, nužno nailazio na prepreku zvanu multilateralna sadržajnost bosanskohercegovačkog društva i države. Obje političke elite, i srbijanska i hrvatska, bile su nosioci velikodržavnih projekata, koji su podrazumjevali prvo otcjepljenje od Bosne i Hercegovine pojedinih njezinih dijelova, a zatim njihovo priključenje jednom od velikodržavnih projekata. U oba slučaja, da bi se teritorija mogla odvojiti od Bosne i Hercegovine, prethodno je trebalo da bude „očišćena“ od bošnjačkog stanovništva. Upravo su genocid i etničko čišćenje Bošnjaka bili sredstva za ostvarivanje takvih velikodržavnih projekata.

⁷⁷ U osnovi genocidne prakse državnih subjekata Srbije i Crne Gore, tokom cijelog njezinog dešavanja, stoji genocidna ideologija, utemeljena u mitologiziranim sadržajima državno-političkih programa i političkoj propagandi. Smail Čekić ističe da je ta genocidna ideologija „razrađena i uobličena u Njegošovom *Gorskom vijencu*, Garašinićevom *Načertaniju* iz 1844; politici kraljske Srbije, jezičkom nacionalizmu Vuka Karadžića; materijalima Krfske deklaracije 1917; nacionalističkim programima srpskih građanskih krugova, koje je najjasnije izražavo srpski kulturni krug i razna srpska društva, udruženja i srpska pravoslavna crkva, genocidnom programu četničkog pokreta Draže Mihajlovića od septembra 1941. i njegovoj Instrukciji od 20. decembra iste godine o istrebljenju Muslimana; zaključcima četničke konferencije u Šahovićima (početkom januara 1943.); programskim dokumentima SANU; historiografskim, filozofskim i književnim radovima Vase Čubrilovića, Dobrice Ćosića Milorada Ekmečića, Veselina Đuretića, Vasilije Kretića, Mihajla Markovića i dr.; strateškim planovima vojnog vrha SFRJ i državnog političkog rukovodstva Srbije; dugogodišnjim pripremama SUP-a (Savezni sekretarijat za unutrašnje poslove), posebno Petra Gračanina; programima većeg broja političkih partija, stranaka, teoretičara, državnika i uglednika srpske pravoslavne crkve u Srbiji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini. Ta ideologija u čijoj je osnovi patološka mržnja prema svemu onom što nije srpsko i pravoslavno, posebno mržnja prema muslimanima i islamu, stalno je prisutna u srpskoj historiografiji, književnosti, kulturi, politici, religiji i dr.” (S. Čekić, *Uzroci, ciljevi i razmjere agresije na Bosnu i Hercegovinu 1991-1995*, VKBI, Sarajevo, 1995., str. 22.)

Zaključak

Historijske činjenice nedvosmisleno govore da su zločini etničkog čišćenja i genocida nad Bošnjacima, jednim od najstarijih evropskih naroda, vršeni u kontinuitetu posljednjih 300 godina. Etničko čišćenje i genocid nad Bošnjacima zasigurno su prevazišli lokalne okvire, i po obimu i po kvantitetu, dužini trajanja, ali i brutalnosti i bezobzirnosti s kojom su vršeni, te iz tih razloga jestu i svjetsko-povijesna činjenica, kakva je i holokaust. Organizatori i provoditelji zločina etničkog čišćenja i genocida nad Bošnjacima od početka primjene ideologije jedna nacija jedna država, početkom 19. stoljeća, pa sve do danas imali su cilj: ubiti bosanskohercegovačko društvo, odnosno bošnjačku nacionalnu zajednicu, kao kvitensenciju toga društva. Genocidna tehnologija se izvodila, ne samo putem masovnih likvidacija, već i putem etničkog čišćenja, organiziranog silovanja, progona, zabranom povratka u zavičaj, izgladnjivanjem, uskraćivanjem vode, toplote, svjetlosti, granatiranjem, izazivanjem straha, te biološkog i mentalnog oštećenja zdravlja i socijalnog marginaliziranja.

Najnovije podignute optužnice i pravomoćne sudske presude za genocid, počinjen nad Bošnjacima 1992-1995. godine, i pred Međunarodnim sudom pravde, i pred Sudom Bosne i Hercegovine, nedvosmisleno pokazuju da su zločini etničkog čišćenja i genocida nad Bošnjacima i društveno-historijska i pravna činjenica. Pravomoćna presuda Međunarodnog suda pravde generalima i oficirima vojske bosanskih Srba Radoslavu Krstiću, Vidoju Blagojeviću i Draganu Jokiću nedvosmisleno je dokazala počinjeni zločin genocida. U tački 688 Presude Radoslavu Krstiću, eksplicitno se kaže: "Na osnovu gornjih razmatranja, generala Krstića valja proglasiti krivim za: genocid, progone i ubistvo."

Da je zločin genocida nad Bošnjacima neosporna društvena i pravna činjenica potvrđuje i pravna praksa Suda Bosne i Hercegovine. Milorada Trbića je taj Sud pravomoćnom presudom osudio na dugotrajnu robiju od 30 godina za genocid u Srebrenici.

Kao posljedica tristogodišnjeg bošnjačkog iskustva etničkog čišćenja i genocida jeste, nažalost, zastrašujuća stvarnost u kojoj se i danas nalaze Bošnjaci. Žive u nestabilnoj i nefunkcionalnoj državi, teritorijalno getoizirani na nepunih 30% teritorija Bosne i Hercegovine, u dvije nepovezane enklave. Također je na oba oka vidljiva istina da još uvijek nisu otklonjeni društveno-politički i ideološki uzroci koji su do sada uzrokovali bošnjačko iskustvo etničkog čišćenja i genocida.

Literatura:

1. Anderson, Benedikt, *Nacija: Zamišljena zajednica*, Plata, Beograd, 1998.
2. Avdić, Hakija, *Položaj Muslimana u Sandžaku*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo, 1991.
3. Bećirević, Edina, *Genocid na Drini*, Buybook, Sarajevo, 2009.
4. Bisić, Mustafa, *Ratni zločin i genocid, zbirka pravnih dokumenata sa sudskom praksom*, ZAP, Sarajevo, 1997.
5. Bojić, Mehmedalija, *Uzroci genocida u Bosni*, el-Kalem, Sarajevo, 2001.
6. Cigar, Norman, *Genocid u Bosni, politika „etničkog čišćenja“*, VKBI, Sarajevo, 1998.
7. Charny, W., Israel, *Encyclopedia of genocide volume I, volume II*, Institute on the Holocaust and Genocide, Jerusalem, 1999.
8. Čekić, Smail, *Historija genocida nad Bošnjacima*, Muzej genocida, Sarajevo 19997.
9. Čekić, Smail, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2004.
10. Dedier, Vladimir, Miletić, Antun, *Genocid nad muslimanima 1941-1945*, Svjetlost, Sarajevo, 1990
11. Doubth, Keith, *Sociologija nakon Bosne*, Buybook, Sarajevo, 2003,
12. Dozić, Adib, *Izvanbosanski programi zla u bosanskohercegovačkom društvu*, Znakovi vremena, br. 22/23. 2004.
13. Dozić, Adib, *Elementi za novu subznanstvenu teoriju (sociologiju) genocida*, Godišnjak Filozofskog fakulteta Tuzla, br. 6/2005.
14. Filipović, Muhamed, *Korijeni agresije, u: Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, Sarajevo 1997.
15. Grupa Autora, *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, Sarajevo, 1997.
16. Grupa Autora, *Crna knjiga komunizma*, Bosančica-print, Sarajevo, 1990.
17. Halilbegović Nihad, *Bošnjaci u jasenovačkom logoru*, VKBI, Sarajevo, 2006.
18. Honig, J. W.-Boht, N., *Srebrenica Hronika ratnog zločina*, Ljiljan, Sarajevo, 1997.
19. Imamović Mustafa, *Pregled istorije genocida nad Bošnjacima od kraja XVII, stoljeća do 1945. godine*, Pravni spektar, Sarajevo, 1999.
20. Imamović, M., Hrelja, K., Purivatra, A., *Ekonomski genocid*, MAG, Sarajevo, 1992.
21. Korošić, Marijan, *Jugoslovenska kriza*, Naprijed, Zagreb, 1998.
22. Kulić, Slavko, *Strategija nasilja kao strategija razvoja*, Naprijed, Zagreb, 1996.
23. Letica Bartol, Letica Slaven, *Postmoderna i genocid u Bosni*, Naklada Jesinski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1997.
24. Mirhović, A., Salihović, Z., Kržalić, A., *Žrtve srebreničke apokalipse*, Tuzla, 2002.
25. Memić Mustafa, *Bošnjaci-Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, Muslimansko nacionalno vijeće Sandžaka, Sarajevo, 1996.
26. Memić Mustafa, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, ALMANAH, Podgorica, VKBI, Sarajevo, 2003.

27. *PRESUDA Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, 26. februar 2007. godine, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008.
28. Sells A., Michael, *Iznevjereni most*, ITD 7, Sarajevo, 2002.
29. Soll. Drothe, *Kristo-fašizam*, Značenja, br. 16, Doboj, 1988.
30. Softić, Sakib, *Pravna priroda rata u Bosni i Hercegovini*, VKBI, Sarajevo, 2000.
31. Veselica, Marko, *Temeljni izvori i akteri genocida na prostoru Hrvatske, Bosne i Hercegovine i ex-Jugoslavije*, u *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1997.
32. Zülch, Tilman, „*Etničko čišćenje*“ genocid za „*Veliku Srbiju*“, VKBI, Sarajevo, 1996.
33. Zgodić, Esad, *Ideologija nacionalnog mesijanstva*, VKBI, Sarajevo, 1999.
34. Žiga, Jusuf, *Bosanska krvava zbilja*, VKBI, Sarajevo 1997.
35. Žunec, Ozren, *Rat i društvo, Ogledi iz sociologije vojske i rata*, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1998.

Dr. Izet Šabotić, doc.

Arhiv Tuzlanskog kantona-Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

“NAČARTANIJE” TEMELJNI PROJEKAT ISELJAVANJA MUSLIMANA IZ KNEŽEVINE SRBIJE

Sažetak:

U radu se govori o protjerivanju muslimanskog stanovništva iz Kneževine Srbije tokom XIX stoljeća, sa posebnim osvrtom na utjecaj “Načartanija” na taj proces.

Proces projerivanja muslimana je intenziviran priznavanjem Kneževine Srbije od strane Osmanskog carstva i insistiranjem kneza Miloša Obrenvića da se taj prostor očisti od muslimana. U prvoj fazi progona (1830-1834.), Miloš Obrenović je igrao glavnu ulogu, tada je protjerano seosko muslimansko stanovnitvo, koje se naselilo najvećim dijelom na području Zvorničkog sandžaka.

U drugoj fazi (1862-1868.) važnu ulogu u progonu muslimanskog stanovništva iz Kneževine Srbije imao je dokument Ilije Garašanina “Načartanije”. To je dokument koji se smatra temeljem i najsnažnijom idejom u projektu stvaranja Velike Srbije. Pod utjecajem Garašanina i “Načartanija”, Mihailo Obrenović je okončao proces protjerivanja muslimana. Oni su naselili uglavnom na području Zvorničkog sandžaka, gdje su izgrađena nova muhadžerska naselja. Na taj način, Kneževina Srbija je izvršila etničko čišćenje, što je bio sastavni dio projekta stvaranja Velike Srbije, čiji su temelji zacrtani u Načartaniju.

Ključne riječi:

protjerivanje, Osmansko carstvo, Kneževina Srbija, muslimani, Bosanski ejalet, Zvornički sandžak, “Načartanije”, Ilija Garašanić, Miloš Obrenović.

Uvodne napomene

Progoni i stalna protjerivanja muslimana iz Smederevskog sandžaka u Bosanski ejalet i obratno počela su s kraja XVII i trajala kroz cijelo XVIII stoljeće. U velikoj mjeri, tome su doprinijeli stalni ratovi vođeni na ovim prostorima između Osmanskog carstva s jedne i Austrije i Rusije s druge strane. Ovdje se prije svega misli na veliki Bečki rat (1683-1699.), mletačko-austrijsko-osmanski rat (1714-1718.), austrijsko-osmanski rat (1736-1738.), te Dubički rat (1788-1791.), kao i niz drugih sukoba iz navedenog perioda. Navedeni sukobi pokrenuli su velike seobe stanovništva na ovim prostorima. Posebno je bilo izraženo protjerivanje muslimanskog življa sa prostora koje je Osmansko carstvo izgubilo u navedenim ratovima. Na taj način, u Bosanski ejalet doselili su muslimani sa šireg prostora Ugarske, Slavonije, Like, Dalmacije, te sa dijela prostora Rumelijskog ejaleta.

Procesi protjerivanja muslimanskog stanovništva posebno je intenziviran u XIX stoljeću. Naime, jedno od važnih, ili bolje rečeno ključnih pitanja XIX stoljeća u odnosima pravoslavnog stanovništva iz Smederevskog sandžaka, a od 1833. godine Kneževine Srbije i Bosanskog ejaleta, odnosile su se na protjerivanje muslimanskog stanovništva i stvaranje etnički čiste “srpske države”. Posredni razlozi protjerivanja muslimana imali su u osnovi socio-ekonomske efekte, koji su se ogledali kroz ekonomsku dobit, preko nepokretne imovine i imanja, koja su ostajala iza muslimana. Mitovi, koji su postali politički otrov i postali bitniji od historijskih činjenica, isticali su vjekovnu borbu protiv “Turaka”, kao i konstantu da su sve nevolje djelo muslimana i Osmanskog carstva. Od muslimana je propaganda stvorila omrznete “Turke”, neprijatelje i od njih je tražen danak za višestoljetnju osmansku dominaciju. U mitologiji i tradiciji se borba protiv raznorodnih “Turaka” svodila *de facto* na borbu protiv islama. Na toj osnovi su odgajane brojne generacije.¹

Na području Smederevskog sandžaka, početkom XIX stoljeća, ako se izuzmu osmanski vojni garnizoni, svi muslimani bili su južnoslovenskog etničkog porijekla. Ranijim migracijama stanovništva u XVII i XVIII stoljeću, znatan broj muslimanskog stanovništva iz Semberije i Hercegovine odselio je u Šabac, Užice, Loznicu i druga mjesta u Smederevskom sandžaku. To će imati utjecaja na dalja ukupna politička zbivanja i kretanja na ovom prostoru.

¹ Safet Bandžvić, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo 2006., 16. (dalje: S. Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka*).

Prilike u Bosanskom ejaletu i Smederevskom sandžaku u prvim decenijama XIX stoljeća i iseljavanje muslimanskog stanovništva

Muslimansko stanovništvo je od početka XIX stoljeća bilo izloženo jačem pritisku, te je osjećalo stalnu nesigurnost na prostoru Smederevskog sandžaka. Iseljavanj muslimana iz Smederevskog sandžaka započelo je sa početkom srpske pobune 1804. godine. Kada se ustanak proširio i zahvatio nahije prema Bosanskom ejaletu, uključujući šabačku i valjevsku, ustanici su zapalili ove dvije varoši u kojima su većinu žitelja činili muslimani.² Iseljavanje muslimana započelo je 1804. i 1805. godine, a iseljavanjem su bili obuhvaćeni: Beograd, Smederevo, Šabac, Karanovac i Požarevac. Borbe sa srpskim ustanicima su vođene sve do 1813. godine. Izbjegli muslimani u vrijeme ustanka, posebno oni koji su se smjestili na području Bosanskog ejaleta, vratili su se i ponovo naselili u gradovima u kojima su ranije živjeli, najviše u utvrđene gradove na Dunavu, te Valjevu, Užicu, Smederevu i Kladovu. Tada se vratilo i naselilo 9.000 do 10.000 izbjeglica.³

Kada je 1815. godine stekao kneževsku titulu, Miloš Obrenović je Osmanlijama kao poseban zahtjev postavio pitanje iseljavanja muslimana sa prostora Smederevskog sandžaka.⁴ Osmansko carstvo je u početku te zahtjeve odlučno odbijalo, međutim uz konstantnu podršku tada snažne Rusije, te podmićivanje osmanskih zvaničnika od strane knjaza Miloša Obrenovića ovo pitanje je postajalo sve aktualnije. Knez Miloš Obrenović je smatrao sve muslimane u Smederevskom sandžaku “Turcima”, koje treba očistiti sa ovih prostora. Stoga se zdušno zalagao da se u svim dokumentima koji su se odnosili na rješavanje “srpskog pitanja” definiše njihovo protjerivanje.⁵ Miloš Obrenović je nastojao što prije iseliti sve muslimane iz Smederevskog sandžaka. Tako je još 1830. godine u varoši Smederevo započeo sa rušenjem muslimanskih kuća,

² Mehmedalija Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka (VII-XX vijek)*, Sarajevo 2001, 443. (dalje: M. Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka*). 443.

³ M. Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka*, 445.

⁴ Jusuf Mulić, *Velika Srbija, Muslimani i Bosna, od početka Prvog srpskog ustanka 1804. do početka Drugog svjetskog rata 1941. godine*, Sarajevo 2006., 307. (dalje: J. Mulić, *Velika Srbija*).

⁵ Čerim Rastoder, *Odnos Kneževine Srbije prema Bosanskom ejaletu 1833.-1860. godine* (magistarski rad odbranjen na Fakultetu humanističkih znanosti u Mostaru 2010. godine) 79., (dalje Č. Rastoder, *Odnos Kneževine Srbije*). Ahmed Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo 1996, 260. (A. Aličić, *Pokret za autonomiju*).

bezistana i hanova, te bio uporan u nastojanju da se u Smederevskom sandžaku ne dopusti naseljavanje “Bošnjaka i Arnauta.”⁶

Pitanje iseljavanja muslimana iz Smederevskog sandžaka, tretirano je hatišerifima iz 1830. i 1833. godine. Po odredbama ovih hatišerifa muslimanskom stanovništvu je dat rok od pet godina za iseljenje iz kneževine Srbije. Međutim, Miloš Obrenović je mimo odredaba Hatišerifa iz 1833. godine uveliko radio na protjerivanju muslimana. To se smatra glavnim razlogom suspendiranja Hatišerifa iz 1830. godine od strane Uzvišene Porte.

Naime, Hatišerif od 11. septembra 1830. godine, kojeg je izdao sultan Mahmud II⁷ Srbima, podrazumijevao je ukidanje Smederevskog sandžaka i uspostavu autonomne Kneževine Srbije, na čelu sa knezom Milošem Obrenovićem koji je promoviran u baškneza. Njime je Srbija trebala dobiti status vazalne-zavisne države Osmanskog carstva. Svo muslimansko stanovništvo nakon jedne godine (i pravične prodaje njihove imovine) imalo se iseliti sa prostora Kneževine Srbije. Ovim Hatišerifom nisu bile određene granice kneževine Srbije, već je bilo predviđeno da to učine osmansko - ruski komesari. Nakon dugih diplomatskih pregovora, buna i podmićivanja od strane kneza Miloša, sultan Mahmud II je konačno Hatišerifom iz novembra 1833. godine priznao autonomiju Kneževine Srbije. Na taj način, granica između Bosanskog ejaleta i Kneževine Srbije postala je rijeka Drina, kao historijska međa. Međutim, od toga vremena srpska velikodržavna nacionalna ideologija je težila teritorijalnom ekspanzionizmu uopće, a posebno prema Bosanskom ejaletu. Pritisak na muslimansko stanovništvo bio je sve izraženiji, a time i položaj muslimana sve teži. Iz tih razloga, Porta je zajedno sa ruskim poslanikom 28. maja 1833. godine donijela Odluku, da se muslimanima, koji žive po selima osigura šest mjeseci vremena za njihovo iseljenje, a da se onima koji žive po gradovima omogući i dalji opstanak.⁸ Pod pritiskom ruskog cara Nikole I⁹, ruski i osmanski poslanici sačinili su prijedlog Rješenja 17.9.1833. godine da muslimani koje su živjeli u Beogradu, tu i ostanu, a da muslimani iz

⁶ Safet Bandžović, *Muslimansko stanovništvo Beogradskog pašaluka u doba Karađorđa i Miloša Obrenovića, Takvim za 2001. (1421/22 H. G.)*, Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2000, 85. (dalje: S. Bandžović. *Muslimansko stanovništvo*).

⁷ Sultan Mahmud II bio je na čelu Osmanskog carstva od 1808. do 1839. godine.

⁸ Ć. Rastoder, *Odnos Kneževine Srbije*. 81.

⁹ Ruski car Nikola I bio je vladar Rusije od 1825. do 1855. godine, imao je ogromni uticaj na prilike u Evropi, a jedno od prioriternih pitanja za cara Nikolu I bilo je „Istočno pitanje“.

Sokola (13 sela sa preko 300 porodica) odmah ise le po mogućnosti još te godine.¹⁰ Iseljavanje muslimana iz Smederevskog sandžaka u ovom periodu bilo je veoma intenzivno i dobro isplanirano, zašto su korištene brojne mjere prisile. Politički program za iseljenje muslimana davao je upravo Miloš Obrenović, kao i uputstva kojih se moralo striktno pridržavati prilikom iseljenja. Najprije je trebalo samo opomenuti sve one koji treba da se ise le i tom prilikom staviti im do znanja da je rok za njihovo iseljenje prošao, naređujući da “svakog Turčina koji bi se protivio iseljenju svežu i natovarega zajedno sa pokretnim imetkom njegovim na kola i konja, pa ga prevezu preko Drine”.¹¹

Jedno od najvažnijih pitanja XIX stoljeća u odnosima Srba iz Smederevskog sandžaka, tj. od 1833. godine Kneževine Srbije i Bosanskog ejaleta, odnosile su se na iseljavanje bolje reći “istrebljenje” muslimana i stvaranja etničke čiste “srpske države”. Na području Smederevskog sandžaka, početkom XIX stoljeća, ako se izuzmu osmanski vojni garnizoni, svi ostali muslimani bili su južnoslovenskog etničkog porijekla. Migracijom stanovništva u XVII I XVIII stoljeću veliki broj Bošnjaka iz Semberije i Hercegovine odselio je u Šabac, odnosno Užice. Užice su u prvoj polovini XIX stoljeća bili šehar grad sa 3.500 muslimanskih i 600 srpskih kuća.¹²

Još 1815. godine, čim je stekao kneževsku titulu, Miloš Obrenović je Osmanlijama kao poseban zahtijev postavljao iseljenje muslimana iz Smederevskog sandžaka. Uzvišena Porta je u početku te zahtijeve odbijala, međutim uz snažnu podršku i pritisak Rusije, te podmićivanje osmanskih zvaničnika od strane kneza Miloša ovo pitanje je postajalo sve aktualnije. Knez Miloš Obrenović je smatrao sve muslimane na ovom prostoru “Turcima”, koje treba očistiti iz srpske države. Stoga se zdušno zalagao da se u svim dokumentima koji su se odnosili na rješavanje “srpskog pitanja” definiše njihovo iseljavanje. Tako je bilo i u Hatišerifu iz 1833. godine. Po odlukama ovog hatišerifa muslimanskom stanovništvu je dat duži vremenski rok za iseljavanje (pet godina) u odnosu na Hatišerif iz 1830. godine. Međutim, Miloš Obrenović je mimo odredaba Hatišerifa uveliko radio na planskom protjerivanju muslimanskog stanovništva. To

¹⁰ Ć. Rastoder, *Odnos Kneževine Srbije*. 78, Mihailo Gavrilović, *Iz nove srpske istorije*, Beograd 1926, 174.

¹¹ Safet Bandžović, Iseljavanje muslimana iz Užica i Sokolske nahije u Bosanski ejalet (1804-1862.), *Stav, časopis za društvena pitanja, kulturu i umjetnost*, godina II, br. 4/5, Tuzla 2003., 45. (dalje. S. Bandžović, *Iseljavanje muslimana iz Užica*).

¹² Gojko Škoro, *Užički zbornik*, br. 12, Užice 1983, 115.

se samatra i glavnim razlogom suspendiranja Hatišerifa iz 1830. godine od strane Uzvišene Porte.

Knez Miloševa politika protjerivanja Bošnjaka najbolje se može pratiti kroz njegovu korespondenciju sa beogradskim muhafizima Husein pašom i Vedžihi pašom. Takvom politikom i silom muslimani su u kontinuitetu protjerivani iz Kneževine Srbije. Protjerivanje je u ovom periodu posebno bilo izraženo sa prostora Lešnice, Loznice, Lipice i ostalih mjesta pored Drine. Protjerivanje sa područja Jadra i Rađevine započelo je znatno ranije, a okončano je 1834. godine. Podaci ukazuju da je u ove dvije nahije živjelo oko 3.000 muslimana.¹³ Ako se dodaju ovome i ostala mjesta Podrinja, gdje je do 1834. godine živjela trećina muslimana, onda se broj protjeranih sa ovih prostora kretao oko 8.000.¹⁴ Prema nekim podacima 1833. godine pored Drine bilo je oko 23.000 muslimana i činili su većinsko stanovništvo u 34 veća i 55 manjih sela.¹⁵

Proces protjerivanja muslimana odvijao se sistematski, našto ukazuju brojne činjenice o djelovanju prvih ljudi iz vrha Kneževine Srbije. Odmah po objavljivanju Hatišerifa iz 1833. godine, po muslimanskim selima Kneževine Srbije odaslati su knez Miloševi izaslanici kako bi sa sadržajem Hatišerifa upoznali Bošnjake, objašnjavajući im da do kraja 1834. godine moraju napustiti Kneževinu Srbiju. Prema dostupnim podacima do kraja 1834. godine iz 28 sela jadranske i rađevinske nahije iselilo je 204 domaćinstva koja su se nastanila na području Zvorničkog sandžaka: u Bijeljini, Brčkom, Gračanici, Kladanju, Vlasenici, Zvorniku i selo Modriču. Najveći zaštitu protjeranim muslimanima iz Kneževine Srbije pružili su posavski muteselimi, među kojima se posebno isticao bijeljinski muteselim Ali-paša Fidahić.¹⁶

Knez Miloševa politika iseljavanja muslimanskog stanovništva, rezultirala je da su u periodu 1830-1834. iz Kneževine Srbije iselili najveći broj muslimana. Samo oni koji su se proglasili Romima (Ciganima), mogli su ostati na svojim

¹³ Č. Rastoder, *Odnos Kneževine Srbije*. 83., DAR SB, fond. KK, XXXII, dok. br. 459. Konstantin Stojanović knezu Milošu od 27. jula 1834. (Sredinom jula 1834. godine u Sokolu je došlo do otvorenih sukoba oko iseljavanja muslimana, praćenih pucnjavom između Miloševih pristalica i muslimana, Vedžihi – paša je poslao dopis knezu Milošu u kojem ga je upozorio na rok od pet godina. Međutim, knez Miloš u namjeri da se iseljavanje odmah sprovede beogradskom veziru uputio peškeš, našto je vezir knez Miloša blagodario).

¹⁴ Radoš Ljušić, *Kneževina Srbija (1830.-1839.)*, Beograd 1986., 314-315. (dalje: R. Ljušić, *Kneževina Srbija*).

¹⁵ S. Bandžović, *Iseljavanje muslimana iz Užica*, 54.

¹⁶ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827-1849.*, Banjaluka 1988, 238. (dalje: G. Šljivo, *BiH 1827-1849.*).

imanjima. Nakon što je uspješno završio prvu fazu “čišćenja” Kneževine Srbije od muslimana, knez Miloš Obrenović nije bio u potpunosti zadovoljan onim što je postigao na planu protjerivanja muslimanskog stanovništva do 1834. godine. Naime, iako je 1834. godina bila utvrđena kao godina konačnog iseljenja muslimana iz sela, ipak je i nakon ovog roka bilo još oko 20 sela iz Sokolske nahije iz kojih se muslimani nisu iselili.¹⁷ Njegove težnje bile su da obnovi staro Srpsko carstvo, što je podrazumijevalo da u jednu državu objedini tri oblasti: Srbiju, Bosnu i Hercegovinu. On do kraja svoje vladavine nije odustao od ideje da u slučaju raspada Osmanskog carstva može računati na ujedinjenje Bosne i Srbije.

U period od 1830. do 1834. godine, iz Kneževine Srbije sa seoskog područja iseljen je najveći broj muslimanskog stanovništva. Nakon što je završio prvu fazu protjerivanja muslimana iz Kneževine Srbije, Miloš Obrenović se povukao sa kneževskog položaja. Za vrijeme kneza Aleksandra Karađorđevića i “Ustavobranitelja” (1842-1858.), došlo je do relativnog zatišja, kada je riječ o iseljavanju muslimana sa ovog područja.

“Načartanije” – Program spoljašnje i nacionalne politike Srbije i uticaj na protjerivanje muslimanskog stanovništva iz Kneževine Srbije

Knez Miloševa vladavina je zamijenjena vladavinom “Ustavobranitelja”. Od 1839. do 1842. godine na vlasti u Kneževini Srbiji se nalazio knez Mihailo, a od 1842. do 1858. godine na vlasti je bio Aleksandar Karađorđević. U tom periodu, glavnu riječ vodili su “Ustavobranitelji”, koji su donijeli “Građanski zakonik” 1844. godine. Politika koju su vodili “Ustavobranitelji” prema Bosanskom ejaletu razlikovala se od politike Miloša Obrenovića. Oni su u svojim projekcijama Bosnu vidjeli kao sastavni dio kneževine ili “Velike Srbije”, za razliku od politike Miloša Obrenovića, koja se zasnivala na protjerivanju muslimana i stvaranju etničke čiste Srbije.¹⁸

Evidentno je da je i u ovom periodu XIX stoljeća postojala težnja srpske politike za protjerivanjem muslimana sa proctora Kneževine Srbije. Ta nastojanja su bila smišljena i organizirana i samo se čekao pogodan trenutak za realizaciju istih. Stoga će u ovom vremenu biti konstantan pritisak na muslimansko stanovništva, kako bi se isto primoralo na iseljavanje. Prema pisanju Ivana Frane

¹⁷ S. Bandžović, *Iseljavanje muslimana iz Užica*, 47.

¹⁸ Ć. Rastoder, *Odnos Kneževine Srbije*. 109.

Jukića 1847. godine od 849.286 stanovnika u Kneževini Srbiji ima 15.161 “Turčin”, te da su smješteni u Beogradu, Adakali, Kladovu, Užicu, Smederevu, Šapcu, Sokolu gradovima, gdje postoje osmanske posade, zatim u Kozli ili Kalkanu, Petercu, Bučiji, Peći, Postinju Donjem, Postinju Gornjem, Alugi, Sakaru i Malom Zvorniku. U svim navedenim mjestima oni su imali 2.649 kuća.¹⁹

Zasigurno da nije poznat dokument iz XIX stoljeća koji je pobudio toliku pažnju i polemiku šire javnosti (historičara, političara, diplomata i drugih), kao što je “Načartanije” Ilije Garašanina. Ovaj dokument je pokušao definisati brojna pitanja vezana za dalju sudbinu Srba. Među njima svakako je značajno pitanje prilika u Bosanskom ejaletu, a posebno pitanje koje se odnosilo na protjeravanje muslimanskog stanovništva iz Kneževine Srbije. Srbijanski političar, državnik i utemeljitelj ideje “Velike Srbije” Ilija Garašanin je rođen 16. januara 1816. godine u mjestu Garaši kod Kragujevca. Njegovo pravo ime je Ilija Savić, prezime Garašanin uzeo je po mjestu rođenja. Ilija Garašanin je svoju karijeru započeo 1837. godine kao carinik u Višnjici i Beogradu. Kada je knez Miloš oktobra 1837. godine osnovao “Kraljevski sovjet” Ilija Garašanin je imenovan kao sedmi član. Iste godine po nalogu kneza Miloša Garašanin je postavljen za upravnika Vojnog štaba, a kada je 1839. godine osnovano “Vojno odjeljenje” pri Ministarstvu unutrašnjih poslova, na njegovo čelo je došao Ilija Garašanin. Međutim, on se nije slagao sa knez Miloševom politikom, pa je 1839. godine stao na stranu “Ustavobranitelja”.²⁰

Znajući za njegove sposobnosti, odmah nakon Vučićeve pobune 1842. godine, novoimenovani knez Aleksandar Karađorđević je Iliju Garašanina imenovao svojim savjetnikom, a istovremeno do 1843. godine on je obnašao dužnost Pomoćnika ministra unutrašnjih poslova, da bi se od tada, pa sve do 1852. godine nalazio na čelu ovog ministarstva. Tada je on bio najvažnija ličnost i stub “Ustavobranitelja” koji je radio na suzbijanju prevrata Obrenovića, pomirenju među članovima “Ustavobranitelja”, te jačanju unutrašnje i vanjske politike kneževine Srbije.²¹

U to vrijeme Garašanin je razvio intenzivne veze sa poljskom emigracijom, a posebno sa emigriranim knezom Adamom Čartorskim. Od početka tridesetih godina XIX stoljeća, politika Čartorskog bila je usmjerena prije svega prema Osmanskom carstvu. Njega je posebno interesirala situacija u kneževini Srbiji,

¹⁹ Ivan Frano Jukić, *Putopisi i istorisko-etnografski radovi*, Sarajevo 1953., 204-207.

²⁰ Č. Rastoder, *Odnos Kneževine Srbije.*, 110, DARSB, fond: *Ilija Garašanin*, 12. 17,

²¹ Č. Rastoder, *Odnos Kneževine Srbije.*, 113. Dragoslav Stranjaković, *Politička propaganda Srbije u jugoslovenskim pokrajinama 1844-1856*, Beograd 1936, 54-63. (dalje. D. Stranjaković, n.dj.)

Bosanskom ejaletu i južnim krajevima Austrije. Četrdesetih godina XIX stoljeća on je uspostavio čvrste veze sa “Ustavobraniteljima”, odnosno njihovim prvacima Vučićem, Petronijevićem i Garašaniom.²² Krug oko Čartoriskog je predlagao da “autonomna Kneževina Srbija” svoju vanjsku politiku usmjeri na pridobijanju južnoslovenskih naroda. Isto tako, Čartoriski je savjetovao ustavobraniteljskim prvacima “da je preuranjeno tražiti izdvajanje Kneževine Srbije iz Osmanskog carstva”²³ Na tom planu, ljudi iz okruženja kneza Čartoriskog su pokušavali ubijediti Garašanina da prihvati “slavensku politiku”, po kojoj “Kneževini Srbiji prijeti najveća opasnost od Austrije,” te da je neophodno da Kneževina Srbija prioritetno podrži “stav Slavena u Austriji”, posebno “iliraca” u odnosu na Mađare. Na ovom planu posebno se isticao Čeh František Zah, koji je 1843. godine došao u Kneževinu Srbiju, pri čemu je uspostavio dobre odnose sa Ilijom Garašaniom.²⁴ Nakon nekoliko razgovora bilo je izraženo njegovo neslaganje s Garašaniom, što je rezultiralo da uz saglasnost sa Čartoriskim Zah sačini “Plan slavenske politike Srbije”, koji je uručen Garašaninu 31. maja 1844. godine.²⁵ Uporedo s tim, Garašanin je radio svoj “Program spoljašne i nacionalne politike Srbije”, kojeg je na kraju 1844. godine završio i predao knezu Aleksandru Karađorđeviću.²⁶

Značajan broj historičara, Zahov “Plan slavenske politike Srbije”, smatra jugoslovenskim programom, dok je Garašaninovo “Načartanije” odredilo granice “Velike Srbije” i ocijenjeno je kao “velikosrpski program”.²⁷ Treba napomenuti da originalni dokument “Načartanija” nije sačuvan, što je ostavilo prostora za njegovu različitu interpretaciju i sumnju u autentičnost. Dva prijevoda “Načertanija” nalaze

²² Vaclav Začek, *Bosna u tajnim političkim izvještajima Františka Zaha iz Beograda (1843-1848)*, Garada, Sarajevo 1976., 13. „Ustavobranitelji“ su na taj način nastojali zadobiti francusku i englesku naklonost za promjene koje su se zbile u Kneževini Srbiji, a posebno da spriječe protjerivanje Vučića i Petronijevića, na čemu je po nalogu Rusije insistirala Uzvišena Porta. Međutim, svi naponi u tom pravcu bili su uzaludni, njih dvojica su morali napustiti Kneževinu Srbiju.

²³ Č. Rastoder, *Odnos Kneževine Srbije.*, 112.

²⁴ Radoš Ljušić, *Knjiga o Načartaniju, Nacionalni i državni program Kneževine Srbije (1844.)*, Beograd 1993, 68-71. (dalje: R. Ljušić, *Knjiga o Načartaniju*).

²⁵ Č. Rastoder, *Odnos Kneževine Srbije*, 118., R. Ljušić, *Knjiga o Načartaniju*, 70. Ljušić navodi da u Zahovom „Planu“ ima nekoliko podvlačenja, za koje se ne može utvrditi čija su, ali se da pretpostaviti da ih je „izvela“ ruka Ilije Garašanina.

²⁶ Tekst „Načartanija“, pruzet je na osnovu prepisa Milenka Vukićevića i Dragoslava Stanojkovića, koji se nalazi u Narodnoj biblioteci Srbije u Beogradu (NB SuB), Rukopis 343/III-2 i Rukopis 163. Primjerak navedenog rukopisa dobio sam od mr. Čerima Rastodera.

²⁷ N. Stančić, Problem „Načartanija“ Ilije Garašanina u našoj historiografiji, *Historijski zbornik*, Zagreb 1996, 179-196.

se u Narodnoj biblioteci u Beogradu, a postoji i treći koji se čuva u Petrovgradu, te još dva u arhivima u Beču i Budimpešti.²⁸

Radoš Lušić, tvrdi da je osnovna i temeljna stvar “Načartanija”, ta što je on istim odredio granice “Velike Srbije”, računajući da se to može ostvariti u tri etape: 1) Sjedinjenje Srba u Osmanskom carstvu, Crnoj Gori i Srbiji, 2) Oslobođanjem Bugara i stvaranju srpsko-bugarske države i 3) Oslobođanju Srba i južnih Slavena u Austriji i obrazovanjem zajedničke države – “velike Jugoslavije”.²⁹ “Načartanije” je bilo predmetom raznovrsnih analiza koje su se kretale od toga da je isto zagovaralo “jugoslovenstvo”, te do toga da je zagovaralo “velikosrpstvo”. Jeremija Mitrović je tvrdio da je Garašaninu isključivo pred očima bila samo “Velika Srbija”.³⁰ Bilo je onih koji su pisali o Garašaninu kao Jugoslovenu i tvorcu plana o formiranju jugoslovenske države.³¹ Zanimljivo mišljenje o “Načartaniju” daje srpski historičar Vladimir Ćorović, koji ističe da je to prilagođeni plan Čartorskog i Zaha, koje je Garašanin prilagodio “srpskoj politici”.³² I hrvatski historičari su se bavili pitanjem analize “Načartanija”. Najopsežniju analizu je dao Petar Šimonić koji je u dobroj mjeri opovrgao mišljenja Ferde Šišića, Dragoslava Stranjakovića, dr. Ive Pilara, ali i drugih, te analizom posljednjeg odjeljka “Načartanija” zaključio da se upravo po pitanju Bosanskog ejaleta radilo o “velikosrpskom” i “velikohrvatskom” sukobu. Ovu analizu su kasnije uglavnom prihvatili i drugi savremeni hrvatski historičari.³³ Važno razmišljanje o Garašaninu i “Načartaniju” daje Vasa Čubrilović koji ističe da je Garašanin glavnu ekspanziju usmjerio prema Bosanskom ejaletu i da je “Garašanin otac građanske državne koncepcije u Srbiji”. Osnovna zamjerka Čubrilovića je što se Garašanin zalagao za ujedinjenje, a ne za “proširenje Srbije”, te da se u tome kriju glavne velikosrpske koncepcije, a Garašanin je predstavljen kao njihov utemeljitelj.³⁴

O “Načartaniju” su pisali i neki bosanskohercegovački historičari. Ocjena akademika Envera Redžića utemeljena je na Čubrilovićevim naučnim stavovima, dok se prof. Galib Šljivo, po pitanju “Načartanija” pozvao na Stranjakovićeve

²⁸ Ć. Rastoder, *Odnos Kneževine Srbije*, 119, R. Ljušić, *Knjiga o Načartaniju*, 11-12. Po svemu sudeći, ovaj prepis u Beču je tokom 1883. godine dostavio austrougarski konzul u Beogradu Kevenhiller. Međutim, kod ovog prepisa zbunjuje činjenica da nema uvodni dio.

²⁹ R. Ljušić, *Knjiga o Načartaniju*, 22.

³⁰ R. Ljušić, *Knjiga o Načartaniju*, 21.

³¹ Feder Nikolić, *Jugoslovenska misao Ilije Garašanina*, *Jugosloven*, Beograd, 1932, 102.

³² Ć. Rastoder, *Odnos Kneževine Srbije*, 120, Vladimir Ćorović, *Istorija Srba*, Beograd 2009, 582-583.

³³ R. Ljušić, *Knjiga o Načartaniju*, 24.

³⁴ Ć. Rastoder, *Odnos Kneževine Srbije*, 121, R. Ljušić, *Knjiga o Načartaniju*, 29-30.

stavove.³⁵ Jedan broj bosanskohercegovačkih naučnika različitog profila “Načartanije” smatra temeljnim dokumentom velikosrpske zamisli.³⁶

U kojoj mjeri su planovi Kneževine Srbije bili “jugoslovenski” ili “velikosrpski” pokušaćemo dati odgovor kraćom analizom Garašaninovog “Načartanija”. Po *Programu spoljne i nacionalne politike Srbije* na kraju 1844. godine, Kneževina Srbija je težila iskoristiti “dviženje i talasanje među Slavenima” za stvaranje jedne države na Balkanu.³⁷ To je podrazumijevalo “da se ona ne ograničava na sadašnje njene granice, no da teži da sebi priljubi sve narode srpske koji je okružuju”.³⁸ U planovima podjele Osmanskog carstva, Garašanin je bio svjestan da bi određeni njegovi djelovi neminovno pripali Austriji i Rusiji. Naglašavao je da je neophodno za ovu propaganda naći “oštroumne” i “vjerne” agente naročito u Bosanskom ejaletu, Crnoj Gori i Sjevernoj Albaniji.³⁹ Garašanin je u pogledu Bosanskog ejaleta u “Načartaniju” imao stav “da ukoliko Bošnjaci (on pod terminom Bošnjaci podrazumijeva sve žitelje ove provincije) nebi prihvatili te ideje onda je neophodno da pravoslavni podanici Bosanskog ejaleta, osnuju svoja mala kneževstva pod osobitom vladajućih familija, te ih potom priključiti Kneževini Srbiji”. Garašanin je bio isključiv po pitanju stvaranja bilo kakve autonomije mimo Kneževine Srbije. On je smatrao da na Bošnjake neće biti poteškoća da se na njih ostvari snažan uticaj Srba.⁴⁰

Prvi sa kojima se Garašanin po pitanju svog plana sporazumio bio je crnogorski vladika Petar II Petrović. U Hercegovini, Garašanin je održavao veze sa pravoslavnim mostarskim trgovcima. Kako bi ostvario svoje planove on je od 1846. godine zvanično otpočeo sa stvaranjem “svojih tajnih organizacija u Bosanskom ejaletu”.⁴¹ Svaki srpski agent je pokrivao po tri nahije, a zbog principa

³⁵ Galib Šljivo, *Omer Lutvi – paša*, 62. Profesor Šljivo smatra da je osnovna Garašinova zamisao bila „da se stvori jedna velika, jaka i nezavisna država, koja će Evropi davati najbolju garanciju za mir na Balkanu, i koja će se sa uspjehom moći oduprijeti ruskom i austrijskom prodiranju na Balkan“.

³⁶ Jusuf Mulić, *Velika Srbija*, 340.

³⁷ Riječ je o pasusu preuzetom iz teksta Načartanija kojeg autor rada posjeduje.

³⁸ Narodna biblioteka Srbije u Beogradu (dalje: NbSuB), *Program nacionalne i spoljne politike Srbije na koncu 1844. godine* (dalje: *Program spoljašnje i nacionalne politike Srbije*), *Rukopis 343/III-2 i Rukopis 163*. Tekst „Načartanija“, preuzet na osnovu prepisa Milenka Vukićevića i Dragoslava Stranjakovića.

³⁹ NbSuB, *Program spoljašnje i nacionalne politike Srbije*.

⁴⁰ Č. Rastoder, *Odnos Kneževine Srbije.*, 121.

⁴¹ Dragoslav Stranjaković, *Srbija pijemont južnih Slovena 1842.-1853.*, Beograd, 1932, 12.

tajnosti, agenti se međusobno nisu poznavali, a svoje izvještaje dostavljali su na osnovu instrukcija⁴².

Nema sumnje da je Ilija Garašanin 1844. godine u “Načartaniju” u *Programu spoljašnje i nacionalne politike Srbije*, odnosno Programu stvaranja velike Srbije, osim što je stvorio dokument kao osnovu za “Veliku Srbiju”, iznio i nekoliko važnih historijskih činjenica. Prvo, nepobitno je pokazao da se narod u Bosanskom ejaletu sve tri vjere (islamska, pravoslavna i katolička) zvao Bošnjacima. U tom periodu u Bosanskom ejaletu nije postojalo Srba, niti Hrvata, već su to bili pravoslavci i katolici. Kako bi se promijenilo to stanje velikosrpski krugovi iz samog političkog vrha u Kneževini Srbiji upućili teologa Teofila Petranovića.⁴³ On je u Sarajevu 1862. i 1863. godine osnovao Društvo za širenje srpskog imena u Bosanskom ejaletu.⁴⁴

Realizacija odredaba Garašaninovog “Načartanija” doći će do izražaja ponovnim povratkom kneza Miloša na vlast 1858. godine. On će još intenzivnije raditi na pokretanju iseljavanja muslimana i veoma brzo aktualizirati ovo pitanje. To će biti posebno aktualno za vrijeme vladavine njegovog sina kneza Mihaila u vremenu od 1862. do 1867. godine. Tada je došlo do potpunog protjerivanja muslimanskog stanovništva iz Kneževine Srbije. Prema dostupnim podacima do 1862. godine iz Kneževine Srbije je iseljeno 5.590 Bošnjaka i 1.120 Cigana.⁴⁵ Treba istaći da je teško utvrditi tačan broj protjeranih muslimana iz Kneževine Srbije u Bosanski ejalet, jer se jedan broj istih iselio i u druge djelove Osmanskog carstva, a i dostupni historijski izvori nisu cjeloviti, pa je pretpostavka istraživača da se radi o većem broju od gore iskazanog.

Velikosrpska ideja oblikovana u odredbama Garašaninovog “Načartanija” dobila je na intenzitetu dolaskom kneza Mihaila na vlast (1860-1868.). Tada se reaktualiziralo ovo pitanje. On će upravo Iliju Garašanina imenovati za predsjednika Vlade i Ministra inostranih poslova (1861-1867.). Na taj način, Iliji

⁴² Ć. Rastoder, *Odnos Kneževine Srbije*, 123, V. Stojančević, *Južnoslovenski narodi u Osmanskom carstvu*, 191. Instrukcija agentima u Bosanskom ejaletu je između ostalog sadržavala slijedeće zadatke: prikupljanje podataka o stanju vojske, sastavljanje spiskova najvažnijih i najuticajnijih ljudi, te sagledavanje raspoloženja naroda prema Kneževini Srbiji.

⁴³ Vidjeti više: Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1861-1869.*, Orašje 2005, 417. (dalje: G. Šljivo, *BiH 1861-1869.*).

⁴⁴ Vladimir Stojančević, *Južnoslovenski narodi u Osmanskom carstvu od Jedrenskog mira 1829. do Pariskog kongresa 1856. godine*, Beograd 1971., 91.

⁴⁵ Šaban Hodžić, *Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862. godine*, *Ćlanci i građa za kulturnu historiju istočne Bosne*, Tuzla 1958, 141. (dalje: Š. Hodžić, *Migracije stanovništva*).

Garašaninu su u potpunosti bile odriježene ruke kako bi realizovao u “Načartaniju” zacrtane ciljeve, dopunjene *Godišnjim planovima*, po kojima se ima raditi. Kada je Kneževina Srbija zaključila da su stvoreni povoljni uslovi, ponovo su se pokrenule aktivnosti, sada preko Odbora srpsko-bosanskog na podizanju nove pobune. Pobuna je izbila 1862. godine, a vođa iste bio je opet Luka Vukalović. Pobuna je ubrzo završena sporazumom pobunjenika i Osmanlija, koji su im učinili brojne ustupke, posebno ti ustupci su bili na štetu Bosanskog ejaleta.⁴⁶

Svojom velikodržavnom politikom Knez Mihailo i Ilija Garašanić nastavili su projekat protjerivanja muslimanskog stanovništva iz Užica, Valjeva, Šapca, Sokola i drugih mjesta. U XIX stoljeću Užice je bilo šehar grad i poslije Beograda najveći grad u Srbiji, što potvrđuju brojni putopisci iz tog vremena.⁴⁷ Kao što smo i ranije kazali muslimani iz okolnih sela su se uglavnom iselili do 1934. godine. Napuštena muslimanska imanja, pravoslavno stanovništvo je prisvajalo “bez odobrenja starješine”, paljene su muslimanske kuće i ubijan jedan broj muslimana.⁴⁸ Preostali broj muslimana koji je ostao živjeti u gradovima bio je nesiguran za svoj opstanak na ovom prostoru.

Početak šesdesetih godina XIX stoljeća političke prilike u Kneževini Srbiji i odnosi između muslimana i pravoslavaca bili su veoma zategnuti. Te odnose će dodatno zaoštriti bombardovanje Beograda, što je Vlada Kneževine Srbije iskoristila, te je zahtijevala iseljenje preostalog dijela muslimanskog življa iz gradova u Srbiji. U ovaj problem umiješale su se tzv. Garantne sile koje su donijele odluku da sazovu konferenciju na kojoj će se raspravljati o problemima koji su nastali bombardovanjem Beograda. Uoči Konferencije francuska i ruska vlada napravile su sporazum o zajedničkom istupanju u korist Srbije. Konferencija je počela jula mjeseca 1862. godine u istambulskom predgrađu Kanlidži. Na njoj su Francuska i Rusija branile interes Srbije, a Engleska i Austrija su bile naklonjene osmanskim interesima. Pregovori su završili početkom septembra 1862. godine. Odluke konferencije su se odnosile na rušenje tvrđava Soko i Užice, te iseljenje

⁴⁶ H. Suljkić, *Iseljavanje muslimana iz Užica u Bosnu 1962. godine*, 161. *Sabrani tekstovi, knjiga II, Islamska baština u Bosni i Hercegovini i njenoj okolini*, Tuzla 2007, (dalje: H. Suljkić, *Iseljavanje muslimana iz Užica*). H. Suljkić, *Iseljavanje muslimana iz Užica u Bosnu*, 160.

⁴⁷ Engleski putopisac Andrej Aršibald Paton bio je u Užicu 1843. godine. Njega je obavijestio muteselim (sreski načelnik) da Užice ima 3.500 muslimanskih i 600 pravoslavnih kuća. (Gojko Škoro, *Užički zbornik*, br. 12/1983), 115., Hifzija Suljkić, *Iseljavanje muslimana iz Užica u Bosnu 1862. godine*, 161.

⁴⁸ H. Suljkić, *Iseljavanje muslimana iz Užica u Bosnu*, 161.

muslimanskog stanovništva iz Srbije.⁴⁹ Po okončanju Konferencijije u Kanlidži je potpisan protokol od 12 članova po kojem su se muslimani imali iseliti iz cijele Srbije, a da se tvrđave Soko i Užice razore, te da u Beogradu, Šapcu, Smederevu i Kladovu ostanu samo osmanske posade. Ovim sporazumom nisu bili obuhvaćeni muslimani Romi, koji su kasnije prešli na pravoslavlje.⁵⁰ Nakon Konferencije u Kanlidži započele su aktivnosti iseljavanja muslimana iz zapadne Srbije, izuzev iz Malog Zvornika i Sakara. Protjerivanje muslimana iz Užica vršeno je organizirano i pod kontrolom vlasti Kneževine Srbije. U istom je učestvovalo 484 lica. Bio je utvrđen pravac njihovog odlaska iz Užica preko Bajine Bašte, te dalje prema Bosni. U procesu protjerivanja Bošnjaka učestvovala je i „srpska narodna vojska“. Protjerivanje se odvijalo u tri grupe. Prva od 400 prognanika krenula je iz Užica 19. septembra 1862. godine, druga grupa je bila od 600 prognanika i treća je krenula 28. septembra 1862. godine. Rastanak muslimana sa Užicom i drugim gradovima bio je težak i bolan. No za njihovu patnju političko rukovodstvo Kneževine Srbije nije marilo, što potvrđuje izjava kneza Mihaila Obrenovića u skupštinskoj besedi od 17. avgusta 1864. godine, kada je izjavio: „muslimani koji su živjeli u Užicu i Sokolu su iseljeni, a gradovi užički i sokolski porušeni su“.⁵¹ Protjerani muslimani iz Kneževine Srbije naselili su se najvećim dijelom na područje Zvorničkog sandžaka, gdje su za te potrebe napravljena nova naselja pored Drine i Save.⁵² Tako izvori potvrđuju da su u osnivanju Bosanske Kostajnice učestvali isključivo muhadžeri iz Užica. Na prostoru Zvorničkog sandžaka prognanici iz Užica i drugih gradova u vremenu od 1862. do 1868. godine naselili su u slijedeća mjesta: Zvornik, Srebrenicu, Vlasenicu, Tuzlu, Kozluk, Janju, Bijeljину, Brčko, Gračanicu. Osim toga, za potrebe muhadžira izgrađena i nova naselja: Brezovo Polje, Gornja Azizija (Bosanski Šamac) i Donja Azizija.⁵³

⁴⁹ *Istorija srpskog naroda*, knj. V-1, izd. SKZ Beograd 1981, 295. H. Suljić, *Iseljavanje muslimana iz Užica u Bosnu*, 162.

⁵⁰ H. Suljić, *Iseljavanje muslimana iz Užica u Bosnu*, 162.

⁵¹ Stevan Ignjić, *Užička nahija*, 24.

⁵² H. Suljić, *Iseljavanje muslimana iz Užica u Bosnu*, 163.

⁵³ Š. Hodžić, *Migracije stanovništva*, 139. Prema spisku broja domova, te broja odraslih osoba i djece užičkih, beogradskih, sokolskih i šabačkih muhadžera koji je učinjen prema uzvišenoj carskoj naredbi: u kadiru D. Tuzla doselilo je ukupno 659 stanovnika, 411 odraslih i 248 djece, u kadiru G. Tuzla ukupno doseljeno 148 osoba, 110 odraslih i 38 djece, u brčanskom kadiru 364 osoba, 221 odraslih i 143 djece, zvorničkom kadiru: 729 osoba, 527 odraslih i 202 djece, gradačačkom kadiru, 193, 156 odraslih i 37 djece, u gračaničkom kadiru ukupno 188, odraslih 128 i djece 37, u srebreničkom kadiru 1.771, odraslih 1.121 i djece 650, u birčanskom kadiru, ukupno 96, 67 odraslih i 29 djece. Prema ovim podacima na području Zvorničkog sandžaka ukupno je doselilo 5.341 osoba, od čega 3.949 odraslih i 1.392 djece. Iza ovih muhadžera ostalo je u gradovima zapadne Srbije 1.086 kuća.

Zajedno sa muslimanima iz Užica i drugih gradova u Bosnu su stigle i desetine porodica Cigana,⁵⁴ a osim toga iz srbijanskih gradova su protjerani i čerkezi (plemena koja vode porijeklo sa Kavkaza). Iako je bila namjera da se ova skupina naseli u graničnim krajevima pored rijeke Save, na kraju se osmanska vlast odlučila da Čerkeze naseli u Novopazarskom sandžaku, kao sastavnom dijelu Bosanskog ejaleta (vilajeta).⁵⁵

Na osnovu podataka ruskog konzulata u Sarajevu, iz Kneževine Srbije je zaključno sa 1867/1868. godinom prešlo u Bosnu oko 30.000 muslimana.⁵⁶ Navedeni podatak, te posebno činjenica da je u Kneževini Srbiji, po popisu iz 1874. godine bilo svega 140 muslimanskih porodica, što govori o razmjerama i posljedicama iseljavanja muslimana. Malobrono muslimansko stanovništvo koje je ostalo, bilo je nastanjeno u Malom Zvorniku i Sakaru.⁵⁷

Protjerivanjem muslimana ostao je neriješen problem njihove imovine. Najveći dio nekretnina u Užicu i drugim gradovima iz kojih su protjerani muslimani bio je u njihovom vlasništvu. U ekonomskom smislu muslimani ovih mjesta bili su bogatiji od pravoslavaca. Sva bolja zemlja oko Užica bila je u rukama muslimana.⁵⁸ Na osnovu dostupnih podataka na prostoru gradova iz kojih su iseljeni muslimani ostalo je oko 1.700 kuća.⁵⁹ Njihovim progonom ostalo je otvoreno pitanje njihove imovine, koja je bila ogromna. Dio imovine odmah po protjerivanju muslimana zaposjeli su njihove komšije pravoslavci, a jedan manji broj imanja i druge imovine prodat je u bescijenje. Organi vlasti Kneževine Srbije

⁵⁴ S. Bandžović, *Iseljavanje muslimana iz Užica*, 53.

⁵⁵ Muhamed Hadžijahić, O manjinskim etničkim skupinama u Bosni i Hercegovini u 18. i 19. stoljeću do okupacije 1878., *Prilozi*, godina XVII, br. 18, Sarajevo 1981., 218.

⁵⁶ Ibarahim Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima (1856-1878.)*, Sarajevo 1988, 91.

⁵⁷ S. Bandžović, *Iseljavanje muslimana iz Užica*, 55.

⁵⁸ Najveći dio građevina u Užicu: dućana, mehjana, zanatskih radionica, stambenih zgrada i građevinskih placeva bili su u vlasništvo Bošnjaka. Imanje samo jednog užičkog bega, Ibrahim – bega Ahmetovića, to najbolje ilustruje. On je imao konak i bašču u Koštici, voćnjak i bašču na Terazijama, voćnjak kod starog hamama, bašču za usjev u Fukarskoj mahali, čair u „srpskoj varoši“, bašču i voćnjak kod balane, konak kod starih kasapnica, voćnjak u Kruščici, njive u Turici, vodenicu sa dva vitla na rijeci Četini, baštine u Buaru i na Zabučju, dva voćnjaka u Bilovini, u Zravčićima i Ribaševini, po jednu vodenicu i livade, tri njive i jedan voćnjak u Tvrdićima, jednu njivu i voćnjak u Sevojnu, voćnjak u Gostinici, jedan voćnjak u Grivskoj i jedan voćnjak u dobrinji i imanje Pjeskovu pored Drine. (H. Suljkić, *Iseljavanje muslimana iz Užica u Bosnu*, 167, Stevan Ignjić, *Užička nahija*, 110.)

⁵⁹ Š. Hodžić, *Migracije muslimanskog stanovništva*, 142. (Spisak i broj kuća koje su ostale u osmanskim tvrđavama u Srbiji iza 1862. godine iseljenih muslimana iz Srbije. Po osnovu ovog spiska u Užičkoj tvrđavi ostalo je 550 kuća, u Sokolskoj 400, u Šabačkoj 350, u Smederevskoj 150, u Adakalanskoj tvrđavi 150 i Kladovskoj tvrđavi 100 kuća).

bili su potpuno uključeni u ove procese, pa je jedan broj imanja država otkupila po bagatelnoj cijeni.

Proces protjerivanja muslimana iz gradova zapadne Srbije i otkupa njihove imovine kontrolisala je Vlada Kneževine Srbije i Ilija Garašanin, tvorac velikodržavnog projekta „Načartanija“. Brojni historijski izvori ukazuju da su izvještaji o progonu muslimanskog stanovništva, te o zaposijedanju i prodaji njihovih imanja dostavljani upravo njemu, što ukazuje da je cjelokupan proces bio pod kontrolom Vlade Kneževine Srbije i Ilije Garašanina, te da se u potpunosti uklapao u zamisli odredaba i ciljeva „Načartanija“.⁶⁰

Posao protjerivanja muslimana iz gradova zapadne Srbije je završen do 1868. godine,⁶¹ protjeravši sa prostora Kneževine Srbije sve muslimane, zaposjevši sva njihova imanja, a Romi da bi ostali u Kneževinu Srbiju morali su preći na pravoslavnu vjeru. Ovim procesom od 1862. do 1868. godine, muslimani su protjerani iz četiri prekodrinska kadiluka sa šest nahija koje su pripadale Zvorničkom sandžaku.

Na osnovu odredaba „Načartanija“ i zamisli Ilije Garašanina, Srbi su 1863. godine u Kneževini Srbiji pokrenuli aktivnosti „posrbljavanja“ Vlaha i Arbanasa, što je bio važan iskorak u daljem ostvarivanju zamisli o etničkoj „Velikoj Srbiji“. Na tom putu bilo je Osmansko carstvo, odnosno Bosanski ejalet, gdje se planirao rat sa Osmanskim carstvom, Stoga je Srpska vlada 1866. godine donijela dva važna dokumenta:

- 1) Projekat ustanka hrišćana u Osmanskom carstvu i
- 2) Vojno-politički projekat o mogućnosti oslobođenja (zaposijedanja) Bosne;⁶²

Oba ova dokumenta svoju osnovu i opravdanost su našla u odredbama „Načartanija“. Po pitanju drugog dokumenta vezanog za Bosanski ejalet bile su planirane znatne snage od 70.000, koje bi s Kneževinom Srbijom i Crnom Gorom trebao voditi tzv. „nacionalno – oslobodilački rat“ protiv Osmanskog carstva i

⁶⁰ J. Mulić, *Velika Srbija*, 347.

⁶¹ Zvanično proces protjerivanja je završen 24. aprila 1867. godine, kada je poslednji osmanski komadant beogradske tvrđave, Ali-Riza-paša simbolično predao knezu Mihailu ključeve gradova Šapca, Beograda, Smedereva i Kladova. Već sutradan Ali Riza – paša je napustio Beograd, sa posljednjim odredom osmanske vojske. (S. Bandžović, *Iseljavanje muslimana iz Užica*, 56).

⁶² J. Mulić, *Velika Srbija*, 347. M. Trnjaković, *Značaj slobodne teritorije crnih potoka u Bosanskom ustanku 1875-1878. godine*, 247-248.

njegove višestoljetnje okupacije. Da se radilo o ozbiljnoj nakani Kneževine Srbije potvrđuje pismo Ilije Garašanina crnogorskom knjazu Nikoli.⁶³ Međutim, bez obzira na plan do zaposijedanja Bosanskog ejaleta nije došlo, jer su pripreme trajale veoma dugo, a 28. maja 1868. godine Mihailo Obrenović je ubijen. Sa žaljenjem za onim što se desilo, historičar Vladimir Ćorović je kazao “Svi planovi u pogledu Bosne, koje je knez bio smislio i na kojima je u poslednje vrijeme živo radio, legli su sa njim u grob”.⁶⁴

Ti planovi jesu tada propali, ali ideja i san o “Velikoj Srbiji” utemeljeni na odredbama Garašaninovog “Načartanija”, nažalost i dalje su ostali da žive, i bit će kako tada, tako i danas važna inspiracija i odrednica za realizaciju nerealnog plana o stvaranju “Velike Srbije”.

Umjesto zaključka

Opadanje moći Osmanskog carstva započeto krajem XVII stoljeća, dovelo je do protjerivanja muslimanskog stanovništva, sa područja koje je Osmansko carstvo izgubilo u ratovima koje je vodilo u ovom periodu. Kriza i defanzivna pozicija Osmanskog carstva svoju kulminaciju doživjet će u XIX stoljeću, čime je znatno pogoršano stanje muslimanskog stanovništva, kako u Bosanskom ejaletu tako i u susjednim područjima, a posebno na području Smederevskog sandžaka, odnosno Kneževine Srbije. Slabljenje Osmanskog carstva i sve veće miješanje evropskih sila u njegove unutrašnje stvari, imaće za posljedicu stvaranje nacionalnih država na Balkanu, što je dovelo do projerivanja muslimana sa tog područja.

Muslimanima je posebno padalo teško to što je njio poglavar, sultan “pristao” na takvo poniženje i ugnjetavanje njegovih vjernijih podanika. Međutim, to je bio rezultat posljedice slabljenja Osmanskog carstva, što se direktno odrazilo i na sudbinu muslimana iz Kneževini Srbiji.

Protjerivanje se odvijalo organizirano i sistematski u dvije faze. Prvoj od 1830. do 1834. godine, kada je protjeran najveći dio seoskog muslimanskog stanovništva iz Kneževine Srbije, a na osnovu hatišerifa iz 1830 I 1834. godine.

⁶³ G. Šljivo, *BiH 1861-1869*, 418. (U pismu od 28. februara 1867. godine Ilija Garašanin piše knjazu Nikoli : “ Stanje Turske – ne gubite ni najmanje i vida veoma je kritično postalo, kako nikad dosad nije bilo. Vreme ovo treba upotrebiti sad ili nikad. Naložite, ja Vas molim, vašem kapetanu Ivanoviću, da brzo svrši svoj zadatak, te da se rekne za njegovu radnju: posle boja kopljem u trnje.“).

⁶⁴J. Mulić, *Velika Srbija*, 348.

Najveći broj muhadžira naselio se u Zvorničkom sandžaku: u Bijeljini, Brčkom, Gračanici, Kladnju, Vlasenici, Zvorniku i drugim mjestima. U vremenu vladavine Aleksandra Karađorđevića i “Ustavobranitelja”, došlo je do izvjesnog zastoja u procesu protjerivanja muslimana. No u tom vremenu (1844.) nastao je document “Načertanije” *Program spoljašnje I nacionalne politike Srbije*, kojeg je sačinio Ilija Garašanin, ideolog i jedna od najuticajnijih ličnosti u Kneževini Srbiji u XIX stoljeću. Upravo ovaj document je imao znatnog uticaja na nove progone muslimana iz Kneževine Srbije do kojih je došlo u vremenu od 1862. do 1868. godine. Za te potrebe naseljavanja muhadžera izgrađena su naselja pored Save i Drine: Brezovo Polje, Kozluk, Donja Azizija (Orašje), Gornja Azizija (Bosanski Šamac) i Bosanska Kostajnica. Najveći broj historičara iz okruženja “Načertanije” smarta temeljom “velikosrpske” koncepcije i zamisli, koja je imala presudnu ulogu na konačno i potpuno protjerivanje muslimana iz Kneževine Srbije. Taj proces, kao i proces zaposijedanja njihove imovine potpuno je kontrolisala Vlada Kneževine Srbije i Ilija Garašanin, idejni tvorac “Načertanija”. Proces protjerivanja muslimana iz gradova zapadne Srbije je završen do 1868. godine, kada su protjerani svi muslimani, a njihova imovina zaposjednuta od strane novih “domaćina”. Masovno i prisilno protjerivanje muslimanskog stanovništva iz Kneževine Srbije u Bosanski ejalet tokom XIX stoljeća, u osnovi je imalo etničko-vjersku pozadinu, sa ogromnim posljedicama po muslimansko stanovništvo. Taj proces je znatno ojačan Garašaninovima “Načertanijem”, koje će biti temeljnom idejom i sanom o stvaranju “Velike Srbije”, kako tada tako i danas.

Dr. Izet Ibreljić, prof. emeritus, Univerzitet u Tuzli
Prof. dr. Salih Kulenović, Univerzitet u Tuzli

EKONOMSKO-HISTORIJSKI ASPEKTI I GEOPOLITIČKE POSLEDICE PRISILNIH MIGRACIJA MUSLIMANSKOG STANOVNIŠTVA 1860-IH GODINA IZ SRBIJE U BOSNU I HERCEGOVINU

1. Ekonomsko-historijske prilike u Evropi i Osmanskom carstvu u 19. stoljeću i njihov utjecaj na prisilno iseljavanje muslimana iz Srbije

1.1. Osnovne ekonomsko-historijske specifičnosti Evrope u 19. Stoljeću

U drugoj polovini 19. stoljeća Evropa se nalazi u vremenu većeg relativno mirnijeg razdoblja koje započinje sa okončanjem velikih Napoleonovih ratova i traje do početka prvog svjetskog rata. Ratovi velikih razmjera u Evropi su naime, već bili završeni sa Napoleonom, a Bizmarkovi ratovi, krimski rat i ratovi protiv Turske su bili po pravilu kratkotrajni i vremenski i prostorno ograničeni. U ovo doba nastale su Njemačka i Italija, dvije velike evropske države koje će imati značajnu ulogu u modernoj evropskoj historiji.

Ključna karakteristika ovog razdoblja je sve dinamičniji razvoj evropskog industrijskog društva. Evropa je već ranije završila svoju drugu poljoprivrednu revoluciju, pa je poljoprivreda bila dobrim dijelom mehanizovana, što je omogućilo ekspanziju ekonomskog razvoja i transfer viškova radne snage iz poljoprivrede u industriju i uslužne djelatnosti. „Proces industrijalizacije u Zapadnoj Evropi bio je najuočljivija osobenost pedesetogodišnjeg perioda od 1830. do 1880. godine“.¹ Dobar dio narasle evropske populacije tog doba bio je angažovan u rudarstvu, brodarstvu, zanatstvu i trgovini. Industrijska revolucija se iz Velike Britanije, kolijevke industrijalizacije, brzo proširila i kao epohalni faktor ekonomskog razvoja učinila da Evropa u tom vremenu postane kontinent kapitalizma i ekonomskog internacionalizma. Godina 1860-ih udaren je temelj *laissez-faire* sistemu i zlatnom standardu u čitavoj Evropi dok je „klauzula o najpovlašćenijoj

¹ H. Herder, *Evropa u XIX veku*, Clio, Beograd, 2003., str. 83.

naciji postala motor internacionalizacije slobodne trgovine“.² Sve je to uslovalo razvoj akcionarskih društava, bankarskog sistema, rast evropske populacije, razvoj gradova, itd. Veliki civilizacijski pomaci u ekonomskoj historiji Evrope tog doba su pojava parne lokomotive, izgradnja željezničke mreže, proizvodnja jeftinijeg čelika, itd. što je rezultiralo „evropsku vrstu razvoja“ čije su dominantne osobenosti, vještina pretvaranja viška rada u kapital i progres u oblasti industrijske tehnologije. Za evropsku ekonomsku ekspanziju tog doba bitna su i kolonijalna osvajanja i pljačka osvojenih zemalja kroz „nejednaku razmjenu“ koja egzistira u određenom obimu i danas o čemu zapadni ekonomski historičari nerado govore.

Drugu polovinu 19. stoljeća u Evropi karakteriše i manje ili više intenzivna stagnacija i propadanje tri istočno-evropska carstva: austrijskog, ruskog i turskog koja su konačno nestala sa ekonomsko-historijske scene zaključno sa 1923. godinom. U tom vremenu Austrija, odnosno Austro-Ugarska, gdje je industrijska revolucija došla kasnije, je svoje teritorijalne gubitke u Srednjoj Evropi i Italiji kompenzirala na račun Turske dok je Ruska carevina zahvaljujući svojoj nešto naprednijoj poljoprivredi i donekle (uz pomoć Zapada) inoviranoj industriji raspolagala znatno većim ekonomskim i vojnim resursima u odnosu na Tursku što je omogućilo dinastiji Romanovih više uspjeha u rusko-turskim ratovima i širenje utjecaja među balkanskim pravoslavnim hrišćanima. Nakon poraza u Krimskom ratu, u kome je došla do izražaja ruska tehnološka i ekonomska zaostalost u odnosu na zapadne zemlje uticaj Ruske carevine u Evropi se značajno smanjio te je ona do svoje propasti ostala drugorazredna evropska sila.

Teritorijalne gubitke u 19. stoljeću imalo je samo Osmansko carstvo. Njegova stagnacija započela je nakon druge opsade Beča i nastavila se manjim ili većim intenzitetom i u narednim stoljećima. Krajem 17. stoljeća Osmanlije su bile pred Bečom, a oko dva stoljeća kasnije Rusi su bili ispred Istanbula. „U periodu između 1830. i 1880. Turci su sve više uzimali iz Evrope pred pobunjenim balkanskim nacionalistima pod pokroviteljstvom pojedinih velikih sila“³. Nekad moćna osmanska država je sve više postajala zavisna polukolonija zapadnih sila nesposobna da sama izvrši političke i ekonomske reforme. Stoga je već krajem 18. vijeka predmet razmatranja bio najprije rusko-austrijski tzv. „grčki projekat“ podjele Turske⁴, a kasnije i drugi planovi u vezi s tim sve do 1923. godine.

² I.T. Berend, *Ekonomska istorija Evrope u XX veku*, Arhipelag, Beograd, 2009., str. 20.

³ H. Herder, Op. cit., str. 380.

⁴ Šire: J.V. Tarle, *Istorija novog veka*, Naučna KMD, Beograd, 2008., str. 275 i F.I. Uspenski, *Istočno pitanje*, Službeni list SCG, Beograd, 2003., str. 137.

1.2. Ekonomsko-historijski uzroci dekadencije Osmanskog carstva u 19. vijeku

Ekonomski historičari nerijetko progres, ekonomski rast i modernizaciju određenog društva podvode dominantno pod ovisnost od ekonomskih faktora dok antropolozi, sociolozi i historičari naglašavaju značaj i neekonomskih faktora navodeći da ljudi različitih kulturnih tradicija različito reaguju na ekonomske impulse. U tradicionalnoj i ekonomskoj historiografiji pri objašnjavanju historijskih procesa u prošlosti Osmanskog carstva stvorena je na Zapadu ogromna, često polemička literatura najčešće potkrijepljena upitnom historijskom dokumentacijom u cilju dokazivanja određenih stavova koji su imali za cilj predstavljanje osmanskog svijeta u potpuno negativnom svjetlu. Nije se ulazilo u suštinu materije, pa se uglavnom najčešće operisalo sa evropocentričnom vizijom historije. Osmanska opasnost odnosno, mogućnost da se preplavi Evropa u vremenu dok su Turci bili „zdrava i snažna nacija“ koja je razorila već dotrajalo Istočno rimsko carstvo i kontinuirano ratovala, je obično prenaplaćena. Stoga su i kasniji turski porazi, posebno interpretirani i subjektivno viđeni, čak i od strane poznatih evropskih mislilaca. Prema Hegelu npr. „bitka kod Lepanta spasila je Italiju a možda i cijelu Europu od poplave barbara“.⁵ Drugi opet, u svojim analizama, ističu da je Osmansko carstvo bilo tipična despotija i pljačkaška ekonomija koja se „hranila plijenom“ zapostavljajući u potpunosti ključne postulate tadašnjeg tehničkog i ekonomskog progressa. U njegovoj ekonomskoj strukturi dominirala je obrada zemlje, pa se svakim osvajanjem dolazilo do novog izvora prihoda i daljeg učvršćivanja i stabiliziranja fiskalno održive centralne vlasti. Kada su osvajanja smanjena pojavili su se i problemi u funkcionisanju države.

U svakom slučaju historija Osmanskog carstva u vremenu posljednja dva vijeka, ostavljajući po strani integralni ekonomski determinizam, ukazuje na njegovo neuspješno reagovanje na izazove modernog industrijskog svijeta kao ključni uzrok njegovog nestajanja. Po nekima međutim, religiozno-kulturno uslovljene razlike su pak osnovni uzrok neuspješnog odgovora Osmanskog carstva na izazove modernizacije sa Zapada odnosno, uzrok njegove propasti. To se nerijetko, od strane evrocentričnih autora, podvodi u kontekst nazadovanja islamskih društava tog doba što je rezultiralo i izmijenjenu ravnotežu svjetskih sila od kraja 18. vijeka.

⁵ G.W.F. Hegel, *Filozofija povijesti*, Naprijed, Zagreb, 1966., str. 466.

Pristup orijentalnim izvorima omogućio je mnogim savremenim autorima manje ili više korigiranu korekciju promišljanja o degradaciji i nestanku Osmanskog carstva i formiranje realnijih zaključaka o ovoj temi, pri čemu se, naravno, osmansko društvo ne može ni u bilo kakvom slučaju osloboditi kritičkog suda historije. Kao i sve ranije imperije (Rim, Vizantija, Velika Britanija 19. stoljeća, itd.), i Osmansko carstvo se vremenom „istrošilo“, ali je svakako zadržalo određeno mjesto u historiji. Ništa posebno. Imperije su oduvijek nastajale, postojale i nestajale. Uzroci ekonomske i socijalne dekadencije u tadašnjoj Turskoj mogu se svakako staviti u takav historijski kontekst (koji obično započinje obrazloženjima kao npr. nobelovca P. Samulsona: „Carstva rastu i padaju; Nekad su svijetom dominirali Rimljani“..., Istorija je priča o životu a život ispoljava manifestacije slobode, spontanosti, nepredvidljivosti“, itd.) ili pak posmatrati u svjetlu jedne univerzalne hadiske poruke: „Stvarni simboli propasti svijeta su iščezavanje nauke, ustaljivanje neznanja, uživanje alkohola i pojava prostitucije.“⁶

Za razliku od Osmanskog carstva u kome se ekonomski neefikasan birokratsko-feudalni sistem uz prirodnu i sitnorobnu produkciju zadržao skoro do vremena dok nije primio današnji politički i teritorijalni oblik, procesi i zbivanja u Zapadnoj Evropi počev od 16., a naročito tokom 18. i 19. stoljeća su bitno izmijenili političku, ekonomsku, vojnu i duhovnu situaciju u ovom dijelu svijeta. Naime, civilizacija ovog evropskog makroregiona kroz burnu i složenu svjetovnu i duhovnu historiju zahvaljujući prije svega velikim geografskim otkrićima, novim trgovinskim putevima, rastu tehničko-tehnološkog progressa u svim sferama ljudskog življenja od 16-19. stoljeća osvaja dobar dio svjetskog ekonomskog prostora namećući mu svoje sveukupne civilizacijske norme ponašanja i stvarajući kult „zapadnog ideala“ i načina života uz hrišćansku filozofiju kao ideološki koncept tako dinamiziranih razvojnih trendova.

Kao i u drugim slučajevima, uzroci nestanka i Turskog carstva su dosta slični. Degradacija osmanskog društva i pad njegove ekonomske i vojne moći u korelaciji je sa političkom polarizacijom u okviru njegovih upravljačkih struktura. „Čim su kod njih postali osobni i plemenski interesi jači od zajedničkih i državnih i kada se počelo računati više na formu nego na unutrašnju snagu čovjeka, počeo je otpadati komad po komad turskog carstva“.⁷

⁶ *Sahibul-Buhari-Buharijina zbirka hadisa, prva knjiga, Odbor islamske zajednice, Prijedor, 1974., str. 110.*

⁷ M. Brkić, Uloga vođa i inteligencije, El Hidaje br. 12., 1944., str. 342.

U zapadnoj literaturi se nerijetko ističe i činjenica da je osmanski sistem i pored muslimanskog karaktera države ipak, uvažavao različitosti u pogledu tradicije, kulture, jezika, itd. „Uostalom veran koncepcijama klasičnih muslimanskih carstava on nije pokazivao sklonost ka asimilaciji a posebno nikakav duh prozelitizma“. ⁸ Položaj nemuslimana u šestovjekovnom postojanju ovakvog teritorijalnog konglomerata bio je dakle, na zadovoljavajućem nivou ili možda rusooovski rečeno ništa gori ni bolji od položaja muslimana u kršćanskom svijetu. Ljudi su u ovom teritorijalnom konglomeratu živjeli prema nekim savremenim historičarima „u međusobnom uvažavanju, jedni pored drugih a ponekad i izmešano, u svetu bez nacionalnih granica, kao građani jednog carstva, u toleranciji različitosti“. ⁹

Ekonomski posmatrano Osmansko carstvo je preko šest stoljeća egzistiralo bez integrisane jedinstvene ekonomije i tržišta i uz nizak stupanj regionalne specijalizacije. „Međutim, za razliku od carstava koja su mu prethodila, Otomansko carstvo je opstalo prvenstveno zbog toga što su Otomanski Turci uspostavili veoma dobar i relativno pravedan sistem oporezivanja koji im je omogućio da dolaze do redovnih i izuzetno visokih prihoda neophodnih za održavanje državnog činovničkog aparata i vojske“. ¹⁰ Oblici i stope oporezivanja ovisili su od lokalnih uslova ali su u pojedinim dijelovima carstva porezi bili i standardizovani. ¹¹

Osim dobro organizovanog poreskog sistema mnogo toga je u ekonomskoj sferi življenja u Osmanskom carstvu bilo neracionalno postavljeno. Kao što je poznato iz ekonomske historije, skoro svugdje u svijetu ekonomski razvoj počinje sa rastom produktivnosti u poljoprivredi. U tadašnjoj Turskoj je birokratsko ustrojstvo vlasti bilo glavni faktor koji je opredjeljivao i vrstu razvoja težeći trajnosti „zemljoradničke civilizacije“. Poljoprivredna revolucija u Osmanskom carstvu nije nikad završena pa je ono ostalo do kraja zaostala ruralna ekonomija obzirom da je ovdje krajem 19. stoljeća u poljoprivredi bilo radno angažovano preko 85% stanovništva. Robno-ekonomski odnosi sa inostranstvom su u osnovi počivali na izvozu poljoprivrednih a uvozu industrijskih proizvoda. Strana roba je bila po pravilu jeftinija na turskom tržištu a domaći proizvođači nisu mogli da joj konkurišu. „Nisu znali dovoljno, nisu imali kapital niti su mogli da se oslone na

⁸ *Istorija Osmanskog carstva*, (ur. R. Mantran), Clio, Beograd, 2002., str. 357.

⁹ *Politika*, Beograd 1.7.2012.

¹⁰ R. Kameron, *Kratka ekonomska istorija sveta*, J.P. Službeni glasnik, Beograd, 2011., str. 125

¹¹ Šire o evoluciji poreskog sistema u Otomanskom carstvu kod: C. Imbler, *The Ottoman Empire*, Palgrave Macmillan, London, 2009., str. 239-261.

političku stabilnost“.¹² Sasvim je normalno da se u takvoj situaciji dospije u zavisnost od inostranstva sa svim posljedicima na politički i ekonomski razvoj. „Osmanska država bila je jedna od velikih sila novog vijeka ali ekonomska struktura na kojoj je počivala bila je zastarjela za svet novog veka“.¹³ Njen ekonomski sistem u 19. stoljeću je potpuno neracionalan tako da je 1870-ih godina doživjela i bankrot usljed čega joj je morala biti otpisana polovina kamatnog zaduženja.

U 19. vijeku osmanski vladari su bezuspješno pokušavali da izvrše političku i ekonomsku modernizaciju zemlje. Tanzimat, reformski pokret nadahnut primjerom iz Francuske (svojevrsna Deklaracija o pravima čovjeka) bio je međutim, loše provođen i često u realizaciji u praktičnom životu ometan od velikih sila koje su imale interes da se on ne realizuje te usljed toga nije nikad došlo do planiranog inkorporiranja evropskog zakonodavstva u domenu administracije, finansija i krivičnog prava u turskom zakonodavstvu. Zbog toga je epoha Tanzimata ostala samo kao prethodnica pokreta za ustavnu monarhiju u historiji Turske.

1.3. Srbija i njena svesrpska politika 1860-ih godina

Jedno od obilježja 19. stoljeća u Srbiji je i dinastijski rivalitet započet Karađordevim ubistvom 1817. i okončan ubistvom kralja Aleksandra Obrenovića 1903. godine. Obrenovići (5 vladara) su vladali Srbijom 72 godine od 115 godina njenog samostalnog postojanja i predmet su i ovovremenih detaljnijih istraživanja u srpskoj historigrafiji. Opšte je mišljenje je da su Obrenovići bili odani svesrpskoj ideji (za razliku od Karađorđevića koji su se priklonili jugoslovenstvu), te da su ih zajednički odlikovale „državotvorna svest i duboka politička pronicljivost, mnogo strasti i umeće vladanja“.¹⁴ Njihovo doba karakteriše postepeno osamostaljivanje Srbije (vazalna, 1830. i nezavisna kneževina, 1878. i kraljevina 1878. godine) u vremenu kontinuiranog nazadovanja Osmanskog carstva usljed „opšteg nereda i kvareži, društvene i političke“.¹⁵ To su nastojali što bolje iskoristiti vladari iz dinastije Obrenovića manevrišući između obaveza prema Turskoj i balkanskih interesa velikih sila.

¹² D. Lendis, *Bogatstvo i siromaštvo nacija, Stubovi kulture*, Beograd, 2004., str. 421.

¹³ I. Ortajli, *Najduži vek imperije*, Srpska književna zadruga, Beograd, 2004., str. 92.

¹⁴ „Srpske dinastije“, *Politika*, Beograd, novembar 2009.

¹⁵ S. Novaković, *Vaskrs države srpske* (reprint izdanje iz 1914 godine), Srpska književna zadruga, 2002., str. 59.

Srpski nacionalistički pokret bio je najaktivniji u periodu od 1860-1868. godine. Tadašnji srpski knez Mihailo Obrenović u vremenu svoje druge vladavine bio je uz proklamovani svesrpski angažman posebno aktivan i na planu progona muslimanskog stanovništva iz Srbije. On je nastojao da povede Srbe sa drugim balkanskim narodima za konačno oslobođenje od Turske. U vezi s tim V. Ćirković piše: „Znajući da je naša snaga i suviše mala prema turskoj snazi Knez Mihailo i Ilija Garašanin radili su na tome da povežu sve balkanske snage“.¹⁶ U tome su se oslanjali na politički program „Načertanija“ koji je postao nit vodilja srpske politike na Balkanu, a posebno prema Bosni i Hercegovini. U praktičnoj realizaciji srpske nacionalne doktrine proklamovane u „Načertaniju“ srpski establišment je imao očekivano veliku, manje više otvorenu podršku Rusije.

Jedan od najvažnijih ciljeva tadašnje srpske politike prema Bosni i Hercegovini je bila propaganda i priprema terena za pobune pravoslavnih hrišćana protiv centralne turske vlasti. V. Skarić navodi za to eklatantan primjer iz 1862. godine kada je u Sarajevu formirano tzv. „Udruženje za nametanje srpskog imena“ koje je organizovala i tajno finansirala srpska vlada i koje je u konačnom imalo zadatak da organizuje pobune protiv turske vlasti.¹⁷ Srpska i ruska vlada su često pored propagandnih aktivnosti i organizovanja tajnih organizacija organizovale i „paravojne četničke jedinice koje su zatim otpremene u susjedne oblasti“.¹⁸ Obzirom da su u to vrijeme na prostoru BiH egzistirale i propagandne ideje Ante Starčevića, radilo se i na tome da se za svesrpske ciljeve privuku i bosanskohercegovački katolici i muslimani. „Ovo je ipak bio samo djelimičan razlog da su srpske tajne organizacije, koje sa više ili manje sistema od 1849. pripremaju srpsku nacionalnu revoluciju, polaze od toga da u te pripreme treba privući i bosanske muslimane“.¹⁹ Sve ove aktivnosti koje su se dakle, odvijale uz koordinaciju ili direktno ili indirektno učešće Srbije i Crne Gore, Austrija je nerado gledala obzirom na svoje teritorijalne pretenzije prema Balkanu.

Učešće ruske vlade u ovim aktivnostima se posebno intenziviralo iza 1860-ih godina. Tako je 1867. godine u Rusiji, u okviru panslavenskog pokreta, došlo do osnivanja i Sveslavenskog kongresa u Moskvi. Ruska uloga zaštitnice hrišćanskog stanovništva u Turskoj, koja je bila nakon poraza u krimskom ratu donekle

¹⁶ V. Ćirković, *Ilustrovana istorija Srba, knjiga peta*, Narodna knjiga, Beograd, 2006., str. 164.

¹⁷ V. Skarić, *Istorija Sarajeva i njegove okoline od praistorije do 1878. godine*, Opština grada Sarajeva 1937., str. 223.

¹⁸ www.wikipedia.org od 10.7.2012.

¹⁹ M. Ekmečić, *Srpsko pitanje u Istočnoj krizi 1875-1878*, „Bratstvo I“, „Društvo Sveti Sava“, Beograd, 1997., str. 73.

stopirana, (preuzele su je zapadne sile pobjednice), nakon Bizmarkovih pobjeda nad Austrijom i Francuskom ponovo je oživjela.

Politička linija kneza Mihaila i njegovog ministra Garašanina imala je za cilj da se čim prije riješi i turskih posada u Srbiji odnosno, da iseli preostalo muslimansko stanovništvo iz Srbije. Na ruku su mu išle i tadašnji odnosi i ciljevi velikih sila koje su nakon tajnih dogovora podržale srpski plan po kome će Turska „predati na čuvanje“ srpskoj vladi preostale gradove koje je kontrolisala i omogućiti iseljavanje preostalog muslimanskog stanovništva iz kneževine Srbije.

2. Progon muslimana iz Srbije u 19. vijeku: ekonomsko-historijski aspekti

2.1. Migracijski pokreti stanovništva u Srbiji u dimenziji vremena

Prostorno pomjeranje stanovništva bilo je jedan od stalnih pratilaca političkih i ekonomskih promjena na Balkanu pa je kao takvo obilježilo čitave epohe. Analizirajući historiju balkanskih migracija, nameće se zaključak da su se one u ovom geoprostoru odvijale kontinuirano. Glavni uzrok tome su psihoza i nesigurnost usljed čestih ratnih događanja. Migracijska dinamika se pojačavala kad nastupe i neki drugi vanredni događaji (sušne i gladne godine kad se smanjivala poljoprivredna proizvodnja, pojava epidemija, itd.) koji su također utjecali na stanovništvo da napušta dotadašnja prebivališta i da se pomjera u raznim pravcima.

Emigracije stanovništva iz Srbije na sjever počele su odmah nakon Kosovske bitke da bi se posebno intenzivirale nakon 1459. godine. Obzirom da su emigranti mogli biti korišteni u odbrani južne ugarske granice od prodora Turaka to su ugarske vlasti podržavale ove migracije.²⁰ Turci su se u ovim vremenima iz Anadolije naseljavali uglavnom na prostoru Trakije, Istočne Bugarske, Sjeverne Grčke i vardarske kotline, a znatno manje na drugim dijelovima Balkana. Nakon druge opsade Beča i poraza koji su uslijedili, muslimansko stanovništvo se povlačilo prema jugu u ratom neobuhvaćene prostore. Masovno premještanje stanovništva događalo se i nakon privremenog austrijskog osvajanja turskog teritorija južno od Save i Dunava. U tom periodu u koordinaciji sa Austrijom organizovan je i ustanak Srba protiv turske vlasti kome srpska historiografija daje poseban značaj. Nakon toga uslijedila je „velika seoba Srba iz Stare Srbije u koju su se počeli naseljavati Arnauti sa Prokletija“.²¹

²⁰ K. Jiriček, *Istorija Srba, Knjiga II, Slovo ljubve*, Beograd, 1984., str. 421.

²¹ O tome vidjeti: S. Stanišić, *Projekti Velika Srbija*, J.P. Službeni list, Beograd, 2000., str. 11.

U vrijeme srpskih ustanaka migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije su uglavnom bile u korelaciji sa ratnim uspjesima ustanika. S. Novaković npr. navodi da su nakon zauzimanja Šapca srpski i turski predstavnici dogovorili „u kamenitom gradu da ostane turski vojvoda, dizdar, kadija i onoliko Turaka Šapčana (domorodaca) koliko Srbi za dobre izaberu“.²² Isti autor navodi i slijedeće: „Beleži se kako je u isti mah Karađorđe naređivao da se po Beogradu poruše sve džamije osim Šarene koja je ostala za bogomolju još preostalim Turcima“.²³ Retrogradni migracijski proces muslimanskog stanovništva odvijao se nakon ugovora u Bukureštu o čemu piše S. Novaković: „Nezgodne su tačke ovog ugovora što je Turke vraćao u gradove u Srbiji“.²⁴ To se događalo u novim uslovima obzirom da Rusija nije bila u mogućnosti da „zaštiti veru pravoslavnu“ usljed početka rata sa Napoleonom.

Masovno pomjeranje srpskog stanovništva u ovom ustaničkom razdoblju bilo je također uslovljeno intenzitetom vojnih operacija, ali je u mirnijim periodima zabilježeno da su se migracije stanovništva odvijale iz okolnih oblasti u Srbiju, što po S. Novakoviću ima svoje objašnjenje: „privlačnost programa njenog oslobodilačkog rata mogao je biti samo podsticaj našim narodnim masama u turskim pograničnim krajevima da emigriraju u Srbiju. No, ovo naseljavanje bilo je prekinuto propašću Prvog ustanka“.²⁵ Nakon okončanja ustanka i početkom izgradnje srpske nacionalne države Srbija je postala kolonizacijska zemlja u kojoj su se sticali svi migracijski srpski pokreti. „U Srbiju se tada doselilo oko 200-300 hiljada lica“.²⁶ Na proces kolonizacije tadašnje Srbije utjecali su vojni, politički, socijalni, ekonomski, psihološki i drugi faktori.

Nakon navedenih doseljavanja srpskog stanovništva iz pograničnih krajeva postepeno se do 1870-ih godina formira i etnička struktura kneževine Srbije. U njoj srpski vladari tog doba nisu htjeli da vide i muslimansko stanovništvo koje živi u Srbiji. Stoga je bilo neophodno izvršiti etničko čišćenje srbijanskih muslimana za što su naravno trebali i određeni historijski uslovi i podrška tadašnjih evropskih sila.

²² S. Novaković, Op. cit., str. 59.

²³ S. Novaković, Op. cit., str. 63.

²⁴ Ibidem

²⁵ Ibidem

²⁶ V. Stojančević, *Velike reke Srbije kao prepreke migracijama*, Zbornik radova Geografskog instituta „Jovan Cvijić“, SANU, knj. 46, 1996., str. 29.

2.2. Egzodus muslimana iz Srbije 1860-ih godina

U vrijeme svoje prve vladavine uz proces sticanja autonomnog položaja Srbije, knez Miloš Obrenović imao je za cilj vjerski i etnički „čistu“ državu odnosno, čim prije izvršiti iseljavanje stanovnika islamske vjeroispovjesti iz Kneževine Srbije obzirom da se držao devize da će Srbija biti slobodnija što u njoj bude manje muslimana. Koristeći tadašnje turske slabosti, i uz podršku Rusije kao zaštitnice pravoslavnih Slavena u Turskoj, to je dobrim dijelom i uspio. Naime, shodno odredbama Drugog hatišerifa nakon ugovora u Jedrenu između Turske i Rusije iz 1830. godine muslimani su bili primorani da se isele iz kneževine Srbije nakon prethodne rasprodaje svojih dobara izuzimajući nekoliko „carskih gradova“ i njima gravitirajućih seoskih područja. Planirano iseljavanje okončano 1834. godine pa prema procjenama jednog srpskog historičara „1833. godine Turaka odnosno muslimana nije moglo biti više od 24000“.²⁷ Koliko je nama poznato, nepotpuni su podaci koliko je muslimanskog življa u to vrijeme protjerano iz Srbije, kao ni koliko je stvarno iznosila nadoknada za njihove nekretnine ostavljene u Srbiji.²⁸

Ostalo je takođe neriješeno pitanje nekretnina muslimana koje su ostavili u Srbiji zato što su se morali hitno iseliti kako je bio slučaj 1834. godine sa selima koja se još nisu bila iselila kao i sa još neiselenim muslimanskim stanovništvom nastanjenim u utvrđenim gradovima 1862. godine.²⁹ Tako naprimjer prema jednom originalnom turskom dokumentu kojeg je preveo i objavio Š. Hodžić 1958. godine, a koji obuhvata popis i procjenu imetaka u 110 sela Studeničke nahije i 19 sela Podgorske nahije koje su do 1834. godine ostavili iseljeni muslimani iz Srbije, a koji su se nastanili uglavnom u Zvornički Sandžak, evidentiran je ukupan broj kuća 4753, a ukupna vrijednost njihovih imetaka i milčeva iznosila je 35,974 000 groša.³⁰

Preostalo muslimansko stanovništvo u Srbiji, bukvalno je protjerano iz kneževine Srbije u periodu 1862-1867. godine u vrijeme druge vladavine kneza Mihaila Obrenovića. Njegovu vladavinu karakteriše jedno stanje koje će se muslimanima balkanskih prostora često događati. U to vrijeme započela je od strane Srbije, uz pomoć velikih sila, kontinuirana presija protiv Turske uz različite

²⁷ *Politika*, Beograd, 13.4.2003.

²⁸ Veliki doprinos u rasvjetljavanju ove problematike dao je Š. Hodžić prevodeći originalne dokumente u svome radu: *Migracije muslimana iz Srbije u sjeveroistočnoj Bosni između 1788-1862. Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Knj. II, Zavičajni muzej u Tuzli, Tuzla, 1958., str. 65-143.

²⁹ Š. Hodžić, *Naved. djelo*, str. 67.

³⁰ *Isti*, *Naved. djelo*, str. 68-73.

organizovane aktivnosti koje su imale za cilj što brže iseljavanje muslimana iz Kneževine i oduzimanje njihove imovine. To je postignuto nakon konferencije velikih sila u Kanlidži septembra 1862. godine. Organizatori ovog etničkog čišćenja su pored Rusije bile i zapadne velike sile (sile garanti), a politički i ekonomski slaba Turska bila je prinuđena da potpiše protokol da bi se navodno izbjegli eventualni sukobi muslimanskog i pravoslavnog življa u preostalim, ranije neiselenim prostorima u kojem (član VIII) decidno stoji: „Visoka Porta obavezuje se da će preduzeti hitne mjere dogovora sa srbijanskom vladom, kako bi svi muslimanski stanovnici koji stanuju oko pet utvrđenih mjesta, koje zauzima Visoka Porta u skladu sa sporazumima navedenim u prethodnim članovima, mogli prodati svoju imovinu i povući se sa srpske zemlje, što je moguće prije.“³¹

Kao i prilikom ranijeg protjerivanja muslimana iz Srbije i ovaj put su (nekoliko godina kasnije) formirane komisije za popis i procjenu ostavljenih muslimanskih nekretnina. Naravno, ne treba ni sumnjati da je i u ovom slučaju samo dio iseljenika ostvario mizernu naknadu svojih imetaka (uz proizvoljnu procjenu najčešće pod pritiskom), a veliki dio njih zbog forsirane brzine iseljavanja nije imao ni kome ni kad prodati svoje nekretnine pa je sa najnužnijim stvarima krenuo u emigraciju i snalazio se kako je znao i umio. U Srbiji su ostavljeni bogati gradovi sa izgrađenom ekonomskom strukturom koja se razvijala dugo vremena. Primjera radi, „Užice se razvijalo kao zanatski i trgovački grad, a naročito je bilo čuveno po preradi kože i u njemu je preovlađivalo muslimansko stanovništvo koje je govorilo „bošnjački“ - kako piše Evlija Čelebija“.³² Napušteni prostor i nekretnine zauzimalo je lokalno srpsko stanovništvo ili doseljenici po vladinom projektu koji su tih godina doseljavali u kneževinu Srbiju uglavnom sa juga bježeći od epidemije. „Najžešće je kolera morila 1863. kada je mnoštvo naroda prebeglo u Srbiju“.³³ Protjereni muslimani iz Srbije su naravno, potpuno osiromašeni započinjali novi život u izbjeglištvu (u nekim slučajevima su bili primorani i da prose da bi preživjeli), a samo u rjeđim slučajevima su imali manju pomoć turske države u novodoseljenim mjestima.

Prisilno iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Srbije izvedeno je brzo i veoma brutalno, a pratile su ga krađe, pljačke, ubistva, uništavanja imovine, razaranje gradova, itd., što je za srpsko stanovništvo bilo potpuno moralno. Naime,

³¹ *Oslobođenje*, Sarajevo, 19.8.1997.

³² *Istorija naroda Jugoslavije, knjiga druga*, Prosveta, Beograd, 1960., str. 489.

³³ I. Kosančić, *Novo-Pazarški sandžak i njegov etnički problem*, (reprint izdanje Knjižare Gece Kona, Beograd, 1912.), IKP „Nikola Pašić“, Beograd, 1998., str. 48.

sve što je bilo muslimansko i potsjećalo na tursku vlast bilo je predmet mržnje i osvete: ljudi, sakralni i javni objekti, institucije. Austrijski dvorski kartograf F. Kanic, mada, „osvedočeni prijatelj Srba“ putujući Srbijom 1860-ih godina „žali što su Srbi u svom osvetničkom žaru savrnili sa zemljom mnoge građevine samo zato što su ih podsećale na tursko vreme“.³⁴ Prema srpskim historiografima muslimani su bili nosioci turske državne ideje i privilegovana klasa osmanske imperije te otuda uzrok netrpeljivosti. Po nama, uzrok netrepeljivosti je bio zbog želje da se zauzmu muslimanske nekretnine. Slična je situacija bila kako navodi, svojevremeno, jedan belgijski historičar i prilikom izгона muslimana iz Španije. „Zbog toga je grabež i pljačkanje unaprijed dopušteno, a najsuroviji su se nagoni mogli slobodno razuzdati ne uznemirujući savjesti.“³⁵ Za razliku od Španije gdje je rekonkvistom „riješen“ problem španjolskih muslimana u Srbiji je ovo urađeno uz pomoć evropskih sila pa je mogao u tako „slobodnoj zemlji“ započeti proces njene „reevropizacije“. O ljudskoj dimenziji rekonkviste pisali su F. Hiti i još neki historičari i među njima je formirano skoro identično mišljenje, „Isterivanje Moriska-Mavara je čin koji su generacije istoričara prikazivale kao crnu legendu nedotupavosti i zatucanosti.“³⁶ Koliko je nama poznato ovaj aspekt protjerivanja muslimana iz Srbije nije uopšte obrađivan.

U srpskoj historigrafiji se vremenom iskristalisalo i mišljenje po kome bi potpuna srbizacija tadašnjih srbijanskih muslimana (prihvat srpske države kao svoje i njenih zakona) bila preduslov za njihov ostanak u Srbiji ne navodeći kao bitan uslov i prelazak u pravoslavnu vjeru („vera pradedovska“). U većini slučajeva su muslimani jeftino prodavali svoje nekretnine „ne želeći da žive pod novom hrišćanskom vlašću“ što je podrazumijevalo prvenstveno neprihvatanje pravoslavne vjere, a ne pokoravanje zakonima srpske države. Istražujući migracije muslimana iz Srbije jedan bosanskohercegovački historičar navodi slučaj nekoliko porodica kovača iz Ivanjice koji su se deklarirali kao lojalni građani opštinskim vlastima i molili kneza da ostanu u svom gradu ali su ipak protjerani u Bosnu“.³⁷

U bosanskohercegovačkoj historigrafiji i naučno-stručnoj publicistici prisilne migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije nisu, koliko je nama

³⁴ F. Kanitz-Svedok kraja tursko-osmanlijske civilizacije u Srbiji, Glas islama, Novi Pazar, juni 2004.

³⁵ H. Pirenne, *Povijest Europe od seobe naroda do XVI stoljeća*, (reprint) Marjan Tisak, Split, 2005., str. 327.

³⁶ *Istorija sveta*, treći tom *Svet u ekspanziji*, IRO Rad, Beograd, 1983., str. 41.

³⁷ S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz kneževine Srbije u bosanski vilajet (1862-1867)*, „Znakovi vremena“ vol. 5, 2003.

poznato, skoro sto godina bile predmet ozbiljnijeg istraživanja. Prvo istraživanje o ovoj temi je bilo 1958. godine.³⁸

Od 1970-tih do 1990-tih godina u stručnoj i naučnoj literaturi je objavljen mali broj uglavnom antropogeografskih i etnoloških radova koji se odnose na prisilno iseljavanje stanovništva iz Srbije i stare Hercegovine u sjeveroistočnu Bosnu u 19. stoljeću.³⁹

U periodu od 1995. pa naovamo objavljeno je malo radova na ovu temu, a među rijetkima treba obavezno istaći i pokušaj procjene vrijednosti muslimanske imovine prilikom njihovog protjerivanja iz Srbije o čemu piše H. Dozić.⁴⁰ Svakako treba sve učiniti da se omogući pristup arhivskoj građi prije svega, u Istanbulu i Beogradu da bi se ova tematika dublje istražila i detaljno osvijetlila jedna važna stranica historije muslimanskog stanovništva na Balkanu.

2.3. Prisilne migracije muslimana iz Srbije u Cvijićevoj interpretaciji

Poznati srpski antropogeograf Jovan Cvijić čije je naučno djelo u suštini opsežna sinteza o Balkanu konkretnije je od mnogih drugih proučavao kretanje balkanskog stanovništva koristeći čisto etnografski metod proučavanja migracija i uvodeći pojam tzv. metanastazičkih kretanja (seobe vjekovno utvrđenih pravaca u etapama). U svojim radovima nije značajnije obraćao pažnju na prisilne migracijske tokove muslimana iz Srbije u toku 19. stoljeća. On ističe da je poslije povlačenja Turaka iz Ugarske, tursko stanovništvo migriralo ka jugu „mahom bez roptanja smatrajući to kao sudbinu, kismet“. Pošto je Srbija oslobođena i sukcesivno uvećana, „muhamedovsko stanovništvo, rastureno po varošima naseljavalo se u Bosnu, u Staru Srbiju, opet najviše u varoši; muhamedovci koji su se iz Beogradu iselili, osnovali su u blizini Carigrada selo istog imena“.⁴¹

³⁸ Vidjeti Š. Hodžić, *Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u Sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862 godine* u „Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne“, Zavičajni muzej u Tuzli, 1958., str. 65-143.

³⁹ S. Kulenović, *Janja - etnološka monografija*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Knj. XIII, Muzej istočne Bosne, Tuzla, 1980, str. 163-209.; Isti, *Naselja i porijeklo stanovništva u dijelu Zvorničkog Podrinja*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Knj. XV, Muzej istočne Bosne, Tuzla, 1982, str. 155-174.; Isti, *Migracije stanovništva Tuzle*, Zbornik radova XXXIV kongresa folklorista Jugoslavije, Tuzla, 1987., str. 243-249.; Isti, *Doseljavanje porodica iz Crne Gore u sjeveroistočnu Bosnu od XVIII do početka XX vijeka*, Zbornik radova XXXV kongresa folklorista Jugoslavije, Savez udruženja folklorista Jugoslavije, Titograd, 1998., str. 21-26.; G. Šljivo, *Orašje 1863-1995.*, Mjesna zajednica Orašje, Orašje, 2001.

⁴⁰ H. Dozić, *Milion hektara zemlje u Srbiji-vlasništvo Bošnjaka muslimana*, Znanstveni skup „Istočna Bosna i Sandžak“, 23 maja 1994., Sarajevo, 1996., str. 37-51.

⁴¹ J. Cvijić, *Antropogeografski i etnografski spisi*, SANU, Beograd, 2000., str. 146, 147.

Za razliku od prisilnih migracija muslimana iz Srbije, Cvijić u svojim radovima dosta prostora posvećuje migraciji bosanskohercegovačkih muslimana u Tursku nakon Berlinskog kongresa koje su po njemu izazvane manje ekonomskim, a više psihološkim razlozima. Te migracije su za njega razočaravajuće obzirom da ti migranti ne osjećaju da su sa Srbima „narodna celina“. „Idu dakle u daleku i sasvim tuđu zemlju sa zabludom da su Turci, jednom od najvećih zabluda što ih je ikad jedan narod imao, i sa mržnjom, nemoćnom i neaktivnom mržnjom na zavojevača.“⁴² Cvijić posebno naglašava da ovi migranti nemaju osim vjere ništa zajedničko s Turcima. Ti apokrifni Turci često stradaju ne uspijevajući se prilagoditi klimi i uslovima života u Anadoliji, pa zbog toga Srbi trebaju pokušavati sprečavati ove migracije iz humanih, ali i nacionalnih razloga: „Iseljeni muhamedanci su dakle zauvek izgubljeni za srpsku narodnost, oni što ostanu u Bosni vraćaće se napretkom prosvete svojoj narodnosti.“⁴³ J. Cvijić, sasvim jasno i otvoreno za razliku od mnogih njegovih učenika srpstvo sužava na pravoslavlje.

Migracije muslimana iz Bosne i Hercegovine u pojedine dijelove Osmanskog carstva su svakako drugačijeg karaktera od ranijih prisilnih migracija muslimana iz Srbije. Naime, u ovom slučaju se Bosna „razbosnila“ odnosno promijenila u odnosu na nekadašnju pa je trebalo prihvatiti novo stanje t.j. „inovjernu vladu“ (zadržavajući svoju vjeru a ne prihvatati „veru pradedova“) što je mnogima teško padalo. Prema grubim procjenama „od 1879. do 1910. iz Bosne i Hercegovine se odselilo oko 260000 stanovnika“.⁴⁴ Austro-Ugarska nije barem, direktno podsticala ovo iseljavanje a protiv njega su bili i zvanična vlast u Istanbulu i tadašnja bosanska ulema (Muftijina „Poslanica o hidžri“).⁴⁵

Cvijićevo naučno djelo prožima, kao crvena nit, sve one aspekte i domene koji povezuju etničku prošlost i etnografiju balkanskih naroda sa aktuelnim događajima i procesima. Nakon njega je uslijedio široki i razuđeni dijapazon istraživanja ove tematike. Ako u tom kontekstu postavimo pitanje, kako je moguće da etničko čišćenje jednog naroda iz ove zemlje nije uopšte bilo tema za naučno istraživanje, nećemo dobiti pravi odgovor. Ili je odgovor dobro poznat?

⁴² J. Cvijić, *Govori i članci*, SANU, Beograd, 2000., str. 199.

⁴³ Ibid, str. 204.

⁴⁴ E. Sijerčić, *Migracije stanovništva Bosne i Hercegovine*, Republički zavod za statistiku SRBiH“, Sarajevo 1976., str. 20.

⁴⁵ Šire: M. Ramadanović, *Bosanska emigracija u osmanskome carstvu i sultanov suverenitet u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, „Znakovi vremena“, Vol 3, № 9/10, 2000.

3. Korelacija 1860-ih godina i današnjeg vremena - perspektive

Bošnjaka na „razmeđu svjetova“ - geoekonomski i geopolitički aspekt

Geografski razmještaj Bošnjaka u balkanskom odnosno, evropskom prostoru je oduvijek bio sasvim specifičan. To možda najbolje ilustruju riječi M. Selimovića poznatog bosanskohercegovačkog pisca: „A mi smo ničiji, uvijek smo na nekoj međi, uvijek nečiji miraz. Zar je onda čudo što smo siromašni“. ⁴⁶ Siromaštvo i ekonomska zaostalost ovog naroda između ostalog je rezultiralo i legalizovanom pljačkom muslimanske populacije u svakih nekoliko decenija 19. i 20. stoljeća, zatim otimanjem muslimanskih posjeda u periodima „rješavanja agrarnog pitanja“ ⁴⁷, neracionalnim ekonomskim razvojem ruralnih teritorija (pogotovo u Sandžaku) u kojima su oni u većini, itd.

Ekonomsko-razvojni procesi imaju (što je odavno poznato) svoje određene zakonitosti i po pravilu zahtijevaju mnogo vremena. Po B. Higgins-u npr. „ekonomski razvoj je znatan porast ukupnog i *per capita* dohotka dosta raširen među pojedinim profesijama i dohodovnim grupama koji je kumulativan i traje barem dvije generacije“. ⁴⁸ U tom kontekstu se naravno postavlja i pitanje, kako se jedna nacija može ekonomski razvijati u uslovima kad svaka generacija doživljava barem jedan nacionalni i ekonomski genocid. Stoga nije nikakvo čudo da 20. stoljeće predstavlja i period veoma intenzivne slovenizacije, kroatizacije, perfidne asimilacije i manje ili više nasilne srbizacije ovog naroda (uz skoro kontinuirani teror nad bošnjačkom populacijom Sandžaka). Ti procesi su mnogo intenzivniji od sličnih u bilo kojoj drugoj zemlji u kojoj su muslimani u manjini. U ekonomsko-političkoj ili ekonomsko-demografskoj literaturi su međutim, rijetki kvantitativni pokazatelji o ovoj temi.

Ne ulazeći u bilo kakve „futurološke spekulacije“ u evropskom ekonomsko-političkom miljeu na relaciji prostor-vrijeme, budućnost bošnjačkog naroda se mora posmatrati, ne u okviru statičko-ekonomskih, nego u sklopu evolutivno-dinamičkih, tehnoloških i ekonomsko racionalnih šema življenja. Ako pokušamo racionalno osmisliti svijet i vjerovatnoću nekih budućih događanja u njemu onda moramo vjerovatno kao tačnu prihvatiti (bez obzira na stupanj vlastite

⁴⁶ M. Selimović, *Derviš i smrt*, Svjetlost, 1968., str. 282.

⁴⁷ O rješavanju bosanskog agrarnog pitanja sa aspekta tadašnje zvanične politike šire vidjeti: T. Kruševac, *Bosanski agrar poslije 1918*, *Pregled* Sarajevo, 1928, u knjizi *Progresivna misao u BiH 1918-1941*, *Ekonomске analize*, Svjetlost, Sarajevo, 1983., str. 305-318.

⁴⁸ B. Higgins, *Economic Development-Problems, Principles and Policies*, W.W. Norton, New York, 1968., str. 147.

religioznosti) drevnu mudrost iz biblijskih knjiga: „Što je bilo, opet će i biti, i što se činilo, opet će se činiti i nema ništa novo pod suncem“ (Prop. 1,9). Drugačije rečeno, ono što je makar jednom bilo stvarno to vječno ostaje moguće. U tom kontekstu sveopšte prolaznosti i ponavljanja treba svakako posmatrati i budućnost bošnjačke populacije na ovim prostorima. Sve dakle teče, ali se ništa suštinski ne mijenja, a historijski događaji koji ispočetka izgledaju prividno slučajni poprimaju kasnije deterministički karakter. Zbog toga nema ni logičkog razloga zašto se ne bi vjerovalo da se „izgon nevjernika“ (ili drugačije rečeno etnička čišćenja), ekonomske pljačke itd. na kraju 20-og stoljeća događaju sistematski, a ne slučajno.

Bez obzira koliko može izgledati da je ovakva racionalistička vizija bošnjačke budućnosti ustvari „prevođenje“ budućnosti u okvire očekivane vjerovatnosti bez neizvjesnosti što se dobrim dijelom uklapa u paskalovski princip racionalnih očekivanja, ona ipak odražava stvarni svijet koji u balkanskom prostoru i vremenu zapažamo oko sebe. Empirijska (prije svega ekonomska) zapažanja se eventualno mogu koristiti radi potvrde ovakve hipoteze, ali ovakav empirijski sadržaj multiplicira svoj značaj usljed dejstva i drugih različitih utjecaja (političkih, socijalnih, itd.). Bošnjaci se kao autohton evropski narod na periferiji islamskog svijeta moraju uklopiti u evropski jezik i mentalitet i regionalno-ekonomski život prihvatajući njihove pozitivne strane i koliko je to više moguće prilagođavati Evropu sebi, služiti kao transmisija između Istoka i Zapada, a ne zaboravljajući nikad svoje porijeklo (geografsko, etničko i duhovno) i svoj sadašnji identitet. Oni prevashodno moraju proći kroz temeljitu političku, ekonomsku i etičku reformu ukoliko žele zaustaviti sve više prijeteci proces deislamizacije, a s tim u vezi i gubitak nacionalnog bošnjačkog identiteta. Okviri i dometi ove reforme treba da se nalaze negdje na racionalnoj distanci od ekstremnog sekularizma, ali i od religije koja bi bila sinonim za klerikalizam odnosno, od ekstremne islamske ortodoksije, ali nikad ne lišavajući islamsku zajednicu njenog religijskog i nacionalnog identiteta. Samo tako po našem mišljenju, Bošnjaci mogu biti spremni za ravnopravan zajednički suživot sa drugim narodima u multikonfesionalnoj i multinacionalnoj Bosni i Hercegovini i južnoslovenskom geoprostoru i održavati se „na razmeđu svjetova na granici naroda, svakome na udaru, uvijek krivi nekome“⁴⁹ u uvijek problematičnim bosanskim prostorima. Ove prostore su pljačkali varvari pri raspadu moćnog Rimskog carstva, ali i pri propasti svjetskog komunizma i uvijek je ponovno preispitavan zajednički život ljudi raznih nacija i religija.

⁴⁹ M. Selimović, Op. cit., str. 283.

Manihejsko dualistički rečeno izgleda da se baš ovdje oduvijek vodi i vječna borba između svjetla i tame odnosno, dobra i zla. No bez obzira na sve to, ne bi se, naravno, mogla prihvatiti razmišljanja balkanskog književnika Ive Andrića: „Da Bosna je zemlja mržnje. To je Bosna.⁵⁰, jer njegov opis „iskucavanja“ vremena u Sarajevu otkriva suštinu tih njegovih razmišljanja: „Malo za njim iskuca promuklim dalekim glasom sahat-kula kod Begove džamije, i to iskuca jedanaest sati, avetinjskih turskih sati, po čudnom računanju dalekih, tuđih krajeva sveta“.⁵¹

U životu bošnjačke populacije neophodna je obavezno i njena socijalno-ekonomska transformacija eliminisanjem svih oblika etatističke ekonomike i birokratizovnih ekonomskih šema prostora kao i aktivnija borba za socijalnu pravdu i specifični muslimansko-balkanski humanizam. To će omogućiti kontinuirani proces njihove socijalne rekonstrukcije i ekonomske izgradnje zajedno sa pripadnicima drugih naroda koji pristaju na suživot na balkanskim prostorima. Izbor novog načina života povlači za sobom i druge izbore. Ciljevi su međutim, uvijek isti: potvrđivanje bošnjačkog nacionalnog, ekonomskog i kulturnog identiteta, rast životnog standarda i naravno spašavanje jednog naroda od procesa „španjolizacije“. U ostvarenju tih ciljeva je neophodno prije svega nacionalna kohezija svakog pojedinca (u demokratskom obliku vladavine) i obavezno jedinstvo svjetovne vlasti i duhovne uleme, a da li će Bošnjaci ući u bilo koji oblik regionalne, federalne, konfederalne ili unijske balkanske političke ili ekonomske strukture nije od prevelikog značaj, jer svaki od ovih oblika može opstati samo zahvaljujući želji svih za zajedničkim životom.

Fenomen „španjolizacije“ muslimanskog problema se naravno, ne može generalizovati na sve slučajeve i prostore, pa tako i na slučaj balkanskih muslimanskih zajednica, ali se u ovom kontekstu ipak neizbježno mora postaviti pitanje budućnosti ove religijske populacije na balkanskim prostorima. Odgovor na to pitanje zavisi dobrim dijelom od vremena u kome će se kršćanska Evropa i balkanski kršćanski Sloveni (pogotovo njihov pravoslavni segment) politički, ekonomski i kulturno sazreti i potpuno eliminisati svoj vjerski ekskluzivizam i teološke strasti i zaboraviti planove „svetog rata“ protiv muslimana. Koliko li su samo proročanski tačne za sadašnju, a vjerovatno i za neke buduće generacije Bošnjaka riječi iz pisma srpskog historičara S. Stanojevića hrvatskom profesoru Šišiću 1909. godine: „Borba srpskog naroda u Bosni i Hercegovini bit će velika

⁵⁰ I. Andrić, *Pismo iz 1920 godine*, Sabrana dela, knjiga deveta, *Deca* pripovetke, Svjetlost, Sarajevo, Prosveta, Beograd, 1981., str. 183.

⁵¹ I. Andrić, Op. cit., str. 186.

narodna borba. Vi i vaši gospodari ne padajte u zabludu. Kada naš narod i naša vojska stupi u taj veliki sveti rat, ne ulazimo u to klanje da osvajamo zemlje ili da branimo prava. Ne, mi polazimo u tu borbu, da branimo naš život. Jer bez Bosne i Hercegovine nema života u Srbiji i Crnoj Gori.“⁵² Uz ovakvu svesrpsku intoniranu retoriku, Cvijićevo razmišljanje o prostornim dimenzijama jugoslovenstva iz 1910. godine, čini se, djeluje manje prijeteće: „Iz izloženog je jasno da su Bosna i Hercegovina po vrednosti naroda, po njihovom centralnom položaju u etnografskoj masi srpsko-hrvatskog naroda i po zgodnoj mešavini pravoslavnih i katolika ključ srpskog problema. Bez njih ne može biti veće srpske države. One su najvažnija oblast i za rješavanje srpsko-hrvatskog i time jugoslovenskog pitanja.“⁵³ Imajući ovo u vidu na srpski mentalitet se mogu u potpunosti primjeniti i razmišljanja K. Marksa poznatog njemačkog filozofa: „Tradicija svih mrtvih generacija pritiskuje kao mora mozak živih... upravo u takvim epohama revolucionarne krize oni bojažljivo prizivaju u svoju službu duhove prošlosti, pozajmljuju od njih imena, bajne parole, kostime, da bi prurušeni u to prečasno ruho i pomoću tog pozajmljenog jezika, izveli novi svjetskoistorijski prizor.“⁵⁴

Događanja na kraju 20. stoljeća jasno ukazuju da se kršćanska Evropa, a pogotovo njen balkanski region očito nisu navikli u potpunosti na Bošnjake, Albance, muslimane u Makedoniji, Pomake u Bugarskoj, itd. Budućnost evropskih muslimana treba naravno posmatrati i u sklopu budućnosti zapadne i istočnoevropske civilizacije, a pogotovo u Evropi ekspanzivne ekonomije. Ova tema je svakako uvijek diskutabilna i uvijek aktuelna. Za muslimane na Balkanu, pogotovo Bošnjake, najzapadniji starosjedilački muslimanski narod u Evropi nije više dilema: egzodus iz ovih prostora ili razvoj i organizovan otpor svim oblicima španjolizacije počevši od različitih oblika postepene apsorpcije i asimilacije do fizičkog „izgona nevjernika“. U vremenima koja dolaze nije prioritet hidžra, nego borba za opstanak. U cilju svog biološkog opstanka, kao i očuvanja svog nacionalnog bića Bošnjaci se moraju temeljito promijeniti (između ostalog ostaviti po strani i svoj autentični, vjerovatno od bogumila naslijeđeni merhamet prema svakom) jer jedino tako mogu opstati na ovim balkanskim prostorima. U Kur'anu je naime, davno zapisano i ovo: „Zaista Allah neće izmijeniti ništa u (sudbini) jednog naroda dok se (taj narod) ne izmijeni u svojoj biti“ (EL Ra'd 12, M.P. i Dž.Č).

⁵² L.V. Sudland, *Južnoslovensko pitanje*, Hrvatska demokratska stranka, podružnica Varaždin, 1990., str. 153.

⁵³ J. Cvijić, *Govori i članci*, SANU, Beograd, 2000., str. 171.

⁵⁴ K. Marks: *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte*, Svjetlost, Sarajevo, 1975., str. 15-16.

Zaključak

Prisilne migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u Bosanski vilajet tokom 19. stoljeća nisu bile dovoljno atraktivna tema za dublja istraživanja u balkanskom geoprostoru. One su se naime, događale u vremenu posebno intenziviranog „Istočnog pitanja“ kada je Otomanska imperija kontinuirano trpila poraze pa je njena disolucija bila primarno istraživački zadatak evropske i balkanske historiografije.

Otvaranje ove teme danas, u turbulentnom vremenu nama dodijeljenom za življenje, zahtijeva između ostalog i detaljniju analizu političkih i ekonomsko-historijskih uslova koji su u konačnom rezultirali tadašnji veliki migracijski talas odnosno progon muslimanskog stanovništva iz Srbije u Bosnu i Hercegovinu. U tom kontekstu je bilo neophodno najprije sagledati relacije između tadašnjih evropskih sila odnosno, Turske u doba njenog ekonomskog nazadovanja (u vremenu nerealno postavljene tanzimatske modernizacije) i njenih protivnika sa daleko većim ekonomskim resursima i shodno tome značajnijim vojnim potencijalima. To je rezultiralo turske poraze, redukciju teritorija nekad moćne države i manje ili više intenzivna etnička čišćenja zauzetih prostora sa dugoročnim geopolitičkim posljedicama koje se i danas osjećaju.

Zadatak ovog rada je bio da se detaljnijom analizom ekonomsko-historijskih činjenica (ne zalazeći dublje u empiriku) pokuša, izvlačenjem pouka prošlosti barem okvirno, utvrditi oslonac za budućnost bez bilo kakve ideološke i političke matrice. Drugačije rečeno, cilj je istraživati navedene migracijske tokove iz perspektive njihovog događanja, ali ih ipak valorizovati današnjim našim mjerilima.

ABSTRACT

ECONOMIC – HISTORICAL ASPECTS AND GEOPOLITICAL CONSEQUENCES OF FORCED MIGRATION OF MUSLIM POPULATION IN THE 1860s FROM SERBIA TO BOSNIA AND HERZEGOVINA

Forced migration of Muslim population from Serbia to Bosnia and Herzegovina during XIX century weren't enough attractive subject for deeper research in Balkans geo area. Namely, they happened in time of special intensive so called "Eastern question", when Ottomans imperia suffered defeats, so its dissolution was primary research task of European and Balkans historiography.

Revealing of this subject today, in very turbulent time, require, among other things, detail analysis of economic-historical terms which resulted a huge migration wave of Muslim population from Serbia to Bosnia and Herzegovina. In this context, it is necessary to perceive the relations between European force then, respectively Turkey in the period of its economical setback (in the time of unreal settled tanzimat migration) and its opponents with much bigger economic resources and military potentials. This resulted defeat of Turkey, the reduction of the territory once powered state and more or less intensive ethnic cleaning of occupied areas with permanent geopolitical consequences, which still feels.

The main goal of this paper is to establish the support for future (but do not go down in empiric research) without any kind of ideological and political matrix. In other words, the main goal is to investigate listed migrations from their perspectives, but still valorise them by today's benchmarks.

KEYWORDS: *economic-historical aspects, geopolitical consequences, forced migrations, Serbia, Bosnia and Herzegovina.*

Literatura:

1. H. Herder, *Evropa u XIX veku*, Clio, Beograd, 2003.
2. I.T. Berend, *Ekonomska istorija Evrope u XX veku*, Arhipelag, Beograd, 2009.
3. J.V. Tarle, *Istorija novog veka*, Naučna KMD, Beograd, 2008.
4. F.I. Uspenski, *Istočno pitanje*, Službeni list SCG, Beograd, 2003.
5. G.W.F. Hegel, *Filozofija povijesti*, Naprijed, Zagreb, 1966.
6. Sahibul-Buhari-Buharijina zbirka hadisa, prva knjiga, Odbor islamske zajednice, Prijedor, 1974.
7. M. Brkić, Uloga vođa i inteligencije, El Hidaje br. 12., 1944.
8. *Istorija Osmanskog carstva*, (ur. R. Mantran), Clio, Beograd, 2002.
9. *Politika*, Beograd 1.7.2012.
10. R. Kameron, *Kratka ekonomska istorija sveta*, J.P. Službeni glasnik, Beograd, 2011.
11. C. Imbler, *The Otoman Empire*, Palgrave Macmilan, London, 2009.
12. D. Lendis, Bogatstvo i siromaštvo nacija, Stubovi kulture, Beograd, 2004.
13. I. Ortajli, *Najduži vek imperije*, Srpska književna zadruga, Beograd, 2004.
14. *Srpske dinastije*, Politika, Beograd, novembar 2009.
15. S. Novaković, *Vaskrs države srpske* (reprint izdanje iz 1914 godine), Srpska književna zadruga, 2002.
16. V. Ćirković, *Ilustrovana istorija Srba, knjiga peta*, Narodna knjiga, Beograd, 2006.
17. V. Skarić, *Istorija Sarajeva i njegove okoline od praistorije do 1878. godine*, Opština grada Sarajeva 1937.
18. www.wikipedia.org od 10.7.2012.
19. M. Ekmečić, *Srpsko pitanje u Istočnoj krizi 1875-1878*, „Bratstvo I“, „Društvo Sveti Sava“, Beograd, 1997.
20. K. Jiriček, *Istorija Srba, Knjiga II*, Slovo ljubve, Beograd, 1984.
21. S. Stanišić, *Projekti Velika Srbija*, J.P. Službeni list, Beograd, 2000.
22. V. Stojančević, *Velike reke Srbije kao prepreke migracijama*, Zbornik radova Geografskog instituta „Jovan Cvijić“, SANU, knj. 46, 1996.
23. *Politika*, Beograd, 13.4.2003.
24. Š. Hodžić, Migracije muslimana iz Srbije u sjeveroistočnoj Bosni između 1788-1862., Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Knj. II, Zavičajni muzej u Tuzli, Tuzla, 1958.
25. *Oslobođenje*, Sarajevo, 19.8.1997.
26. *Istorija naroda Jugoslavije, knjiga druga*, Prosveta, Beograd, 1960.
27. I. Kosančić, *Novo-Pazarski sandžak i njegov etnički problem*, (reprint izdanje Knjižare Gece Kona, Beograd, 1912.), IKP „Nikola Pašić“, Beograd, 1998.
28. F. Kanitz-Svedok kraja tursko-osmanlijske civilizacije u Srbiji, Glas islama, Novi Pazar, juni 2004.
29. H. Pirenne, *Povijest Evrope od seobe naroda do XVI stoljeća*, (reprint) Marjan Tisak, Split, 2005.
30. *Istorija sveta*, treći tom *Svet u ekspanziji*, IRO Rad, Beograd, 1983.

31. S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz kneževine Srbije u bosanski vilajet (1862-1867)*, Znakovi vremena vol. 5, 2003.
32. Š. Hodžić, *Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u Sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862 godine*, Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne, Zavičajni muzej u Tuzli, 1958., str. 65-143.
33. S. Kulenović, *Janja - etnološka monografija*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Knj. XIII, Muzej istočne Bosne, Tuzla, 1980, str. 163-209.
34. S. Kulenović, *Naselja i porijeklo stanovništva u dijelu Zvorničkog Podrinja*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Knj. XV, Muzej istočne Bosne, Tuzla, 1982, str. 155-174.;
35. S. Kulenović, *Migracije stanovništva Tuzle*, Zbornik radova XXXIV kongresa folklorista Jugoslavije, Tuzla, 1987., str. 243-249.;
36. S. Kulenović, *Doseljavanje porodica iz Crne Gore u sjeveroistočnu Bosnu od XVIII do početka XX vijeka*, Zbornik radova XXXV kongresa folklorista Jugoslavije, Savez udruženja folklorista Jugoslavije, Titograd, 1998., str. 21-26.
37. G. Šljivo, *Orašje 1863-1995.*, Mjesna zajednica Orašje, Orašje, 2001.
38. H. Dozić, *Milion hektara zemlje u Srbiji-vlasništvo Bošnjaka muslimana*, Znanstveni skup *Istočna Bosna i Sandžak*, 23 maja 1994., Sarajevo, 1996.
39. J. Cvijić, *Antropogeografski i etnografski spisi*, SANU, Beograd, 2000.
40. J. Cvijić, *Govori i članci*, SANU, Beograd, 2000.
41. E. Sijerčić, *Migracije stanovništva Bosne i Hercegovine*, Republički zavod za statistiku SRBiH“, Sarajevo 1976.
42. M. Ramadanović, *Bosanska emigracija u osmanskom carstvu i sultanov suverenitet u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Znakovi vremena, Vol 3, № 9/10, 2000.
43. M. Selimović, *Derviš i smrt*, Svjetlost, Sarajevo, 1968.
44. T. Kruševac, *Bosanski agrar poslije 1918*, *Pregled* Sarajevo, 1928, u knjizi *Progresivna misao u BiH 1918-1941*, *Ekonomске analize*, Svjetlost, Sarajevo, 1983.
45. B. Higgins, *Economic Development-Problems, Principles and Policies*, W.W. Norton, New York, 1968.
46. I. Andrić, *Pismo iz 1920 godine*, Sabrana dela, knjiga deveta, *Deca pripovetke*, Svjetlost, Sarajevo, Prosveta, Beograd, 1981.
47. L.V. Sudland, *Južnoslovensko pitanje*, Hrvatska demokratska stranka, podružnica Varaždin, 1990.
48. K. Marks: *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte*, Svjetlost, Sarajevo, 1975.

Dr. sc. Senaid Hadžić

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

PROSVJETITELJI KNEŽEVINE SRBIJE I NJIHOVA ULOGA U PROGONU MUSLIMANSKOG STANOVNIŠTVA OD POČETKA 19. STOLJEĆA DO KONFERENCIJE U KANLIDŽI 1862.¹

Sažetak:

Autor u radu donosi neke osnovne podatke o djelovanju kulturnih radnika, prosvjetitelja u kneževini Srbiji tokom prve polovine 19. stoljeća, te kreatora velikosrpske politike i projekata koji su imali za cilj rješenje „srpskog pitanja“, odnosno „ujedinjenje svih Srba“. Posebno je značajno djelovanje Dositeja Obradovića i Vuka Stefanovića Karadžića i njegova jezička reforma, te Ilije Garašanina kao i njihov odnos, odnosno njihovo viđenje rješenja pitanja nesrpskog stanovništva, posebno Bošnjaka-muslimana, pripadnika islamske vjere na prostorima koja su oni smatrali „srpskim“. U radu su korišteni historijski izvori prvoga reda, zatim relevantna literatura te onovremena štampa. Osnovni akcent je na procesu, događaju dogoga trajanja koji svoje refleksije ima i u najnovijim događajima na kraju 20. stoljeća.

Ključne riječi:

Bosanski ejalet, Smederevski sandžak, Kneževina Srbija, prosvjetitelji, jezička reforma, Vuk Stefanović Karadžić, Dositej Obradović, Načertanije

Uvodne napomene

Baviti se tematikom migracionih kretanja i progona muslimanskog stanovništva, zatim bošnjaštva, Bošnjaka – muslimana, pripadnika islamske vjere, općenito, a naročito kroz 19. stoljeće, može biti i više nego izazovno. Postavlja se pitanje zašto je to tako? Zapravo, odgovor na to možemo naći i hotimičnim pogledom na neka druga osnovna pitanja historijski vezana za Bošnjake i Bosnu, te odnos prema njima iz susjedne nam Srbije (Smederevski sandžak, Kneževina Srbija, Kraljevina Srbija). Tako, npr. među historičarima još uvijek nema

¹ Rad sa sličnim sadržajem predat je Redakciji za Zbornik radova: *Bosna i Hercegovina i Bošnjaštvo – historija, stvarnost, perspektive*. S obzirom da navedeni Zbornik nije objavljen, rad šaljem redakciji za objavljivanje u Zborniku radova Naučnog simpozija: *150 godina od protjerivanja muslimana iz Kneževine Srbije 1862.*, održanog u Orašju 7. i 8. septembra 2012.

jedinstvenog stava po pitanju da li se radi o dobrovoljnom kretanju muslimanskog stanovništva ili protjerivanju uz primjenu različitih metoda prisile, da li je protjerivanje vršeno iz ekonomskih, kulturnih, socijalnih ili velikodržavnih razloga, da li se radi o dobro osmišljenom projektu etničkog čišćenja prostora ili „slučajnom događaju“. Osim toga, još uvijek nema jedinstvenog stava po pitanju samog nastanka Bosne, perioda u kojem nastaje, načina nastanka, kao i samog razvoja Bosne kao države. Zatim tu je i pitanje vjere u Bosni, kako se odlikovalo širenje islama?² Jedni su novu vjeru prihvatili, a drugi su u istoj vidjeli, i vide, prijetnju realizaciji svojih nakana. Ovim pitanjima možemo pridodati i problem pripadnosti Bosni, odnosno etničkog i nacionalnog razvoja bosanskog etnosa kroz historiju. Zašto naprijed navedena pitanja moraju ujedno biti i glavni problem među naučnom elitom? Odgovor može biti veoma jednostavan. Zato, jer naši susjedi Bosnu, i sve što ide uz nju, nikada nisu htjeli suštinski prihvatiti kao realnost, a čini mi se da to ne žele ni danas.

Iz toga je svjesno ili iz neznanja uglavnom proizlazilo sve, pa i pristup nama susjednih, ali nerijetko i domaćih historičara svim važnijim pitanjima razvoja

² Proces prihvatanja islama može se pratiti na osnovu osmanskih popisnih katastarskih deftera, koji predstavljaju primarne historijske izvore za ovo pitanje. U popisu Bosanskoga sandžaka iz 1468. navedene su 332 muslimanske kuće naprema 37.125 nemuslimanskih. U narednim popisima broj muslimanskih domova stalno raste, tako da u 17. stoljeću muslimani predstavljaju već apsolutnu većinu stanovništva Bosne. Prema opširnom popisu deftera Bosanskoga sandžaka iz 1604. godine ukupan broj domaćinstava iznosio je 65.931. U navedenom popisu na teritoriji Bosanskoga sandžaka početkom 17. stoljeća bilo je 47.802 muslimanskih te 18.129 nemuslimanskih kuća. U konfesionalnom smislu, izraženo u procentima, u Bosni je na muslimane otpadalo 72,5%, a na nemuslimane 27,5%. Navedene informacije iz ovoga deftera pružaju nam dragocjene podatke iz demografske te socijalne strukture stanovništva. Vidi: Ahmed S. Aličić, „Predgovor“, u: *Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1604.*, Monumenta turcica historiam slavorum meridionalium illustrantia, tomus octavus, serija II – defteri, knj. II, svezak 1/2 (obradio A. Handžić), Bošnjački institut Zürich – odjel u Sarajevu i Orijentalni institut, Sarajevo 2000. (Original deftera sa 738 folija čuva se u Generalnoj direkciji državnog katastra i gruntovnice R. Turske u Ankari). Usporedi: Nedim Filipović, *Islamizacija Bosne i Hercegovine*, Tešanj 2005.; Mehmed Handžić, *Islamizacija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1940.; Adem Handžić, „O islamizaciji u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku“, *POF*, vol. XVI-XVII, 1966.-67., Sarajevo 1970.; Adem Handžić, „O gradskom stanovništvu u Bosni u XVI stoljeću“, *POF*, vol. 28-29, 1978./79., Sarajevo 1980., str. 247-256; Adem Handžić, „O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII stoljeća“, *POF*, vol. 32-33/1982.-83., Sarajevo 1984., str. 129-147; Ahmed Aličić, „Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem XVI stoljeća“, *POF*, vol. 40/1990., Sarajevo 1991., str. 125-192; *Dva prva popisa zborničkog sandžaka iz 1519. i 1533. godine, Građa*, ANU BiH, SANU, knj. XXVI, odjeljenje društvenih nauka, knj. 22, Sarajevo 1986.; O pitanju prelaska na islam postoji dosta kontraverzi i različitih naučnih stajališta. Vidi: Bojan Aleksov, „Poturica gori od Turčina“, u: *Historijski mitovi na Balkanu*, Institut za istoriju, Sarajevo 2003.; Naučni skup: *Širenje islama i islamske kulture u Bosni i Hercegovini*, *POF*, br. 41, Sarajevo 1991.

Bosne, odnosa prema Bosni, te odnosa prema najbrojnijem stanovništvu Bosne Bošnjacima, muslimanima.³

Sve to se direktno prenosi i na pitanje postojanja bošnjaštva kroz historiju, koje je kod srpskih i hrvatskih, ali često i domaćih naučnika (historičara) bilo potpuno zanemareno u korist srpstva, hrvatstva, ili nečeg trećeg (muslimanstva).⁴ Ukoliko se upustimo u analizu literature o naznačenom pitanju, a moramo, u njoj se nekad možemo i izgubiti uslijed raznih proturječnosti (jedni navode da je ovdje živio samo jedan narod – Srbi, drugi navode samo Hrvate, treći smatraju da su živjeli Bošnjaci sve tri vjere itd.). Zbog svega toga se i moglo desiti da u zemlji s tako bogatom historijskom i kulturnom tradicijom kakva je Bosna, potpuno otupi nacionalna svijest njenog naroda, pa čak da mu se potpuno neopravdano nametne i kompleks ko su uopće Bošnjaci. Također, još uvijek ostaje otvoreno i pitanje kako se moglo desiti da u zemlji u kojoj je tokom stoljeća muslimansko stanovništvo činili dvotrećinsku većinu, skoro u potpunosti izostane otvorena reakcija na odnos prema muslimanima u susjednoj Kneževini Srbiji u 19. stoljeću (pozitivan primjer je zahtjev Husein-kapetana Gradaševića da se zaustavi progon muslimana).⁵

Obzirom na predmet ovoga naslova, mi se nećemo baviti određivanjem termina Bošnjak,⁶ zatim različitim naučnim i nenaučnim pristupima i tumačenjima naznačenog pitanja. Međutim, imajući u vidu činjenicu da se ovdje radi o odnosu

³ Muslimansko stanovništvo, tokom osmanske vladavine, je činilo većinu u centralnoj Bosni, oko Sarajeva, tj. u sarajevskoj, neretljanskoj, visočkoj, zeničkoj, kladanjskoj i rogatičkoj nahiji. Osim toga, muslimani su činili većinu i na sjeverozapadu (Bihać, Ključ, Cazin, Krupa, Petrovac), sjeveroistoku, u Posavini, posebno oko gradova Tuzla i Zvornik, te u južnom dijelu Bosne, od Višegrada do Mitrovice. Đorđe Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Beograd 1955., str. 28-29; Sead Selimović, Senaid Hadžić, *Tuzlanski kraj 1851.-1991. Demografske i socijalne promjene*, Tuzla 2007.; Sead Selimović, Senaid Hadžić, "Konfesionalna i etnička struktura stanovništva Tuzle i njene okoline (1878.-1941.)", *Zbornik radova Filozofskog fakulteta*, br. 7, Tuzla 2006., str. 49.

⁴ O. Dominik Mandić u knjizi *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Rim 1967., tumači, da u Bosni osim katolika koji su još od najranijeg srednjeg vijeka bili nacionalno osvješćeni Hrvati nikog više nije ni bilo. Sa druge strane, npr. grupa autora u knjizi *Muslimani i bošnjaštvo* (Sarajevo, 1991.), osporava bošnjaštvo u korist muslimanstva kao historijske nacionalne oznake bosanskih muslimana. Navest ćemo još primjer Vlade Jakanovića koji u radu „Elementi koji su kroz istoriju djelovali pozitivno i negativno na stvaranje bošnjaštva kao nacionalnog pokreta“, *Pregled*, br. 8 i 9, Sarajevo 1968., govoreći o bošnjaštvu nastoji ga ustvari na sve moguće načine, kroz čitavu hrpu nebuloza i neistina neuspješno osporiti.

⁵ Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1932. godine*, Orijentalni institut Sarajevo, Posebna izdanja, knj. XIX, Sarajevo 1996.; Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827.-1849.*, drugo izdanje, Tešanj 2006.; Husnija Kamberović, *Husein-kapetan Gradašević (1802.-1834.): Biografija – uz dvjestotu godišnjicu rođenja*, Gradačac 2002.

⁶ U ovome radu pod terminom Bošnjak podrazumjeva se, osim u nacionalnom, i u vjerskom smislu musliman, pripadnik islamske vjere.

susjeda, prije svega iz Kneževine Srbije (nekadašnjeg Smederevskog sandžaka) prema Bošnjacima i Bosni, nakratko ćemo se osvrnuti na historijske izvore i njihovo tumačenje stanovnika Bosne, ali i muslimana islamske vjere na prostoru Kneževine Srbije.

U historijskim izvorima stanovništvo Bosne u 19. stoljeću se najčešće nazivalo Bošnjaci bilo da su islamske, katoličke ili pravoslavne vjere, rjeđe *Turci* za muslimane, a od druge polovine 19. stoljeća – Hrvati za katolike odnosno Srbi za pravoslavne.⁷

Srbijanski izvori koji se odnose na 19. stoljeće bosanske muslimane-Bošnjake su skoro uvijek označavali *Turcmai*, često sa naglašenom mržnjom, što je bilo sastavni dio politike koju je provodila Kneževina Srbija ali i jedan od događaja *dugog trajanja*.⁸ To je imalo, i ima, druge tendencije u vrijeme kada se naruši mir u Bosni i Hercegovini u kojem su izražene teritorijalne pretenzije, što u 19. i 20. stoljeću nije bio rijedak slučaj.⁹

⁷ Bošnjaci, muslimani, pripadnici islamske vjere u Bosni, nisu sebe nikada nazivali Turcima, niti su se smatrali turskim narodom. U želji da se razlikuju od Turaka, oni su osmanlije-strance zvali Turkušama. Posjedovali su čvrsto uvjerenje da imaju poseban, povlašten položaj, jer su znali da su u svojoj domovini i pri tom su uvijek naglašavali svoju pripadnost domovini Bosni.

U Osmanskom carstvu, vlasti nisu kod svojih podanika isticali narodnosne attribute, nego vjerske. Zato se tek pri kraju 18. stoljeća u osmanskim dokumentima počinje javljati naziv za narode koji su podanici Carstva. Ranije postoji samo jedan pojam - milet - koji do tada označava pripadnike određene religije. Katolik-mileti označavao je svakog katolika bio on Hrvat, Italijan ili Mađar. Rum-mileti je označavao pravoslavca bio on Srbin, Bugarin ili Grk. Kasnije, s druge strane se javlja pojam - kavm - a koristi se kada se označava neki narod. U mnogim dokumentima postoji za Bošnjake nekoliko izraza: Bošnjak-kavmi, Bošnjaklar, Bošnjak-taifesi, Bosnavi-takini - što označava - bošnjački narod, etničku grupu. Ipak, vremenom se počinju razlikovati dva pojma kojima osmanlije oslovljavaju stanovništvo u Bosni: Bosnavi (tur. Bošnjak, ime za pripadnika naroda) i Bosnali (tur. Bosanac, ime za stanovnika Bosne iz bilo kojeg naroda). U početku je ime Srbin ili Hrvat zabranjivano kao što je to, koliko je nama poznato, prvi put učinio Čamil-paša 1853. godine. Da se opredjeljuju kao Hrvati, katolike su na to poticali iz Austrije odnosno Hrvatske, pravoslavne, pak, iz Srbije. Galib Šljivo, „Osvrt na dileme u historiji Bosne i Hercegovine u posljednjem stoljeću osmanske uprave“, *Saznanja*, časopis za historiju, br. 1, Tuzla 2005., str. 89-91; Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1849-1853.*, Banjaluka 1990., str. 372-397; Ekmeleddin Ihsanoglu, *Kultura suživota*, Connectum, Sarajevo 2006., str. 49-62; Dimitri Kicikis, *Osmanlijsko carstvo*, Beograd 1999., str. 19-22.

⁸ A kada smo već kod Srba treba spomenuti da je administracija kneza Miloša Obrenovića, kakva god bila, sve stanovnike iz Bosne, bez obzira na vjeru i klasu, nazivala Bošnjacima. Veoma je rijedak slučaj da se koristi izraz Bosanac. Jedino kada razlikuju vjeru, onda će za muslimane reći Turci, a za pravoslavne Srbi. O tome svjedoče i onovremeni ljetopisi u kojima se navodi da: (...) *Bošnjaci žive između Drine, Vrbasa, Save, Dalmacije i Huma, čislom 450.000: ispovijedaju ili Islam, ili su Rimokatolici, ili pravoslavni (...)*. Vidi: *Ljetopis Matice srpske (Serbske letopisi)*, Beograd 1825., str. 57; Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1932. godine*, Orijentalni institut Sarajevo, Posebna izdanja, knj. XIX, Sarajevo 1996., str. 370.

⁹ Galib Šljivo, „Osvrt na dileme u historiji Bosne i Hercegovine u posljednjem stoljeću osmanske uprave“, *Saznanja*, časopis za historiju, br. 1, Tuzla 2005., str. 90-91.

Uloga prosvjetitelja u definisanju nacionalnog pitanja u Kneževini Srbije - Priprema za „čišćenje“ Bošnjaka „Turaka“ iz Kneževine Srbije

Obzirom da je u radu riječ o odnosu susjedne Kneževine Srbije (Smederevski sandžak) prema Bošnjacima-muslimanima, pripadnicima islamske vjere potrebno je imati u vidu činjenicu da je kraj 18. i početak 19. stoljeća ostao karakterističan za većinu naroda jugoistoka Evrope, a za Srbe posebno, kao period nacionalnog buđenja i početka borbe za nacionalno oslobođenje od, kako se često navodi „tuđinske vlasti“ (osmanske i habsburške).¹⁰ Ovo buđenje nacionalne svijesti kod Srba je preraslo sredinom i u toku druge polovine 19. stoljeća u otvoreno pripremanje srpskog naroda u okvirima Kneževine Srbije, posebno, ali i izvan nje, da u zajednici sa ostalim pravoslavnim i slavenskim narodima na jugoistoku Evrope ostvari „konačno“ nacionalno oslobođenje i „emancipaciju“ svoje „sabraće“ u Osmanskom carstvu.¹¹

Međutim, treba naglasiti da je ovo nacionalno oslobođenje bilo samo podloga za širi koncept stvaranja velike ujedinjene srpske države sastavljene od svih Srba.¹² U tako postavljenom konceptu, očigledno, nije bilo mjesta za muslimansko stanovništvo.

¹⁰ Na buđenje nacionalne svijesti kod pravoslavnog stanovništva Srbije utjecaj su imala zapažanja njihovih istovjernika koji su živjeli u Austriji, ali su ponekad dolazili i putovali kroz Srbiju. Jedan od njih, kada piše o muslimanima, iznosi i ovo: (...) *primivši tuđ zakon, odrekli su se roda i kolena i fanatizmom zaslepljeni poturice jesu mnogo gori od Turaka* (...). Model prenijet iz Evrope koji je unaprijed osudio i osuđivao u skladu sa mržnjom koja je prema muslimanima, pripadnicima islamske vjere, vladala u Evropi. Đorđe Magarašević, *Putovanje po Srbiji u 1827. godini*, Beograd 1882., 1983.

¹¹ Idejne osnove modernog nacionalizma sa svim premisama kulta onog što je nacionalno južnoslovenski ideolozi su preuzeli od svojih njemačkih kolega a prije svega od njemačkog teoretičara, filozofa i pjesnika, Johana Gotfrida Herdera (Johann Gottfried von Herder) koji je odigrao ključnu ulogu u kreiranju savremenog njemačkog nacionalizma. On je podario pojmovima "nacija" i "narod" kvazi-personalna svojstva, kad kaže: (...) *Posredstvom jezika nacija se vaspitava i stvara; posredstvom jezika postaju joj dragi predak i čast, ona postaje poslušna, uglađena, društvena, marljiva i moćna* (...). *Priroda vaspitava familiju; najprirodnija država je jedan narod, sa jednim nacionalnim karakterom* (...). Ništa nije, dakle, tako jasno suprotno svrsi vladanja kao neprirodno povećanje država, divlje miješanje ljudi-rodova i nacije pod jednim žezlom. Ljudsko žezlo je isuviše slabo i malo da bi se na njega mogli nakalemiti besmisleni dijelovi; oni bi, dakle, bili slijepljeni sa jednom lomljivom mašinom koja se zove država-mašina, bez međusobnog života i simpatije dijelova. Vidi: Urs Altermatt, *Etnonacionalizam u Evropi*. Izdavač: Izdavačka kuća "Jež", Svjetionik-Sarajevo, Sarajevo 1997., str. 23; Slobodan Jovanović, *Primjeri političke sociologije, Engleska, Francuska, Njemačka 1815-1914.*, Beograd 1940.

¹² Vladislav B. Sotirović, *Lingvistički model definisanja srpske nacije Vuka Stefanovića Karadžića i projekat Ilije Garašanina o stvaranju lingvistički određene države Srba*, (doktorska disertacija), Vilnius 2006., str. 16. (dalje: V. B. Sotirović, *Lingvistički model definisanja srpske nacije*)

Inače, pitanje definisanja nacije, nacionalnih ciljeva, metoda i sredstava kako se ti ciljevi mogu ostvariti sve su više zaokupljali u prvoj polovini 19. stoljeća vodeće predstavnike kako srpske inteligencije tako i vodeće političke krugove mlade Kneževine Srbije.¹³ Jedno od najvažnijih pitanja čitave tadašnje i buduće nacionalne politike srpskih javnih radnika, postalo je pitanje određivanja, tj. definisanja, srpske nacije kao imperativ za rješavanje "srpskog pitanja" na jugoistoku Evrope.

U nastojanju da se što „naučnije“ definiše srpska nacija, zatim ojačaju nacionalni planovi Srba a razvije mržnja prema Bošnjacima, posebno veliki doprinos dali su kulturni radnici, prije svih književnici i prosvjetitelji.¹⁴

Najpoznatiji među njima, od 1804. bio je Dositej Obradović, koji je „agitovao i riječima i djelima” u borbi protiv Osmanlija.¹⁵ U tom cilju, on je

¹³ Jedan od onih koji su svojim mnogim poduhvatima, književnim i historijskim radovima dvadesetih i tridesetih godina 19-og stoljeća snažno uticali na formiranje pogleda kod generacija srpskih književnika i historičara bio je Sima Milutinović Sarajlija. Vidi njegovu „objektivnu historiju”: *Istorija Srbije. Od početka 1813e do konca 1815e godine*, Beograd 1888.; *Istoria Serbie (1813-1815)*, Leipzig 1837.

¹⁴ Neki istraživači su za period od 1740. do 1880. godine, na osnovu arhivske građe poimenično naveli 45 javnih „srpskih književnih i kulturnih radnika”. U ovom radu, bit će više riječi o onim „srpskim javnim radnicima”, čija je djelatnost bila usmjerena na razvijanje i jačanje svijesti kod srpskog naroda o posebnosti, te razvijanju mržnje prema Bošnjacima, muslimanima i odnos prema prilikama u Bosanskom ejaletu. Vidi: Aleksa Ivić, *Arhivska građa o srpskim književnim i kulturnim radnicima 1780-1880.*, Beograd-Subotica 1926., str. 465-466.

¹⁵ Prvi je Dositej Obradović jasno i integralno zahvatio srpski nacionalni program. On je široko i potpuno formulirao nacionalne aspiracije Srba. Dositeju je *slavenosrpska nacija u Srbiji, Bosni i Dalmaciji sa Ercegovinom*. *Srbi se po različitim kraljevstvima i provincijama različito i nazivlju: po Srbiji Srbijanci, po Dalmaciji Dalmatinci, po Hercegovini Hercegovci i po Crnoj Gori Crnogorci*. Srpstvo se razrušilo neslogom: *Bosna očee svoga kralja, Srbia svoje despote, Ercegovina svog ercega: dođe turčin pak sve u torbu*. Čuvene su Dositejeve riječi u "pismu Haralampiju" (paroh koji je službovao u Trstu), tekstu koji je dio njegovog autobiografskog djela *Život i priključenja*, gdje kaže: *Govoreći za narode, koji u ovim kraljevstvima i provincijama žive, razumevam koliko grčke crkve, toliko i latinske sledovatelje, ne isključavajući ni same Turke Bošnjake i Ercegovce, budući da zakon i vera može se promeniti, a rod i jezik nikada*. *Bošnjak i Ercegovac Turčin, on se Turčin po zakonu zove, a po rodu i po jeziku, kako god su bili njegovi čukundedovi, tako će biti i njegovi posljednji unuci: Bošnjaci i Ercegovci, dogod Bog svet drži*. *Oni se zovu Turci, dok Turci tom zemljom vladaju, a kako se pravi Turci vrte u svoj vilajet, otkuda su proizišli, Bošnjaci će ostati Bošnjaci i biće što su njihovi stari bili*. Za sav dakle srpski rod ja ću prevoditi slavni i premudri ljudi misli i sovjet, želeći da se svi polzuju. Milutin K. Dragutinović (pripremio za štampu), *Domaća Pisma Dositeja Obradovića*, SKZ, 51, Beograd-Zagreb 1899.; Ž. Popović (pripremio za štampu), *Život i priključenja Dimitrija Obradovića narečenoga u kaluđerstvu Dositeja njim istim spisat i izdat*, SKZ, 8, knj. II, Beograd 1893.; Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, Zagreb 1990., str. 51. (dalje: *Od tradicije do identiteta*)

napisao “Pjesmu na insurekciju Serbijanov”.¹⁶ Dositej Obradović je obilazio evropska središta (Grac, Beč, London, Pariz) ali i prostore južnoslavenskih zemalja u kojima su živjeli pravoslavci, i tom prilikom im davao upute o neophodnosti jačanja pravoslavne zasebnosti. Bio je prvi srpski javni radnik koji je naglašavao pravoslavnu-srpsku istovjetnost sa muslimanima. Dositej Obradović je govorio o jedinstvenoj “slavenosrpskoj naciji” na širem prostoru Balkana, što je uključivalo i teritorij Bosanskog ejaleta, na način što je sve narode tih prostora poistovjećivao sa „srpskom nacijom”.¹⁷ Ta ideja je ostala prepoznatljiva u njegovoj izjavi *da se može promijeniti obred i vjera, a rod i jezik nikako i nikada*. Upravo tako uspostavljena njegova teza bila je polazna osnova i predmet svih daljih odnosa Kneževine Srbije ali i Srba prema muslimanima (njima nije ostavljena mogućnost da se osjećaju a posebno izjašnjavaju drugima i drugačijima u nacionalnom smislu).

Prosvjetitelji i tvorci velikosrpskog projekta ujedinjeni u provođenju plana „čišćenje“ Bošnjaka iz Kneževine Srbije

Djelima Dositeja Obradovića bio je oduševljen tada mladi 17-to godišnji Vuk Stefanović Karadžić,¹⁸ inače poznat po tome što je bio velikomrzac svih Osmanlija, a posebno Bošnjaka.¹⁹ Vuk se pojavio pred učeni svijet 1814. godine sa svojom *Malom prostonarodnom Slaveno-Serbskom Pesnaricom*, a poslije toga sa nizom drugih spisa iz područja jezikoslovlja, narodne književnosti, etnografije, savremene

¹⁶ Evo nekih od stihova iz te pjesme: *Vostani, Srbije, mati naša mila i postani opet što si prije bila! (...) Tamo gdje god je srpska duša koja tamo je meni otadžbina moja, Bosna sestra tvoja, na tebe gleda, Hercegovina zemlja i Černjaja Gora (...) svi tebi pomoć nebesnu žele, sve dobre duše tebi se vesele (...)*. Miodrag Popović, *Vuk Stef. Karadžić 1787-1864.*, Treće izdanje, Beograd 1987., str. 17-18, 27.

¹⁷ Da se od sličnih stavova na prostoru Srbije nije odustalo ni na kraju dvadesetog stoljeća najbolje ilustrira slijedeća izjava: (...) *U evropskim naučnim krugovima Bosna i Hercegovina su vekovima smatrane sastavnim delom srpske etničke i nacionalne celine. U tim jednodušnim gledanjima stvari počinju da se menjaju nakon Berlinskog kongresa (1878.) i nakon austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine. Fenomen Bosne je fenomen etničkog i verskog u istoriji mnogih evropskih i drugih naroda. I ovde je reč o, u osnovi, jednom narodu, verski izdellenom, vera je vekovima bila glavni faktor u kulturnom životu Bosne (...)*. Usporedi: Slavenko Terzić, “Reč na otvaranju skupa”, *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena. Međunarodni naučni skup 13-15. decembar 1994.*, Istorijski institut SANU, Zbornik radova, knj. 12, Beograd 1995., str. 7-9.

¹⁸ Njega Milorad Ekmečić naziva “ocem moderne srpske kulture”. Vidi: Milorad Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918., knj. I 1790-1860.*, Beograd 1989., str. 167.

¹⁹ Vuk Stefanović Karadžić, *Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*, Beč 1849. U uvodnom dijelu „kovčežića“, Vuk je isticao žaljenje što nije uspio obići sve krajeve „našeg naroda“, a posebno „Bosnu i Hercegovinu“; Vuk Stefanović Karadžić, *Miloš Obrenović, knjaz srpski, ili građa za Srpsku istoriju našega vremena*, Budim 1828.; Vatroslav Jagić, *Zasluge Vuka Stefanovića Karadžića za naš narodni jezik*, Zagreb 1864.

srpske historije i dr. Njegovi se pogledi u osnovi nisu razlikovali od Dositejevih.²⁰ Daleko najznačajniji je lingvistički model nacionalne determinacije Vuka Stefanovića Karadžića koji je ubrzo bio prihvaćen od novih generacija srpske inteligencije i političara u 19. i 20. stoljeću, ne samo u nezavisnoj srpskoj državi, Kneževini (od 1882. Kraljevini) Srbiji, nego i od strane srpske inteligencije u okvirima Habsburške Monarhije (tj. Austro-Ugarske od 1867.).²¹ Smatra se da je upravo Vuk udario kamen temeljac modernom određenju srpske nacije označivši jezik kao osnovnu i najvažniju odrednicu za utvrđivanje nacionalne pripadnosti.²² Primjenjujući u praksi lingvistički model određivanja srpske nacije neki ideolozi „Srpstva“ su zamišljali buduće granice ujedinjene srpske države koja bi obuhvatala čitav „lingvistički“ srpski narod.

To je po njima bio najbolji put za definitivno rješenje „srpskog pitanja“ na Balkanu i jugoistočnoj Evropi.²³

Naučnu osnovu za određivanje „Srpstva“ a preko njega i „srpskih zemalja“ dala je upravo lingvistička koncepcija definisanja srpske nacije Vuka Stefanovića Karadžića, koncepcija koja se permanentno provlačila kroz čitavo 19. i 20. stoljeće živeći među srpskom inteligencijom sve do današnjih dana. Višestoljetni željeni cilj Srba da se oslobode „turskog jarma“ konačno je urodio plodom početkom 20. stoljeća kada je Kraljevina Srbija u savezu sa Crnom Gorom, Grčkom i Bugarskom uspjela da porazi Osmansko carstvo i proširi svoje državne granice obuhvatajući

²⁰ M. Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, str. 52-53.

²¹ Slično srpskoj i savremena hrvatska historiografija, ili neki od predstavnika te historiografije, nedvosmisleno priznaje prvostepenu važnost jeziku kao nacionalnom određivaču. Tako možemo pročitati slijedeću ocjenu važnosti odluke Hrvatskog sabora o proglašenju *hrvatskog jezika* 1847. godine kao zvaničnog administrativnog jezika u Hrvatskoj i Slavoniji: *Hrvatski jezik, glavni element identiteta nacije, odolio je svim nasrtajima germanizacije, mađarizacije, talijanizacije, te ga je Hrvatski sabor 1847. godine proglasio službenim jezikom u javnom životu*. Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povjest*, Golden Marketing, Zagreb 1999., str. 24.

²² Tako je, u razvijanju nacionalne svijesti jedna od perfidnijih metoda krivotvorenja narodnosne komponente upravo Vukova teza o jezičkom jedinstvu, koju iznosi u naslovu: *Srbi svi i svuda*.

²³ Ovom prilikom radi ilustracije navodimo neke stavove s kraja 20. stoljeću o ulozi jezika u rješavanju „srpskog“ pitanja. (...) *Cela evropska nauka je od samog početka nacionalnih preporoda krajem XVIII veka složna u oceni da jezik sačinjava biće nacije i da su granice jednog jezika u isto vreme međe dokle se prostire teritorija nekog naroda. Srpski naučnici su u ovome išli za istraživanjem katoličkih naučnika Kopitara i Dobrovskog. Sva su rana naučna dela o tome bila složna da štokavski govor predstavlja teritorijalnu osnovu srpskog naroda, a u tom pogledu je i celo susedstvo Bosne uvek smatrano srpskom zemljom. Čak i politički pokreti prošloga veka (19. stoljeće, op. a.) većinom prihvataju ovakvu sliku. Hrvatski Ilirci i vođi Hrvatske Narodne stranke između 1860. i 1870. su takođe polazili od toga da su Bosna i Hercegovina srpske zemlje (...). Vidi: Milorad Ekmečić, „O istraživanju istorije Bosne i Hercegovine danas“, *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena. Međunarodni naučni skup 13-15. decembar 1994.*, Istorijski institut SANU, Zbornik radova, knj. 12, Beograd 1995., str. 20-21.*

Srbe iz “Južne Srbije”, tj. Vardarske Makedonije, i Srbe iz “Stare Srbije”, tj. Kosova, Metohije i Sandžaka (“Stari Ras”).²⁴

Potrebno je podsjetiti da je u historiji srpske političke misli sve do sredine 19. stoljeća vladalo uvjerenje da nacionalna država srpskog naroda treba da bude izgrađena obnavljanjem historijske (srednjovekovne) države Srba. Princip historicizma, ili historijskog državnog prava je bio dominantan u srpskoj političkoj ideologiji sve do tridesetih i četrdesetih godina 19. stoljeća. Iz razloga primjene principa historicizma u ideološkim koncepcijama izgradnje, tj. obnove, države srpskog naroda, Srbi sa prostora Habsburške Monarhije (iz Južne Ugarske, Hrvatske, Slavonije i Dalmacije) nisu ozbiljno privlačili pažnju ideologa srpske državnosti. Međutim, tridesetih i četrdesetih godina 19. stoljeća srpska državno-pravna politička misao je dobila radikalno novu ideološku dimenziju za čije se rodonačelnike mogu smatrati Vuk Stefanović Karadžić i Ilija Garašanin. Radikalna promena srpske političke ideologije se sastojala u tome što je Vuk Stefanović Karadžić postavio temelje lingvističkom modelu definisanja srpskog “*ethnos*-a”, dok je Ilija Garašanin postavio temelje lingvističkom modelu “nacionalne” države srpskog naroda. Suština ovog Karadžić–Garašaninovog modela “lingvističkog Srpstva i srpske države” je u tome da se svi štokavci (Južni Slaveni koji govore štokavskim dijalektom) smatraju etničkim Srbima koji imaju „prirodno pravo” da osnivanjem jedinstvene države svih “lingvističkih” Srba postanu nacija.²⁵

Dvije navedene teorije “lingvističkog Srpstva” i “države lingvističkog Srpstva” sigurno predstavljaju novu dimenziju u historiji srpske političke ideologije koja se bavila rješavanjem tzv. “srpskog pitanja” a pod kojim se podrazumijevalo oslobođenje i državno-nacionalno ujedinjenje cjelokupnog „Srpstva“. U historiji srpske nacionalne ideologije i političke misli 19. i 20. stoljeća dominantno mjesto je zauzimalo pitanje oslobođenja i ujedinjenja svih Srba na prostoru jugoistočne Evrope ili pak samo onih Srba koji su živjeli u državnim okvirima Osmanskog carstva. Ideološka osnova određenja i ujedinjenja „Srpstva“ u okviru jedinstvene nacionalne državne organizacije je formirana u prvoj polovini 19. stoljeća među

²⁴ V. B. Sotirović, *Lingvistički model definisanja srpske nacije*, str. 17.

²⁵ Kada govori o granicama srpskog jezika Vuk Stefanović Karadžić konstatira da se cio narod koji broji oko 5 miliona, ne zove Srbima. Tako se zovu samo pravoslavni; Muslimani se zovu pravim Turcima, a katolici različito u raznim krajevima. Ali, Vuk vjeruje da će kod Srba muslimana prosvjeta učiniti to da nijesu Turci nego Srbi. Usporedi: M. Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, str. 52-53; V. B. Sotirović, *Lingvistički model definisanja srpske nacije*, str. 20-21.

istaknutim srpskim javnim i kulturnim radnicima koji su živjeli i radili ili u kneževini Srbiji ili van nje.²⁶

Općenito, kada se govori o Vuku Stefanoviću Karadžiću njegovo djelovanje može se svesti na slijedeće formulacije: svi pravoslavci (dakle i Crnogorci i Makedonci) su, naravno, Srbi; bosanski muslimani (pa čak i dio albanskih muslimana) poislamljeni su pravoslavci, dakle Srbi; hrvatski katolici su pokatoličeni pravoslavci; svi koji su kroz historiju „otpali“ od srpstva zbog „prelaska“ na drugu vjeru, mogu se i trebaju vratiti „veri svojih otaca“ tj. pravoslavlju, a samim time i srpstvu. Rezultat takvog razmišljanja jeste poticanje uvjerenja da na južnoslavenskom prostoru žive zapravo samo Srbi ili, pak, da su Srbi kudikamo najrasprostranjeniji i najbrojniji narod u Evropi. To je u pozadini imalo velikosrpska teritorijalna pozezanja sa jasnim ciljem: ujedinjenje svih „srpskih zemalja“ u Veliku Srbiju ili „svi Srbi u jednoj državi“.²⁷ Vuk Stefanović Karadžić Bošnjacima-muslimanima nije ostavio mogućnost da se sami opredijele, pa, vjerovatno iz tih razloga u svojoj knjizi *Srpska istorija našeg vremena* on za brojne ubijene muslimane Beograda i drugih mjesta upotrebljava glagol „očistiti“ (ne ubiti, pogubiti, počinuti genocid i slično). Upravo po njegovom nagovoru Đura Daničić je 1848. pod naslovom „Stara pjesma za novo vrijeme“, pisao:

*Dohvatite oštre mače, Oštre mače, dline, tanke, Nek se turska majka plače, Oplakujuć svoje danke, (...) Nek se turska krv proliva, Žrtva nam je to milija, Nego ulje iz kandila i izmirna iz kadila.*²⁸

²⁶ Sima Milutinović Sarajlija, Đorđe Magarašević, Dositej Obradović, Vuk Stefanović Karadžić i dr.

²⁷ Krajem dvadesetog stoljeća iznose se neki od uzroka zbog kojih nije došlo do ujedinjenja svih „srpskih zemalja“. Između ostalih, navode se i ovi: (...) *Kada je reč o procesu srpske nacionalne integracije, dublje uzroke srpske razdeljenosti verovatno treba tražiti i u nedovoljnom korištenju kulturnih sredstava – prosvete, kulture i obrazovanosti, za ostvarenje srpske nacionalne ideje (...).* Vidi: Slavenko Terzić, „Reč na otvaranju skupa“, *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena. Međunarodni naučni skup 13-15. decembar 1994.*, Istorijski institut SANU, Zbornik radova, knj. 12, Beograd 1995., str. 9.

²⁸ Čerim Rastoder, *Odnos Kneževine Srbije prema Bosanskom ejaletu od 1833. do 1860. godine*, (magistarski rad) Mostar 2011., str. 135; Miodrag Popović, *Vuk. Stef. Karadžić 1787-1864.*, Beograd 1987., str. 357-358.

Puna politička primjena, ideja Vuka Stefanovića Karadžićeva osnažena je „Načertanijem“ iz 1844., kojim su udareni temelji svim budućim velikosrpskim nakanama.²⁹

Tako su dva najznačajnija rada posvećena pitanjima razvijanja i jačanja nacionalne svijesti Srba, zatim realizacije velikosrpskih nakana, a koji se tiču i odnosa prema Bošnjacima, iz prve polovine 19. stoljeća koji pripadaju široj lepezi nacionalnih planova i projekata, bila: *Srbi svi i svuda*, članak Vuka Stefanovića Karadžića, jednog od „najznačajnijih srpskih intelektualaca moderne srpske istorije“, i *Načertanije* Ilije Garašanina, jednog od „najposobnijih političara moderne srpske države”.³⁰ Štaviše, ova dva rada su bila u isto vrijeme i dva najutjecajnija projekta, teorije i shvatanja nacionalne ideje, nacionalnih ciljeva i pravaca nacionalnog rada u budućnosti.³¹

Oba ova djela su napisana skoro u isto vrijeme ali od strane autora različitog profesionalnog i intelektualnog profila. Prvo djelo, članak *Srbi svi i svuda* je napisano 1836. i kao teoretski rad štampano u Beču 1849. u časopisu *Kovčević za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*.³² Vukovo djelo je bilo pristupačno širem krugu čitalaca jer je bilo štampano samo nekoliko godina nakon njegovog nastanka. Za razliku od Vukovog rada, Garašininovo djelo, napisano 1844. kao tajni plan srpske spoljne politike u nastupajućem periodu, nije štampano niti je javno prodavano više od pola stoljeća. Razlog za to je bio taj što je Ilija Garašinin, u to vrijeme ministar unutrašnjih poslova kneževine Srbije, svoj tajni spis namijenio samo uskom krugu najutjecajnijih srpskih političara kao smjernice za

²⁹ Istaknuto svećenstvo pravoslavne crkve je, također, imalo važnu ulogu u nacionalnoj homogenizaciji Srba uopće. Među njima, po propagandno-konspirativnoj djelatnosti isticali su se karlovački mitropolit Stevan Stratimirović, gornjokarlovački vladika Mojsije Mioković, zemunski svećenik Pejić i dr. Na taj način, bila je razvijena i unutarcrkvena mreža u širem smislu. Ljubomir Antić, *Velikosrpski nacionalni program. Ishodišta i posljedice*, Zagreb 2007.; Slobodan Jovanović, *Ustavobranitelji i njihova vlada (1838-1858)*, Beograd 1933.; Radoš Ljušić, *Knjiga o Načertaniju. Nacionalni i državni program Kneževine Srbije (1844)*, Beograd 1993.; Petar Šimunić, „Načertanije“. *Tajni spisi srpske nacionalne i vanjske politike*. Zagreb 1940.; Nikša Stančić, „Problem „Načertanija“ Ilije Garašanina u našoj historiografiji“, *Historijski zbornik*, god. XXI-XXII/ 1968.-69., Zagreb 1971., str. 179-196; Mihailo Vojvodić, „Velika Srbija“ u shvatanjima Stojana Novakovića“. *Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog skupa održanog u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti* 24-26. oktobra 2002., Srpska književna zadruga, posebna izdanja, Beograd 2003.

³⁰ Vuk Stefanović Karadžić, *Miloš Obrenović knjaz srpski ili građa za Srpsku istoriju našeg vremena*, Budim 1828. Vuka zbog prikupljanja i izdavanja „građe za srpsku istoriju našeg vremena“ Radovan Samardžić svrstava među „najznačajnije srpske historičare prve polovine 19. stoljeća“. Usporedi: Radovan Samardžić, *Pisci srpske Istorije*, Beograd 1976., str. 143-166.

³¹ V. B. Sotirović, *Lingvistički model definisanja srpske nacije*, str. 21-23.

³² Vuk Stefanović Karadžić, *Kovčević za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*, I, Beč 1849.

vođenje nacionalne politike. Međutim, kao što to često biva u praksi, iako tajni plan, *Načertanije* je 1888. već bilo poznato uskom krugu austro-ugarskih političara da bi 1906. godine širi krug čitalaca bio upoznat sa osnovnim idejama Garašaninovog djela. Jedan od principijelnih razloga za sporenje u historiografiji oko *Načertanija* je činjenica da je originalni rukopis izgubljen pa se izvorni tekst, koji nije ni dovršen od strane autora, može rekonstruisati samo na osnovu nekoliko prepisa autentičnog teksta.³³

Politiku jačanja nacionalne svijesti pravoslavnog stanovništva i razvijanja mržnje prema muslimanima praktično su provodile vojskovođa i političke vođe. Ona je došla do izražaja već početkom 19. stoljeća tokom Prvog srpskog ustanka kada su ustanici u duhu Karađorđeva stava *da sve gradove na Balkanu Turci, ako ne milom to silom moraju da napuste*,³⁴ te pismom Hercegovcima u kome stoji:

udrite vi od te strane a mi ćemo od ove s neustrašivim duhom i pomoću božjom proće mjesec dana sastaće nam se vojska u Sarajevu,³⁵ palili i rušili *sve što je muslimansko-tursko*.³⁶

Takvim Karađorđevim postupkom prema Bošnjacima, uspostavljen je standard svih daljih odnosa prema ovom narodu, tokom cijelog 19. stoljeća. Posebno je tokom prvog srpskog ustanka stradalo Užice, koje je tada imalo 3.500 muslimanskih i 600 pravoslavnih kuća.³⁷ Za raspoloženje pobunjenika i širenje

³³ Jedan od prepisa teksta *Načertanija* priredili su: Milenko Vukićević i Dragoslav Stranjaković, a nalazi se u *Narodnoj biblioteci Srbije u Beogradu* (NbSuB), Rukopis 343/III-2 i Rukopis 163; Usporedi: Dragoslav Stranjaković, *Kako je postalo Garašaninovo "Načertanije"*, Beograd 1939.

³⁴ Ovakav odnos prema nesrpskom (nepravoslavnom) stanovništvu neki historičari pravdaju zaključkom da su *Srbi u Prvi srpski ustanak ušli s formiranom nacionalnom svešću, s državotvornim idejama i čak s programskim vizijama o oslobođenju i ujedinjenju čitavog srpskog naroda*. Čedomir Popov, „Velike Srbije nikad nije bilo“, *Nin*, 05. 04. 2007., str. 83-84; Usporedi: Čedomir Popov, *Velika Srbija, stvarnost i mit*, Sremski Karlovci 2007.

³⁵ Miroslav Đorđević, „Bosna i Hercegovina u strateškim planovima srpskih ustanika“, *Pregled*, I, Sarajevo 1954.; Milorad Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918., knj. I 1790-1860.*, Beograd 1989., str. 176.

³⁶ Veliki aktivista u Bosni tokom srpskih ustanaka u Smederevskom sandžaku 1804-1815. godine bio je Sima Milutinović Sarajlija. Boraveći kao pisar kod kneza Miloša Obrenovića nakon 1815., na njegovu inicijativu, a na osnovu prikupljenih spisa, radio je na pisanju srpske historije. Njegovo djelo u kojem je veličana uloga kneza Miloša, odisalo je mržnjom prema „Turcima“. Ta težnja se najviše ispoljavala u težnji Srba da nakon 1815. godine što prije „očiste“ Smederevski sandžak od „Turaka“. Sima Milutinović Sarajlija, *Istorija Srbije. Od početka 1813e do konca 1815e godine*, Beograd 1888., str. 97.

³⁷ Ustanici su, osim Užica, napadali Šabac (Bugurdelen), Smederevo, Valjevo, te opljačkali čitavu okolicu Beograda. U tim napadima *Što god im je muslimana dopalo ruku, poubiše ili obeščastiše, ne obazirući se ni na spol ni na godine, oplijeniše i poharaše na štogod naiđoše putem a iz gradova i sela razbjegao se prestravljeni muslimanski narod, često gol i bos*. Vidi: Ćiro Truhelka, „Bošnjaci i prvi srpski ustanak“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, br. XXIX, Sarajevo 1917., str. 249 (5).

njihovog utjecaja u Bosanskom ejaletu, važnu ulogu imali su guslari, narodni pjevači i pjesnici. Klasičan primjer guslara bio je Filip Višnjić zvani "srpski Homer", koji je putujući od jednog do drugog mjesta ne samo propagirao nacionalnu homogenizaciju Srba, već je obavljao i špijunske poslove.³⁸

Tiha, skrivena, ali ogorčena borba protjerivanja Bošnjaka iz Smederevskog sandžaka nastavljena je i poslije ustanaka 1804-1815. godine u

*(...) upornoj građanskoj, kulturnoj i ekonomskoj borbi, koju je, naročito u Beogradu, knez Miloš vodio s nenadmašnom snagom i divnom vještinom.*³⁹

Odnos Karađorđevog nasljednika kneza Miloša Obrenovića, prema Bošnjacima-muslimanima bio je nedvojben.⁴⁰ Naime, on ih je smatrao „Turcima“, koje treba „očistiti“ iz „srpske države“. Stoga se on zdušno zalagao da se u svim dokumentima koja su se odnosila na rješavanje „srpskog pitanja“, definiše njihovo iseljavanje (*Što manje Turaka, utoliko slobodnija Srbija*). Knez Miloševa politika iseljavanja, rezultirala je da su u periodu od 1830. do 1834. iz kneževine Srbije, osim iz utvrđenih gradova, iselili svi muslimani, osim oni koji su se proglasili Ciganima. Nakon što je uspješno završio prvu fazu „čišćenja“ kneževine Srbije od muslimana, knez Miloševa vladavina je od 1839. pa sve do 1858. godine, zamijenjena vladavinom „ustavobranitelja“. ⁴¹ Ponovnim povratkom knez Miloša

³⁸ Filip Višnjić je poznat po tome što je „prvi srpski ustanak“ opjevao sa 17 pjesama, 5.001 stihom.

³⁹ Rašid-beja, „Istorija čudnovatih događaja u Beogradu i Srbiji“, *Spomenik Srpske kraljevske akademije*, XXIII, knj. I, Beograd 1894., str. VII.; Mirjana Marinković, „Srbija prve polovine XIX veka u Istoriji čudnovatih događaja u Beogradu i Srbiji Rašida beograđanina i Memoaru Ibrahima Mansur-efendije“, str. 179-186; Mirjana Marinković, „Istorija očima gubitnika“, *Istorijske sveske*, br. 11, Beograd novembar 1998.

⁴⁰ Ovog nepismenog kneza pomamnog za lijepim ženama i bogatstvom, Vuk Stefanović Karadžić ocijenio je s pet glavnih svojstava: *sprdnja, samoljublje, prezrenije sviju drugih ljudi, samovoljno vladanje i upravljanje zemljom*. Osim ovih Vuk dodaje da je *pravi tiranin i najveći bezakonik*. Vladimir Stojančević, *Miloš Obrenović i njegovo doba*, Beograd 1966., str. 80; Vladimir Stojančević, „Vuk Karadžić i knez Miloš Obrenović“, *Historijski zbornik*, XVIII/1965., Zagreb 1966., str. 103-118; Ljubomir Stojanović, *Vuk Karadžić o unutrašnjoj politici kneza Miloša. Njegovo pismo knezu od 12. aprila 1832.*, Beograd 1923.; Vuk Stefanović Karadžić, *Skupljeni istorijski i etnografski spisi*, Beograd 1898.; Vuk Stefanović Karadžić, *Miloš Obrenović knjaz Srbije, ili građa za srpsku istoriju našeg vremena*, Budim 1828. U ovom djelu Vuk piše samo pozitivno o Milošu.

⁴¹ Uporedo sa protjerivanjem teklo je i ekonomsko uništavanje muslimanskog stanovništva u gradovima kneževine Srbije. O tome svjedoči i jedna zabilješka britanskog putopisca koji je 1843. godine boravio u Beogradu. Pišući o trgovini on za muslimane navodi slijedeće: *(...) Turci su veoma siromašni i bave se najskromnijim zanimanjem – oni su čamdžije, nosači, berberi, kafedžije i sitne zanatlije koje zadovoljavaju potrebe svojih sunarodnika za određenim proizvodima, kao i potrebe turskog garnizona u tvrđavi (...)*. Branko Momčilović, „Beograd u putopisu Endrua Arčibalda Pejtona“, *Beograd u delima evropskih putopisaca*, SANU, Balkanološki institut, Posebna izdanja 80, Beograd 2003., str. 166.

na vlast 1858. godine, opet je aktuelizirano pitanje iseljavanja muslimana iz Kneževine Srbije.

To se desilo za vrijeme vladavine njegovog sina kneza Mihaila,⁴² u vremenu od 1862. do 1867., kada je došlo do potpunog iseljavanja muslimanskog stanovništva iz kneževine Srbije.⁴³

Posljednja naredba o izgonu muslimana iz Smederevskog sandžaka izdata je 1862. godine, što je sankcionirala i međunarodna konferencija održana u septembru 1862. godine u Kanlidži (istanbulsko predgrađe). Po prvom i šestom članu zaključaka ove konferencije muslimani su se trebali iseliti *što je moguće brže*. Međutim, ne čekajući bilo kakvu konferenciju, muslimansko stanovništvo je, još polovinom 1862. godine, započelo neorganizirano, i u većim grupama, prelaziti preko Drine u Bosnu. Tada se iz Beograda i drugih Srbima predatih gradova iselilo preko 10.000 porodica ostavivši sva svoja dobra pokretna i nepokretna Srbima:

*tobož da kasnije naplate, no na žalost ti nisu nikada to naplatili. Od istih nešto se iselilo u Rumeliju a većina u Bosnu i to u Tuzlanski sandžak.*⁴⁴

Prema podacima ruskog konzula u Sarajevu, iz Srbije je zaključno 1867-1868. godine, za vrijeme konačnog iseljavanja srbijanskih gradova, prešlo u Bosnu oko 30.000 muslimana.⁴⁵ *Time su Turci konačno uklonjeni iz Srbije.*⁴⁶

⁴² Knez Mihailo Obrenović je od svog dolaska na vlast 1860. započeo jaku agitaciju protiv Osmanske države. Stanoje Stanojević, *Istorija srpskog naroda*, Beograd 1926., str. 368-369.

⁴³ Selidbe iz Srbije zapravo su počele već nakon austrijsko-osmanskih ratova 1737-1738., a onda se nastavile u nekoliko valova: 1788., 1810., 1820., 1832.-1834., i konačno 1862. godine. Skender Rizaj, „O migracionim kretanjima na Balkanu (1877-1878)“, *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine*, ANU BiH, posebna izdanja, knj. XXX, Sarajevo 1977., str. 194-195; Šaban Hodžić, „Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862. godine“, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, knj. II, Tuzla 1958., str. 74-138; Safet Bandžović, „Iseljavanje muslimana iz Užica i Sokolske nahije u Bosanski ejalet (1804-1862)“, *Stav*, časopis za društvena pitanja, kulturu i umjetnost, god. II, br. 4/5, Tuzla 2003., str. 45-46; Muhamed Hadžijahić, „Neki rezultati ispitivanja etničkih kretanja u Bosni u XVIII i prvoj polovici XIX stoljeća“, *Prilozi Instituta za istoriju*, god. XI-XII, br. 11-12, Sarajevo 1975-1976., str. 289-300; Galib Šljivo, „Naseljavanje muslimanskih prognanika (muhađžira) iz Kneževine Srbije u Zvornički kajmakamluk 1863. godine“, *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, 30, Sarajevo 2001., str. 89-116; Muhamed Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih muslimana*, Sarajevo, 1990., str. 122; Leopold Ranke, *Srbija i Turska u XIX veku*, Beograd 1892., str. 487-488.

⁴⁴ Sejfudin Fehmi Kemura, *Srpski ustanak pod Karađorđem od godine 1804. do godine 1862., Po turskim izvorima*, Sarajevo 1916., str. 396-397; Usporedi: Galib Šljivo, „Naseljavanje muslimanskih prognanika (muhađžira) iz Kneževine Srbije u Zvornički kajmakamluk 1863. godine“, *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, 30, Sarajevo 2001., str. 92-93; Isti, „Naseljavanje muslimanskih prognanika (muhađžira) iz Kneževine Srbije u Zvornički kajmakamluk 1863. godine“, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću. Studije i članci*, Tešanj 2008., str. 459-503.

Protjerivanje muslimanskog stanovništva iz srbijanskih gradova dovelo je do značajnih konfesionalnih promjena u gradovima,⁴⁷ zatim promjene su bile evidentne na relaciji selo-grad i miješanju seoskog i gradskog stanovništva. Muslimansko stanovništvo je postepeno tokom 19. stoljeća protjerano iz svih gradova Srbije, a na njihovo mjesto dolazilo je seosko stanovništvo iz unutrašnjosti Srbije ili doseljenici, kao i oni koji su pobjegli u Austriju ili centralnu Evropu. Kako bilježe neki „naučnici“:

*U Beogradu se osetila velika živost i silan ekonomski napredak. Novo vreme i novo stanovništvo imali su drugačijih potreba i navika od dotadašnjih starinskih, primitivnih i orijentalnih (...). U svome brzom poletu naše su varoši postale najnaprednije tačke naše zemlje. U njima su zasejane i uspele prve klice ekonomskog napretka i kulturnog uzdizanja Srbije, a to su one činjenice iz kojih je poticao celokupni polet ne samo Srbije, nego i duhovno i nacionalno osveženje i podmlađivanje u celom našem narodu i izvan nje.*⁴⁸

U jednom drugom radu isti „naučnik“ je sam sebe demantovao kada navodi:

*Poreklo stanovništva je prouzrokovalo mnoge razlike grada i sela. U gradu je bilo više stanovnika stranog porekla. Grci, Cincari, Jevreji i Jermeni, jer su oni bili napredniji u načinu razmišljanja i delanja.*⁴⁹

Dalekosežnost djelovanja prosvjetitelja izvan Kneževine Srbije

Zagovornicima velikosrpskih aspiracija nije bilo dovoljno samo protjerati muslimane iz Kneževine Srbije, nego su svoju obrazovnu politiku iz Kneževine Srbije uspješno prenijeli na prostore Bosanskog ejaleta u koji su dopremani udžbenici.

Udžbenici su dopremani najčešće poluilegalno preko trgovaca koji su nabavljali robu u Smederevskom sandžaku,⁵⁰ i upućivani učitelji,⁵¹ najčešće

⁴⁵ Navedene podatke treba uzeti sa rezervom zbog toga što još uvijek ne postoje historijski izvori koji bi ih mogli potvrditi. Ibrahim Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima (1856-1878)*, Sarajevo 1988., str. 91; Philip J. Cohen, *Srpski tajni rat. Propaganda i manipulacija historijom*, Sarajevo 1996., str. 260.

⁴⁶ Dušan T. Bataković, Milan St. Protić, Nikola Samardžić, Aleksandar Fotić, *Nova istorija srpskog naroda*, Beograd 2000., str. 164.

⁴⁷ Primjera radi, prema pisanju ruskog oficira, u Beogradu je 1830. godine od 10.000 stanovnika bilo oko 4.000 muslimana. Radivoje Bojović, "Opis Beograda Aleksandra Grigorijeviča Rozelion-Sašaljskog iz 1830. godine", *Beograd u delima evropskih putopisaca*, SANU, Balkanološki institut, Posebna izdanja 80, Beograd 2003., str. 215.

⁴⁸ Tihomil Đorđević, *Srbija pre sto godina*, Beograd 1946., str. 165-166.; Tihomil Đorđević, *Selo kao naselje. Naš narodni život*, SKZ, Beograd 1923.

⁴⁹ Tihomir Đorđević, *Naš narodni život*, knj. 1, Prosveta, Beograd 1984., str. 53-57.

sveštenici, ali i novi trgovački sloj.⁵² Preko njih je još tokom 1827. dopremljen Vukov „Prvi srpski bukvar“ i još neki srpski udžbenici.⁵³ Crkvene i svjetovne knjige nabavljane su izvan Bosne, najčešće iz susjednih zemalja (kneževina Srbija),⁵⁴ a prepisivane u pravoslavnim manastirima. Najpoznatiji su manastir sv.

Trojica u Pljevljima⁵⁵, Tvrdoš kod Trebinja i Žitomislić.⁵⁶ Uz manastir kod Goražda u 16. stoljeću (1519.) nastala je i prva štamparija na bosansko-hercegovačkom tlu, na čijem čelu se nalazio Božidar Goraždanin. U njoj su štampane prve knjige koje imaju književnu i hroničarsku vrijednost. Uglavnom je cvjetala prepisivačka i epigrafska djelatnost, rodoslovi, panegirici. U krug ove religiozne literature pripadaju radovi: "Lestvica" Jovana Skolastika, prepisana u Vozući, te "Zbornik molitava" iz Papraće.⁵⁷ Analizirajući sadržaje udžbenika iz tog vremena, a u kontekstu iseljavanja – protjerivanja Bošnjaka iz kneževine Srbije u

⁵⁰ Vaso Vojvodić, *Rad Srbije na pomaganju prosvete u Bosni i Hercegovini (1868-1876)*, Kikinda 1989., str. 34.

⁵¹ Osim dostavljanja udžbenika i slanja učitelja u Bosanski ejalet, Kneževina Srbija je od 1842. godina radila i na školovanju pravoslavne djece. Prioritet su imali učenici iz Novopazarskog sandžaka, iz plemena Vasojevića, zatim Mostara i Sarajeva (Sava Kosanović, Jovan Perović, Nićifor Dučić). Vaso Vojvodić, „Tri Garašaninova poverenika za politički rad u Hercegovini“, *Ilija Garašanin (1812-1847)*, Beograd 1991., str. 412; *Srbske novine*, „Bosna i Hercegovina“, Beograd 8. maja 1851.; Miomir Dašić, „Dodiri i veze crnogorskih brdskih plemena i Srbija u doba ustavobraniteljskog režima“, *Ilija Garašanin (1812-1847)*, Beograd 1991., str. 433-459.

⁵² Uslijed nedostatka štamparije, u 17. stoljeću počinju dolaziti crkvene knjige iz Rusije, a njihovo umnožavanje se odvija u manastirima. U 18. stoljeću postaju rusko-srpski odnosi intenzivniji. Iz ruske literature, još od vremena Petra Velikog dolaze knjige. One proširuju uski crkveni duh pravoslavne literature. Tako postepeno utjecaj Rusije na obrazovanje južno-slavenskoga klara postaje jači, a slavenski crkveni jezik nadomještava se ruskim. Dragoljub Dragojlović, „Štampanje i prepisivanje ćirilskih knjiga u balkanskim gradovima Turskog Carstva XV – XVIII veka“, *Zbornik radova: Gradska kultura na Balkanu (XV – XIX veka)*, SANU, Balkanološki institut, posebna izdanja, knj. 20, Beograd 1984., str. 169-172.

⁵³ Arhiv SANU Beograd, Republika Srbija, dok. br. 8552/243. *Opis kadiluka*, od 16. decembra 1952. godine. Pored kulturnog utjecaja kojega je imao Vuk u Bosanskom ejaletu, on je, početkom šeste decenije 19. stoljeća, zajedno sa Ilijom Garašanimom, bio aktivno uključen na nacionalnom jačanju i pripremanju za pobunu crnogorskih plemena i pravoslavne raje Hercegovine, protiv Uzvišene Porte.

⁵⁴ Arhiv Republike Srbije, *fond: Ministarstvo prosvete i crkvenih dela*, fascikl VII, dok. br. 940, 1854./1869.; Nenad Urić, „Srpska škola u Višegradu (1865-1875)“, *Istorijski časopis*, knj. LVII, Beograd 2008., str. 253-282.

⁵⁵ Državni arhiv Republike Srbije Beograd, *fond: Državni Savjet*, Rolna 217, Savetu Kneževstva Srbskog, dok. br. 752/856. Osim pomoći u knjigama, iz Kneževine Srbije je dolazila i druga vrsta saradnje. Tako su se predstavnici ovog manastira, dopisom od 30. septembra 1856. godine obratili za pomoć knezu Aleksandru Karađorđeviću. On je odobrio sredstva u visini od 150 carskih dukata za sanaciju štete izazvane požarom u manastiru „Sv. Trojice“.

⁵⁶ Šejh Sejfudin ef. Kemura, Vladimir Ćorović, „Prilozi za istoriju pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini u XVIII. i XIX. stoljeću“, *GZM*, XXIV, sv. 2, Sarajevo 1912., str. 413-441; Vladimir Ćorović, „Hercegovački manastiri“, *GZM*, XXIV, sv. 3, Sarajevo 1912., str. 545-554; Ljiljana Ševo, *Pravoslavne crkve i manastiri u Bosni i Hercegovini do 1878. godine*, Banja Luka 2002.

⁵⁷ Ljiljana Ševo, *Pravoslavne crkve i manastiri u Bosni i Hercegovini do 1878.*, Banja Luka 2002.

19. stoljeću može se zaključiti da je knez Miloš sačinio „politički plan iseljavanja muslimanskog stanovništva“, tj. „Turaka“ iz Kneževine Srbije.⁵⁸ Tako je mržnja prema Bošnjacima-muslimanima našla mjesta u udžbenicima kako onim koji su korišteni u kneževini Srbiji tako i onoj koja je dopremana u Bosanski ejalet.

U svrhu realizacije velikosrpskih nakana, vlada Kneževine Srbije je, uz primjenu oružja, korištenje škola, učitelja ali i putem udženika, osnovala i tajne organizacije u Bosni koje su radile na širenju velikosrpskih (nacionalnih) ideja i dizanju ustanaka pravoslavnog stanovništva. One su djelovale u gradovima i selima, a okupljale su omladinu. Njihova propagandna aktivnost bila je naročito izražena polovinom 19. stoljeća, ali nije prestala da djeluje i kasnije.⁵⁹ Osnovni cilj agenata bio je buđenje antimuslimanskog raspoloženja i ohrabrenje pravoslavnog stanovništva da očekuje skoro oslobođanje „koje mu nosi Srbija“.⁶⁰ Osnovna zamisao i glavni cilj pokreta bio je priključenje Bosne Kneževini Srbiji. Tako pod snažnim utjecajem susjednih Kneževine Srbije i Crne Gore dolazi do čestih ustanaka pravoslavnog stanovništva u Bosni. Ovi ustanci, na čijem čelu se najčešće

⁵⁸ Najprije je trebalo samo opomenuti sve one koji treba da se sele, i tom prilikom staviti im do znanja da je rok za njihovo iseljavanje već prošao, naređujući da *svakog Turčina koji bi se protivio iseljenu svežu i natovare ga zajedno sa pokretnim imanjem njegovim na kola i konja, pa da ga prevezu preko Drine*. On je savjetovao i da se *razvale* sva sela duž Drine čije stanovništvo neće da se iseli u Bosnu, te da se ne dozvoli povratak stanovnicima protjeranim iz tih sela, niti da sakupe ljetinu. Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo 1996., str. 22; Safet Bandžović, «Iseljavanje muslimana iz Užica i Sokolske nahije u Bosanski ejalet (1804-1862)», *Stav*, časopis za društvena pitanja, kulturu i umjetnost, god. II, br. 4/5, Tuzla 2003., str. 45-46.

⁵⁹ Od 1846. godine Ilija Garašanin je zvanično započeo sa stvaranjem svojih tajnih organizacija u Bosanskom ejaletu. U Sarajevu je za agentni rad pridobio izvjesnog Bogdanovića koji je bio poverenik „srpske vlade“ za Bosanski ejalet. Nakon njegove smrti, sin mu Bogdan preuzeo je te obaveze. Mreža srpskih agenata u Bosni se konstantno povećavala i širila. Već krajem 1849. postojalo je 39 srpskih tajnih organizacija. Glavni poverenik bio im je Matija Ban. Inače, svaki srpski agent pokrivao je po dvije do tri nahije. Zbog principa tajnosti, agenti se nisu međusobno poznavali, a svoje izvještaje dostavljali su na osnovu instrukcija. Kao plaćenik srbijanske Vlade, Teofil (Bogoljub) Petranović je 60-tih godina 19. stoljeća oko sebe okupio mrežu istomišljenika, koji su radili na širenju srpskog nacionalnog identiteta među pravoslavicima, ali i među dijelom Bosanskih Vlaha, koji su bili pogodni za utapanje u srpski nacionalni okvir. Vidi: Dragoslav Stranjaković, *Vlada ustavobranitelja 1842-1852.-unutrašnja i spoljna politika*, Beograd 1932., str. 174-175; Vladimir Stojančević, *Južnoslovenski narodi u Osmanskom Carstvu od Jerdenskog mira 1829. do Pariskog kongresa 1856. godine*, Beograd 1971., str. 191; Dragoslav Stranjaković, *Srbija pijemont južnih Slavena 1842-1853.*, Beograd 1932., str. 12; Vladislav Skarić, *Izabrana djela. Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*, knj. I, Sarajevo 1985.

⁶⁰ Državni arhiv Republike Srbije, *Fond: Ilije Garašanina*, Primećanje sverhu dvižanija narodnog u Bosni, dok. br. 234, od 12. decembra 1847. godine.

nalaze pravoslavni sveštenici ili vođe pristigle izvan Bosne, dobijaju obilježja nacionalnoga pokreta. Srbija ih je koristila za svoje osvajачke ciljeve.⁶¹

O tome da je zaista postojala organizirana djelatnost koja je imala za cilj razvijanja mrženje prema muslimanskom stanovništvu islamske vjere, može se vidjeti i iz izvještaja talijanskog konzula Duria, koji je iz Beograda premješten na istu dužnost u Sarajevo. On je u izvještaju od 5. maja 1869. zapisao i ovo:

*Nisam uzalud boravio četrnaest mjeseci u Beogradu da ne naučim da je najstrašnije oružje, omiljeno u politici Srbijanaca, da prikazuju bosanske turke kao one koji čeznu za krvoprolićem nad hrišćanima, uopće kao pohlepne i žedne krvi srpskih hrišćana. Politika majke Srbije je takva da uči svoju djecu od ranog djetinjstva u mržnji i prema samom turskom imenu te ulijeva gnjev u njihove glave od najranijeg djetinjstva. Ovakav način vaspitanja, između ostalih plodova, donio je i to, a to, možda nije bilo predviđeno, da bude utjelovljeno u djecu, koja će postati narod, mržnju prema turcima, ali jalovu mržnju zbog straha od bosanskog turčina i prema zemlji Bosni, koja ih rado prima.*⁶²

Koliko je talijanski konzul bio u pravu, a mržnja mladih generacija u Srbiji prema Bošnjacima, muslimanima prenošena s generacije na generaciju, najilustrativnije pokazuju slijedeći primjeri:

1. Povici i skandiranja na stadionima uz velike transparente na kojima piše: *ubij, ubij, ubij Turčina*, ili maturanti Vazduhoplovne škole u Beogradu proslavljajući kraj školovanja uzvikivali su neukusne pokliče poput: *Ubij, zakolji, da Šiptar ne postoji*.⁶³

2. Izjava optuženog ratnog zločinca od 11. jula 1995. u Srebrenici u kojoj kaže:

(...) predajemo srpskom narodu srpsku Srebrenicu (...) napokon je došao trenutak da se poslije bune protiv dahija, osvetimo Turcima na ovom prostoru (...) da se Turcima osvetimo za Kosovo (...).

Tako su bez imalo grižnje savjesti ili odgovornosti prema javno izgovorenoj riječi iznesene najmanje tri historijske neistine. Jedna od neistina ogleda se u činjenici koja kaže da je prema popisu iz 1991. u Srebrenici živjelo 36.666

⁶¹ Senaid Hadžić, Sead Selimović, *Kultura i tradicija u Bosni i Hercegovini. Višemilenijski kontinuitet*, Tuzla 2012., str. 131-133.

⁶² Pavle Mitrović, Hamdija Kreševljaković, *Izvještaji italijanskog konzula u Sarajevu (1863-1870)*, Sarajevo 1958., str. 204; Galib Šljivo, „Osvrt na dileme u historiji Bosne i Hercegovine u posljednjem stoljeću osmanske uprave“, *Saznanja*, časopis za historiju, god. 1/2005., Tuzla 2005., str. 90-91.

⁶³ *Dnevni avaz*, subota 2. juna 2012.

stanovnika. Od toga broja njih 27.572 izjasnili su se kao Bošnjaci ili 75,20 %, a 8.318 stanovnika izjasnilo se kao Srbi ili 22,68%.⁶⁴

Zaključak

Veliko državni projekti susjednih državi u kojima su aktivnog učešća uzeli kulturni i javni radnici, prosvjetitelji, a koji su u tijesnoj vezi sa progonom muslimanskog stanovništva u ovom slučaju iz Srbije, ali ne rijetko progona i sa pojedinih dijelova Bosne i Hercegovine ima višestruki značaj za državu Bosnu i Hercegovinu, Bošnjake, brojne znanstvene discipline (sociologiju, historiju, etnologiju, geografiju, ekonomiju, itd.), zatim ima značaj za slobodu javnog izražavanja vlastitih stavova i mišljenja (što je muslimanima ponekad i uskraćivano), itd. Jednima su progoni opomena da ne zaborave jer zaborav dovodi do novih progona, drugi (misli se na nauku) imaju obavezu da vrše kontinuirana istraživanja i prezentiranje dostignutih naučnih rezultata te da javno, argumentovano, bez ideologije, mržnje i pristrasnosti ponude istinu onima koji vrše progone, ali i onima koji su stoljećima progonjeni (pitanje je da li su progoni prestali?). Nije na odmet potsjetiti se riječi Miloša Obrenovića koji se svesrdno zalagao za protjerivanje muslimana iz Srbije. On je često ponavljao: „Što manje Turaka mirnija Srbija“. Neki će kazati da je to usud muslimanskog stanovništva, kako tada tako i u narednom periodu, s čime se ne možemo složiti. Riječ je o procesu, događaju dugoga trajanja koji svoje refleksije ima i u najnovijim događajima na kraju 20. stoljeća.

⁶⁴ Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine: *Demografija, Tematski bilten 02/2007.*, Sarajevo 2007.

Ayşe Zişan FURAT, MA, PhD*

MUSLIMANSKE MIGRACIJE IZ SRBIJE NAKON 1862. GODINE

Osvrt na osmansku štampu

Protokol koji potpisan na kraju konferencije u Kanlıdi 1862. godine je bio prekretnica za muslimane koji su u Srbiji živjeli stoljećima. Iako je ovaj protokol donio nove zaključke o uređenju pitanja njihove imovine, donijeta je i odluka o povlačenju muslimana iz Srbije što je prije moguće. Nakon ovih zaključaka za muslimane se podrazumijevalo dugo i mukotrpno preseljavanje na nove lokacije pokretanjem ogromnih migracijskih valova. Bosna, kao najbliža zemlja, koja je dijelila slične tradicije i što je najvažnije isti jezik, bila je jedan od novih domova za protjerane izbjeglice. Rezultati i implikacije ovog ranog migracijskog vala se tek trebaju u potpunosti utvrditi premda o ovome postoji opsežna literatura koja se uglavnom temelji na arhivskim dokumentima.

Ipak, osmanska štampa je ostala još uvijek jedan od neotkrivenih izvora o tom razdoblju. Novine objavljivane u Istanbulu pružaju novi i širok spektar informacija o društveno-političkoj situaciji u ovom historijskom razdoblju kao i o lokalnim stavovima o tim događajima. Ovaj historijski materijal također donosi nove perspektive za tumačenje službenih dokumenta i odluka. Pozivajući se na tu arhivu, ovaj rad istražuje pristup osmanske štampe vezane za protjerivanje i migracije muslimana iz Srbije. Istovremeno razrađuje i odnos osmanskih intelektualaca prema ovom pitanju, kao i refleksije u Istanbulu, glavnom gradu osmanske države.

U tom kontekstu najprije će biti predstavljen opći okvir historijskih događaja i tom prilikom će biti razmotrene različite informacije vezane za muslimanske migracije iz Srbije u osmanskoj štampi. Nakon predstavljanja općih informacija o osmanskim novinama u ovom razdoblju, ovaj rad će elaborirati vijesti koje su u njima objavljivane. Budući da je uvodni rad, koji obuhvaća klasifikaciju članaka

*Asistent profesora, Odjel za vjersko obrazovanje, Teološki fakultet, Univerzitet u Istanbulu

vezanih za temu o kojoj je riječ, već predstavljen na jednoj drugoj konferenciji¹, ovaj rad će se velikim dijelom usredotočiti na političke članke.

Historijski okvir muslimanskih migracija iz Srbije

Srbija je već bila stekla brojne povlastice iz fermata (carskih dekreta), koje je joj Osmansko carstvo izdavallo od 30-tih godina 19. stoljeća, a muslimansko stanovništvo na tom području postupno se smanjivalo do 1862. godine. Suprotno očekivanjima da će smanjenje muslimanskog stanovništva umanjiti napetosti između muslimana i Srba, situacija je eskalirala sukobima u većini slučajeva. Napetost je dosegla vrhunac kada je turski vojnik ubio srpskog mladića na području Čukur-česme u Beogradu. Iako je potvrđeno da je incident bio izmišljena vijest, nije se mogao zaustaviti isprovocirani narod koji je već počeo napadati muslimane.²

Nakon nekoliko neuspjelih pokušaja pregovora između zavađenih strana, započeli su srpski napadi na turske garnizone, a kao odgovor na to, turski vojnici su 17. juna po nalogu beogradskog zapovjednika Asir-paše iz utvrda granatirali Beograd. Nakon što se vijest proširila, Ahmet Vefik efendija je poslan u Beograd da smiri situaciju. Pored toga organizirana je i konferencija, uz sudjelovanje europskih veleposlanika u Istanbulu, u cilju rješavanja "srpskog pitanja".³ Konferencija je rezultirala izdavanjem protokola od 4. septembra 1862. godine. U skladu s člancima ovog protokola, odlučeno je da sve tvrdave, osim najneophodnijih, u Srbiji trebaju biti uništene i da svi muslimani, osim onih koji žive u beogradskoj tvrđavi, trebaju napustiti teritorij.⁴ To je praktički bilo prisilno preseljavanje muslimana čiji se broj u tom trenutku već bio znatno smanjio.

Kao što se i očekivalo, nakon objave odluka donesenih na konferenciji, muslimani su pozvani da prodaju svoju imovinu i presele se u susjedna područja.⁵ Veliki broj migranata su prevezeni na najbližu osmansku teritoriju kao što su Niš i Vidin. Među mjestima odabranim za preseljenje muslimanskih izbjeglica iz Srbije, Bosna je bila u prvom planu kao jedno od geografski najbližih područja koje je

¹ Konferencija o migracijama muslimana iz Srbije, koju je organizirao Orijentalni institut u Sarajevu u Bosanskom Šamcu 4.07.2012. godine

² Yusuf Hamzaoglu, *Sirbistan Türklüğü*, Üsküp: Logos, 2004, 362-363.

³ Za više informacija o sazivanju konferencije, v. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, vol. VII, Ankara, TTK, 2003, 15.

⁴ Yusuf Hamzaoglu, *Sirbistan Türklüğü*, 369-372.

⁵ Özkan je objavila rad na ovu temu koji se temelji na osmanskim arhivskim dokumentima. V. Ayşe Özkan, "Kanlıca Konferansı Sonrasında Müslümanların Sirbistan'dan Çıkarılmaları ve Osmanlı Devleti'nin Sirbistan'dan Çekilişi (1862-1867)", *Akademik Bakış*, V/9 (2011), 123-138.

također dijelilo zajednički jezik i tradiciju. Dok su muslimani preseljavani u različite dijelove Bosne, nicala su također i nova naselja isključivo za potrebe njihovog smještaja.⁶ Ovaj val migracija i preseljenja muslimana potrajao je prilično dugo. Konačno se osmanska i muslimanska prisutnost u Srbiji okončala povlačenjem osmanskih snaga iz posljednjih preostalih utvrda, naime Beograda, Fethu'l-Islam (Kladova), Semendire (Smedereva) i Bogurdelen (Šapca) nakon fermana izdatog srpskom knezu Mihailu 1867. godine.⁷

Osmanska štampa između 1862. i 1867. godine

Između 1862. i 1864. godine, tokom iseljavanja muslimana iz Srbije, izlazile su četiri novine na osmanskome jeziku u Istanbulu, odnosno *Takvim-i Vekayi*, *Ceride-i Havadis*, *Tercüman-i Ahval* i *Tasvir-i Efkar*.⁸ Iako su se objavljivale i neke druge novine po manjim provincijama ili su ih objavljivali nemuslimani koji su živjeli na osmanskim područjima, iste nisu uključene u ovaj rad budući da su se one obraćale samo određenim ciljnim grupama u društvu. Predstaviti ćemo najprije opća obilježja spomenutih novina prije elaboriranja vijesti koje su u njima objavljivane.

Takvim-i Vekâyi (1831.-1922.) je prvi list na turskom (osmanskome) jeziku objavljen u osmanskoj državi. Osnovan u cilju pravovremenog informiranja javnosti o domaćim i stranim događajima, *Takvim-i Vekayi* počeo je izlaziti u novembru 1831. godine.⁹ Novine su sadržavale nekoliko različitih poglavlja, kao što su: domaće vijesti, inozemne vijesti, vojni događaji, znanstveni radovi i imenovanja. Međutim, nakon nekoliko godina 1860. godine pretvara se u službeno glasilo koje objavljuje isključivo službene dokumente, naredbe i propise.¹⁰

⁶ Safet Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Srbije i Crne Gore tokom XIX stoljeća*, Sarajevo: 1998, 26-27. Također je i Mirza Hasan Čeman objavio detaljnu analizu o arhitekturi ovih novonastalih sela. V. Mirza Hasan Čeman, "Urgentne urbane intervencije osmanske vlasti na području Bosne i Hercegovine nakon 1860. godine", *Centers and Peripheries in Ottoman Architecture: Rediscovering a Balkan Heritage*, Sarajevo: 2010, 136-151.

⁷ Ayşe Özkan, *Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı (1830-1878)*, Istanbul: IQ, 2011, 214.

⁸ Za više informacija o periodičnicima iz ovog razdoblja v. Mustafa Can, *Tanzimat Dönemi Süreli Yayınlarından Edebi Dergilerle Gazetelerdeki Yazıların Toplu Bibliyografyası*, neobjavljena doktorska teza, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Konya 1992.

⁹ O osnivanju *Takvima-ia Vekâyi* v. Hıfzı Topuz, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, İstanbul: Remzi, 2003, 15-16; Nesimi Yazıcı, *Takvim-i Vekâyi, Belgeler*, Ankara: Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu, 1983, 9-16.

¹⁰ Atilla Girgin, *Türk Basın Tarihinde Yerel Gazetecilik*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2001, 20.

Ubrzo nakon osnivanja Takvima-i Vekayi, Englez William N. Churchill osniva 1840. godine druge osmanske novine, **Ceride-i Havadis**¹¹ (1840-1919?). Novine su često nailazile na finansijske probleme a u njihovo rješavanje se uključivala država; međutim takva finansijska podrška države je novine pretvorila u svoje poluslužbeno glasilo.¹² Posebno se tokom Krimskog rata (1853-1856.), zahvaljujući člancima koje je Churchill sam pisao i slao sa ratišta, naklada novina povećala. Nakon Churchillove smrti 1864. godine njegov sin postaje direktor novina obnovivši ih nekim ranijim dodatkom Ruzname-i Ceride-i Havadis koji se u narednom razdoblju nastavlja objavljivati redovitije (pet puta sedmično).¹³ Ipak, nastavkom državne finansijske potpore ostao je uglavnom bilten koji je hvalio aktivnosti države.¹⁴

Tercuman-i Ahvâl¹⁵ (1860-1866.) bio je prvi osmanski privatni list koji se počeo objavljivati 21. oktobra 1860. godine. Bio je u vlasništvu prvog profesionalnog novinara u Osmanskom carstvu, Agah-efendije (umro 1885.).¹⁶ Tercuman-i Ahval je objavljivao domaće i strane vijesti, kao i članke iz stranih medija. Pisma iz provincija, uključujući i Balkan, što predstavlja važan izvor za istraživače o društveno-kulturnom životu izvan glavnoga grada, bila su u velikoj mjeri objavljivana u ovim novinama. Tercuman-i Ahval se također smatra prvim novinama Osmanskog javnog mišljenja.¹⁷

Tasvir-i Efkâr (1862-1869.) bio je drugi privatni list u Osmanskoj državi, a osnovao ga je 1862. godine Şinasi, poznati prozni pisca i pjesnik (umro 1871), nakon njegovog odvajanja od Tercüman-i Ahvala. Nakon što je Şinasi objavljivao novine gotovo dvije i pol godine, upravljanje Tasvir-i Efkâr-orm preuzeo je Namik Kemal. Kao i Şinasi, koji je otišao u Pariz u strahu da ne bude uhapšen, novinarstvo Namika Kemala je također zabranjeno nakon izvjesnog vremena zbog objavljivanja političkih kritika pa je i on pobjegao u Europu.¹⁸ Kemalovo razdoblje

¹¹ Za više informacija o Ceride-iHavadis v. Hamza Çakır, "Türkiye'de Serbest Gazeteciliğe Adım: Yarı Özel Gazete Ceride-i Havâdis, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 7 (1998): 49-71.

¹² Alpay Kabacalı, *Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa, Basın ve Yayın*, İstanbul: Literatür, 2000, 61.

¹³ Girgin, *Türk Basın Tarihinde...*, 24.

¹⁴ Ibid., 24.

¹⁵ Za više informacija o Tercüman-ı Ahval v. İlhan Yerlikaya, "Tercüman-ı Ahvâl Gazetesi ve Hükümet Destekli Habercilik Anlayışı", *Toplumsal Tarih*, IV (21), 57-64.

¹⁶ Girgin, *Türk Basın Tarihinde...*, 34-36.

¹⁷ Aysun Köktener, "Fikir Gazeteciliği ve İlk Türk Fikir Gazetesi: Tercüman-ı Ahvâl", *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 11 (2001), 215-216

¹⁸ Ibid., 67.

u Tasvir-i Efkaru je od značaja za ovaj rad, budući da je njegov zadnji članak, koji je bio glavni razlog za njegov bijeg, bio na temu "Istočnog pitanja" a iscrpno je elaboriran i u srpskom izdanju. Tasvir-i Efkar je zadržao svoje značajno mjesto u osmanskome novinarstvu, pogotovo u službi širenja liberalne misli koja je prodirala u javnost njegovim izlaženjem.¹⁹

Narednih godina je privatno novinarstvo procvjetalo, a posebno izlaženjem novina i povećanjem tiraža kao što Muhbir, Basiret i İbret. Među tim novinama **Muhbir** (1866.) zaslužuje posebnu pozornost za potrebe ovog rada. Iako je izlaženje ovih novina u Istanbulu bilo vrlo kratko, podudaralo se s progonom muslimana iz Beograda i susjednih tvrđava i ostavilo je svoj trag na historiju osmanskog novinarstva. List je objavljivao oštre kritike osmanske politike, koje su se uglavnom odnosile na Kretu, osobito onih koje je pisao Ali Suavi (umro 1878.), član mladih Turaka.²⁰ Članci objavljeni u tim novinama imaju značajnu vrijednost za današnje istraživače, jer daju uvid u rasprave osmanskih intelektualca, kao i detaljne informacije o različitim pristupima političkom i društvenom životu tog vremena.

Neke od dostupnih informacija koje se mogu naći u tim novinama su klasificirane u sljedećem popisu, iako možda na neadekvatan način za doprinos budućim istraživanjima.

- Službene najave, propisi, naredbe, itd.
- Spiskovi za imenovanja i nagrade
- Vijesti o unutarnjim poslovima (iz urbanih područja, ali i provincija)
- Pisma iz provincija
- Politički razvoj u stranim zemljama
- Prijevod vijesti o Osmanlijama objavljenim u stranoj štampi
- Članci, kolumne
- Službene obavijesti (npr. porezne deklaracije) i privatni oglasi

Kao što se vidi u gore navedenom popisu, u ovoj štampi se mogu naći mnogi odgovori o političkim i socio-kulturnim prilikama u kasnom osmanskome periodu. Ovaj rad se fokusira uglavnom na političke vijesti vezane za konferenciju u Kanlıd i period nakon toga.

¹⁹ Girgin, *Türk Basın Tarihinde...*, 37.

²⁰ Enver Behran Şapolyo, *Türk Gazeteciliği Tarihi: Her Yönüyle Basın*, Ankara: Güven Matbaası, 1969, 126-130.

Vijesti u osmanskoj štampi vezane za muslimane iz Srbije i njihovu migraciju nakon Protokola iz Kanliđe iz 1862. godine

Kao što se vidi iz prethodnog poglavlja, osmanska štampa predstavlja vrlo bogat izvor za historijske studije. Međutim zbog ekonomičnosti prostora i vremena, potreban je sistematičan pristup analiziranju ovog materijala. Stoga ćemo najprije kronološki istražiti vijesti o događajima koji su popločali put povlačenju muslimana iz Srbije, a nakon podastiranja opće klasifikacije objavljenih tekstova u štampi nakon 1862. godine, analizirat ćemo političke vijesti o ovom problemu.

Srpsko pitanje i slanje efendi Ahmeda Vefika u Beograd s posebnim zadatkom

Iako prema našim saznanjima ne postoje informacije u osmanskoj štampi u vezi sukoba koji su izbili u Beogradu i granatiranja grada od strane osmanskih trupa iz beogradske tvrđave, prve vijesti o ovom pitanju pojavile su se nakon 20.06.1862. godine u obliku kratkih izvještaja. U dijelu s vijestima, imenovanje Rašid Paše na mjesto beogradskog komandanta i slanje Ahmed Vefik Paše, poglavara Računovodstvenog vijeća, u Beograd sa posebnim zadatkom je spomenuto bez daljnjih komentara. Za nekoliko dana je pisano o dolasku Ahmet Vefika Efendije u Beograd putem preko Konstance, spominjući da je on već počeo istraživati ovaj slučaj.

No vijest o beogradskom incidentu je detaljno objavljena tek nakon nekoliko dana, tj. 24. juna. Najprije u službenim novinama Takvim-i Vekayi, a onda su narednog dana i Tercuman-i Ahval i Ruzname-i Ceride-i Havadis također objavili službeno pismo Sadareta (Ureda velikog vezira) koje je bilo adresirano na gladonačelnike provincija i okruga oko Srbije. U ovom pismu jasno se navodi da muslimani i Srbi žive zajedno u miru već dugi niz godina, međutim neki su provokatori izazvali nemire širenjem izmišljenih glasina. Stoga je muslimaska zajednica, koja je potražila sklonište u tvrđavi, bila prisiljena da se brani. Ustanci protiv tvrđave su ugušeni budući da je takva situacija bila potpuno protiv volje Osmanlija kao i srpske uprave. Svejedno je Ahmed Vefik Efendija poslan u Beograd sa posebnim zadatkom da sprovede neophodne istrage na terenu. Također je zanimljivo primjetiti da je pozicija Srba u očima osmanske države bila podvučena u pismu. Posebno je spomenuto da su Srbi bili među prihvaćenim i lojalnim narodima osmanske države, te će zato privilegije, koje su im date kao i ranije definirane granice, biti očuvane.

Saziv konferencije u Kanlıdi

Refleksije o srpskom pitanju drugih država su uglavnom gledane kao ishitrene, te je odmah nakon tog događaja donesena odluka o sazivanju konferencije u Istanbulu. Tercuman-i Ahval i Ruzname-i Ceride su spomenuli da im je rečeno o sastanku ali bez otkrivanja bilo kakvih drugih detalja o tom skupu.

Drugi spomena važan događaj koji se dogodio tokom konferencije bilo je pismo Johna Russella, engleskog ministra vanjskih poslova, koje je on 13. jula poslao srpskom knezu. Prijevod tog pisma objavio je Ruzname-i Ceride. U skladu s tim pismom, osmanske trupe u beogradskoj tvrđavi su bile zbunjene srpskim ustankom, te su granatirale grad okolo četiri sata zbog njihove drskosti. Kako se navodi u pismu, prema engleskim istragama, incident je izbio zato što su Srbi prekršili svoje ugovore sa Osmanlijama. Zato će ih kraljica Engleske podržati samo u slučaju da ispune svoj dio obaveza iz ovog odnosa.

Potpisivanje Protokola u Kanlıdi

Nakon što je potpisan Protokol u Kanlıdi 4. septembra 1862. godine, Tasvir-i Efkar je objavio vijest o ovom protokolu. Ovaj tekst od 11.09. isticao je ponovno da su Srbi, isprovocirani stranim državama, prouzrokovali beogradski incident. Tekst spominje da je vijest o sastanku ambasadora Engleske, Francuske, Rusije, Austrije, Prusije i Italije, koji se održao u Istanbulu, već puno puta objavljena u Tasvir-i Efkaru. Pored te vijesti, sada se spominje i da je potpisan protokol od 12 članova. Međutim, ovim protokolom su još jednom potvrđene privilegije date Srbiji a neki srpski zahtjevi su uslišeni. Kao što se može vidjeti u tekstu, Tasvir-i Efkar se razlikuje od drugih novina zato što daje neke komentare o visokim političkim pitanjima kao što je beogradski incident.

Čudno je ipak da Protokol iz Kanlıde nije objavljan u štampi. Međutim, prema pisanju Ceride-i Havadis, Yaver Sahin Beg je krenuo za Beograd noseći odluke a kasnije su ferman, uključujući i odluke, objavljene u Srbiji. Skoro 20 dana nakon te vijesti, odluka o srpskom pitanju je objavljena u svim osmanskim novinama.

U ovoj vijesti su, ukratko, objašnjene odluke konferencije kao i pozadina beogradskog incidenta. U skladu s tim, preseljenje muslimanske populacije u Srbiji, osim Beograda i još nekih manjih tvrđava, je već bilo odlučeno u prethodno datim privilegijama Srbiji. Međutim njena realizacija je bila odgođena. Zato se (1)

pojavljuju neki problemi pa čak i sukobi između muslimana i Srba koji su još uvijek živjeli zajedno (2) muslimani su patili zbog toga što nisu imali obradive zemlje izvan obronaka tvrđava. Iako je beogradski incident bio okončan, muslimani su mogli očekivati slična događanja u budućnosti. Iz tog razloga, trebali su prodati svu svoju imovinu, uključujući kuće i zemlju, a povlačenje iz tvrđava je trebalo počelo što je moguće prije. Štoviše, trebali su biti prevezeni do najbliže osmanske teritorije; a samo su nužni vojnici u Beogradu i drugim malim tvrđavama trebali ostati. Ova odluka koja se može smatrati sažetkom Protokola iz Kanliđe je ponovno objavljena bez komentara.

Nakon što je odluka objavljena u Srbiji, čini se da se taj prostor umirio. U vijestima objavljenim u Tasvir-i Efkaru izvješteno je da su rovovi koje su izgradili Srbi uništeni a regrutirani vojnici raspušteni.

Migracije iz Srbije

Nakon kraja oktobra 1862. godine počele su se pojavljivati vijesti o migracijama muslimana. U ovim dijelovima vijesti se mogu naći mnogi detalji o migracijskom valu. Na primjer, u skladu s viješću koja je objavljena 16.10. u Tercuman-i Ahvalu, muslimani iz užičke tvrđave su prevezeni konjima i nekim vozilima koje su osigurali Srbi. Prema vijesti Ceride-i Havadis od 06.11., nekih 300 muslimana iz beogradskih predgrađa su poslani u Brčko u Bosnu, a neki od njih su također prevezeni brodovima austrijske firme u Niš i Vidin. U toj istoj vijesti se spominje da je Ceride-i Havadis saznao iz pisama koja su poslana iz tog područja da je troškove prijevoza i druge troškove pokrila osmanska država, da je formirana Komisija za prodaju muslimanske imovine i da je počela sa svojim aktivnostima. Ceride-i Havadis također izvještava da je 150 domaćinstava i 800 ljudi poslano u Niš 9. i 17. novembra. Nekoliko dana nakon što je Tasvir-i Efkar izvijestio o tome da su aktivnosti na jačanju šabačke tvrđave počele u skladu s odlukama donesenim na konferenciji u Kanliđi i da je topovsko đule zajedno s nešto municije doneseno u Bosnu iz užičke tvrđave.

Dok sve novine objavljuju vijesti kronološkim redom političkih događaja bez davanja bilo kakvih komentara do oktobra 1862. godine, nakon tog vremena počele su se razlikovati jedne od drugih po svojim vijestima vezanim za ovo područje kao prirodan rezultat njihovih izdavačkih politika. Premda ovi preliminarni elaborati trebaju daljnju analizu kako bi se donijeli neki konkretni zaključci, nadam se da

dolje ponuđena trodimenzionalna klasifikacija daje opći okvir za razumijevanje stavova štampe naspram pitanja migracije i događaja nakon toga.

1. *Političke vijesti o Srbiji i njenoj Upravi* (v. sljedeće poglavlje za detaljniju raspravu)
2. *Vijesti o donacijama datim iseljenicima*

Ovakva vrsta vijesti bila je posebno objavljivana u Takvim-i Vekayi, službenim novinama države, s osnovnim ciljem da objavi i oda priznanje donacijama ljudi datim iseljenicima. U ovim dijelovima vijesti, koje su objavljivane na osnovu službene korespondencije iz namjesništava susjednih područja (npr. Selanik-Thessaloniki, Rusçuk-Ruse, Filibe-Plovdiv), sadržaj i visina donacije su također navođeni do u detelje. Postojanje nekih arhivskih dokumenata koji sadrže naredbe Sadareta za objavljivanje imena donatora kao i visinu njihovih donacija u novinama također pokazuje da je objavljivanje vijesti imalo za cilj da motivira i potakne eventualne nove donatore.

3. *Pisma iz susjednih pokrajina (npr. Bosne) koja sadrže vijesti o procesu migracija.*

Iako pisma objavljena u novinama, posebno u Tercüman-ı Ahvalu, ali donekle i u Tasvir-i Efkaru, ne daju informacije o njihovim autorima, ipak sadrže pronicive informacije o situaciji u provincijama gledano očima lokalnog stanovništva. Među tim informacijama su implementacija državnih odluka u provincijama, stanje žetve, razvoj na lokalnoj razini, financijska pitanja, itd. Također ima puno pozivanja na migraciju iz Srbije i pišu kako se odvija taj proces.

Političke vijesti o srpskom pitanju nakon 1862. godine

Pored činjenice da su sve novine pratile prilično pomno vijesti o radu uprave kao što su aktivnosti Komisije za migracije, privatne novine, odnosno Tasvir-i Efkar i Tercüman-ı Ahval, daju puno više prostora političkim vijestima, ponekad čak i sa komentarima o beogradskom incidentu i događajima koji su uslijedili. U ovim vijestima su uglavnom hvaljeni napor Osmanlija u ispunjavanju odluka donesenih na konferenciji u Kanlıđi, dok je podvlačena nemarnost srpske strane. Prema tim izvještajima, Srbi su čak sakupljali novac od ljudi i regrutovali ih na osnovu nekih izmišljenih priča za buduću rat s Osmanlijama. Pored toga, neke izjave srpskog princa, posebno njegovi govori u narodnoj skupštini, također su

objavljeni u novinama podvlačeći činjenicu da princ nije održao datu riječ nakon potpisivanja Protolola u Kanliđi.

Među njima se nalazi i članak objavljen u *Tasvir-i Efkar*, koji je napisao Namik Kemal (umro 1888. godine), čuveni pisac proze i poezije koji je utjecao na Mlade Turke u velikoj mjeri, koji je od posebnog značaja za našu temu. U svom turbulentnom životu Namik Kemal je bio žrtva progona puno puta zbog svoje predane borbe za slobodu mišljenja kao i političku slobodu kako na razini pojedinca tako i na razini društva. Ovi obrasci se mogu vidjeti u mnogim njegovim djelima koja su uglavnom objavljivana u novinama.

Čak i u njegovom članku je glavni fokus stavljen na Kretu i posljedice kretskog ustanka na Osmansko Carstvo, a također elaborira i srpsko pitanje, kritizirajući zahtjeve nekih europskih država, kao što su Francuska, Engleska i Rusija, prema Osmanskom Carstvu koje je on povezao sa mogućim povlačenjem iz Beograda.²¹

On daje interesantnu kritiku ovog pitanja u nastavku:

U dijelu posvećenom srpskom pitanju on se oštro suprotstavlja mogućem povlačenju iz Beograda ističući pet osnovnih razloga:

1. Postojanje tvrđava u Kneževini zadržavalo je Srbe od

²¹ *Tasvir-i Efkar*, br. 465, Zilkade 4, 1283 – 11. mart 1867. (Namik Kemal, “*Şark Meselesine Dair Bir Layihadır – Pismo o Istočnom pitanju*”). “Zahtjevi Muslimana za zadržavanjem *kal'a-i hakaniye* u Srpskom pitanju nisu bili rezultat nepoznatog pokušaja. Svako zna da novac utrošen u izgradnju tvrđave kao i prolivena krv tokom invazije na nju nisu doprijenili njenoj kvaliteti; a ako nije više potrebna, može biti uništena iz razloga proširenja puta, a kamoli kao štit protiv zala pobunjenika. Međutim, samo vijesti koje su objavljene u Beogradu su dovoljan dokaz da Srbija nikad nije prestala provocirati Bugarsku nakon njenih snova o Kraljevini Slavena. Tvrđava je bila barijera za realizaciju tog plana. Iznad svega Beogradska tvrđava je štitila Osmansku Imperiju (*Devlet-i Aliyye*) od pobunjeničkih činova Srbije budući da se nalazila tik pored glavnog grada Kneževine (Emaret). Ako bi sve ovo bilo izgubljeno, ne bi li bilo potrebno držati vojsku oko Niša i Vidina? Koja bi se vlada željela baviti ovakvim problemom vojske umjesto tvrđave? Dok Europljani savjetuju Sultanat da poduzme reforme u finansijskim poslovima s jedne strane, kako se to podudara sa njihovim prijedlogom koji bi očigledno povećao izdatke Države na drugoj strani. Iako se iz novina dađe razumjeti da je Austrija osigurala garanciju od Kneževine Srbije za odustajanje od provokacija susjednih provincija, nije li očito da kontinuirani naponi Kneževine nisu imali za cilj samo da osvoje ove utvrde? A takav se cilj ne može postići s takvim razlogom. Štoviše vrlo je teško razumijeti da je Kneževina šutjela dok je bila pod prijetnjom, a nakon što je oslobođena iste, obećava distancu i traži uklanjanje razdvajajućih granica ispred sebe ne priznavajući svoje (vlastito) uplitanje. Unatoč činjenici da su neke novine već objavile vijest prije nekoliko dana da su tvrđave već predale Kneževini, iste se ne mogu smatrati vjerodostojnima. Zato što nije poželjno napuštati utvrde a da ih se ne uništi, čak iako je bilo neophodno da se profitira od prava prodaje, kao što se može vidjeti u akcijama Austrije u Veneciji i Engleske na Krfu i *Devlet-i Aliyye* u Sokolu and Užicu. Međutim ovi izvještaji govore suprotno”. Prijevod s turskog na engleski je uradila autorica pojednostavljujući izvorni tekst.

a. provociranja Bugara u vezi stvaranja Kraljevine Slavena

b. ustanka protiv Osmanlija

2. Gubitak tvrđava povećava potrebu za držanjem osmanske vojske oko Niša i/ili Vidina

3. Držanje/održavanje takve vojske podrazumijeva veće izdatke za državu. Štoviše, savjeti Europljana da se povuku iz Beograda su nekompatibilni s njihovim prijedlozima o sprovođenju reformi u finansijskim poslovima države.

4. Iako je, prema pisanju štampe Austrija osigurala garanciju od Kneževine Srbije da prestane s provokacijama susjednih provincija, očigledno je da posjedovanje ovakvih tvrđava Srbiji nije dovoljno za ispunjenje svojih planova.

5. Ako bi se tvrđave ostavile „kao posljednja opcija“ onda bi trebale biti uništene prve kao što je uradila Austrija u Veneciji, Engleska u Krfu i Osmanska imperija u Sokolu i Užicu.

S druge strane, on je dodao da su se već proširile vijesti da su Osmanlije predale beogradsku tvrđavu Srbima. No takve vijesti ne bi trebalo smatrati vjerodostojnim iz gore navedenih razloga koje je on već izložio. Međutim, njegove riječi o “vijestima o povlačenju iz Beograda ” mogle bi se odnositi na Muhbir, koji je počeo izlaziti kratko prije toga. Muhbir je samo dva dana prije Kemalovog članka objavio prijevod iz *Gazzete de Levant* o Portinoj odluci da preda beogradsku tvrđavu. Nakon iznošenja pregleda historije Beograda, novine su također objavile pismo u kojem traže informacije od Muhbira o događanjima u Beogradu. Bez davanja odgovora, Muhbir je samo naveo “odgovore ćete dobiti kada detalji budu provjereni”. Međutim, Muhbir nije imao priliku da odgovori na to pitanje zato što je bio zatvoren cijeli mjesec zbog objavljivanje neprimjerenih („politički nekorektnih“) vijesti. Nakon otvaranja nastavio je sa grubim kritikama osmanske politike na Kreti.

Kako se može vidjeti u prethodnom popisu, Namik Kemal je ovom pitanju pristupio u potpunosti iz političke perspektive. Osnovna ideja u njegovoj kritici je bila da Srbija i njeni stavovi predstavljaju veliku prijetnju jedinstvu osmanskih zemalja. Takva prijetnja treba biti eliminirana poduzimanjem izvjesnih koraka, između ostalih, zadržavanjem prava na tvrđave, a ako to ne bi bilo moguće, onda njihovo uništenje prije napuštanja.

Njegov pristup srpskom pitanju ukazuje na paralelu sa njegovim drugim tekstovima koji se bave Istočnim pitanjem. U ovim tekstovima on je opisao razloge koji su prouzročili pad osmanske države dok je istovremeno preispitivao dinamiku Istočnog pitanja. Među tim razlozima vrlo važno mjesto zauzimaju pogrešne

politike koje je poduzimala Porta kao i europske intervencije u osmansku politiku, kao što se može vidjeti u citiranom dijelu njegovog članka koji se odnosi na srpsko pitanje. Međutim, upotreba ovako „hrabre kritike“ prema osmanskoj politici u ovako ranom periodu okončala je imenovanjem njenog autora na poziciju zamjenika upravnika u Erzurumu, Istočnoj Anatoliji, s ciljem da ga se pošalje što dalje od glavnog grada. Konačno je pobjegao u Paris sa Ziya Pašom, poznatim pjesnikom, nakon odgađanja preuzimanja pozicije nekoliko puta. Dovoljno je ironično da su u godima svog egzila osnovali Udruženje mladih Turaka.

Zaključak

Tokom razdoblja koje pokriva beogradski incident u 1862. godini i migraciju muslimana iz Srbije četiri novine su pisale i objavljivale na osmanskome jeziku u Istanbulu, društveno-kulturnoj i političkoj prijestolnici osmanske države. Te novine su Takvim-i Vekayi, Ceride-i Havadis (tada se pretvorio u Ruzname-i Ceride-i Havadis), Tercüman-i Ahval i Tasvir-i Efkar. Novine su imale različita obilježja. Dok je Takvim-i Vekayi pretvoren u službeno glasilo nakon 1860. godine; Ceride, polu-službeno glasilo, pružao je potporu državnoj politici. S druge strane su privatne novine, odnosno Tercuman-i Ahval i Tasvir-i Efkar davali puno više prostora lokalnom novinarstvu. Na primjer, pisma iz provincije, koja pružaju vrlo detaljne informacije o socio-ekonomskom i političkom životu u ruralnom području, pronašla su puno više mjesta u Tercuman-i Ahvalu nego u drugim novinama. Kao što je očito i za našu specifičnu temu, osvrti i mišljenja su pronašli puno prostora u Tasvir-i Efkaru, očigledno zahvaljujući njihovim glavnim urednicima, Sinasiju i Namiku Kemalu.

U vezi političkih vijesti objavljenih u štampi, u ranim fazama beogradskog incidenta, pogotovo do saziva konferencije u Kanliđi, nema detaljnih informacija o događajima. To se može objasniti dvama glavnim razlozima: vrstom izvora koje je koristila štampa - oni su bili ili strana štampa ili lokalna pisma - i represivnim obilježjem tog razdoblja. Međutim, nakon konferencije, u novinama se događaji mogu pratiti prilično kronološki. U ovoj drugoj fazi, koja se nastavlja tokom sprovođenja Protokola potpisanog na kraju konferencije, uglavnom su objavljivani službeni izvještaji. U trećoj fazi ispunjavanja uvjeta konferencije, do izražaja su došle dvije vrste vijesti: vijesti o nemaru na srpskoj strani i njezinim pripremama za mogući rat s Osmanlijama. Osim tih dijelova vijesti, članak Namika Kemala i njegova "kritika" prava je iznimka osmanskog novinarstva koje je u velikoj mjeri

bilo izloženo represiji u tom razdoblju. Iako nije direktno kritizirao niti beogradski incident niti konferenciju u Kanliđi, on je bio protiv povlačenja iz tvrđava u Srbiji budući da je to smatrao radnjom protiv jedinstva osmanske države. Međutim, to su još uvijek samo preliminarni rezultati, stoga je potrebno provesti daljnje i šire komparativne analize na tu temu kako bi mogli doći do nekih konkretnih zaključaka.

S engleskog prevela: Lejsa Hećimović

Dr. sc. Hatice Oruç

SEOBA MUSLIMANA IZ KNEŽEVINE SRBIJE I FORMIRANJE NOVIH NASELJA U BOSNI (1862-1865)

Srbi su 1830. god. izborili autonomnost, da bi nakon Pariškog sporazuma koji je potpisan 1856. god. započeli sa pripremama za uspostavljanje potpune neovisnosti. Srbima na putu stvaranja samostalne države nije bilo dovoljno samo uklanjanje osmanskih vojnika i uprave, već je, da bi se realizirao krajnji cilj, bilo planirano i uklanjanje muslimanskog življa sa ove teritorije. Dolaskom srpskog kneza Mihaila Obrenovića na vlast 1860. god. ubrzana je realizacija ovog plana uz eskalaciju napetosti između muslimanskog i hrišćanskog življa, koja, uprkos svim mjerama predostrožnosti, nije mogla biti spriječena. Konačno, na kraju međunarodne konferencije koja je održana u Istanbulu u septembru 1862. god. potpisan je protokol kojim je odlučeno da muslimani iz Srbije, napuste svoja viševijekovna ognjišta i isele se u neka druga mjesta.

Prema potpisanom protokolu, odmah se započelo sa iseljavanjem muslimana koji su živjeli u varoškim utvrđenjima Beograd, Smederevo (Semendire), Šabac (Böğürdelen), Sokol, Užice i Kladovo (Fethülislam) i njihovim naseljavanjem u druge oblasti Osmanskog carstva. Muslimani ovih varoških utvrđenja iseljavali su se u Bosnu, Niš i Vidin iz razloga što su se nalazili u njihovoj blizini. Za iseljavanje u Bosnu, pored njene blizine, postojao je i drugi razlog, a to je što su muhadžiri govorili “bosanski jezik”.

Najveći dio muslimanskog življa iz Beograda nastanio se u Nišu; muslimani iz Smedereva i Kladova iselili su se u Vidin, dok je cjelokupni muslimanski živalj Užica, Sokola, i Šapca sa dijelom Beogradskih muslimana došao na teritoriju Bosanskog vilajeta u Zvornički sandžak. Treba naglasiti da među muhadžirima nije bilo seljaka koji su obrađivali zemlju, već je bilo isključivo gradsko stanovništvo – trgovci, zanatlije i oni koji su imali prihode od timara ili neka druga redovna primanja.

Muhadžiri koji su došli na teritoriju Bosne privremeno su smješteni u odgovarajuće kasabe i sela. Uz dozvolu i naredbu Sultana, u proljeće 1863. god. za

muhadžire je započeta, a iste godine i završena izgradnja novih kasaba i sela, te je na ovaj način u Bosni osnovano šest novih naselja.

U ovom izlaganju osvrnućemo se na iseljavanje muslimana iz Srbije sa naglaskom na osnivanje novih naselja i naseljavanje istih muhadžirima i to na osnovu dokumenata iz Osmanskog arhiva koji su od neizmjerne važnosti za posmatranje čitavog procesa iseljenja. Zahvaljujući ovim dokumentima moguće je dobiti detaljnije informacije o realizaciji samog iseljavanja muslimanskog življa, naseljavanju muhadžira, o njihovim dobrim i lošim iskustvima tokom ovog procesa, o državnim stavovima po ovom pitanju, kao i o mnogim drugim temama.

Seobe muslimana iz Kneževine Srbije

Srbi su od dobijanja autonomnosti, 1830. god., konstantno pokušavali da isele muslimanski živalj koji je živio u Kneževini Srbiji. Konačno su im i događaji koji su se odigrali u Beogradu u mjesecu junu 1862. god. bili izvanredna podloga za pripremanje terena za ostvarivanje ove namjere. U Beogradu je 15. juna izbio veliki sukob između Srba i muslimana. Nakon izazivanja muslimanskog življa i osmanskih vojnika od strane Srba, kao i bezrazložnog napada na policijske stanice, muslimanski živalj i osmanski vojnici bili su primorani na povlačenje unutar tvrđave. 16. juna iste godine postignut je prijelazni sporazum sa Srbima, koji su Srbi ubrzo pogazili, što je rezultiralo time da je po naređenju komandanta Ašir-paše sa tvrđave iz topa pucano na grad. Konzulati inostranih država u Beogradu protestovali su protiv Ašir-paše i prekinuli su sve odnose sa njim odmah poslije bombardovanja predgrađa Beograda. Ovaj događaj koji se u arhivskim građama pominje kao “beogradski događaj” ili još i “srpsko pitanje”, okončan je nakon međunarodne konferencije u Istanbulu i to na štetu muslimana.

Konferencija je održana u Istanbulskom predgrađu Kanlidža uz prisustvo izaslanika Velike Britanije, Francuske, Austrije, Rusije, Prusije i Italije, zemalja potpisnika Pariškog sporazuma iz 1856. god. Nakon konferencije u septembru 1862. god. potpisan je protokol koji u sebi sadrži 12 tačaka. Sultan Abdulaziz je fermanom koji datira između 15–30. septembra 1862. god. (u drugoj polovini mjeseca rebiu-l-evvela 1279. god.) obavjestio srpskog Kneza Mihaila Obrenovića, a istovremeno i beogradskog komandanta Rašid-pašu o donijetim odlukama. Srpski Knez Mihailo Obrenović je, po prijemu Sultanovog fermana, 6. oktobra 1862. god. zvanično prihvatio odluke sa konferencije i objavio ih u beogradskim novinama, u broju od 7. oktobra 1862. god. Beogradske novine su osim obznane priznanja

objavile i prijevod carskog fermata, odnosno prijevod odluka sa konferencije. Među objavljenim odlukama 1. i 8. tačka se naročito odnose na seobe muslimana iz Kneževine Srbije, kao i na posjede i imanja koja su ostavili za sobom. Ove dvije tačke ukratko u sebi sadrže sljedeće:

- Tačka 1: Da bi se u mješovitim sredinama izbjegla mogućnost sukoba između muslimana i Srba, Osmanska država srpskoj upravi prepušta svu imovinu, kuće i zemlje koju muslimani posjeduju u varoši Beograd, pod uslovom da Kneževina Srbija vlasnicima posjeda nadoknadi navedeno. Džamije, mezarja i ostale svetine koje ostaju iza muslimana nipošto se neće dirati već će se poštivati.

- Tačka 8: Osmanska država se obavezuje da će poduzeti niz mjera kako bi muslimanski živalj pet utvrđenih mjesta koja su spomenuta u prethodnim tačkama protokola što prije rasprodao svoju imovinu i iselio iz Srbije. Osmanski komesar koji je poslan u Beograd radi rješavanja ovoga pitanja trebao bi okončati svoj zadatak za četiri mjeseca.

U osmoj tački se objavljuje da će se iseliti živalj iz pet utvrđenih mjesta, te da imena tih utvrđenja nisu navedena u ovoj tački, već u prethodnim tačkama. Zapravo, u prethodnim tačkama protokola ne spominje se pet, već šest utvrđenih mjesta. Međutim, prilikom upoređivanja datuma iseljenja muslimana iz šest tvrđava uviđamo da se broj pet u ovoj tački odnosi na tvrđave Beograd, Smederevo, Užice, Sokol i Šabac. Muslimanski živalj pomenutih pet tvrđava je prema protokolu iseljen za svega nekoliko mjeseci, prije kraja 1862. god., dok muslimanski živalj tvrđave Kladovo nije diran, već je nastavio tu da živi još nekoliko godina. On je poslije toga, krajem 1865. god., po sopstvenoj želji i zahtjevu iseljen o čemu ćemo kasnije nešto više govoriti.

Osmanska država je za pravac seobe odredila vilajete Niš, Vidin i Bosna, jer se pretpostavljalo da će živalj htjeti da ide tamo zbog blizine tih mjesta. Za iseljavanje življa prema Bosni pored ovog postojao je i drugi veoma bitan razlog, a to je taj da je živalj koji se iseljavao govorio “bosanski jezik”. Uostalom, živalj je bio slobodan da, ukoliko želi, ide i u neka druga mjesta. Odluka u vezi s iseljavanjem prenijeta je valijama Niša, Vidina i Bosne fermanom od 22. i 23. septembra 1862. god. (27. i 28. rebiulevel 1279. god.). Prema ovoj odluci valije su bile dužne da u što većoj mjeri pomognu pridolazećim muhadžirima, da za njih obezbijede dovoljno prostora i zemlje za obrađivanje, kao i da im pruže potpunu zaštitu. U fermanu koji je poslat beogradskom komandantu naređuje se da se muhadžirima koji će se iseljivati u Niš, Vidin i Bosnu olakša putovanje, te da se, u

zavisnosti od mjesta gdje će ići, odmah obavijesti tamošnja lokalna vlast o njihovom dolasku.

Nakon što je srpski knez Mihailo Obrenović 6. oktobra 1862. god. službeno priznao zaključke konferencije i objavio ih u beogradskim novinama sljedećeg dana, došlo je vrijeme realizacije odredbi Protokola, odnosno iseljavanje muslimana iz Srbije.

Beogradsko stanovništvo koje je bilo slobodno u izboru mjesta u koje će se iseliti i nastaniti, odlučilo je da ide prema Nišu. Tokom mjeseca oktobra 1862. god. muslimani su u povorci koju su činile tri grupe brodovima i tegljačima kroz Dunav došli do skele Lom i odatle kopnenim putem stigli u Niš. U prvoj povorci nalazilo se: 550, u drugoj 700, a u trećoj 600 osoba. Tako je i u izvještaju Mithad-paše, od 9. novembra 1862. god., zapisano da je u toku oktobra iz Beograda u Niš pristiglo 376 porodica sa 1852 člana. Istovremeno je i grupa od 270 osoba preko rijeke Save pristigla u mjesto Brčko u Bosni. U Beogradu je ostalo svega oko 30 istaknutih osoba, trgovaca i članova međžlisa koji su imali opunomoćenje za rješavanje pitanja imovinskog poravnanja.

Muslimansko življe Smedereva u početku se nije željelo iseliti i zahtijevali su od države da dozvoli da ostanu na mjestima na kojima su nastanjeni. Prema njihovom mišljenju, posjedovali su prirodno pravo za ovakav zahtjev, jer je u Smederevu unutar tvrđave nastanjeno 135 muslimanskih domaćinstava, dok je živalj drugih tvrđava za koji je donesena odluka da se iseli nastanjen izvan tvrđave. Otuda živalj Smedereva, s obzirom da nema kuća i imovine izvan tvrđave, moli da bude izuzet od ove odluke i da ostane na svojim mjestima, odnosno da se ne iseljavaju. Međutim, država je odbila ovaj zahtjev jer je bio suprotan potpisanom Protokolu u kome se zahtijeva iseljavanje svih muslimana u i izvan tvrđava. Na posljetku je i muslimansko življe iz Smedereva, u petak 15. novembra 1862. god., penjući se na posebno iznajmljene brodove i tegljače krenulo ka Vidinu.

Posebnu pažnju privlači iseljavanje muslimanskog življa iz Užica. Naime, 8. septembra 1862. god. Srbi su zapalili čaršiju u Užicu u kojoj je najviše dućana pripadalo muslimanima. Ilija Garašanin je 8. septembra 1862. god. obavijestio beogradskog komandanta Rašid-pašu da je čaršija “u ovom trenutku” u plamenu i da muslimani pod prijetnjom oružjem onemogućavaju Srbe iz obližnje okoline da gase požar. Iako su Srbi prouzrokovali požar, rađeno je na tome da se krivica prebaci na muslimane, tako da su muslimani optuženi za izbijanje požara. Srbi su činjenicu da su muslimani zabranili pridošlim Srbima da gase požar iskoristili kao

argument u tvrdnji da su ga muslimani podmetnuli. Međutim, muslimanski živalj Užica se pribojavao otimačine i pljačke imovine od strane Srba, kao što se to desilo u Beogradu, te je iz tog razloga odbio ulazak Srba u čaršiju.

U ovom požaru izgorjela je i pokradena je sva roba i imovina muslimana u Užicu, te se muslimanski živalj ovog grada našao u veoma teškoj situaciji. Država je zbog toga, prije nego što je knez Mihailo prihvatio odluke Konferencije, fermanom od 22. septembra, naredila hitno iseljavanje muslimana iz ovog u druga mjesta, dok će prodaju imovine pratiti nekoliko osoba koje će biti opunomoćene od strane naroda. Iseljavanje muslimana iz Užica okončano je prije 10. oktobra 1862. god. Na osnovu arhivskih dokumenata saznajemo da je muslimansko življe i prije ove seobe, odmah nakon požara, svojevolumno u grupama, počelo sa iseljavanjem iz Užica u Bosnu.

Iseljavanje muslimanskog življa iz Srbije nastavljeno je iseljavanjem življa iz Sokola koji se, međutim, u početku nije htio iseliti. Bosanski valija Osman Šerif-paša je u jednom podnesku vladi od 13. oktobra 1862. god. napisao “Živalj Sokola oklijeva u napuštanju ognjišta i preseljenju”, te je na poslijetku Osman Šerif-paša, razgovarajući uspio ubijediti ugledne ljude Sokola da se isele. Prevoz muslimana brodom iz Sokola i iseljenje u Bosnu desio se prije 15. novembra 1862. Ubrzo su i muslimani Šapca zajedno sa stvarima, u petak 22. novembra 1862. god., brodom i tegljačem preko skele Brčko iselili u Bosnu.

Dakle, u oktobru i novembru 1862. god. okončano je iseljenje muslimanskog življa iz pet gradova - Beograd, Smederevo, Užice, Sokol i Šabac, dok je iseljavanje muslimana Kladova došlo na red tek tri godine kasnije, negdje pred kraj 1865. god. Naime, Srbi su spriječavali trgovinu muslimana iz ove tvrđave i sprovodili su politiku izolacije prema njima. Muslimani ovog mjesta su, da bi opstali na ovom prostoru, postali ovisni od države. Na kraju su, da bi se izbacili iz ove situacije, zatražili da i oni poput muslimanskog življa u drugim tvrđavama budu iseljeni. Prema istraživanju koje je napravljeno prilikom priprema za iseljenje i molbi koje su upućivali stanovnici tvrđave saznajemo da je u Kladovu živjelo 87 domaćinstava, od kojih je njih 13 ranije napustilo tvrđavu i uputilo se ka Vidinu, a 17 je izrazilo želju da ostane. Tako je na kraju 1865. god., obavljeno iseljenje 58 porodica sa ukupno 270 članova u Vidin.

Naseljavanje muhadžira u Bosni

Iseljavanje muslimanskog življa Užica, Sokola, Šapca, kao i jednog dijela muslimanskog življa iz Beograda u Zvornički sandžak koji je pripadao Bosanskom vilajetu, okončano je prije kraja novembra 1862. god. Bosanski valija Osman Šerif-paša je u podnesku od 18. novembra 1862. god. (26 džumadel-evvel 1279) koji je poslao Uredu Velikog vezira, naveo da je u Bosnu pristiglo 1300 domaćinstava sa više od 7000 članova. Zbog zime muhadžiri su privremeno smješteni u odgovarajuće kasabe i sela Bosanskog vilajeta, a u proljeće će za muhadžire biti izgrađene kuće u kojima će moći stalno i odvojeno boraviti. Čiftluci Husejin Kapetana Gradašćevića koji su bili u državnom vlasništvu određeni su kao najpogodnije mjesto za izgradnju potrebnog broja kuća, jer je površina njegovih čifluka bila neuporedivo veća od svih drugih čifluka u Bosni. Nakon preispitivanja zemljišta zaključeno je da će, i pošto se izuzmu površine potrebne za poljoprivredne i stočarske aktivnosti zakupnika čifluka, preostati prostor dovoljan za izgradnju još 600 do 700 kuća. Poslije izvršenog premjer i raspodjele zemlje spomenutim zakupcima, utvrđeno je da će ostati dovoljno zemljišta za izgradnju kasabe od 200 domaćinstava i nekoliko sela sa po 30-40 kuća. Predviđeno je da svako domaćinstvo, u skladu sa stanjem, dobije između 40 i 100 dunuma zemlje za obrađivanje. Pretpostavlja se da će za izgradnju ovih kuća bosanski muslimani sigurno uputiti znatnu materijalnu pomoć. Za pojedine dijelove projekta izgradnje, kao što su javni objekti poput džamija, škola, kao i nekih kuća, smatralo se da neće moći biti izgrađeni doniranim novcem, te su trebali biti izgrađeni iznosom od 400 hiljada groša koje je Osman-paša tražio i dobio od države za tu svrhu. Za nastanjanje muhadžira zadužen je Bedri-beg.

Međutim, ukupan broj muhadžira upućivao je na to da čiftluci Husejin Kapetana Gradašćevića neće biti dovoljni za potpunu realizaciju ovog projekta. Kajmakam Zvornika, Muhijudin-paša je u jednom svom dopisu od 8. februara 1863. god. (19. šabana 1279) obavijestio Osman Šerif-pašu da će biti teško nastaniti svih hiljadu domaćinstava sa preko 5000 stanovnika na jedno mjesto u tom sandžaku i svima pružiti potrebnu pomoć o čemu je valija Osman Šerif-paša obavijestio Ured Velikog vezira. Kako bi se riješio ovaj problem, Osman-paša je državi predložio da se zemljište u državnom vlasništvu, kao i zemljište koje su ranije posjedovali ljudi koji su umrli, a za sobom nisu ostavili nasljednike, iskoristi za izgradnju kuća.

Sa dolaskom proljeća, 1863. god., baš kao što je i bilo planirano započele su pripreme za izgradnju novih kasaba. Osman-paša je u aprilu mjesecu krenuo u ekspediciju iz pravca Sarajeva ka sjevernim dijelovima Bosne, kako bi u Zvorniku i drugim mjestima odredio zemljišta za podizanje novih kasaba i sela. Nekoliko dana prije njega su Bedri-beg, koji je bio zadužen za poslove naseljena, i jedan inženjer krenuli iz drugog pravca.

Osman-paša se prilikom ovog istraživačkog pohoda za pronalaženje zemljišta za izgradnju novih kuća susreo sa bosanskim mufetišom Dževdet-pašom koji je došao u Brčko i proveo ga kroz mjesta koja je lično odredio za ovaj posao. U podnesku koji je Dževdet-paša uputio Vladi od 10. maja 1863. god., između ostalog, zapisano je da će u toku sljedećih 20 dana biti pripremljen materijal, nakon čega će započeti izgradnja kuća. Dževdet-paše je također saopštio da su, prema riječima Osman-paše, neki muhadžiri zasijali “kukuruz” na zemljištu koje im je dodijeljeno.

Kao što je Dževdet-paša i predvidio pripreme za izgradnju novih kuća brzo su okončane. Iz podneska koji je Bedri-beg poslao Uredu Velikog vezira od 21. juna 1863. god. razumije se da se započelo sa poslovima izgradnje objekata i kuća za smještaj muhadžira, osnivanjem gradova i procesom smještaja stanovništva. Bedri-beg je u ovom podnesku istakao da je Bosanski valija Osman-paša odredio odgovarajuća mjesta za izgradnju novih kasaba i pretpostavio koliko će kuća biti izgrađeno. Prema ovom dokumentu:

- U mjestu Orašje koje se nalazi na obali rijeke Save moguća je gradnja 200-300 kuća, te će zbog toga biti napravljen predviđeni broj objekata.
- Na ušću rijeke Bosne u rijeku Savu, na četiri sata od Orašja, s desne strane nalazi se mjesto Šamac. Država će vlasnicima zemljišta u ovom mjestu, kao zamjenu za izuzetu zemlju, dati imovinu na drugom mjestu te će na ovim parcelama biti izgrađeno 200-300 kuća.
- U Banjalučkom sandžaku, na pola sata od rijeke Save, nalazi se selo Orahova čija je zemlja izuzetno plodna, a koju vlasnici ne obrađuju. U selu Orahova će se za muhadžire iz Sokola napraviti 100 kuća.
- U selu Kostajnica koje pripada kadiluku Kozarac u Bihaćkom sandžaku biće sagrađeno 200 kuća
- U selu Brezevo Polje koje pripada Bijeljinskom kadiluku u Zvorničkom sandžaku izgradiće se 350 kuća.

- U čiftluku Kozluk koji je ostao od preminulog Osman Mazhar-paše, koji se nalazi u Zvorničkom kadiluku, biće podignuto 100 kuća.

U Bedri-begovom podnesku također je zabilježeno da će Kostajnica, Šamac, Orašje i Brezovo polje biti izgrađeni kao kasabe, dok će Orahova i Kozluk biti izgrađeni kao sela. Na osnovu ovog podneska može se shvatiti da je Osman-paša za izgradnju novih kasaba izabrao mjesta od velikog strateškog značaja. Prema tome, nije pogrešno mišljenje koje je austrijski konzul dao u svom izvještaju da se naseljavanje vrši planski i sistematski. Bedri-beg je istakao da u mjestima Orašje, Šamac, Orahovo i Kostajnica nije bilo muslimana i da će masovno naseljavanje ovih mjesta biti od velike koristi za državu i narod. Međutim, Bedri-beg u ovom podnesku javlja da su muhadžiri odbijali i oklijevali da se smjeste u kuće koje su izgrađene za njih, te se zbog toga odužio i posao naseljavanja. Kajmakam Zvornika Muhijudin-paša razgovarao je s muhadžirima s ciljem slamanja njihovog otpora i pristanka na useljavanje u kuće, te je na kraju ovaj problem prevaziđen uz njegove napore i napore Bosanskog valije Osman Šerif-paše.

Osman-paša je sa Muhijudin-pašom u jesen 1863. god. krenuo na putovanje kako bi ustanovili stepen izgrađenosti kuća i osnivanja kasaba i sela za muhadžire. Šerif-paša je u vezi ovog putovanja sastavio izvještaj koji datira od 10. novembra 1863. god. (29 džumadel-evvel 1280) u kome je naveo šta je urađeno i iznio svoja zapažanja. U izvještaju se navodi sljedeće:

Kozluk: Kozluk je čiftluk Osman Mazhar-paše koji je njegova supruga nakon njegove smrti, bez ikakve nadoknade napustila radi naseljavanja muhadžira. Ovdje je pod pokroviteljstvom Bedri-bega završena izgradnja kuća u koje je useljeno 120 muhadžirskih domaćinstava iz Sokola, te je svakoj porodici zavisno od broja članova i snage data i po jedna njiva.

Brezevo polje: Osman Šerif-paša je, krećući se iz Kozluka, stigao u Brezevo polje koje pripada kadiluku Bijeljina. Brezovo polje, prazan prostor između kadiluka Brčko i pristaništa Rača, na obali rijeke Save, procijenjeno je od strane Osman-paše kao mjesto za formiranje kasabe i razvoj trgovine u kratkom vremenskom periodu. Parcele na ovim mjestima su, uslijed toga što nije bilo onih koje pripadaju državi, uz pristanak njihovih vlasnika zamijenjene za druge odgovarajuće parcele. Na kraju, okončana je gradnja 300 kuća za muhadžire iz Šapca i Užica, i ove porodice su se već uselile u novoizgrađene objekte.

Orašje/ Donja Azizija (Aziziye-i Zir): Slijedeća stanica od Brezovog polja je Orašje, koje se nalazi u kadiluku Gradačac i koje se pominje kao Aziziye-i Zir (Donja Azizija) na osnovu imena Sultana Abdulaziza. Orašje je krajnje lijepo i plodno mjesto koje je smješteno na 6 sati sjeverno od Brčkog, na obali rijeke Save. Ovdje je, kako je i planirano okončana gradnja 200 kuća uglednih muhadžira iz Beograda, Užica i Šapca, te je izvršeno i njihovo useljavanje. Pošto je raspoloživo zemljište bilo nedovoljno za poljoprivredu, parcele pored njih su postupkom razmijene uzete od vlasnika i podijeljene muhadžirima.

Šamac/ Gornja Azizija (Aziziye-i Bâlâ): Na četiri sata iznad Orašja, na ušću rijeke Bosne i Save nalazi se mjesto Šamac, koje se također, zbog Sultana Abdulaziza pominje imenom Aziziye-i Bala (Gornja Azizija). Pošto je ovaj prostor bio pogodan za izgradnju kasabe napravljene su kuće u koje je useljeno 250 muhadžira iz Užica i Sokola. Pošto u ovom mjestu nije bilo zemljišta u državnoj svojini, obavljena je razmjena privatnog zemljišta odavdje za zemljište na nekom drugom mjestu. Naseljenim muhadžirima dodijeljen je i dio obradive zemlje.

Za slučaj izlivanja rijeke Bosne i Save u Šamac, radi potpune zaštite od ove prirodne nepogode, pravio se zaštitni pojas od zemlje. Udaljenost između kasabe Šamac i kasabe Modrič je 4 sata i u vrijeme bujice voda poplavi 50 000 dunuma. Iz tog razloga je između ove dvije kasabe napravljen makadamski put, kako da bi se omogućilo kretanje kola, ali i da bi se u vrijeme poplave napravio veliki zaštitni pojas.

Orahovo: Osman Šerif-paša je iz Šamca stigao u kasabu Orahovo u Banjalučkom sandžaku. Zbog pozicije koju zauzima, u Orahovu je za 225 muhadžira iz Sokola osnovano prilično veliko selo koje je sačinjavalo pet mahala. U ovom mjestu kuće su potpuno završene, naseljavanje okončano, a potrebna zemlja data na obradu.

Kostajnica: Stanica nakon Orahova, koja se nalazi u Bihaćkom sandžaku i koja ima veoma važan geografski položaj je Kostajnica. Nekada se ovdje nalazila velika kasaba koja je s vremenom u potpunosti propala. Iz razloga što je ovo mjesto pogodno za trgovinu u njemu je završena izgradnja kuća i naseljeno je 180 porodica muhadžira iz Užica, te je i ovdje, baš kao i u drugim mjestima, muhadžirima podijeljena obradiva zemlja.

U periodu osnivanja kasaba i sela u Bosni započela je i izgradnja puteva. U ovom izvještaju Osman-paša je obavijestio da je okončana izgradnja predviđenih

kuća i naseljavanje muhadžira, kao i da je u isto vrijeme okončana i izgradnja puteva i mostova. Na ovaj način, za muhadžire Užica, Sokola, Šapca i Beograda, u Bosanskom ejaletu izgrađeno je 6 naseobina - 4 kasabe i 2 sela za manje od jedne godine. Velika većina muhadžira se u ovom periodu u navedenim mjestima za stalno nastanila. Pitanje imovinskog poravnanja između Osmanske države i Kneževine Srbije dogovoreno je potpisivanjem sporazuma 17. decembra 1865. god., dakle tri godine posle početka iseljavanja muslimanskog življa iz Kneževine Srbije. Iz tog razloga izgradnja kuća za muhadžire uglavnom je finansirana od strane Osmanske države i muslimanskog stanovništva iz Bosne, kao i okolnih mjesta.

Dr. sc. Edin Mutapčić

Pravni fakultet Univerziteta u Tuzli

DEMOGRAFSKE SPECIFIČNOSTI BOSANSKE POSAVINE PRIJE MUHADŽIRSKJE KOLONIZACIJE 1862. GODINE

Sadržaj:

Bosanska Posavina predstavlja ravničarsko zemljište na južnoj strani rijeke Save, i to prostor od Bosanskog Šamca, odnosno od „donjeg toka rijeke Bosne“, pa dalje na istok, do Brčkog. Ovo veoma plodno zemljište u minulim vremenima iz dva razloga nije bilo povoljno za izgradnju značajnijih naselja. Prvi razlog leži u činjenici, da je to sa strateškog aspekta vrlo nesigurno područje koje je najvećim tokom dosadašnje historije bilo na granici između različitih država, kultura, pa i civilizacija. Drugi razlog za raniju konstataciju jeste činjenica da je ovo „plavno“ područje bez značajnijih agrikulturnih mjera dosta nepovoljno za život. Međutim, i pored navedenih činjenica tragovi života se mogu pronaći još od prethistorije. Ipak, kao generalan zaključak kada je u pitanju navedeni prostor može se izvući činjenica da političke krize, koje su svakako na ovim perifernim balkanskim prostorima vrlo česte, ostavljale ogromne demografske posljedice po stanovnike ovog područja. U radu smo pokušali pratiti te demografske „oscilacije“ od srednjeg vijeka do „muhadžirske kolonizacije“ 1862. godine kada pored perifernih „varošica“ Brčkog i Broda (Bosanskog) nastaju dvije nove od tih prognanika iz Srbije, a to su Orašje i Bosanski Šamac.

Ključne riječi:

Bosanska posavina, Bosna, Osmansko carstvo, Habsburško carstvo, stanovništvo, granica

Uvod

Za navedeno područje danas se upotrebljava naziv Bosanska Posavina. Pod ovim nazivom se podrazumijeva uopšte nisko zemljište na desnoj strani Save počevši od Bosanskog Šamca, odnosno od donjeg toka rijeke Bosne, pa dalje na istok. Međutim, u samoj Posavini kažu da je „Posavina samo ona površina što je plavi Sava“, dakle, pojas niskog zemljišta pored Save, a između Bosanskog Šamca i Brčkog. Na sjeveru, Posavina u širem smislu se prostire „od Save pa sve do Trebave i Majevice planine na jugu“. Stanovnike predjela na lijevoj strani Bosne

ovi iz Bosanske Posavine zovu Prekobošnjaci ili Prekobosanci, a taj kraj je Vučjak; južno od Posavine su im, u Trebavi i podgorini Majevice uopšte, Brđani, Brdnjaci ili Brnjaci, čija se oblast uopšte zove Brda.¹ Ovaj prostor iako je naseljen od prethistorije ipak sa aspekta značajnijih urbanih centara ima specifičnu prošlost. Ona je u vrijeme određenih mirnijih perioda predstavljala demografski popunjen prostor, ali ipak kroz historiju uloga granice, kakvu je imala najčešće unazad posljednjeg milenijuma uvjetovala je da ovaj prostor postane dosta turbulentnim, ali i nenaseljenim. Ipak ono što je od najstarijih vremena osobenost Bosanske Posavine to je zasigurno njegoa komunikacijska uloga. Još u antičko doba preko ovog prostora vodili su značajne komunikacije. Ipak, ne možemo se otrgnuti zaključku da u vrijeme nesigurnih vremena, čestih uskočko-hajdučko-krajiških najezda život na ovom prostoru je bio dosta nepovoljan i rizičan. Sama rijeka Sava koja u tim vremenima nije bila zahvaćena nekim značajnijim irigaciono-tehničkim mjerama nije davala sigurnost ovdašnjim stanovnicima. Ipak, sama granica i ta konstantna potreba za kontrolu iste su svakako uvjetovali tokom historije posebne stimulativne mjere koje bi zadržavali čovjeka na ovom prostoru. Ipak potreba da prikazemo najznačajnije demografske crte od srednjeg vijeka pa do muhadžiske kolonizacije 1862. godine se nameće kao svojevrstan imperativ u ovom radu.

Srednji vijek

Arheološki i pisani tragovi nas upućuju da se još u ranom srednjem vijeku na rijeci Savi formirala granica srednjovjekovne bosanske države. Upravo iz tog razloga područje Bosanske Posavine ima veoma značajnu stratešku ulogu, kao pogranično područje prema rijeci Savi, odnosno susjednom ugarsko-hrvatskom kraljevstvu. Navedeno područje se u najvećem dijelu nalazilo u župi Nenavište, te rubni istočni dio pripadao je župi Koraj (obje su pripadale „zemlji“ Usori). Župa Nenavište se spominje na samom početku vladavine bosanskog bana Stjepana II (iza 1323. godine). Dakle, kao što smo konstatovali, u regionalnom smislu ovaj prostor je pripadao oblasti Usore za koju znamo da je još od 1225. godine zaražena herezom.

¹ Milenko S. Filipović, *Prilozi etnološkom poznavanju sjeveroistočne Bosne*, ANU BiH, Građa, Knjiga XVI, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 12, Sarajevo, 1969., 111–112.

To vidimo iz pismima pape Honorija III kaločkom nadbiskupu Ugrinu.²

Iz svega se jasno vidi da ove sjeverne „bosanske zemlje“ imaju zajednički vjerski izraz s „zemljom maticom“ i da su zaražene „herezom“. To ipak govori o teritorijalnom prisustvu srednjovjekovne bosanske države južno od rijeke Save još od ranog srednjeg vijeka. To svakako potvrđuje i „mreža“ ranosrednjovjekovnih utvrđenja koncentriranih uz rijeku Savu.³ Na poslijetku to će potvrditi i bosanski ban Stjepan II u svojoj povelji konstatovavši da vlada „od Save do mora i od Drine do Cetine“.⁴ U nekoliko uvodnih rečenica željeli smo ukazati da područje današnje Bosanske Posavine se još od ranog srednjeg vijeka nalazila u okviru „zemlje“ Usore, odnosno srednjovjekovne bosanske države.

U već spomenutoj povelji bana Stjepana II (1314 – 1353) među darovanim selima, u navedenoj povelji se pominju **Modričb** (današnja Modriča na desnoj obali donje Bosne i selo) **Jakšb** (današnje selo Jakeš na lijevoj obali Bosne, nasuprot Modriče). Za selo Jakeš, a svakako i Modriču, naglašava se da su u „**Nenavišć**“.⁵

U tradicionalnoj historiografiji prvim spomenom ovog područja smatrala se Belina darovnica iz 1244. godine. Navedeni dokument donedavno je smatran temeljnim dokumentom „ugarskog patronata“ nad Bosnom. Međutim, hrvatska historičarka Nada Klaić je uspješno dokazala da se radi o „falsifikatu“.⁶ Naravno, prihvaćajući navedeno mišljenje vrlo je bitan vremenski okvir nastanka (krivotvorenja) jer svakako se radi o srednjem vijeku te nam navedeni dokument (krivotvorina) ostavlja značajne tragove o geografskim nazivima mjesta u području

² T. Smičiklas, *Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, JAZU, Zagreb, 1906., svezak III, dalje: T. Smičiklas, *CD.*, 242-243; Jelena Mrgić, *Župe i naselja „zemlje“ Usore*, JIČ, br. 1-2., Beograd, 2000., 29. U prvom pismu je papa zahvalio ugarskom prelatu na njegovoj riješenosti da uništi heretike „de Bosna, Soy, et Wossora“ dok je drugim pismom potvrdio odluku kralja Andrije II da kaločkom nadbiskupu preda „terras quasdam, videlicet Bosnam, Soy et Wossora“, da bi ih očistio od heretika.

³ *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom 2, Sarajevo, 1988

⁴ Ludwig Von Thallóczy; *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München und Leipzig 1914., dalje: Thallóczy, *Studien*, 13-15.

⁵ Thallóczy, *Studien*, 13-15.

⁶ Belina darovnica danas se smatra grubim falsifikatom koji „nema nikakve veze bilo s kraljem Belom IV ili s banom Ninoslavom“ (kako to konstatuje znamenita hrvatska historičarka Nada Klaić. Međutim, uzmemo li u obzir prilike u bosanskoj biskupiji i u samoj Bosni u drugom i trećem desetljeću XIV. stoljeća kad nastaje „rat“ između franjevaca i dominikanaca, onda naravno se ne čini isključenim da se u bosanskoj biskupiji, dakle u Đakovu, sastavlja spomenuta krivotvorina. Ona je trebala „vratiti“ dominikancima ona prava u Bosni koja tada uživaju od njih mnogo spretniji franjevci. Najzad, nije isključeno niti to da falsifikat naručuje Peregrin kad iz Bosne odlazi na biskupsku stolicu u Đakovo. On je imao dosta razloga da se u tom trenutku dakle kao bosanski biskup, bori za izmišljena prava bosanske biskupije (Nada Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, Eminex, Zagreb, 1994., 112-115.

Bosanske Posavine. Tako se u navedenom dokumentu „u Usori potvrđuje kralj bosanskoj biskupiji one posjede, koje joj je darovao Ban Ninoslav „radi raznih nepravdi i šteta“. Biskup i njegov kaptol imaju pravo pobirati desetinu, kunovinu i druge poreze u Usori, Solima, Donjim Krajevima i drugim nespomenutim župama na način ugarskih biskupa. Taj je posjed također prostoran i ako manji od onog u Slavoniji. On ide od ušća rijeke Tolise u Savu Tolisom i Suhom Tolisom do izvora rijeke zatim brdom do izvora Modriče te niz taj potok do rijeke Bosne, zatim Bosnom do njezina ušća u Savu i konačno Savom, dok ne primi Tolise.⁷

Pored toga, navedeni falsifikat svakako potvrđuje tendenciju da crkva ima svoju domenu na navedenom području što ide u prilog da se radi o prostoru koji je životan i kao takav interesantan crkvenim krugovima.

Dakle, tokom XIII i XIV stoljeća teritorij Bosanske posavine u skromnim pisanim dokumentima, daje nam sliku naseljenog područja za koga pokazuju interesa feudalni krugovi ondašnjeg bosanskog društva, ali i crkveni velikodostojnici.

Demografsko pustošenje XIV i XV stoljeće

Prvi bosanski kralj Tvrtko I (153-1391) je kao vješt državnik, pronalazio saveznike i izvan ranijih bosanskih teritorija. Tako je negdje oko 1387. godine svojim saveznicima u borbama u Hrvatskoj braći Horvat dodijelio grad Dobor u Usori. Oni ubrzo počinju organizovati svoje pohode prema sjeveru, odnosno Sremu.⁸ Međutim, ovoj uspješnoj epizodi Tvrtkove vladavine dolazi kraj njegovom smrću 1391. godine. Na prijestolju ga zamjenjuje stari Stjepan Dabiša. Dolazi do ponovnog zatezanja situacije, posebno na sjeveru Bosne, oko Dobora, kojeg su držala već spomenuta braća Horvat.⁹ To je dovelo do otvorenog sukoba u kojem su ugarske snage osvojili ovaj tvrdi bedem Bosne u neposrednoj blizini današnje Modriče. Nakon osvajanja utvrde Sigismund ju je spalio, napustio i povukao se iz ovog područja. U razdoblju poslije 1398. godine, kada je Hrvoje Vukčić Hrvatinić pristao uz kralja Ladislava Napuljskog i time ponovno postao neprijatelj

⁷ Grupa autora, *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.*, knjiga Prva, HKD Napredak, Sarajevo, 1942 (dalje: *Napretkova Poviest*)., 745-746; Uporedit: T. Smičiklas, *CD*, IV, 236-240.

⁸ Sima Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1964., 158-160.

⁹ Pavo Živković, *Usora i Soli – poprište značajnih događanja u XIV i XV stoljeću*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Muzej istočne Bosne u Tuzli, knjiga XV, Tuzla, 1984., 35.

Sigismunda, u izvorima o imamo podatke o nizu manjih sukoba između njih. Iz svih vijesti u tim izvorima jasno proizlazi da je “ugarska granica tada išla duž Save”. Upravo na tom području Ugarska podiže “jednu liniju manjih utvrda, uglavnom poznatih kao *castella*, koji su, kao mostobrani, trebali služiti u obrani od Hrvojevih napadaja”.¹⁰ U tim pograničnim sukobima najviše su stradali posjedi Nikole Gorjanskog. Tako je 1398. godine u Bosnu bila upućena još jedna ugarska vojska, čija je odrednica napada bila Usora, odnosno prostor Bosanske posavine. Bosanci, predvođeni kraljem Stjepanom Ostojom, spremno su je dočekali.¹¹ Ni u toku naredne dvije godine (1400. i 1401.) sjever Bosne nije bila pošteđena ugarskih pljački i napada. Ovoga puta činili su to odredi Nikole Gorjanskog i Ivana Morovićkog. Tek poslije 1401. godine može se reći da su nastupili mirniji dani za ovo područje. Ugarska je bila zaokupljena unutrašnjim previranjem, pa je Sigismund morao za izvjesno vrijeme napustiti aktivnu politiku prema Bosni, sve do 1404. godine.¹²

U samoj Bosni dolazi do pojačane feudalne anarhije. Upravo to je imalo za posljedicu da se stvaraju različite unutarnje i spoljne koalicije koje će često prouzrokovati i smjene bosanskih vladara. Jačanje krupnih feudalaca i njihovo samostalnije istupanje zahvatilo je i sjeverne krajeve Bosne. Tamo su vodeću ulogu u društvenom i političkom životu zemlje imali Zlatonosovići.¹³

Smirivanju unutrašnjih prilika u Ugarskoj i pobjeda Sigismundove struje dovodi do novih sukoba 1405. godine, tako da se sa ugarskom opasnošću ubrzo suočio i novi bosanski kralj Tvrtko II Tvrtković. Te godine dolazi do ugarskih napada iz dva pravca, tako je Ivan Morovićki sa svojim odredima provalio u

¹⁰ Pal Engel, *Neki problemi bosansko-ugarskih odnosa*, Zbornik odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Volumen 16, Zagreb 1998., 67. Nekoliko decenija kasnije, u julu 1394. godine, kada je, nakon dugotrajnih sukoba, došlo do sklapanja mira između kralja Žigmunda Luksemburškog i Tvrtkovog nasljednika Dabiše, ranija praksa je obnovljena. Vjerojatno je dio ugovora bila i pogodba da kralj Dabiša dobije upravu nad županijom Šomođ (mađ. Somogy) kao ugarski dostojanstvenik. Ovu je službu obnašao do svoje smrti u septembru 1395. godine.

¹¹ P. Živković, *Usora i Soli – poprište historijskih događaja*, 36.

¹² Vidi: S. Ćirković, *Istorija*, 174. Ovo datiranje sada se može potvrditi prema jednom neobjavljenom pismu koje je kralj sastavio 20. srpnja 1394. godine *sub castro Dobro* (P. Engel, *Neki problemi*, 67).

¹³ P. Živković, *Usora i Soli – poprište historijskih događaja*, 35. U drugoj deceniji XV stoljeća, usorski vojvoda Vukmir Zlatonosović (maj 1415. do august 1420. godine) on je posjedovao, iako ne kao nasljedno dobro već kao kraljevski honor, tvrdi grad Đurđevac (mađ. Szentgyörgy), kojem je pripadao jedan od najvećih posjeda u Slavoniji. Kao njegovi kaštelani spominju se u tri isprave Franko, odnosno Vukašin i Radošin. Ne zna se kada i zašto je Vukmir dobio ovaj posjed, ali je poznato da je grad bio u njegovom posjedu i nakon 1420. godine, vjerojatno do njegove smrti 1425. godine, kada ga je kralj poklonio jednom ugarskom velikašu. (P. Engel, *Neki problemi*, 61)

sjeverne dijelove Bosne, te u prodoru dolinom Bosne vezao dio bosanskih snaga u ovom dijelu. Drugi dio ugarske vojske, koju su predvodili Nikola Gorazdi i Ladislav Silagy, prodro je u sjeveroistočne dijelove Usore (današnje Bosanske posavine), zahvativši sigurno i područje župe Nenavište na svom putu, i krenuo do Srebrnika, kao glavni cilj ovog osvajackog pohoda.¹⁴

Kratkotrajnost njihovih uspjeha ogleda se u tome da se u ljeto 1407. godine kralj Sigismund ponovo priprema za napad na Bosnu.¹⁵ Krajem maja 1408. godine, Sigismund sa vojskom prolazi kroz sjeverne dijelove Usore i zaustavlja se u utvrđenom Doboru. Tu boravi i početkom juna, a onda se iznenada vraća u Ugarsku preko Srijema i Bačke.¹⁶ Tamo ga je čekala sakupljena nova vojska, koja je brojala blizu 60.000 vojnika. Sa cjelokupnom vojskom, Sigismund je septembra te godine provalio u Usoru dolinom rijeke Bosne. Prodor je išao ubrzanim tempom, tako da je već 20. septembra bio sa logorom pod Maglajom. Potkraj toga mjeseca bila je ugarska vojska na povratku prema Doboru, koji je Sigismund napustio sredinom oktobra 1408. godine. Jedan dio vojnih formacija zasigurno je ostao u Bosni da čuva novoosvojena područja, među kojima i teritorij Bosanske posavine.¹⁷ Svakako da tada nastaje izraženija „demografska pustoš“ na navedenom teritoriju. O tome govori jedan ugarski izvor, darovnica ugarskog kralja Sigismunda, sa početka XV stoljeća u kojoj on nagrađuje Ivana Morovićkog. U navedenom dokumentu se pored ostalog govori o opustjelim krajevima u „*districtum Wzura*“, pošto su oni (Ugri) u jednoj akciji popalili, raselili i uništili („*omni sui parte coneremavit, depopulavit et devastavit*“) navedeno područje.¹⁸

Ugarska kontrola nad ovim područjem trajala je do 1443. godine, kada je ponovo vraćeno pod okrilje matične bosanske države. Dakle, na početku vladavine bana Stjepana Tomaša (1443-1461), vladara koji je objavio rat pripadnicima Crkve bosanske ovo područje je vraćeno u njegovo kraljevstvo. Ovo napominjemo iz razloga što pomenuta njegova akcija u cilju dodvoravanja Zapadu i Vatikanu nije mogla imati pozitivne demografske efekte na području Bosanske posavine, tako da će ona poprilično ostati „prazna“ do vojnog sloma srednjovjekovne Bosne 1463. godine. Tako se sasvim opravdanim može prihvatiti zaključak Taiba Okića, da „u predjelima koji su bili pod vlašću Mađarske tj. u sjevernim dijelovima Bosne“ ne

¹⁴ Ferdo Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić- Hrvatinić i njegovo doba (1350-1416)*, Zagreb, 1902., 185.

¹⁵ S. Ćirković, *Istorija*, 207-210.

¹⁶ S. Ćirković, *Istorija*, 207-210; P. Živković, *Usora i Soli – poprište historijskih događaja*, 38.

¹⁷ P. Živković, *Usora i Soli – poprište historijskih događaja*, 38-39.

¹⁸ Ferdo Šišić, *Nekoliko isprava iz početka XV st.*, Starine, JAZU, Knjiga XXXIX, Zagreb, 1938., 259-263.

spominju se pristalice Crkve bosanske („bogumili“). „Prema navedenom mišljenju „ova šutnja može se objasniti represivnim mjerama protiv 'bogumila' od strane mađarsko-hrvatskog kraljevstva i Vatikana. Nije sporno da su kraljevi te carevine i Vatikan pokretali krstaške vojne pohode i inkvizicijske reperkusije protiv 'bogumila'.“¹⁹ Navedena pustoš će trajati kontinuirano tokom XV i prvoj polovini XVI stoljeća.

Navedeno područje je poslije pada srednjovjekovne Bosne 1463. godine jedno kratko vrijeme bilo pod osmanskom vlašću da bi ga već naredne godine preuzeli Mađari i tu instalirali Srebreničku banovinu. Ova banovina u ugarskim koncepcijama odbrane nije imala primarnu ulogu. To se najbolje može vidjeti iz troškovnika za finansiranje ugarskog vojničkog i činovničkog aparata na području Srebreničke i Jajačke banovine (iz 1494. godine).²⁰

Navedenoj demografskoj „praznini“ zasigurno je doprinijela i snažna inkvizicijska djelatnost Ivanovaca (Hospitalaca) koji su svoje posjede imali i južno od Save, uz privilegiju oslobođanja od državnih poreza uslijed „neprestanih haranja Turaka“. Od kada je prisutan ovaj red na prostoru Bosanske Posavine teško je odgonetnut. U Ugarskoj prisutan je od 1169. godine pod okriljem tzv. „Vranskog priorata“. Oni su u Ugarskoj predstavljali veoma moćne zemljoposjednike, ali i prepoznatljive ratnike i graditelje. Upravo ove dvije karakteristike su bile veoma potrebne Ugarskoj ali katoličkoj crkvi jer ostaci nekadašnje bosanske kraljevine, odnosno Srebreničke banovine predstavljali su svojevrсно predziće kršćanstva (*ante muralis Christianitatis*) i svakako je tražilo jedan odlučan vjerski red kao što su bili Ivanovci - koji bi se oštro suprotstavili svakom vidu opozicije u navedenim krajevima gdje su prisutni neposredno pred kraj Srebreničke banovine kojoj je svakako pripadao i najveći dio Bosanske Posavine.²¹

¹⁹ Tajib Okić, *Bosanski kristijani (bogumili) prema nekim neobjavljenim osmanskim izvorima* (prevod: Kemal Bašić), Anali, Gazi Husrev-begove biblioteke, Knjiga XXI-XXII, Sarajevo, 2003., 147;

²⁰ Ljudevit pl. Thallóczy, *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca 1450 - 1572*, (prevod Milan pl. Sufflay) Zagreb, 1916., 150-157. Tako je za izdržavanje činovničkog aparata u Srebreničkoj banovini izdvajano 3.000 forinti, dok je za Jajce i ostale gradove Jajačke banovine taj iznos bio 19.860 forinti. Istovremeno za izdvajanje posada (pješaštva i konjaništva) u gradovima Jajačke banovine trošeno je 25.697 forinti, a u Srebreničkoj taj iznos je samo 3.000 forinti za bana Srebreničke banovine. Tako troškovi Srebreničke banovine u forintama iznose.

²¹ Nedim Rabić, *Rubnost kao sudbina – Gradačac na prijelazu epoha (1463-1520)*, Naučni skup „Gradačac kroz vjekove“, Gradačac, 22. 10. 2011. godine, (rukopis); Pál Engel, *Posjedi ivanovaca u Ugarskoj potkraj srednjeg vijeka*, Scrinia slavonsica 2, Slavonski Brod 2002., 473-485.

Kao konačan epilog svih navedenih događanja, te kao ishod vojnih akcija i demografskih pomjeranja imamo situaciju da najveći dio Bosanske Posavine na početku osmanske uprave je demografski prazan, o čemu svjedoče defterski popisi iz 1533. i 1548. godine.²²

Vlaška kolonizacija i demografsko popunjavanje Bosanske posavine u XVI i XVII stoljeću

Već smo konstatovali da za pregledanje demografskih prilika u Bosanskoj Posavini najadekvatnije je praćenje srednjovjekovne župe, a kasnije osmanske nahije Nenavište. Ova nahija je u svom obuhvata činila najveći dio Bosanske Posavine. Upravo, ukoliko uzmemo da kada je u pitanju ovaj nivo organizovanja imamo tendenciju na cijelom bosanskom prostoru da se srednjovjekovne župe potpadanjem pod osmansku upravu transformišu u nahije. Na taj način podsredstvom osmanskih izvora dobijamo formu organizacionog ustrojstva ovog područja tokom srednjeg vijeka, odnosno prostornoj pripadnosti župi Nenavište. Ovo je svakako jedna od najsjevernijih bosanskih župa i obuhvaćala je područje neposredno uz sjevernu bosansku granicu, odnosno rijeku Savu.²³

Prostrana nahija Nenavište (Gradačac), koja se prostirala zapadno od nahije Koraja, a sjeverno od Srebrenika i Sokola, tj. područje koje su zatvarale rijeke Tinja, Sava i Bosna, čije je sjedište bio grad Gradačac, koji se u prvim osmanskim izvorima obično nazivao „kal'a-i Gračac“ dugo je vremena zadržala raniju nenaseljenost. Tako saznajemo da je još 1533. godine ta nahija pusta. Postojala su u njoj tada samo 4 slabo naseljena mjesta: „varoš grada Gračaca“, Bihća Glavica, Koprivnica i Modriča – sa svega 49 kuća poreskih obveznika sa 10 mudžereda.²⁴ U toj „varoši grada Gračaca“ evidentirano je bilo svega 11 muslimanskih kuća i 6 kršćanskih, sa 2 mudžereda, a u današnjoj Modriči 2 muslimanske i 14 kršćanskih kuća sa 4 mudžereda. Navedeni popis bilježi i franjevačkog samostan „Sv. Ilije“ u Modriči.²⁵ Tih 13 kuća (u Gračcu i Modriči) predstavljalo je cjelokupno oporezovano muslimansko stanovništvo u toj nahiji (muslimani 26,5%).²⁶

²² Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975.

²³ Isto

²⁴ Adem Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, ANU BiH – SANU, Sarajevo, 1986., 154-167, 201.

²⁵ Isto, 154; „Mezra crkve Ilinska Polja“

²⁶ A. Handžić, *O širenju islama u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku*, „Studije u Bosni“, Instambul, 1994., 61-63. Rad je objavljen i u Prilozi za orijentalnu filologiju, br. XVI-XVII, Sarajevo, 1977. Isti, Tuzla, 5-48.

Osmanski defteri iz 1533. godine registruje Gradačac kao samostalnu nahiju koja je najvećim dijelom nenaseljena.²⁷ Međutim, u popisu iz 1548. godine Gradačac se nalazi u nahiji Nenavište, i to je naziv nahije i u kasnijim popisima. N. Filipović je mišljenja da je do uspostavljanja nahije Nenavište došlo „već u toku 1536. g.“, „u koju su ušle zemlje i naselja koji su zbog ranijih prilika bili u sastavu nahije Gradačac, a nahija Nenavište je inicijativom zborničkog sandžak-bega Džafer-bega naseljena velikom grupacijom Vlaha.“²⁸

Tako je osmanska vlast navedeno područje zatekla opustjelim, što je svakako rezultat brojnih etničkih promjena u minulom periodu. O demografskim promjenama kao rezultat uspostave osmanske vlasti govore mnoga pusta, kasnije kultivirana zemljišta (mezre) u cijeloj nahiji, očito, ranija naseljena mjesta. Te godine spominje se 13 takvih nenaseljenih mezri.²⁹

Za nesigurnost u nahiji Nenavište na početku osmanskog perioda i vrlo kasno sistematsko naseljavanje koje su Osmanlije činile u novoosvojenim krajevima razloge treba tražiti i u činjenici da se obližnja tvrđava Dobor sve do 1535. godine nalazila van osmanskih ruku, kada ju je zaposjeo bosanski sandžak-beg Gazi Husrev-beg nakon što je u borbi sa Husrev-begom poginuo njen posjednik despot Stefan Berislavić. Ubrzo iza toga, vjerovatno već u toku 1536. g., uspostavljena je nahija Nenavište, u koju su ušle zemlje i naselja, koji su zbog ranijih prilika bili u sastavu nahije Gradačac.³⁰ Naredni period obilježava vlaška kolonizacija. Tako još 1548. godine Džafer-beg (zbornički sandžak-beg) je pozivao vlaške knezove i primicure da nasele ovo područje svojom rajom, uz znatne poreske povlastice. Do te godine nahija je bila, ipak, uglavnom nenaseljena, a spomenuti poziv odnosio se, bez sumnje, na ravničarska i vodoplavna područja prema Savi u koja se nitko nije žurio. To se vidi i po tome što je taj sandžak-begov poziv prilikom popisa evidentiran uz selo Hajsice (Hasići), koje se nalazi blizu utoka Bosne u Savu. Do te godine nastala su u nahiji sljedeća nova, odnosno naseljena stara opustjela naselja

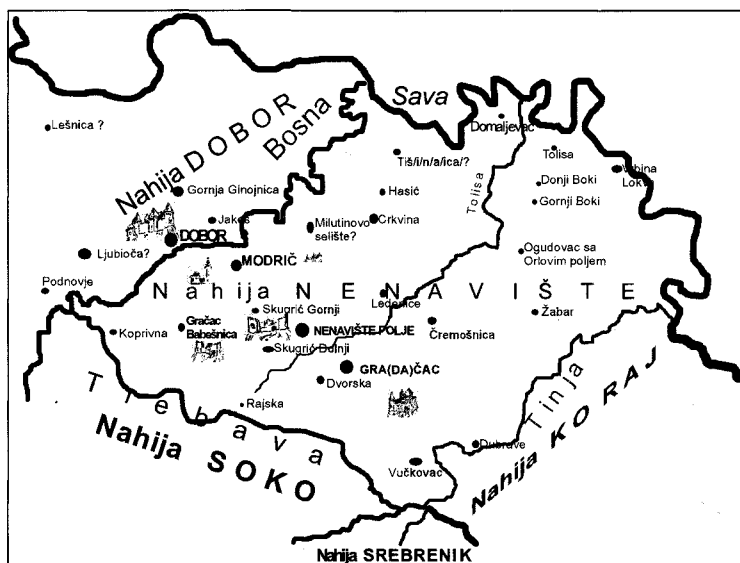
²⁷ Dva prva popisa Zborničkog sandžaka, 146, 154, 167.

²⁸ Nedim Filipović, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, Tešanj, 2005. (nadalje: N. Filipović, *n. dj.*), 315.

²⁹ A. Handžić, *O širenju islama u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku*, 61-63.; Isti, 138-140. Te mezre su: „mezra Dvorska kog grada Gračaca“, Sapna, Dolska, Mihaljevac, Moranica, Dišnica, „mezra Tolisa i Vrbina Lokva“ (kod današnjeg Orašja), Gornji i Donji Skugrići, Nenaviško Polje (Nenavište ovasi), koja se mezra, odnosno nekadašnje naselje i sjedište ranije župe Nenavišta nalazilo kod današnjeg sela Skugrića, zapadno od Gradačca, „mezra Brestovo Polje u blizini sela Modriče“, „mezra crkve Ilinska Polja“, Rajska i mezra Dubrave. Neke od tih mezri kasnije su ponovo naseljene i tako postale sela, dok neke nisu, pa im kasnije i imena iščezavaju.

³⁰ N. Filipović, *n. dj.*, 314-316.

(sela): Crkvice ili Križevac (vjerovatno današnje selo Crkvina, jugozapadno od Bosanskog Šamca), Vučkovac ili Tinjica (vjerovatno današnje selo Vučkovci, jugoistočno od Gradačca), Slatina, „selo Slatnica sa bunarom Svibovac“ (vjerovatno današnje selo Sibovac), Čremošnica (danas Tramošnica), Žabar, „Orahova Rika“, „Milutinovo Selište“, Petrosalići, Domanovci (Domaljevac), Ledenice, Poznojevići, Koprivna, Hajsici, „selo Gornji i Donji Boki“ (danas selo Bok, jugozapadno od Orašja), Jakšići, Rupanovići (Županovići?), Kojasići, „selo Ogudovac sa Orlovim Poljem“ (danas Obudovac), Babešnica, Rajska, „selo Brestovo Polje, blizu sela Modriče“, Tolisa (kod Orašja), Gornji i Donji Skugrići, „selo Skugrići sa Nenaviškim Poljem“, i Tolisa (kod Skugrića).³¹

Karta br. 2. Nahija Nenavište polovinom XV stoljeća

Da su tu nahiju zaista naselili vlasi, svjedoči više naziva novih sela, koja se ranije ne spominju ni kao mezre, a koja nose čisto rodovska imena vlaha (Poznojevići, Petrosalići, Jakšići, Kojasići, Skugrići; posljednje nalazimo i istočno od Vlasenice), kao i to što je većina tih sela bila ili carski ili sandžak-begov has. Vlaški knezovi kao sitne spahije imali su tu i svoje timare, u koje su spadala sela: Čremošnica, Hajsici i Petrosalići, „Ogudovac sa Orlovim Poljem“, „mezra Tvrdkovište kod Save“, Skugrići, Tolisa (kod Skugrića), dok je u nekim od tih sela

³¹ A. Handžić, *O širenju islama u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI v.*, 61-63.

još i 1548. godine naplaćivana filurija (vlaški porez), umjesto ispendžce (Tolisa, Ogudovac, Orlovo Polje, Hajsici i Petrosalići).³² Tako dolazi u narednom periodu do demografskog, ali i ekonomskog oživljavanja.

U narednih pola stoljeća dolazi do izraženijeg napredovanja Modriče, koja do početka XVII stoljeća, ili tačnije do 1600. godine, prerasta u kasabu. Naime, tada je u „kasabi Modriči“ bilo 97 muslimanskih i 107 kršćanskih kuća. U navedenoj kasabi održavan je pazarni dan, dok se u njenoj gradskoj džamiji petkom održavala molitva. Status stanovnika kasabe uživao je kvart oko džamije sa čaršijom - džemat muslimanske časne džamije sa 50 kuća, a ostalo stanovništvo i dalje je imalo status seoskoga rajinskog stanovništva.³³ Na drugoj strani u navedenom periodu Gradačac još uvijek stagnira, zadržavši status varoši. Navedene demografske okolnosti su uticale da od svih nahija na području sjeverne Bosne proces prihvatanja islama je najslabije izražen u ovoj nahiji.³⁴ *Oživljavanjem tranzita robe i ljudi na brčanskoj skeli* u drugoj polovini XVI stoljeća dovodi do širenja podgrađa pored brčanske tvrđave. Ono, istina, još ni 1600. godine nije bilo steklo sve uslove da bude proglašeno kasabom; *nominalno je još ostalo varoš, ali je Muslimanski džemat u njoj, koji je brojio 35 kuća, bio dobio privilegij kasablja*, tj. osnovni uvjeti su ipak postojali, bila je podignuta džamija, a postojao je i pazarni dan, samo je muslimansko stanovništvo bilo malobrojno. U popisu iz te godine izričito stoji: *Muslimanski džemat u toj varoši ima isti status kao i muslimani u drugim muslimanskim gradskim naseljima - ne daju rajinske pristojbe*. Daljnji urbani razvitak i podizanje drugih kulturnih objekata pada u kasniji period. Austrougarska je u Brčkom zatekla (1879) četiri džamije.³⁵ Dakle, urbana naselja se u periodu do Bečkog rata uglavnom javljaju na periferiji Bosanske posavine, a to su: Modriča, Brčko, Gradačac i Derventa. Uz ovu „organizovanu“ osmansku kolonizaciju područja Bosanske posavine ipak moramo se suočiti sa još jednom vrlo značajnom činjenicom. Naime, poslije osmanlijske pobjede na Mohačkom polju 1526. godine, odnosno ostalih vojnih uspjeha do sredine XVI stoljeća dolazi do njihovog prodora u Podunavlju i prostore današnje Mađarske. Naravno sve to uzrokuje i značajna migraciona kretanja. Svakako da dio tih demografskih promjena se odvijaju i na račun novodoseljenog stanovništva sa područja Bosanske posavine. Sasvim logično, da to pridošlo uglavnom Vlaško stanovništvo traži uvjete za očuvanje

³² A. Handžić, *O širenju islama u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku*, 61-63.

³³ A. Handžić, *Tuzla*, 160-161.

³⁴ A. Handžić, *O širenju islama u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku*, 138-140.

³⁵ A. Handžić, *Tuzla*, 160-161.

svojih privilegija izraženih kroz krajiški način života i to im svakako omogućava migracija prema sjeveru, odnosno novoosvojenim krajevima. Koliko je intenzitet tih migracionih kretanja najbolje potvrđuje činjenica da je na području današnje Slavonije (na prostoru između Drave, Dunava, Save i Ilove), oko 1580. godine, dakle pred Bečki rat, prema istraživanjima *Stjepana Pavičića i Josipa Buturca na navedenom prostoru živjelo: oko 115.000 muslimana, među kojima dominiraju Bošnjaci i domaće starosjedilačko stanovništvo koje je prihvatilo islam. Katolika ima oko 72.000., Srba (pravoslavaca) oko 33.000. i 2.000 Mađara.*³⁶ Značajan udio muslimanske doseljeničke populacije nastanio se i u Ugarskoj.³⁷ O demografskoj strukturi Bosanskog ejaleta u XVII stoljeću govore vizitatori katoličke crkve: Petra Masarechija, Atanasija Grgičevića i Ivana Tomka Mrnavića, koji ističu dvotrećinsku muslimansku većinu, od ukupnog broja stanovnika.

Među jednom trećinom hrišćana brojniji su oni istočnog obreda.³⁸ Poslije spomenute pobjede na Mohačkom polju, pod osmanlijsku vlast došli su Srijem, Bačka i Banat. To područje je od ranije zbog velike nesigurnosti bilo slabo nastanjeno³⁹. Ta okolnost je bila još izraženija poslije osmanlijskih osvajanja kada jedan dio starosjedilaca bježi, pred njima, na sjever. U novonastalim okolnostima osmanlijska vlast je vršila organizovano naseljavanje kolonizatora, među kojima su dominirali Vlasi-stočari, kao i jedan dio muslimanske populacije. To stanovništvo

³⁶ Grupa autora, *Islam i muslimani u BiH*, Sarajevo, 1977., 203.; Muhamed Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih muslimana*, Bosna, Sarajevo 1990., 119-120.

³⁷ Tako znameniti putopisac Evlija Čelebi, putujući 1660. i 1661.godine osmanskom Ugarskom bilježi: da se bosanskim jezikom govori u Pečuju. Stanovnici Budima su Bošnjaci, kao i bijeli stanovnici Sigestvara. Istovremeno stanovnici Kaniže govore više jezika, od kojih je bosanski na prvom mjestu, dok u Šiklošu se govori poturski (M.Hadžijahić, *n.dj.*, 119-120).

³⁸ Prema apostolskom vizitoru Peter Masarechiju, 1624.godine, u Bosni uključujući i dio Slavonije, ali bez Huma i Popovog polja, muslimana ima oko 675.000., katolika oko 150.000. i 75.000. pravoslavnih. Muhamed Hadžijahić, koji se kod nas svakako najviše bavio ovom problematikom smatra da Masarechi jedino griješi kod broja pravoslavnih. Kao razlog za takav zaključak je izvještaj Atanasija Grgičevića, koji je raspolagao i službenom beglerbegovom dokumentacijom, te kaže da katolika ima u Bosni oko 250 000., dok pravoslavnih ima više, dok su najbrojniji muslimani koji čine apsolutnu većinu stanovništva u Bosni. Ivan Tomak Mrnavić, 1627.godine vidi u Bosni dvotrećinsku muslimansku većinu, dok od jedne trećine hrišćana su brojniji oni grčkog obreda. Slične podatke daje i fra Marijan Mrnavić. (M.Hadžijahić, *n.dj.*, 155-158). Treba napomenuti da područja koja je zaobišao u svom izvještaju Masarechi, su tada bila vrlo slabo nastanjena. Tu nenaseljenost će kasnije nešto ublažiti dolazak hrišćanskih kolonizatora.

³⁹ Starosjedioci su pod raznim propagandnim pritiscima dobrovoljno napuštali svoja ognjišta. (Grupa autora, *Historija naroda Jugoslavije, knjiga II*, Zagreb, 1959., 626).

imalo je zadatak da, kao krajišnici, brane granice Carstva.⁴⁰ Upravo nedostatak te vlaške doseljeničke mase uvjetovao je na dalje demografsko (ne)popunjavanje Bosanske posavine.

Demografsko “pustošenje” Bosanske Posavine (1699-1739)

Navedeni prostor Bosanske posavine je relativno slabo naseljen do druge polovine XVII stoljeća. Vojni uspjesi Habsburške monarhije u tzv. “Bečkom ratu” (1683-1699) ostavili su tragične demografske posljedice po prostor “i tako naseljene” Bosanske Posavine. Naime, ratne operacije su učinile da se upravo na rijeci Savi formira granica između Osmanskih (Bosanskih) i Habsburških (Slavonskih) teritorija. Naime, katoličko stanovništvo je u ovom ratu uslijed prodora Eugena Savojskog duboko na teritorij Bosanskog ejaleta, zbog vjerske solidarnosti, pružalo podršku Savojskom koja je praćena velikim razaranjem i pustošenjem svih gradova koji su bili na meti austrijskog prodora do Sarajeva, tako da je kod katoličkog stanovništva zavladao strah za odmazdom te je došlo do masovnog emigriranja prema sjeveru, odnosno habsburškim teritorijima.⁴¹ Naravno, u svemu tome glavnu ulogu, kao svojevrsne “vođe” katoličkog korpusa, imali su franjevci, što je imalo za posljedicu i zatvaranje značajnog broja samostana. U Bosanskom pašaluku ostala su “tri samostana (Sutjeska, Kreševo i Fojnica) i svega 26 svećenika. Prema pisanju biskupa fra Paškala Vujičića, broj katolika u Bosni i Hercegovini spao je na 17.000 duša”.⁴² Nažalost, u novonastaloj situaciji pozicija katoličkog stanovništva je bila dosta nezavidna jer je to bilo pravo demografsko desetkovanje.⁴³ Sa druge strane, nastavlja se i kontinuirana “propaganda” sa Habsburških teritorija. Sve to je imalo ogroman demografski odraz na područje Bosanske Posavine. U tom trenutku gubi se uloga ranijeg komunikacijskog sjedišta koje je vodilo prema “osmanskim prostorima Slavonije i Ugarske” i dobija se uloga pograničnog područja koja traži sistem razgraničenja “od neprijatelja” sa druge strane rijeke Save. Ipak ne smijemo zanemariti činjenicu

⁴⁰ Tako je na selu dominiralo pravoslavno stanovništvo, mada je bio i veliki broj muslimanskih sela, dok u gradovima, kao i drugdje uglavnom žive muslimani. To pridošlo stanovništvo imalo je poreske olakšice i druge povoljnosti u novoosvojenim područjima. Muslimansko stanovništvo dolazilo je iz Srbije, dok je i veliki broj starosjedilaca prihvata islam (*Historija naroda Jugoslavije II*, 181-184. i 626).

⁴¹ Hamdija Kreševljaković, *Bitka pod Banjalukom 4.VIII 1737.*, Izabrana djela IV, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991., 7.

⁴² Fra Stanko Mijić, *Vremeplov Bosanske posavine crkava i samostana na Raščici u Tolisi*, Franjevački samostan u Tolisi, Tolisa, 2001., 97. vidjeti nap. 2.

⁴³ H. Kreševljaković, *n.dj.*, 7.

da značajan dio “muslimanske populacije”, koji je prognan sa ugarskih i hrvatskih teritorija, je svoje utočište našao u Bosni, a svakako dio njih i u neposrednom prisavskom okruženju. Upravo iz tog razloga mišljenja smo da je za područje Bosanske Posavine puno tragičniji rat koji je vođen na ovim prostorima između 1716–1718. godine. Habsburška carevina je “računala na potporu preostalog katoličkog stanovništva u Bosni koji je već otprije najavio Austriji pokornost” te koje u samom toku rata “prelazi preko granice (Save), te se naseljavao na područjima pod austrijskom vlašću”.⁴⁴ Ratna akcija habsburške vojske na južnoj obali Save težila je da uspostavi odbrambenu liniju “dalje od Save pomoću utvrda, čardaka, šanaca.” Ta planirana linija je trebala imati pod kontrolom najznačajnije utvrde sjeverne Bosne (Zvornik, Gradačac, Gračanica, Doboj, Banja Luka, da se kasnije produži do Bihaća).⁴⁵ U toj namjeri dolazi do prebacivanja habsburške vojske iz područja Broda (Slavonski Brod; pod kontrolom komandanta - baruna Petraša) lađama u jesen 1716. godine na desnu obalu Save. Prvobitni uspjesi “cesarove vojske” doveli su do zauzimanja Bosanskoga Broda, Dervente i Doboja, te je princ Eugen Savojski naredio, da se “marljivo uredi” dostignuta granična linija.⁴⁶

Mirovnim ugovorom u Požarevcu, 21. jula 1718., Habsburško carstvo je kao rezultat vojnih uspjeha izvojevalo novi prodor prema ranijim teritorijama Osmanskog carstva. Ona je po principu “*uti possidetis*” dobila Banat i sjevernu Srbiju sa gradovima: Beograd, Paraćin, Stalac i Šabac. Na prostoru Bosanskog pašaluka taj dobitak se ogledao u dobijanju Bijeljine i Brčkog.

Za realizaciju “na terenu” određene su mješovite komisije da provedu razgraničenje.⁴⁷ Taj novodobijeni habsburški posjed, koji je po prvi jedini puta

⁴⁴ S. Mijić, *Vremeplov Bosanske posavine*, 97-98.

⁴⁵ S. Mijić, *Vremeplov Bosanske posavine*, 98.

⁴⁶ S. Mijić, *Vremeplov Bosanske posavine*, 98.

⁴⁷ Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Kalovačkog do Požarevačkog 1699-1718*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1989, 251-252.); Prema Požarevačkom mirovnim ugovoru, Habsburškoj carevini su potvrđena osvojena teritorija, što je dovelo do uspostavljanja nove Osmansko-habsburške granice, koja je išla rijekom *Oltom* (u današnjoj Rumuniji) sve do ušća Dunava, a odatle Dunavom do ušća Timoka. Zatim se granica protezala uz Timok do sela Trnavca, povijajući se desnom planinskom kosom između starog crnogorskog i krajinskog okruga (Deli Jovan, Sto, Gavran planina) i požarevačkog (Crni Vrh) i moravskog (Beljanice, Čestobradice) do blizu Čičevca idući odavde južnom Moravom do ispod Stalaca. Dalje je nova granica trebala da od Stalaca ide prema zapadnoj Moravi do više Čačka, a onda rijekom Kamenicom do njenog izvora. Odale se produžava planinskom kosom između rudničkog i užičkog kraja i izbija više Lešnice na Drini, te prelazi ovu rijeku ispod Bijeljine i produžava pored Save do Une. Na tom dijelu obje obale Save su u sastavu habsburške države. Habsburškom carstvu su pripali Banat, Mala Vlaška i Beogradski pašaluk (osim crnogorskog, knjaževačkog, aleksinačkog, užičkog i jednog dijela podrinskog okruga, kao i Krupanj s okolinom).

ugrozio bosansku granicu na rijeci Savi, protezao se južno od Save i to kod Bijeljine do 30 km (obuhvatajući i Bijeljinu)⁴⁸, onda dalje do rijeke Bosne oko 5 kilometara, te od Bosne do Novoga na Uni se proširivao na 10 kilometara.⁴⁹ Ratne operacije koje je provodila habsburška vojska još u vrijeme trajanja mirovnih pregovora u Požarevcu uspjela je privremeno ovladati i najsjevernijim tačkama, gradovima Doboj i Derventa.⁵⁰ Do kakvih demografskih promjena dolazi u navedenom periodu najbolje pokazuje jedan habsburški popis iz 1725. godine, koga je još 1907. godine objavio Bodenstein, koji opisujući Brčko konstatuje „*predio je na Savi na lijepoj uzvisini i ima ime po potoku Brčko, koji teče kroz tursku varoš, koja je tu bila. Tu se mogu vidjeti pored potoka s istoka još neoštećeni zidovi tu postojeće turske džamije, a preko potoka prema zapadu oštećeni zidovi dviju turskih kupaonica i jedna kula ili toranj. Ulice su popločane, ali tlo (na kojima su bile kuće) preorano je i zasijano. Ima obilje šljiva, a drugog voća manje. Područje obrađuju graničari iz Rajeva sela, Kune i Račinovaca.*“⁵¹ Opisujući Gorice (Goricza) navedeni popisivač konstatuje „*predio prema sjeveru i*

⁴⁸ Po dogovoru, predstavnici dviju država sastali su se 14. septembra 1718. godine kod Bijeljine radi utvrđivanja nove granice. Na samom početku zbog određivanja pozicije Bijeljine nastaju prvi problemi. General Petraš je smatrao da Bijeljina treba da pripadne habsburškoj carevini, iako u gradu nije bilo carske posade. Tome se zahtjevu usprotivio vođa osmanske strane Mustafa-paša (raniji bosanski beglerbeg, koji je u tom trenutku obnašao dužnost beglerbega od Adane). Međutim, poslije konsultacija sa Carigradom i Bečom odlučeno je da Bijeljina bude pod vlašću habsburškog cara (E. Pelidija, *n.dj.*, 254-255)

⁴⁹ Regulacija granice počela je 14. septembra 1718., ali problemi su nastali na samom početku zbog Bijeljine, tako je započeti proces nastavljen mjesec dana poslije 17. oktobra 1718. godine. Navedeno razgraničenje je u početku išlo veoma sporo dnevno 5-15 kilometara. Da bi pojednostavili postupak, navedena Komisija je odredila da se granica povuče paralelno sa Savom. Bilo je, naime, dosta osvojenog zemljišta koje je ležalo duboko u osmanskom području, a ponegdje je linija razgraničenja bila na rijeci Save, te bi “takva” granica bila vijugava. Stoga Austrija nije insistirala na traženju zemljišta koje se uvlačilo duboko u tursko područje, a radi te susretljivosti, Turska je svoje zemljište koje se prostiralo do Save, predala Austriji, makar i u uskom pojasu zemlje. Razgraničenje se vršilo uz pomoć poznavalaca terena iz kojih su išli habsburški i osmanski oficiri i koji su kontrolirali udaljenost granice od Save. Princip za određivanje granice sa današnjeg aspekta je dosta čudan. Naime, oni su sa satom u ruci jašući na konjima od rijeke Save prema unutrašnjosti određivali granicu. Tako bi u prostoru Bosanske posavine granica ustanovljena poslije pola sata jahanja, dok zapadno od rijeke Bosne nakon jednog sahata jahanja. Zaustavljali bi se na nekom mjestu koje bi moglo biti uočljivo kao granica (npr. pored nekog drveta), ali ako na otvorenom prostoru nisu mogli imati prirodni orijentir razgraničenja nasipali bi humke i zasadili „banderu” (zastavu). Na linijama razgraničenja kao oznaka teritorija sa jedne strane su „stavljali križ, a s druge polumjesec”. Udaljenost od humaka nije uvijek bila jednaka. Kada su članovi Komisije jahali na konjima ravnicom, a pogotovo kada su podmišljivi osmanski članovi podmićeni (kako piše barun Petraš) - prelazili bi veći prostor, nego kada se radilo o močvarnom ili šumskom kraju.

⁵⁰ E. Pelidija, *n. dj.*, 255.

⁵¹ Gustav Bodenstein, *Povijest naselja u Posavini 1718.-1739*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, broj IX, Sarajevo 1907, 155-190; 359-390.; S. Mijić, *Vremeplov*, 97-110.

*to pokraj Save, ima lijepe šume, a prema jugu lijepa povišena polja koja nisu jako obrasla, ali su od svinja razrovana. Polje, prošarano hrastovim šumarcima obuhvaća Szeliche ili staru postaju (štaciju) i čifluk (feudalni posjed). Sa istoka se graniči s potokom Lukavac (Lukavacz), na jugu s turskim terenom i humkom kod spomenutog potoka, na zapadu s rijekom Tinjom, a na sjeveru sa Savom.*⁵² Naravno slične izvještaje o pustim i nenaseljenim područjima susrećemo i u ostalim naseljima koja se obrađuju u navedenom popisu. Navedeno zemljište obrađuju „tek doseljeni“ uskoci ili graničari iz prekosavskih mjesta.

Ovi primjeri dokazuju da je prostor u potpunosti ostao demografski „prazan“ bez ranijeg stanovništva. Ono što je primjetno da dolazi do naseljavanja uskočkih i sličnih porodica sa ranijih habsburških teritorija, dok prema navedenom izvještaju nema posebnih dokaza koji bi govorili da se stanovništvo koje je prije Bečkog i Osmanko-Habsburško-Mletačkog rata (1714-1718) živjelo na područjima Bosanskog pašaluka, svoje utočište našlo ovdje na području svoje ranije domovine. Period kada je Bosanska Posavina bila podijeljena na dio koji je pripadao Osmanskom carstvu i dio koji je pripadao Habsburgovcima, kao jedan kratkoročni period kako je pokazalo nastupajuće vrijeme nije doveo do nekog izrazitijeg demografskog popunjavanja tog područja. Bez obzira što su namjere Habsburgovaca bile usmjerene ka daljem osvajanju teritorija Bosanskog pašaluka ipak najznačajnija naselja su ipak bila sjeverno od Save odakle se opsluživalo i ono malobrojno stanovništvo koje je živjelo na lijevoj obali. S druge strane, glavna osmanska naselja, ostala su ipak na periferiji Bosanske Posavine, a to su vrlo značajni urbani centri Gradačac, Modriča i Derventa. Istovremeno se ovaj pojas pokušava osigurati gradnjom palanki i kula kao nova fortifikacijska naselja. U ovom međuratnom periodu (1718-1736) godine teritorij Bosne se suočio sa još jednim demografskim izazovom koji je u narednih stotinjak godina ostavio tragičnije posljedice po strukturu stanovništva gotovo više nego svi ratovi sa Habsburškim carstvom. Riječ je kugi koja je u nekoliko intervala doslovno desetkovala stanovništvo (posebno gradsko) Bosanskog ejaleta.⁵³ Od toga posebne

⁵² G. Bodenstein, *Povijest naselja u Posavini*, 155-190; 359-390.; S. Mijić, *Vremeplov*, 97-110.

⁵³ 1731. /bis/ „U Fojnici poče kuga. I prvo čeljade umri na 19. studenoga, krstjansko, u varošu. A prvo toga, na godinu, počela je morit u Sarajevu i u Jajcu.“ /1732/ „A kad nasta godište 1732. otrova se sva Bosna. Za upisati koliko gdi pomri, hotilo bi se mlogo karte i vrmena. U Fojnici čeljad se utekoše Bogu i svetim njegovim i ne pomr od kuge nego, mala i velika, pedesetero i sedmero krstjanske čeljadi a turske hiljadu i dvisti...“ Što od ove kuge pomr, mučno je znat broj. Ovo znam da u velikih misti kakono u Sarajevu, Mostaru, Banjoj Luci... na dan bi se po trista mrtaca kopalo. I u svoj Bosni nit usta grad, varoš, ni selo, gdi ne pomori (Fra Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1981., 171-173.

su posljedice ostavila dva vala, ovaj spomenuti (1732-1734), a još tragičniji je bio val od 1813. do 1817. godine.⁵⁴ Habsburške vlasti su kontinuirano u vrijeme ovih zdravstvenih kriza uspostavljali sanitarne kordone.⁵⁵

Upravo, u vrijeme kad su kod stanovnika ove osmanske provincije još bile svježije uspomene na ovu tragediju (1832-1834), dolazi do novog habsburško-osmanskog rata (1736-1739) u kome upravo bosanske snage poslije velike pobjede u Banjalučkom boju 4. augusta 1737. godine predstavljaju ustvari prekretnicu koja je omogućila povoljan ishod rata za sultanovu vojsku. Naime, Osmanskog carstva koje je kao početni autsajder poslije bitke kod Grocke 23. jula 1739. godine završilo ovaj rat kao pobjednik. Mirovnim ugovorom koji je potpisan u Beogradu 18. septembra 1739. godine bosanska granica se „trajno“ vraća na rijeku Savu u području Bosanske Posavine, dok teritorijalni dobici Osmanskog carstva su ostvareni i na području današnje Srbije gdje je sjeverni dio do Zapadne Morave pripao Osmanskom carstvu. Granica je faktički na rijekama Savi i Dunavu, pri čemu se u okviru mirovnog sporazuma uključuje i plovnost navedenih rijeka. Iako područje Bosanske Posavine nije bilo neposredno ratno poprište u vrijeme Dubičkog rata (1789-1791) ipak su prisutne demografske posljedice jer dio pogotovo katoličkog stanovništva ponovo emigrira sjeverno od Save.⁵⁶

Ponovno naseljavanje Bosanske Posavine

Naravno da je u narednom periodu potrebno bilo demografski popuniti ovaj „prazni“ prostor Bosanske Posavine. Međutim, vrlo je teško doći do nove kolonizacione mase, a ista ukoliko bi i doseljavala na područja Bosanskog pašaluka svakako da bi se radije opredjeljivala za ona kugom opustošena područja koja su bila kultivirana i bliža urbanim centrima. S druge strane, Osmansko carstvo ipak u dekadentnoj situaciji nije više raspolagalo sa ranijom organizacionom strukturom koja bi tako jednostavno mogla podizati nova naselja kao što je to bio slučaj u minulim stoljećima.

Ipak, u narednom periodu kako to navode franjevački izvori dolazi do naseljavanja pravoslavnog stanovništva (Cincara i dr.), a dio katoličkog

⁵⁴ Muhamed Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih muslimana*, 172-173.

⁵⁵ Miro Gardaš, *Sanitarne mjere austrijskih vlasti na granici prema Turskoj u 18. i 19. stoljeću*, Zbonik radova sa Međunarodnog znanstvenog skupa, Pravne i povijesne odrednice granica srednje i jugoistočne Evrope, Osijek, 2011., 355-361.

⁵⁶ Pavo Živković, *Prilozi za povijest Usore i Soli*, HKD Napredak, Zagreb, 2008, 157.

stanovništva iz Dalmacije dolazi u ova opustošena ravničarska područja. Katolički svećenici kod lokalnog stanovništva vrše agitaciju da se naselja razvijaju upravo prema rijeci Savi. Tako nam Milenko Filipović bilježi za susjednu varoš Modriču da je u XIX stoljeću pa sve do pred kraj osmanske uprave u Bosni, bila „pravoslavno-muslimansko naselje“ dok naseljavanje katoličkog stanovništva započinje neposredno „pred okupaciju Bosne“ od strane Austro-Ugarske monarhije.⁵⁷ Ipak ne možemo se otrgnuti da na cijelom ovom području naročito u urbanim centrima dominira muslimansko stanovništvo. To svakako svojim istraživanjima potvrđuje i već spomenuti M. Filipović koji bilježi da tokom „celog XVIII stoljeća“ u Modriči „nema drugog stanovništva osim muslimana“. Tek krajem ovog stoljeća Modriču počinju da naseljavaju pravoslavci „cincarskog porekla“⁵⁸ Za pravoslavno stanovništvo svojim istraživanjima Filipović kaže da su svi „poreklom doseljenika ne baš tako davnog vremena“. To doseljavanje prema njemu započinje krajem XVIII stoljeća.⁵⁹ Ivan Franjo Jukić govoreći o Modriči kazuje da se grad nalazi u plodnoj ravnici. Za navedenu varoš kaže da ima tri džamije sa oko 160. muslimanskih kuća, dok je u navedenoj „varoši“ bilo 150. kuća pravoslavnih hrišćana koje opslužuje i jedan pop.⁶⁰

Među većim pravoslavnim selima u okolini Modriče (koja imaju popa) Jukić spominje: Miloševac, *Berdjani*, Osiečani, Trebava, Koprivno, Skipovac, Tolisa, Skugrić, Čobić-polje, Obudovac, Bervnik i Žabar. *Među katolička naselja Jukić ubraja* Tramošnicu, Garevac i Tišinu (sa župnicima), kao i Domaljevac, Turić i Donja Mahala. U današnjem brčanskom području Jukić spominje varoš „Barčki“ (Brčko) na ušću Tinje u Savu sa 300. muslimanskih kuća, četiri džamije, te šezdeset pravoslavnih kuća među kojima i jedan pop.⁶¹ U okolini Brčkog značajnija hrišćanska naselja su: Bijela (varošica na Tinji, gdje žive i pravoslavni i katolici, među kojima pravoslavne opslužuje i jedan pop), Zovik i Ulice (značajnija katolička sela), dok u Skakavi sa 50. kuća ima i samostan. Značajnija muslimanska naselja su varošica „Barka“ (Brka; sa 50. muslimanskih

⁵⁷ Milenko S. Filipović, *Modriča*, Skopje, 1932. godine., 12.

⁵⁸ M. Filipović, *Modriča*, 31.

⁵⁹ M. Filipović, *Modriča*, 42.

⁶⁰ Slavoljub Bošnjak (Ivan Franjo Jukić), *Zemljopis i poviestnica Bosne*, Zagreb, 1851., 41.

⁶¹ S. Bošnjak, n.dj., 43.; Tri decenije kasnije V. Klaić ističe da je to „mnogo ljepši“ grad od „ostalih bosanskih varoši“ jer su građevine zidane opekom. Varoš ima oko 3000. stanovnika (Vjekoslav Klaić, *Bosna – podatci o zemljopisu poviesti Bosne i Hercegovine*, Matica Hrvatske, Zagreb, 1878., 172-173.

kuća i džamijom), te varošica „Raić“ (Rahić; 150. muslimanskih kuća, 2. džamije, te četrdesetak kuća pravoslavnih koji imaju i svog popa).⁶²

Upravo u ovakvom ambijentu Bosanska Posavine dočekala je drugu polovinu XIX stoljeća, gdje onaj neposredni dio Bosanske Posavine između Bosanskog Broda⁶³ i Brčkog faktički bio slabo naseljen. U Bosanskoj Posavini su Odžak, Gradačac, Derventa⁶⁴, Bos. Brod, Brčko i Modriča sloveli kao palanke na početku XIX. stoljeća. Uloga im je porasla otvaranjem nekoliko skela na rijeci Savi i Bosni. Osim skele kod Dobora radile su i one kod Pruda i Bosanskog Šamca na rijeci Bosni, te skele na Savi kod Broda i Brčkog. Uz skele su se razvijale značajne saobraćajnice koje su od Brčkog, Šamca i Broda vodile u unutrašnjost Bosne iz Hrvatske. Posebno je bio značajan put koji je vodio iz Odžaka i skelom povezivao lijevu i desnu obalu Bosne. Zahvaljujući njoj naglo je porastao značaju Odžaka i u privrednom smislu. Brojni trgovci iz Doboja, Tešnja, Modriče i drugih mjesta išli su tim putem u Slavoniju.⁶⁵ Naravno, nametala se potreba izgradnja novih značajnih urbanih centara na ovom području. Svakako da je u vrijeme tanzimata na ovom ogromnom području gdje se konfiskacijom imovine Husjen-kapetana Gradaševića ukazala ogromna područja zemljišta pod neposrednom državnom vlašću, tako da je područje vrlo pogodno za podizanje novih naselja. O naseljavanju Orašja ostavio je zabilješke Ibrahim Hadžimerović. *Iz njih je vidljivo da je svakom iseljeniku napravljena kuća srazmjerno broju članova porodice, tako da su oni koji su imali veći broj djece dobili veću kuću. Trgovcima i zanatlijama podignuti su dućani.*⁶⁶ Upravo sve ovo nam govori da u „tranzicijskim“ vremenima Osmanskog carstva državna politika je osmišljenom politikom naseljavalo prognano stanovništvo iz današnjih srbijanskih gradova (Užice, Soko, Šabac, Beograd, Valjevo i dr.) na područje Bosanske Posavine (Brezovo polje, Orašje i Bosanski Šamac).⁶⁷

⁶² S. Bošnjak, *n.dj.*, 43.

⁶³ Bosanski Brod – „varošica na Savi prema Brodu slavonskome“, ima 40. kuća, jednu džamiju i do dvadesetak hrišćanskih kuća (S. Bošnjak, *n.dj.*, 40).

⁶⁴ Derventski grad je postao sjedište vrاندučkog kapetana od 1773. godine čime je svakako porasla njegova važnost.

⁶⁵ Pavo Živković, *Napučenost i okruženje u razdoblju Osmanske prevlasti*, Hrvatska misao, 3-4., Matica Hrvatska, Sarajevo, 1997., 18.

⁶⁶ M. Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, 123, nap. 14. Ostalo je zapisano da je znameniti historičar Muvekkīt dao ideju o izgradnji Orašja.

⁶⁷ Esad Tihić, *Bosanski Šamac kroz historiju*, Sarajevo, 2005., 39-77; Galib Šljivo, *Orašje 1863-1995*, Orašje, 2001., 5-68; Grupa autora, *Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB-u*, Tuzla, 1985., 34-54.

Zaključak

Bosanska Posavina predstavlja ravničarsko zemljište na južnoj strani rijeke Save. Navedeni prostor tokom svoje historije imao je različite intezitete naseljenosti. Tako u vrijeme uspona srednjovjekovne Bosanske države, u periodu vladavine Stjepana II (1314-1353) i Tvrtka I (1353-1391) imamo pokazan „interes“ za ovaj prostor što svakako prema vrlo skromnim pisanim dokumentima stvara sliku naseljenog prostora. Međutim, u tim novonastalim okolnostima prostor postaje interesantan i susjednoj Ugarskoj, koja u sukobima sa srednjovjekovnom Bosnom, s kraja XIV i početka XV stoljeća, uspijeva privremeno isti zauzeti, ali i demografski ga „očistiti“. Takvo stanje će trajati faktički sve do okončanja osmanskih osvajanja na ovim prostorima u drugoj i trećoj deceniji XVI stoljeća. Međutim, osmanske vlasti, uspješnom vlaškom kolonizacijom od sredine XVI stoljeća „stimulativnim mjerama“ naseljavaju ovaj prostor. Ipak, ta kolonizacija neće doživjeti puni intenzitet jer upravo vojni uspjesi na sjeveru tražili su novu kolonizacionu masu tako da značajan dio ranijih kolonizatora, ali i domaćeg stanovništva prihvataju državne stimulativne mjere i sele se prema sjeveru gdje je status krajiškog životu obezbjeđivao zasigurno bolju egzistenciju.

Bečki rat i dekadencija Osmanskog carstva ostavili su „tragične“ demografske posljedice po navedeni prostor. Katoličko stanovništvo seli na teritorij pod habsburškom kontrolom, a dolazi i do „općehrišćanske“ propagande koja od navedenog rata sve više pravoslavno stanovništvo vežu za interese Habsburškog carstva. Česti ratovi u XVIII stoljeću nisu stvarali povoljne „uvjete“ za demografsko popunjavanje ovog područja. Tako da početak „demografskog oporavka“ ovog područja datira u prvu polovinu XIX stoljeća kada uz starosjedilačko muslimansko, te dijelom katoličkog stanovništvo dolazi do kolonizacije pravoslavnog stanovništva. Međutim, ipak neposredno priobalje ostaje demografski prazno do „kolonizacije“ u novonastajuća naselja Orašje, Bosanski Šamac, pa i Brezovo Polje, u vrijeme progona muslimanskog stanovništva iz Srbije 1862. godine.

Prof.dr. Azem Kožar
Društvo historičara Tuzla

PRILIKE U BOSANSKOM EJALETU/VILAJETU U VRIJEME DOSELJAVANJA MUSLIMANA/BOŠNJAKA IZ SRBIJANSKIH GRADOVA TOKOM SEDME DECENIJE 19. STOLJEĆA

Sažetak:

U radu se govori o jednoj od najznačajnijih decenija u historiji Bosne i Hercegovine 19-tog stoljeća, u kojoj je došlo do doseljavanja muslimanskog stanovništva prognanog iz nekoliko srbijanskih gradova. To je vrijeme namjesnikovanja valije Šerif Osman-paše (1861-1869), u kojem je Bosanski ejalet/vilajet ostvario značajan napredak u svim oblastima. Izvršena je administrativna reforma, potom reforma vojske, te značajno poboljšane privredne, obrazovne i kulturne prilike. Zasluga je to, između ostaloga, i agilnosti, znanja i umijeća uzoritog valije Šerif Osman-paše. Time su stvorene mogućnosti za odgovarajući prihvata i razmještanje više hiljada muslimanskih muhadžira u više novoizgrađenih naselja u Podrinju i Posavini, kao i u drugim gradovima ondašnjeg Zvorničkog sandžaka.

Ključne riječi:

Osmansko carstvo, Uzvišena Porta, Bosanski ejalet, Bosanski vilajet, valija, Zvornički sandžak, Kneževina Srbija, Podrinje, Posavina, tanzimatske reforme, administrativne reforme, vojne reforme, privreda, obrazovanje, kultura, naselja, kuće, putna infrastruktura, muhadžiri, prognanici.

Osvrt na prilike u Bosanskom ejaletu do 1860. godine

Bosanski ejalet/vilajet je do kraja osmanske uprave u 19. stoljeću¹ prošao kroz dvije prepoznatljive faze razvoja: prva, koja počinje vladavinom refermskog sultana Selima III (1789-1807) i traje do 1851. godine, tj. do slamanja otpora reformama na području Ejaleta, i druga, od 1851. godine pa do kraja osmanske vladavine 28.7.1878. godine, odnosno do početka austrougarske vojne okupacije Bosne i Hercegovine.

U prvoj fazi stanje u Bosanskom ejaletu karakterišu anarhija, bune hrišćanskih seljaka i borbe muslimanskog begovata (kapetana, ajana, spahija i dr.) protiv refomi centralnih vlasti usmjerenih na spašavanje Osmanskog carstva od propadanja. Takvo stanje je bilo dodatan povod intenziviranju aspiracija bosanskih susjeda, prije svih Austrije i Francuske, te nacionalnih pokreta sa prostora Srbije i Crne Gore, da ovladaju ovim prostorom, te, s druge strane generator stalnih sukoba sa centralnom vladom, koja nastoji provoditi reformske zahvate i na prostoru Bosanskog ejaleta.²

Visoka Porta je 1850. godine uputila u Bosanski ejalet jake vojne snage na čelu sa Omer Lutfi-pašom sa zadatkom da skrše otpor provođenju tanzimatskih reformi. U brojnim bitkama Omer-paša je uspio savladati otpor bosanske vojske, zarobiti ili likvidirati njihove vođe, pri čemu je stradalo oko 2.500 muslimana. Nakon toga okrenuo se i protiv hrišćana, tražeći od njih da polože oružje. Kada je ugušio pobune i muslimana i hrišćana izvršio je reforme: sandžake je pretvorio u kajmakamluke a zabitluka i nahije u mudirluke, Upravno vijeće je preimenovao u Veliko Vijeće, na glavne položaje postavio je strance, ukinuo je spahijski sistem i esnafsku organizaciju, te prenio sjedište Ejaleta iz Travnika u Sarajevo. U sastav

¹ Na početku 19. stoljeća u Bosanskom ejaletu je živjelo oko milion stanovnika. Prema osmanskom popisu iz 1851. godine u Ejaletu je bilo oko 37,30% muslimana, 44,40% pravoslavnih i 18,50% katolika, dok je prema osmanskom proračunu iz 1871. godine u Bosanskom vilajetu živjelo 42,85% muslimana, 42,14% pravoslavnih, 15% katolika, te 0,10% ostalih. Oko 90% stanovništva živjelo je na selu, a oko 10% u gradovima. (Ibrahim Tepić, „Bosna i Hercegovina od kraja 18. stoljeća do austrougarske okupacije 1878. godine“, u : *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo, 1997. (dalje: I.Tepić, *Bosna i Hercegovina od kraja 18. stoljeća*), 173-174). Međutim, do kraja osmanske vladavine dogodile su se brojne demografske i druge promjene u strukturi bosanskohercegovačkog stanovništva. Prema podacima iz prvog austrougarskog popisa iz 1879. godine, u Bosni i Hercegovini je bilo: 38,73% muslimana, 42,88 % pravoslavnih, 18,08% katolika, te 0,31% ostalih. (*Statistika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1880.).

² Više o tome vidi: Avdo Sućeska, *Ajani. Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Sarajevo, 1965.; Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonomiju Husein-kapetana Gradašćevića*, Sarajevo, 1996; Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1980.

Bosanskog ejaleta ušao je i novoformirani Novopazarski sandžak kao sedmi kajmakamluk. Ovim reformama je skršen otpor muslimanskog plemstva, ali time nisu konačno stabilizirane prilike u Ejaletu. Pod uticajem brojnih unutarnjih i vanjskih okolnosti nastupilo je razdoblje seljačkih ustanaka i buna hrišćanskog stanovništva.³

Drugu fazu stanja u toku 19. stoljeća u Bosanskom ejaletu/vilajetu (od 1851. do 1878.), karakterišu nastojanja Osmanskog carstva da provede tanzimatske ferorme i time ublaži nezadovoljstvo zavisnog agrarnog stanovništva (uglavnom hrišćana). Porta je nastojala da stanje u agraru uredi novim propisima: Ramazanskim zakonom iz 1858. godine, kojim je izvršena kategorizacija zemlje i kodifikacija čivčijskih odnosa, i Saferskom naredbom, kojom su ozakonjeni odnosi između čifluk-sahibije i kmeta. Osim toga, ukidanjem spahijske organizacije država je nastojala osigurati poreze od agrara putem desetine. Međutim, ta nastojanja Carstva se nisu ostvarila. Usljed neprovođenja tih novih propisa i zloupotreba u prikupljanju desetine, došlo je do eskalacije nezadovoljstva zavisnog agrarnog (dominantno hrišćanskog) stanovništva. Nezadovoljstvo je kulminiralo izbijanjem ustanka pravoslavnog stanovništva u razdoblju od 1875. do 1878. godine, koji se u historiografiji naziva Bosansko-hercegovačkim ustankom.⁴ Ustanak su organizirale, podržavale i usmjeravale susjedne kneževine Srbija i Crna Gora, odnosno Rusija. Njime je pokrenuto složeno *Istočno pitanje*,⁵ tj. pitanje dalje sudbine evropskih prostora Osmanskog carstva, tako da su socijalni i politički zahtjevi ustanika postali sporedni u odnosu na interese evropskih sila, koje su budno pratile stanje i vršile intenzivne diplomatske aktivnosti za konačan epilog. U tome su prednjačile Austrija (od 1867. Austro-Ugarska), Francuska i Rusija.

Naime, prvo diplomatsko predstavništvo u Bosanskom ejaletu osnovala je Francuska 1793. godine, iz strateških, vojno-političkih i privrednih razloga, u vrijeme kada je Napoleonovim osvajanjima okruživala njegove granice. Ovaj konzulat je radio do 1797. godine kada je prestao sa radom. Iz istih razloga Francuska je ponovo 1807. godine otvorila konzulat u Travniku, koji je prestao sa

³ Više o tome: Galib Šljivo, *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850.-1852.*, Sarajevo, 1977; Isti, *Omer Lutfi-paša u Bosni i Hercegovini 1850.-1852.*, Tešanj, 2007.

⁴ O socijalnim i političkim ciljevima Bosansko-hercegovačkog ustanka više vidi: Vaso Čubrilović, *Bosanskohercegovački ustanak 1875.-1878.*, Beograd, 1930; Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875.-1878.*, Sarajevo, 1973. Također treba ukazati na veoma opširnu naučnu literaturu o diplomatskim zbivanjima u vezi sa *Istočnim pitanjem*.

⁵ Vasilj Popović, *Istočno pitanje. Istorijski pregled borbe oko opstanka osmanske carevine u Levantu i na Balkanu*, Sarajevo, 1965.

radom 1814. godine. U ovom razdoblju je i Austrija 1808. godine osnovala konzulat u Travniku, koji je prestao sa radom 1921. godine. Međutim, konstantno usloznjavanje prilika u Osmanskom carstvu dramatično se manifestovalo na stanje u Bosanskom ejaletu, što je povećalo interesovanja evropskih sila za ta zbivanja. U tome je prednjačila Austrija po čijem je spoljnopolitičkom programu „Bosna i Hercegovina mogla biti samo ili turska ili austrijska“.⁶ Tako je Austrija prva polovinom 19. stoljeća, osnovala konzulat u Travniku (1850.), potom vicekonzulat u Mostaru koji je 1853. prerastao u konzulat, te konzularne agencije u Banjaluci 1852. (koja je od 1863. do 1865. izmještena u Bihać da bi potom ponovo bila vraćena u Banjaluku u rang u vicekonzulata), potom konzularne agencije u Livnu 1853, te u Tuzli 1854. (koja je 1865. premještena u Brčko i djelovala kao vicekonzulat do austrougarske okupacije 1878.), te naposljetku i u Trebinju 1873. godine. Osnivanje austrougarske diplomatske mreže u Bosni pratile su i druge evropske zemlje: Francuska je otvorila vicekonzulat u Sarajevu 1853. koji je 1862. godine prerastao u konzulat. Engleska i Rusija su otvorile svoje konzulate u Sarajevu 1857. godine, potom Italija 1863. te Kraljevina Pruska 1864. godine.⁷

Kako se iz naznačenog vidi, diplomatska mreža na području Bosanskog ejaleta je definitivno oformljena baš u toku sedme decenije 19. stoljeća, u vrijeme kada se dogodio progon muslimanskog stanovništva iz susjedne Kneževine Srbije. Sve te strane diplomate (konzuli, vicekonzuli i drugi) bili su veoma obrazovani ljudi, odani interesima svojih zemalja, odgovorni u izvršavanju svojih zadataka, koji su redovno podnosili izvještaje svojim vladama, ne samo o političkim i vojnim pitanjima već i o svim drugim koja su bila predmet njihovog interesovanja. To su svojevrсна diplomatska otimanja o Bosnu, koja će se okončati prevagom austrougarske diplomatije na Berlinskom kongresu 1878. godine.

⁶ Vasilj Popović, *Politika Francuske i Austrije na Balkanu u vreme Napoleona III*, Beograd-Zemun, 1925., 17.

⁷ Galib Šljivo, „Velike sile i susjedi prema Bosanskom ejaletu u vrijeme osnivanja konzulata (1850.-1863.)“, *Stav. Časopis za društvena pitanja, kulturu i umjetnost*, br. 2, Gračanica, 2003, 38-40; Rudolf Zaplata, *Strani konzuli u Bosni i Hercegovini za turske vlade*, 123-124; Azem Kožar, „Osnivanje i djelovanje diplomatskih predstavništava evropskih sila na području Bosne i Hercegovine tokom 19. stoljeća“, *Zbornik radova*, Tuzla, 2010., 229-236.

Stanje u Bosanskom ejaletu/vilajetu u vrijeme doseljavanja muslimanskih muhadžira iz Kneževine Srbije 1862-1867. godine

Sedma decenija 19. stoljeća u Bosanskom ejaletu/vilajetu čini posebno važno razdoblje koje je obilježila uspješna vladavina valije Šerif Osman-paše (1861-1869)⁸. Radi se o vremenskom periodu u kojem su, u okviru sveopćih tanzimatskih reformi na prostoru Bosanskog ejaleta uspješno provedene brojne reforme i učinjen krupan privredni i društveni napredak. Ovo je vrijeme stabilizacije prilika u Bosanskom ejaletu, nastalo uglavnom mjerama i aktivnostima koje su rezultat znatno bolje saradnje centralne vlasti sa bosanskim plemstvom.⁹

Naime, šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća došlo je do oblikovanja nacionalnih pokreta kod bosanskih susjeda, posebno kod Srba, koji su koristeći socijalno nezadovoljstvo hrišćanskog stanovništva nastojali destabilizirati prilike u Bosanskom ejaletu, izražavajući svoje otvorene teritorijalne pretenzije (Srbija prema Bosni a Crna Gora prema Hercegovini). I velike sile su, javno ili tajno, nastojale na različite načine, da pripreme teren za ostvaranje svojih dalekosežnih planova u rješavanju *Istočnog pitanja*, a u kojem je prostor Bosanskog ejaleta bio prvi na udaru. Uzvišena Porta je za sve to znala i zbog toga nastojala da nizom mjera poboljša prilike u Bosanskom ejaletu, poboljšavajući tako njegove odbrambene mehanizme¹⁰. Postavljanje agilnog Šerif Osman-paše na mjesto bosanskog valije je bio važan potez Porte u ostvarenju tih svojih planova.

Šerif Osman-paša je sa položaja muhafiza Beograda imenovan za bosanskog valiju, tako da je tu dužnost preuzeo 17. februara 1861. godine¹¹, umjesto ranijeg (oboljelog) valije Osman-paše Sulejmanpašića¹². Spadao je u red sposobnih osmanskih velikodostojnika, plemićkog porijekla (otac mu je bio kapudan paša), vrlo obrazovan i dobar poznavalac političkih zbivanja u Ejaletu, Osmanskom carstvu i cijeloj Evropi. Period njegovog namjesnikovanja je bio neobično dug za ono vrijeme, što povrđuje činjenica da je bio uvažavan od strane svoje vlade –

⁸ Hans Hof und Staatsarchiv Wien (dalje – HHStA W), P. A. XXXVIII/GKS, K 144, Giorgi Rechbergu, Sarajevo, 20. 2. 1861. U literaturi se pominje više datuma njegovog dolaska. Po Vladislavu Sakriću (*Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*, Sarajevo, 1937., 222) Šerif Osman-paša je došao u Sarajevo 18. 2. 1861. To isto smatra i Hazim Šabanović (*Bosanski pašaluk*, Sarajevo, 1982., 96), dok S. S. Hadžihuseinović Muvekkit (*Povijest Bosne*, 2, Sarajevo, 1999., 1095) smatra da je to bilo 18. 12. 1861.godine.

⁹ I. Tepić, *Bosna i Hercegovina od kraja 18. stoljeća*, 199-203.

¹⁰ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1861.-1869.*, Orašje, 2005., 5-7. (dalje: G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina*).

¹¹ Hanns Hof und Staatsarchiv Wien (dalje – HHStA W), P. A., XXXVIII, GKS, K 157, potpukovnik Jovanović grofu Rechbergu, Sarajevo, 16. 5.1863.

¹² G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina*, 5-7.

Uzvišene Porte. I strani predstavnici u ovom Ejaletu su ga cijenili kao čovjeka «obimne rutine u državnim poslovima prema hrišćanskom stanovništvu blagonaklon i ima najbolje namjere da uredi provincijsku administraciju i uvede mjere za opće dobro pokrajine»¹³. Vrijeme njegovog namesnikovanja je doktor Kečet, koji je inače bio dobro upućen u prilike, nazvao *sjajnim dobom* bosanske prošlosti, upoređujući ga sa francuskim kraljem Lujem XIV.¹⁴

Bosanski ejalet je, prema jednom izvještaju Ruskog konzula u Sarajevu, krajem 1861. godine imao 900.600 žitelja i to: 350.000 muslimana, 420.000 pravoslavnih, 125.000 katolika, 4.600 Cigana i 1.000 Jevreja. Većinu zemljoposjednika činili su muslimani a većina zavisnog stanovništva (kmetova) bili su hrišćani. Ukupan prihod Ejaleta iznosio je oko 40 miliona pjastera. Imao je sedam sandžaka (kajmakamluka): Sarajevo, Travnik, Banja Luka, Bihać, Zvornik, Hercegovina i Novi Pazar.¹⁵

Valija Šerif Osman-paša je, nakon sređivanja stanja na bosansko-crnogorskoj granici, pristupio intenzivnom provođenju reformi u ovom dijelu Carstva. Proveo je administrativnu (upravnu), vojnu, privrednu i kulturno-prosvjetnu reformu.

Reforma uprave izvršena je 1865. godine donošenjem Uredbe o organizaciji Bosanskog vilajeta (*Vilajetski ustavni zakon*). Ovim zakonom je Ejalet preimenovan u Vilajet kojim upravlja valija kao namjesnik Uzvišene Porte. U tome su mu pomagali: upravnik finansija (*muhassebedžija*, odnosno *defterdar*), generalni sekretar (*mektubdžija*), zatim načelnici za vanjske poslove, poljoprivredu i trgovinu, prosvjetu i javne radove, kao i upravnik katastra, referent za statistiku, upravnik vakufa i komandant žandarmerije.

Vladu Vilajeta činilo je Upravno vijeće (*Idare Medžlis*), sastavljeno od osam članova: četiri virilna (po položaju) i četiri izabrana člana, tako da je polovina

¹³ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina*, 9-10. Zbog toga što je usljed ranjavanja šepao na jednu nogu Šerif Osman-paša dobio je nadimak *Topal*. „Bio je čovjek krupan, dobro sijed, mogao bi da ima oko šezdeset godina, više srednjeg rasta i nosi bradu. Malorečiv a u kretanjih, pogledih je dobrostiv, te rado je koliko kome može, ugodnim se ukazati. Zato je naučio prilično serbski, tako da može govoriti s narodom, a nekoliko je pohvatao i od franceskoga, tako da ide u kazalište, koje ovdje konzuli igraju na francezkom jeziku. On živi u jelu po evropejsku, prilagođuje se običajima zapadnim, vozi se u karucah, ide u maskare i oblači se, kad konzuli maskerate prave i rado se sa konzulskinjama zabavlja“. (*Narodne novine*, br. 75, Zagreb, 1. 4. 1865., 3).

¹⁴ Josef Koetschet, *Osman Pascha, der letzte grosse Wesier Bosniens, und seine Nachfolger*, Sarajevo, 1909., 31. (dalje: J. Koetschet, *Osman Pascha*).

¹⁵ *Oslobodilačka borba naroda Bosne i Hercegovine i Rusija 1850.-1865., Dokumenti*, Moskva, 1965., 320-328.

članova bila iz reda muslimana a polovina iz reda nemuslimana. Predsjednik Upravnog vijeća bio je valija. Osim toga, po prvi put je oformljena skupština Vilajeta nazvana Opće vilajetsko vijeće (*Medžlisi umumii vilayet*), koje su činila po četiri poslanika iz sandžaka (ukupno 28) sa mandatom od jedne godine, i to pola muslimana a pola nemuslimana.

Sandžacima (*livama*) su upravljala upravna vijeća (*Medžlisi idarei liva*) sa kajmakamom (od 1867. mutesarifom) kao izvršnim organom. I ova vijeća su činili virilni i izabrani članovi (po četiri) od kojih su polovinu činili nemuslimani. Mandat im je trajao četiri godine, s tim da je polovina članova birana svake druge godine. U kazama su birana upravna vijeća kaze a u selima seoska vijeća (*Ihtijar medžlisy*), koja su se takođe sastojala od muslimana i nemuslimana. Ovim su se nastojali izjednačiti u građanskim pravima nemuslimani sa muslimanima (u duhu odredaba Hatišerifa od Gilhane), mada je u praksi na svim nivoima vlasti ipak postojala muslimanska većina.¹⁶

Posebno osjetljivo je bilo provođenje vojne reforme. Osmanske vlasti, nakon kaznene ekspedicije (i reformi) Omer Lutfi-paše, nisu se usuđivale izvršiti regrutaciju bosanskih Muslimana, tako da su za uspostavu reda koristile neregularne vojne jedinice nazivane *bašibozluk*. Međutim, dolaskom valiye Osman-paše, a uz pomoć za ova pitanja od Porte posebno zaduženog Dževdet-paše, tokom 1864. i 1865. provedena je i vojna reforma. Naime, Porta je udovoljila bosanskim begovima regrutaciju dva puka bosanskih vojnika, što je činilo oko četvrtine ukupno stacioniranih osmanskih vojnih snaga u Vilajetu, ali pod određenim uslovima: da se vojni rok ograniči na tri godine, da se ova dva puka vojske mogu angažovati samo na teritoriji Vilajeta, da polovina oficirskog kadra bude iz reda bosanskih Muslimana, te da se višak regruta angažuje u dobrovoljačkoj miliciji. Vojnim poslovima u Vilajetu je upravljalo Vojno vijeće, a vojskom je upravljao starješina u činu generala (*ferika*).¹⁷

Iako znatno sporije, reforme su provedene i u oblasti sudstva. Uveden je Vrhovni vilajetski sud, na čelu sa mufetišom koga je na prijedlog šejhul-islama

¹⁶ Ahmet Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo, 1983., 81-128 (dalje: A. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta*); I. Tepić, *Bosna i Hercegovina od kraja 18. stoljeća*, 204; G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina*, 341-364.

¹⁷ Ahmet Dževdet-paša, „Iz posmrtnih rukopisa Ahmet Dževdet-paše”, preveo Gliša Elezović, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda*, II, 1951., Sarajevo, 1952., 259-314; G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina*, 292-299.

postavljao sultan. Imao je ulogu apelacionog (drugostepenog) suda. Činila su ga tri muslimana i tri nemuslimana. Slični sudovi osnovani su u sandžacima i kazama.¹⁸

Liberalizacija privrednih odnosa, započeta ukidanjem esnafske organizacije, ponajviše se odrazila na procvat trgovine (zanatski proizvodi tradicionalnih zanata zamijenjeni su industrijskom robom iz uvoza), a što je rezultiralo nastankom posebnog trgovačkog sloja među mladom građanskom klasom koja je tek nastajala, a u čemu su ponajviše participirali Srbi. Razvoj trgovine i drugih privrednih tokova (pojačana eksploatacija šuma i ruda) potpomagani su izgradnjom mreže putnih komunikacija – posebno onih dolinama rijeka Bosne i Neretve (pravac sjever - jug). Ovdje se ponajviše radi o mreži kolskih puteva, uglavnom popravljanjem postojećih putnih pravaca. Pravljeni su sistemom kulučenja i znatno su unaprijedili trgovačke tokove. Započeta je i izgradnja prve faze trans-bosanske željeznice (od Bosanskog Novog – preko Banjaluke, Sarajeva i Novog Pazara do Kosovske Mitrovice). Značajno je unaprijeđen i telegrafski saobraćaj. Gotovo svi veći gradovi povezani su telegrafskim linijama. Formirana su i prva akcionarska društva.¹⁹

Značajne promjene nastale su na prosvjetnom i kulturnom planu. Intenzivirano je osnivanje škola za nemuslimansko stanovništvo, te obnavljanje starih i izgradnja novih vjerskih objekata. Obrazovanjem nemuslimanskog stanovništva su se bavili sveštenici, koji osim toga, posebno kada je u pitanju pravoslavno sveštenstvo, vrši intenzivno i političko- propagandnu funkciju na pripajanju Bosne Srbiji i sl. I na kulturnom planu je učinjen vidan napredak. Vilajetskim zakonom je u svakom sandžaku trebala postojati štamparija. Sam Osman-paša je krajem 1865. potpisao ugovor sa zemunskim tipografom Ignjatom Sopronom o otvaranju štamparije u Sarajevu, što je realizirano naredne 1866. godine. U ovoj štampariji je prvo štampan «Bosanski vjesnik» a potom i vladin list «Bosna» i to dvojezično – na turskom i bosanskom jeziku. Već 1868. počeo je izlaziti i «Sarajevski cvjetnik», a nešto kasnije u Mostaru i list «Neretva».²⁰

Posebno važno pitanje koje je valija Šerif Osman-paša uspješno riješio je prihvrat muslimanskih prognanika iz Srbije koji su se u periodu od 1862. do 1867.,

¹⁸ Isto, Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, 2, Sarajevo, 1999., 1116-1125. (dalje: S. S. H. Muvekkit, *Povijest Bosne*).

¹⁹ S. S. H. Muvekkit, *Povijest Bosne*, 1105; HHStA W, P. A. XXXVIII/GK S, K 151, potpukovnik Jovanović Reshbergu, Sarajevo, 30. jula 1862; Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836.-1878.) i njihovi utisci o njoj*, Sarajevo, 1981., 55-70; G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina*, 157-169.

²⁰ Isto.

po odluci međunarodne konferencije u Kalnidži, iselili iz nekoliko gradova Kneževine Srbije. Razmješteni su najviše na prostoru istočne i sjeverne Bosne, manji broj u postojećim gradovima a znatno veći dio u više novoizgrađenih naselja.²¹

Valija Šerif Osman-paša je dao veliki doprinos konkretizaciji ideje integralnog bošnjaštva koja se pojavila nešto ranije u krugu bosanskih franjevaca, a koju je provodila i centralna vlast u Ejaletu od vremena Omer Lutfi-paše. Ona se zasnivala na shvatanju da su žitelji Bosanskog vilajeta Bošnjaci kao jedinstven više religijski bosanski narod vezan za osmansku državu, kojeg odlikuju neke genetičke bosanske osobenosti, a koji govori jedinstvenim bosanskim jezikom (ovaj naziv je uveden 1869. godine). Bili su to novi atributi bosanske nacionalne ideologije, koji su i kasnije razvijani, ali usljed niza okolnosti: sa jedne strane zbog neprihvatanja od strane bosanskog muslimanskog plemstva, a sa druge strane zbog razvoja srpske i hrvatske nacionalne misli na prostoru Srbije i Hrvatske, ova ideologija je potisnuta.²² Onovremena štampa je o Šerif Osman-paši između ostalog zapisala: „Osman Šerif-paša je za vrijeme svog bavljenja u ovom vilajetu nebrojena dobra učinio kako državi tako i narodu:

- Ustanovio redovnu bosansku vojsku ...,
- Otvorio dobre kolske puteve na sve strane ovoga vilajeta, a poznato je da takvoga druma prije njega nije u Bosni nijedan sahat hoda bilo, ...
- Podigao je na sve strane ovoga vilajeta telegrafske žice,
- Pod njim su dograđene tvrđinje, kasarne, magazini za municiju, ambari, bolnice i džamije. Mnogi mostovi, škole i ostale građevine za moralnu i materijalnu korist naroda ...,
- Za familije preseljene iz Užica i Sokola podignuto je šest novih varošica. U Sarajevu je ustanovljena suknarska zadruga, koja je za kratko vrijeme dotle uspjela, da može po dozvoljenju carske vlade dovoljno sukna za odijelo zaptija i vojnika izradiavati ...,
- U prosvjetnoj radnji takođe je za ovo vrijeme mnogo učinjeno tako da su mnoga djeca naučila nauke da se mogu u carsku službu u kancelariju uzeti ...,
- Na Miljacki, rijeci kroz Sarajevo tekućoj, načinjena je vrlo tvrda ustava ...,

²¹ Berislav Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870.*, Sarajevo, 1956., 306-309; Šaban Hodžić, „Migracija muslimanskog stanovništva iz Srbije između 1788.-1862.”, *Članci i građa*, II, Tuzla, 1958., 65-143; G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina*, 197-230.

²² I. Tepić, *Bosna i Hercegovina od kraja 18. stoljeća*, 207; J. Koetschet, *Osman Pascha*, 31-95.

- Na sve strane ovog vilajeta posađene su mnoge šljive, a da je to narodu od velike koristi, vidi se otuda, što su u prošloj godini mnogi novci za šljive iz Austrije u ovu zemlju unešeni,

- Žiteljstvo je za ovo vrijeme u svakom pogledu milovao i svakoga maloga i velikoga, siromašnog i bogatog obradovao i obdario ...”.²³

O napretku koji je u Bosanskom ejaletu/vilajetu učinjen za vrijeme valije Šerif Osman-paše, najbolje svjedoči izvještaj austrougarskog generalnog konzula u Sarajevu Soretića od 17.7.1869. godine. Naime, generalkonzul Soretić je prije deset godina bio u Bosanskom ejaletu tako da je dobro poznao prilike prije 1861. godine, pa je mogao upoređivati stanje onda i sada. O tome Soretić izvještava sljedeće: “U protekloj deceniji došlo je do velikih promjena u spoljnom obliku života zemlje. Dok se ranije moglo s mukom saobraćati jedino brdskim stazama, sada se, bar djelomično, protežu udobni drumovi. Dok ranije nije bilo drugih prevoznih sredstava osim haremskih kola s volovskom zapregom, koja su strahivito škripala, sada putovima u gradu i oko njega neprekidno idu moderna evropska kola, a iz susjedne Slavonije u pravcu Brod-Sarajevo idu duge kolone teretnih vozila. U Sarajevu su bijedne drvene kućerke nadvisivali samo minareti njihovih stotinu džamija, a bilo je nekoliko ružnih kasarni. Sada ovdje stoji jedna lijepa grčko-pravoslavna crkva ukrašena kupolom i tornjevima, dvije bolnice sagrađene po evropskom uzoru, a ima i nekoliko zgrada od masivnog kamena ili cigle. Katolici nose na glavama fesove, a pravoslavni okrugle crne filcane šešire bez oboda, koji podsjećaju na turbane”.²⁴ Nedjelju dana kasnije generalkonzul Soretić dopunjava prethodni izvještaj i, između ostalog, konstatuje: „Iako se još uvijek ne mogu upustiti u neki detaljniji opis prilika u Bosni, koju nisam vidio 10 godina, ipak, već sada mogu da uočim da je zemlja zabilježila veliki napredak u pravcu civilizacije, i da je za to najviše, ako ne i isključivo, zaslužan Šerif Osman-paša”.²⁵

Na zahtjev Uzvišene Porte Šerif Osman-paša je napustio dužnost valije i uputio se u Istanbul ne sačekavši da preda dužnost novom valiji Safvet-paši, koji je u Sarajevo stigao 23.6.1869. godine. Prema onovremenim diplomatskim izvorima Safvet-paša je imao solidno obrazovanje, lijepo ophođenje, dobro je govorio francuski, a u pratnji su mu bili školovani ljudi.²⁶ Pošto su se u to vrijeme u

²³ „Bosna“, br. 135 od 30. 12. 1868./11. 1. 1869.

²⁴ Haus Hof und Staatsarchiv Wien (dalje:HHStA W), Politisches Archiv (dalje:P.A.), XXXVIII/GK Sarajevo, K 186. Soretić – Beustu. Sarajevo, 17.5.1869.

²⁵ HHStA W, P.A., XXXVIII/GK Sarajevo, K 186, Soretić – Beustu. Sarajevo, 24.5.1869.

²⁶ HHStA W, P.A., XXXVIII/GK Sarajevo, K 186, Soretić – Beustu. Sarajevo 26.6. 1869.

Bosanskom vilajetu pojavljivale odmetničke bande koje su upadale iz Srbije radi pljačke i propagande, valija je već 11.8. 1969. godine krenuo u obilazak pograničkih sandžaka: Zvorničkog, Banjalučkog i Bihaćkog, kako bi uticao na povećanje mobilnosti mjesnih vlasti na zaštiti sigurnosti stanovništva i time ojačao stabilizaciju stanja.²⁷ Tako se iz decenije sigurnosti i napretka postepeno ulazilo u vrijeme destabilizacije prilika od strane srbijanske političke propagande, sa ciljem da se ostvari uticaj na pravoslavno stanovništvo i Bosna priključi Srbiji. Ipak, spretniji i moćniji su bili austrougarski planovi, što će se potvrditi odlukama Berlinskog kongresa 1878. godine.

O nekim aktivnostima vilajetskih vlasti na prihvatu muhadžira iz Srbije

Stoljećima se, posebno nakon poraza Osmanlija pod Bečom 1699. godine, muslimansko stanovništvo, dobrovoljno ili prisilno, doseljavalo na prostor Bosanskog ejaleta, uglavnom sa onih evropskih prostora sa kojih se Osmansko carstvo povlačilo. Tu su, mada je to bio pogranični prostor – tj. najzapadnija osmanska provincija (ejalet), osjećali vjersku i ličnu sigurnost, čime je ovo područje postajalo neka vrsta matične (središne) zemlje uglavnom sjeverobalkanskih muslimana, kao slavenskog naroda koji je prihvatio islam. Ta vrsta matičnosti Bosne i Hercegovine je sve više jačala, što je posebno došlo do izražaja u toku 19. stoljeća, do austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, kada su se nezadovoljni stanjem i odatle bili prinuđeni seliti – uglavnom prema evropskim i azijskim prostorima Osmanskog carstva.

Austro-osmanski ratovi u 18. stoljeću doveli su do migriranja dijela pravoslavnog stanovništva iz Bosanskog ejaleta u Smederevski sandžak (tj. iz Bosne, mada je Bosanski ejalet obuhvatao i nekoliko kadiluka istočno od Drine). Pobunjenički srpski pokret je od izbijanja 1804. do sticanja određene autonomije Kneževine Srbije 1830., a posebno nakon toga, uticao na migracije a potom i na prisilno iseljavanje muslimana sa tog prostora, bez obzira što se uglavnom radilo o autohtonom stanovništvu koje je prije više stoljeća prešlo na islam. U skladu sa odredbama Akermanske konvencije iz 1826. i Jedrenskog mira iz 1830., sklopljenog između Rusije i Osmanskog carstva, kojima je priznata unutrašnja politička autonomija Kneževini Srbiji, sultan je 29. 8. 1830. godine objavio hatišerif (a potom i 1833.) po kojem su se muslimani iz sela, osim onih koja su se

²⁷ HHStA W, P.A.,XXXVIII/GK Sarajevo, K 190, Soretić – Beustu. Sarajevo 27.8.1869.

nalazila uz gradove, imali iseliti iz Kneževine Srbije do kraja 1834. godine. Muslimani su tada duž Drine naseljavali 34 veća i 55 manjih sela i bili su većinsko stanovništvo na tom prostoru. Iseljavanje se odvijalo uz brojne otpore i poteškoće koji se tiču pitanja nekretnina koje prognanici nisu uspjeli da prodaju, a koje su kasnije bile predmetom rada posebnih komisija. Većina tih muhadžira doselila se na prostor Zvorničkog sandžaka, na teritoriju tuzlanskog i brčanskog sreza (Tuzla, Brčko, Bijeljina, Janja, Kozluk, Zvornik, Brezovo Polje, Šamac, Orašje, Srebrenica, Vlasenica, Gračanica, Kladanj i dr., i to uglavnom na seoskim područjima).²⁸ Muslimansko stanovništvo je ostalo samo u jednom broju sela u okolini Sokola i Malog Zvornika i Sakara u Sokolskoj nahiji, te u nekoliko gradova Srbije koji nisu bili obuhvaćeni planovima ovih iseljavanja. Iako se oni nisu selili u većim skupinama, ipak su politički, psihovoški, ekonomski i drugi razlozi uticali na kontinuirano iseljavanje muslimana i sa ovih prostora i u narednom vremenskom razdoblju. Tome su bitno doprinosili sve zategnutiji srpsko-osmanski odnosi. Sporovi među njima su kulminirali sukobom od 15. juna 1862. godine u Beogradu (na Čukur-česmi), nakon čega je osmanska artiljerija granatirala grad, što je dovelo do eskalacije sukoba. To je bio povod da se evropske sile, kao garanti srpske autonomije, umiješaju u ovaj sukob. Sazvana je međunarodna konferencija u carigradskom predgrađu Kanlidži početkom septembra 1862. godine. Potpisanim protokolom je predviđeno: da se tvrđave Soko i Užice poruše, da se muslimani isele iz svih srbijanskih gradova, te da se to uradi „što je moguće brže“. Porta je jedino zadržala svoje posade u Beogradu, Šapcu, Smederevu i Kladovu (Fetislam). Utvrđeno je i da se džamije u napuštenim gradovima ne smiju rušiti. Međutim, dogodilo se nešto sasvim suprotno. Iseljavanja su se odvijala uz otpore, požare, pljačke, ubistva, rušenja džamija i druge mjere prisile i poniženja prognanika.²⁹

Iseljavanje je teklo u više pravaca: u Rumeliju, Vidin, Niš, Anadoliju, ali se najveći broj prognanih muslimanskih muhadžira ipak doselio u Bosanski ejalet, i to

²⁸ Ovu iseljeničku etapu je, između ostalih, među prvim na osnovu osmanskih dokumenata prilično detaljno istražio Šaban Hodžić i objavio u časopisu *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Knjiga II*, Tuzla, 1958., str. 65-141, a pod nazivom „Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u istočnu Bosnu između 1788-1862. godine“. Ovim pitanjem se bavio i dr. Safet Bandžović, između ostalih i u radu: „Iseljavanje muslimana iz Užica i Sokolske nahije u Bosanski ejalet (1804.-1862.)“, *Stav*, br. 4/5, Gračanica, 2003, 44-60; te posebno prof. dr. Galib Šljivo u radovima: *Orašje 1863.-1995.*, Orašje, 2001.; Isti, „Naseljavanje muslimanskih prognanika (muhadžira) iz Kneževine Srbije u Zvornički kajmakamluk 1863. godine“, *Prilozi*, br. 30, Sarajevo, 2001., 89-116.

²⁹ G. Šljivo, *Naseljavanje muslimanskih prognanika (muhadžira) iz Kneževine Srbije u Zvornički kajmakamluk 1863. godine*, 92-93.

posebno na područje Zvorničkog sandžaka. Jedan broj je naseljen u postojećim gradovima, ali je većina smještena u novoizgrađenim naseljima: Kozluk, Brezovo Polje, Gornja Azizija (Orašje), Donja Azizija (Šamac), Kostajnica, Orahova. Prema podacima ruskog konzulata iz Sarajeva iz Srbije se do 1867.-1868. godine u Bosanski ejalet preselilo oko 30.000 muslimana.³⁰ Međutim, drugi izvori navode neke druge brojke, uglavnom znatno manje od naznačenih.³¹

Muhadžiri su počeli neorganizovano pristizati u Bosnu u drugoj polovini 1862. godine. Njima je određivan privremeni smještaj i osiguravane najnužnije potrebstine. Glavna doseljavanja su se dogodila u jesen 1862. i u proljeće i ljeto 1863. godine. Doseljenici su tražili da se smjeste u gradovima kako bi se i dalje mogli baviti zanastvom i trgovinom. Neki su tražili isplate u novcu kako bi sami tragali za mjestom trajnog boravka. Ipak, nakon dužih traganja za odgovarajućim rješenjima, bosanski valija Šerif Osman-paša je odlučio da se za većinu muhadžira osigura smještaj u namjenski građenim naseljima, uglavnom na području Zvorničkog kajmakamluka. Posebno imenovane komisije a i sam valija krenuli su na sjever Ejaleta da utvrde lokacije za gradnju naselja. Valija je krenuo iz Sarajeva 14. aprila 1863. godine i preko Maglaja, Doboja i Modriče stigao u Gradačac 19. aprila, gdje se sastao sa posebnom stručnom komisijom na čijem je čelu bio inženjer Bedri-beg, koja je iz Sarajeva pošla nekoliko dana prije pravcem preko Zvornika, Kozluka i Brezova Polja. Tu su na ranijem imanju Husein-kapetana Gradaševića odredili lokaciju za izgradnju naselja. Valija je obišao i sva druga mjesta odredjena za gradnju naselja. Potom je preko nadležnih dužnosnika vilajetske uprave redovno pratio dinamiku izgradnje naselja, koja se uglavnom odvijala predviđenom tempom.³²

Prema raspoloživim podacima izgrađeno je šest novih naselja i to: Kozluk (zvornička kaza) 118 kuća u kojima je smješten 571 stanovnik, Brezovo Polje (bijeljinska kaza) 300 kuća (1.555 stanovnika), Donja Azizija (gradačačka kaza) 200 kuća (963 stanovnika), Gornja Azizija (gradačačka kaza) 260 kuća (1.180 stanovnika), Orahova (gradiška kaza) 225 kuća (1.090 stanovnika), Kostajnica (kozaračka kaza) 182 kuće (728 stanovnika). Sva naselja su sagrađena po istom planu i rasporedu kuća, sa pravim i širokim ulicama, sa po jednom džamijom, sa

³⁰ Ibrahim Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856-1878.*, Sarajevo, 1978., 91.

³¹ Zbog važnosti ovog pitanja podatke o broju prognanih muslimana iz Srbije naseljenih na područje Bosanskog ejaleta sadrže svi izvještaji onovremenih diplomatskih predstavništava evropskih sila, stacioniranih u Sarajevu i nekoliko većih gradova.

³² G. Šljivo, *Naseljavanje muslimanskih prognanika (muhadžira) iz susjedne Srbije u Zvornički kajmakamluk 1863. godine*, 92-102.

dovoljnim količinama pitke vode, sa po 2,5 do 4 hektara obradive zemlje po porodici. Trgovci i zanatlije dobili su izgrađene dućane. Muhadžiri su dobijali dnevnicu u iznosu od po 1 groš po osobi, oslobođeni su vojne obaveze u narednih 20 godina, plaćanja poreza itd. Ipak, i pored svega toga javljala su se sporadična nezadovoljstva, koja su vlasti uspješno rješavale.³³ Za Osmansko carstvo je bila od značaja i činjenica što su naselja za muhadžire locirana uz austrougarsku granicu, dok je za vilajetsku upravu i same muhadžire od velikog značaja bila mogućnost da se to uglavnom gradsko stanovništvo naseli u urbanim naseljima (postojećim ili novoizgrađenim) kako bi se moglo i dalje baviti trgovinom i zanatstvom, što se uglavnom i dogodilo.

Zaključak

Bosanski ejalet je u sedmoj deceniji 19. stoljeća zahvatio opći, administrativni, privredni i društveni napredak. Veliki doprinos tome dao je agilni valija Šerif Osman-paša, koji je njime upravljao od 1861. do 1869. godine. Ovaj sposobni valija je po prvi put na opće zadovoljstvo svih žitelja Vilajeta (muslimana i nemuslimana), Uzvišene Porte, te susjednih i evropskih država, proveo veoma značajne administrativne, privredne i društvene reforme, kojima su bitno poboljšane ukupne prilike i izvršena stabilizacija ove nemirne pokrajine Osmanskog carstva. Bosanski vilajet je oblikovan u uređenu administrativnu jedinicu, uspostavljeni su novi privredni tokovi (putna imfrastruktura, trgovina, zanati i dr.), nove prosvjetne (otvorene su nove škole i dr.) i kulturne (osnovana vilajetska štamparija, štampani prvi listovi, uveden naziv „Bosanski jezik“ i sl.) aktivnosti. I diplomatski predstavnici evropskih sila su zapazili njegov doprinos provođenju reformi i unapređenju ukupnog stanja u Ejaletu i o tome su redovno izvještavali svoje vlade.

Pogodne političke i društveno-ekonomske prilike u Bosanskom ejaletu, imale su veoma pozitivan, ako ne i odlučujući, uticaj na mogućnost prihvata prognanih muslimana (muhadžira), posebno na njihov odgovarajući smještaj i osiguranje osnovnih životnih potreba, kako sa kratkoročnog tako i sa dugoročnog aspekta. To je, bez sumnje, uticalo da se najveći broj muhadžira doseli baš na prostor

³³ G. Šljivo, *Naseljavanje muslimanskih prognanika (muhadžira) iz Kneževine Srbije u Zvornički kajmakluk 1863. godine*, 103; P. Mitrović, H. Kreševljaković, *Izveštaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870)*, Sarajevo, 1958., 50-54; S. Bandžović, *Iseljavanje muslimana iz Užica i Sokolske nahije*, 55.

Bosanskog ejaleta. Sobzirom i na obavezu koju je na međunarodnoj konferenciji prihvatila Uzvišena Porta, iz raspoloživih izvora i literature je prepoznatljivo njeno nastojanje da se iseljavanje izvrši u duhu tih odredaba. Zbog toga je i država muhadžirima dala određene olakšice po mnogim pitanjima, te je insistirala kod ejaletske uprave da se njihovim zahtjevima što je moguće više udovolji. Ejaletska uprava je također uredno obavila svoje zadatke, koji nisu bili ni mali ni jednostavni. Podignuto je šest novih urbanih naselja (od čega je pet uz austrougarsku granicu) i u njima naseljeno 1.315 domaćinstava sa 6.087 stanovnika. Osim kuće prognanici su (po porodici) dobili i 2.5 do 4 hektara obradive zemlje. Omogućeno je da se i dalje mogu baviti zanatstvom i trgovinom. Za jedan broj muhadžira izgrađene su kuće u više bosanskih gradova. Sve je to doprinijelo da se muhadžiri lakše prilagode novim uslovima, tako da je relativno mali broj bio nezadovoljan novim stanjem. Plansko naseljavanje muhadžira uz granicu imalo je strateški značaj za Osmansko carstvo.

Dr. sc. Amira Turbić-Hadžagić, vanr. prof.
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

ANTROPONIMIJA GORNJE AZIZIJE IZ 1292. g. A.H. / 1875. A.D.

“Prezimana su selilački spomenici. Svjedoci nacionalnog protega u prostoru i svojih sudbina u vremenu.” (Šimunović, 2008)

U radu se obrađuju osobitosti bošnjačka imena i prezimana u Gornjoj Aziziji iz 1292. g. A.H. / 1875. A.D. vlasnika posjeda i uživaoca posjeda. Analiziraju se i etimologiziraju imena te motivacijsko-tvorbene osobine gornjoazizijskih prezimana i njihovo jezično porijeklo. U analiziranome povijesnom izvoru iz 19. stoljeća pronađene su potvrde imena i prezimana brojnih prognanika iz kneževine Srbije kada je i došlo do unosa većeg broja novih imena i prezimana na područje Gornje Azizije, kasnije Bosanskoga Šamca, a danas samo Šamca. Cilj je rada analizom imena i prezimana dati povijesnu antroponimijsku sliku jezično neistraženoga gornjoazizijskog prostora iz 1292. g. A.H. / 1875. A.D.

1. Uvod

Prezimana, zajedno s ličnim imenima i nadimcima čine antroponimiju nekog naselja, kraja, države i sl.

Proučavanjem antroponimije bavi se grana onomastike koja se zove antroponomastika (grč. anthropos 'čovjek' + topos 'mjesto'). Antroponomastika je grana onomastike, a onomastika je grana lingvistike koja izučava etimologiju, značenje i tvorbu imena.

Prezimana se najranije javljaju u ekonomski i kulturno razvijenijim srednjovjekovnim državama. Tako prema Superanskoj u 8. stoljeću, prema Dudenu u 9. stoljeću, a prema Nikonovu prezimana se javljaju u 11. stoljeću. Uvijek ih najprije dobivaju viši društveni slojevi, plemstvo i bogato građanstvo, a tek onda kmetovi i seljaci u siromašnim i nerazvijenim područjima (Duden 2000).

U Bosni i Hercegovini začetke svojih prezimena, kao jedan od slavenskih naroda, nalazimo u 13. Stoljeću: Adamović, Dobromirić, Pavlović, Radovanić, Turbić, Vuković, Zlošević (Turbić-Hadžagić 2011: 25). Prema pisanoj građi koju smo uzbaštinili u svojoj historiji dominacija tzv. jednoimenske formule trajala je još nekoliko stoljeća. U srednjovjekovnom periodu prezimena se najranije javljaju u gradovima koji su bili središta ekonomskoga i kulturnoga razvoja. Prema Anđeli Frančić "prezimena su prvo ponijeli povlašteni, a posljednji oni čije je jedino pravo (i obveza) bilo pravo na rad i služenje, građani ih dobivaju prije seljaka, muškarci prije žena" (Frančić 2002: 15).

Prema dosadašnjim spoznajama intenzivnije će se prezimena u prošlosti Bosne i Hercegovine pojaviti u ranome 16. stoljeću: Skenderpašić, Bajezidagić, Dugalić, Sokolović (Bašagić 1900).

O bosanskohercegovačkim prezimenima dosad je iznimno malo napisano i ta dosad sačuvana svjedočanstva o minulome vremenu još nisu ni odškrinuta kad je u pitanju njihovo naučno proučavanje, iako su prezimena jezični spomenici koji pružaju spoznaje i znanja o našoj bremenitoj jezičnoj starini, seobama i teškoj viševjekovnoj prošlosti u čemu ni Gornja Azizija nije iznimka.

U Službenim novinama od 25. 1. 2012. objavljen je novi Zakon o ličnom imenu. U članu 4 piše: „Lično ime se sastoji od imena i prezimena. Ime, odnosno prezime može se sastojati od više riječi.“ U čl. 5 istoga Zakona stoji: „Državljanin Bosne i Hercegovine, odnosno Federacije obavezan je u pravnom saobraćaju služiti se ličnim imenom koje je upisano u matičnu knjigu rođenih. Lice čije se ime ili prezime ili i ime i prezime sastoji od više riječi, a upisano je u matičnu knjigu rođenih obavezno će se u pravnom saobraćaju služiti ličnim imenom koje je upisano u matičnu knjigu rođenih.“ Međutim, ovim Zakonom nije regulirano od koliko riječi se može sastojati ime, odnosno prezime. Da li Zakom o ličnom imenu omogućava bezbroj ličnih imena ili prezimena, ako to neko lice želi, tj. šta znači: „Ime, odnosno prezime može se sastojati od više riječi.“ Kod nas najčešće imamo samo jedno ime i samo jedno prezime ili dva imena i jedno prezime ili jedno ime i dva prezimena.

2. Lična imena

Prve zapise o prilagodbi muslimanskih imena orijentalnog porijekla bosanskome jeziku ostavio nam je turski pisac Evlija Čelebija iz 1660. godine kada u svome Putopisu bilježi: „Narod u ovoj zemlji svoja imena izgovara skraćeno, pa mjesto Mehmed kaže Meho, mjesto Ahmed – Ahmo, Šaban – Šabo, Ibrahim – Ibro, Zulfikar – Zuko, Hasan – Haso, Husein – Huso, Sulejman – Suljo, Ramadan – Ramo, Alija – Aljo.“ (Čelebija 1957: 129).

Prema Smailoviću muslimanska su imena orijentalnoga porijekla i vrlo su raznovrsna. Najviše ličnih imena u popisu vrste posjeda koja se graniči sa uživaocima posjeda Gornje Azizije iz 1292. g. po H. ili 1875. g. potiče iz arapskoga, manje iz turskoga, perzijskoga te starohebrejskoga jezika, a koja su, uglavnom, preko turskoga jezika prenesena u imenski sistem bosanskoga jezika.

Lična smo imena klasificirali na:

a) Lična imena koja su motivirana, tj. davana djeci da svojim značenjem kazuju neku lijepu ljudsku osobinu, sa lijepim značenjem. Među njima su muška imena: Āhmed (pohvaljen, najpohvaljeniji), Ālija (uzvišen, odličan), Ārif (znalac), Bēšīr (donosilac radosne vijesti), Ēmin (čestit, pošten), Hāsan (lijep, izvrstan), Mēhmed (hvaljen, slavljen), Sālīh (dobar, čestit), Sulējmān (miroljubiv), Šākir (blagodaran), zatim ženska imena: Dževāhira (dragulj), Emīna (poštena, časna), Nāza (graciozna), Nefisa (dragocjena).

b) Imena koja znače neku funkciju, cijenjen ili visok položaj u društvu te titulu: Āgan (starješina), Bēgan (dostojanstvenik, plemić), Dērvīš (skroman i pobožan čovjek), Hafiza (čuvarica, ona koja zna sav Kur'an napamet).

c) Imena koja su motivirana pripadnošću religiji, npr. Abdūlāh (Božiji rob), Seidulah (Allahova blagost), Sejfulāh (Allahova sablja).

d) Raznorodna imena sa titulama koje često postanu sastavni dio imena: Āli āga, Ēmin āga, Hālīl āga, Husējn āga (kasnije ova imena postaju prava lična imena: Alibeg/Alajbeg, Eminaga, Halilaga, Husejnaga/Huseinaga).

e) Imena motivirana imenima Božijih vjerovjesnika: Ismāil (ime jednog vjerovjesnika, sina Ibrahimova (Abrahama), Jūsuf (ime jednoga vjerovjesnika koji se spominje u Kur'anu, a to je u Bibliji Jona).

f) Lična imena motivirana zanimanjima: Sájko hipok. od Sáiik (vodič; vođa; vozač; šofer; pilot).

g) Imena motivirana nazivima životinja: Ôsman (mladunče ptice ili mlada zmija).

h) Imena motivirana nazivima cvijeća ili bilja: Âdul (ruža), Rèjhān (bosiljak).

2.1. Etimologija imena

2.1.1. Muška imena:

Âdul < tur. ak = bijel i perz. gul = ruža, cvijet. Značenje = bijeli cvijet, bijela ruža. Glasovni proces: Akgul > Aggul > Agul > Âdul (u bos. se jez. perz. palatalno g izgovara kao đ) (Smailović 1990: 131-132).

hādži Âbdija < tur. haci < ar. ḥāḡḡ = onaj koji je izvršio hadž (Škaljić 1989: 296) + hipok. od Abdūlāh

Abdūjlāh < ar. 'Abdullāh, složeno od ar. 'abd = rob, sluga i Allah = Bog / Allahov rob ili sluga; Božiji rob (Smailović 1990: 122). Nap. Kod ovoga vlastitog imena vjerovatno je došlo do pogreške pri upisivanju u popisu vrste posjeda koja se graniči sa vlasnikom posjeda i uživaocem posjeda.

Abdūlāh < ar. 'Abdullāh, složeno od ar. 'abd = rob, sluga i Allah = Bog / Allahov rob ili sluga; Božiji rob (Smailović 1990: 122).

Abdūlhān složeno od ar. 'abd = rob, sluga + tur. hān < perz. ḥān, ḥāne = kuća

Âbid < ar. 'Abid = pobožan (Smailović 1990: 128).

Âdem < Ādām < sthbr. Adham = ljudska vrsta (Smailović 1990: 129).

Âgan < tur. aḡa, prvobitno značenje: „veliki, stariji“, kasnije: „gospodin, starješina, zapovjednik, prvak i zvanična civilna i vojna titula“ (Škaljić 1989: 72) + naš nast. – an.

Âhmed < ar. Ahmād = mnogo pohvaljen, najpohvaljeniji (Smailović 1977: 134).

Âhmed efëndija < ar. Ahmād = mnogo pohvaljen, najpohvaljeniji (Smailović 1977: 134) + tur. efendi < ngrč. authentes, odnosno od vokativa afthendi i afendi = gospodin, gospodar (Škaljić 1989: 262-263).

Âli < ar. 'Aliyy = visok, uzvišen; odličan (Smailović 1990: 140).

Āli āga < ar. 'Aliyy = visok, uzvišen; odličan (Smailović 1990: 140) + tur. āga, prvobitno značenje: „veliki, stariji“, kasnije: „gospodin, starješina, zapovjednik, prvak i zvanična civilna i vojna titula“ (Škaljić 1989: 72).

Hādži Āli < tur. haci < ar. ḥāğğ = onaj koji je izvršio hadž (Škaljić 1989: 296) + ar. 'Aliyy = visok, uzvišen; odličan (Smailović 1990: 140).

Ālija < ar. Aliyy = visok, uzvišen, odličan, plemenit + naš nastanak -(j)a radi deklinacije; (Smailović 1977: 140).

hādži Ālija < tur. haci < ar. ḥāğğ = onaj koji je izvršio hadž (Škaljić 1989: 296) + ar. Aliyy = visok, uzvišen, odličan, plemenit + naš nastanak (j)a radi deklinacije; (Smailović 1977: 140)

Hādži Ālija efëndija < tur. haci < ar. ḥāğğ = onaj koji je izvršio hadž (Škaljić 1989: 296) + ar. Aliyy = visok, uzvišen, odličan, plemenit + naš nastanak (j)a radi deklinacije; (Smailović 1977: 140) + tur. efendi < ngrč. authentes, odnosno od vokativa afthendi i afendi = gospodin, gospodar (Škaljić 1989: 262-263).

hādži Ālija Āgić < tur. haci < ar. ḥāğğ = onaj koji je izvršio hadž (Škaljić 1989: 296) + ar. Aliyy = visok, uzvišen, odličan, plemenit + naš nastanak (j)a radi deklinacije; (Smailović 1977: 140) + Āgić < tur. āga, prvobitno značenje: „veliki, stariji“, kasnije: „gospodin, starješina, zapovjednik, prvak i zvanična civilna i vojna titula“ (Škaljić 1989: 72), te se dodaje naš nastavak -ić.

hāfiz Āli efëndija < tur. hafız < ar. ḥāfız (V. Škaljić 1989: 297) + ar. 'Aliyy = visok, uzvišen; odličan (Smailović 1990: 140) + tur. efendi < ngrč. authentes, odnosno od vokativa afthendi i afendi = gospodin, gospodar (Škaljić 1989: 262-263).

hāfiz Ālija efëndija < tur. hafız < ar. ḥāfız (V. Škaljić 1989: 297) + ar. 'Aliyy = visok, uzvišen; odličan (Smailović 1990: 140) + tur. efendi < ngrč. authentes, odnosno od vokativa afthendi i afendi = gospodin, gospodar (Škaljić 1989: 262-263).

Hāfiz Ālija Efëndi < tur. hafız < ar. ḥāfız (V. Škaljić 1989: 297) + ar. 'Aliyy = visok, uzvišen; odličan (Smailović 1990: 140) + tur. efendi < ngrč. authentes, odnosno od vokativa afthendi i afendi = gospodin, gospodar (Škaljić 1989: 262-263).

Mūla Ālija < mūlla, mūnla < ar. māwlā = gospodar; gospodin; učen čovjek teolog; kadija u većim gradovima (Škaljić 1989: 472) + ar. Aliyy = visok, uzvišen, odličan, plemenit + naš nastanak (*j*)a radi deklinacije (Smailović 1977: 140).

Ārif < ar. Ārif = znalac, učenjak, stručnjak, dobar poznavalac (Smailović 1977: 146).

Āzīz < ar. 'Azīz = moćan, silan; slavan; poštovan, cijenjen; drag, mio (Smailović 1990: 156).

Bēgan < tur. bey + bos. nast. -an = titula za ugledna čovjeka, velikaša, dostojanstvenika; civilna i vojna titula u starijoj vojnoj organizaciji (Škaljić 1989: 129).

Bégo < tur. bey + bos. nast. -o

Bēkir < tur. Bekir < ar. Bākr = ranoranić; prvorodeno dijete (Smailović 1990: 171).

Bēšīr < tur. Beşīr < ar. bāšīr = donosilac radosne vijesti; vjesnik radosti (Smailović 1990: 176).

Béšo; hipok. od Bēšīr

Dērvīš < tur. Dervīş < perz. Derwīš = skroman i pobožan čovjek; siromah (Smailović 1990: 191).

Ēmin āga < tur. Emin < ar. āmīn = pošten; siguran; povjerljiv; častan; vjeran; privržen; čestit (Smailović 1990: 222) + < tur. āga, prvobitno značenje: „veliki, stariji“, kasnije: „gospodin, starješina, zapovjednik, prvak i zvanična civilna i vojna titula“ (Škaljić 1989: 72).

Hāfiz Ēmin < tur. hafiz < ar. ḥāfīz = onaj koji zna čitav Kur'an napamet (Škaljić 1989: 297) + tur. Emin < ar. āmīn = pošten; siguran; povjerljiv; častan; vjeran; privržen; čestit (Smailović 1990: 222).

Hāčim / hākim, hāčim m (ar.) sudija, kadija. < tur. hākim „onaj koji sudi, sudija“ (Škaljić 1989: 302) U prilagodbi imena sistemu bosanskoga jezika došlo je do zamjene zadnjonepčanog suglasnika *k* sa afrikatom *č* ili je došlo do pogrešnoga bilježenja ovoga vlastitoga imena.

Hālīl āga < tur. Halīl < ar. Ḥalīl = vjeran prijatelj; srce; sablja (Smailović 1990: 266) + < tur. āga, prvobitno značenje: „veliki, stariji“, kasnije: „gospodin, starješina, zapovjednik, prvak i zvanična civilna i vojna titula“ (Škaljić 1989: 72).

Háfiz Hámid < tur. hafız < ar. ḥāfiẓ (V. Škaljić 1989: 297) + tur. Hāmid = onaj koji slavi i hvali Boga; zahvalan Bogu (Smailović 1990: 268).

Hāmza < tur. Hamza < ar. Ḥamzā = lav; oštar; ljut; jak; žestok (Smailović 1990: 269)

Hāsan < tur. Hasan < ar. Hasān = lijep, krasan, ljubak, izvrstan (Smailović 1977: 273).

Hādži Hāsan efëndija < tur. hacı < ar. ḥāğğ = onaj koji je izvršio hadž (Škaljić 1989: 296) + tur. Hasan < ar. Hasān = lijep, krasan, ljubak, izvrstan (Smailović 1977: 273) + tur. efendi < ngrč. authentes, odnosno od vokativa afthendi i afendi = gospodin, gospodar (Škaljić 1989: 262-263).

Hāšim < tur. Hāşim < ar. Hāşim = onaj koji drobi, mrví hljeb (Smailović 1990: 277).

Husëjn < tur. Hüsayn < ar. Husäyn = ljepuškast, polijep; (Smailović 1977: 288).

Husëjn āga < tur. Hüsayn < ar. Husäyn = ljepuškast, polijep; (Smailović 1977: 288) + tur. āga, prvobitno značenje: „veliki, stariji“, kasnije: „gospodin, starješina, zapovjednik, prvak i zvanična civilna i vojna titula“ (Škaljić 1989: 72).

Husëjn efëndi < tur. Hüsayn < ar. Husäyn (lično m. ime) = ljepuškast, polijep; (Smailović 1977: 288) + tur. efendi < ngrč. authentes, odnosno od vokativa afthendi i afendi = gospodin, gospodar (Škaljić 1989: 262-263).

İbiş āga < m. ime, modificirani hipokoristik od Ibrāhim i Ibrīşim + tur. āga, prvobitno značenje: „veliki, stariji“, kasnije: „gospodin, starješina, zapovjednik, prvak i zvanična civilna i vojna titula“ (Škaljić 1989: 72).

Ibrāhim < tur. Ibrahim < ar. Ibrāhīm < st. hebr. *Abraham* = otac naroda; otac mnoštva (Smailović 1977: 291).

Hādži Ibrāhim < tur. hacı < ar. ḥāğğ = onaj koji je izvršio hadž (Škaljić 1989: 296) + tur. Ibrahim < ar. Ibrāhīm < st. hebr. *Abraham* = otac naroda; otac mnoštva (Smailović 1977: 291).

Ismāil < tur. Ismail < ar. Ismā'ill = lično m. ime jednog vjerovjesnika, sina Ibrahimova (Abrahama), < sthebr. Ismae'l (Samuel) = Bog sluša; Bog čuje; Bog je uslišao (Smailović 1990: 299).

Jaşar < tur. yaşar = on živi (Smailović 1990: 299).

Jūnus < tur. Yunūs < ar. Yūnus = ime jednoga vjerovjesnika koji se spominje u Kur'anu, a to je u Bibliji Jona < sthbr. Jonas = golub (Smailović 1990: 307).

Jūsuf < tur. Yusuf < ar. Yusuf = ime jednog vjerovjesnika koji se spominje u Kur'anu, a to je u Bibliji Josip ili Josif (sin jakoba, Jakova) < sthebr. Johosef = neka Jahve (bog) poveća, pridoda (Smailović 1990: 308).

Lutfulah < ar. luṭf = dobrota, a složeno od ar. luṭf = dobrota i Allah = Bog. Značenje = Allahova (Božija) dobrota.

Māhmud < tur. Mahmud < ar. Maḥmūd = hvaljen; pohvaljen (Smailović 1990: 326)

Mèhmed efëndija < tur. Mehmed < ar. Muḥammād = hvaljen, slavljen, dostojan svake hvale (Smailović 1990: 333) + tur. efendi < ngrč. authentes, odnosno od vokativa afthendi i afendi = gospodin, gospodar (Škaljić 1989: 262-263).

Háfiz Mèhmed < tur. hafız < ar. ḥāfız (V. Škaljić 1989: 297) + tur. Mehmed (lično m. ime) < ar. Muḥammād = hvaljen, slavljen, dostojan svake hvale (Smailović 1990: 333).

Muhárem < tur. Muharrem < ar. Muḥarrām = sačuvan; zabranjen; zaštićen; nepovrediv; svet; ime prvoga mjeseca po islamskome kalendaru (Smailović 1990: 364).

Muhárem àga < tur. Muharrem < ar. Muḥarrām (lično m. ime) = sačuvan; zabranjen; zaštićen; nepovrediv; svet; ime prvoga mjeseca po islamskome kalendaru (Smailović 1990: 364) + tur. ağa, prvobitno značenje: „veliki, stariji“, kasnije: „gospodin, starješina, zapovjednik, prvak i zvanična civilna i vojna titula“ (Škaljić 1989: 72).

Mùstafa < tur. Mustafa < ar. Muṣṭafā = izabrani; odabrani; odlikovani (Smailović 1990: 379).

Òmer < tur. Omer < ar. Umār; ime drugog halife iza Muhammeda (Smailović 1977: 413).

Hàdži Òmer < tur. haci < ar. ḥāḡḡ = onaj koji je izvršio hadž (Škaljić 1989: 296) + tur. Ömer < ar. Umār; ime drugog halife iza Muhammeda (Škaljić 1989: 502).

Òsman < tur. Osman < ar. Utmān = mladunče ptice ili mlada zmija (Smailović 1977: 415).

hādži Ōsman < tur. haci < ar. ḥāḡḡ = onaj koji je izvršio hadž (Škaljić 1989: 296) + tur. **Rámo** hipok. od Ramádan < tur. Ramadan < ar. ramaḏān = ime devetoga mjeseca Hidžretske lunarne godine; mjesec posta (Smailović 1990: 424).

Rášid < tur. Rāšid < ar. Rāšid = onaj koji ide pravim putem; pametan; mudar; pravovjeren (Smailović 1990: 426).

Rèjhān efèndija < tur. Reyhān < ar. Rāyhān = bosiljak; dobar; blag; ugodan (Smailović 1990: 431) + tur. efendi < ngrč. authentes, odnosno od vokativa afthendi i afendi = gospodin, gospodar (Škaljić 1989: 262-263).

Sájko hipok. od Sáik < ar. sā'iq = vodič; vođa; vozač; šofer; pilot (Smailović 1990: 450)

Hādži āli Sálīh < tur. haci < ar. ḥāḡḡ = onaj koji je izvršio hadž (Škaljić 1989: 296) + ar. āl = rod, porodica + Sálīh < tur. Salih < ar. Šāih = dobar, valjan, solidan, čestit, pošten, uredan; (Smailović 1977: 453).

hādži Sálīh < tur. haci < ar. ḥāḡḡ = onaj koji je izvršio hadž (Škaljić 1989: 296) + tur. Sālīh < ar. Šālīḥ (lično m. ime) = dobar, valjan, solidan, čestit, pošten, uredan; (Smailović 1977: 453).

Sálko hipok. od Sálīh

Sèid < tur. Saīd < ar. Sā'īd = sretan; blažen (Smailović 1990: 460).

Seidulah < tur. Saīd < ar. Sā'īd = sretan; blažen, a složeno od ar. Sā'īd = sretan; blažen i Allah = Bog. Značenje = Allahova (Božija) blagost.

Séjdo hipok. od Sèjdalija; (ar.) gospodin; tur. Seyyid-Ali < ar. sāyyid (Škaljić 1966: 555).

Sejfulāh < tur. Seyfullah < ar. Sāyfullāh, složeno od ar. sāyf = sablja; mač i Allah = Bog. Značenje = Allahova (Božija) sablja (Smailović 1990: 461).

Mùla Sèlim < mülla, münla < ar. māwlā = gospodar; gospodin; učen čovjek teolog; kadija u većim gradovima (Škaljić 1989: 472) + tur. Selim < ar. Sālīm = zdrav; sačuvan; potpun; siguran; dobar (Smailović 1990: 463).

Sulèjmān < tur. Süleymān < ar. Sulāymān < sthebr. Šelomoh = miroljubiv . Sulejman je ime vjerovjesnika u Kur'anu (Smailović 1990: 475).

Šákir < tur. Şakir < ar. šākir = zahvalan, blagodaran; (Smailović 1977: 481).

Táhir < tur. Tāhir < ar. ṭāhir = čist; nevin; pošten; častan (Smailović 1990: 502).

2.1.2. Ženska imena

Ženskih ličnih imena nema mnogo. U popisu vrste posjeda koja se graniči sa uživaocima posjeda Gornje Azizije iz 1292. g. po H. ili 1875. g., a koji se odnosi na lična imena dominiraju imenske formule za muškarce. To objašnjavamo patrijarhalnom strukturom porodičnih zajednica u kojima je muškarac još uvijek glava kuće. Dalje, pojavnost ženskih imena u popisu uživaoca posjeda kao i vlasnika vrste posjeda razvidan je iz porodične strukture kada najčešće nosilac porodice (glava kuće) nije živ ili je riječ o nasljeđivanju, pa imamo da je uživatelj posjeda npr. Aziza kćerka Alije age, zatim Azija kćerka Hašima, itd., te imamo i primjer da je vlasnik vrste posjeda npr. hadži Saliha čiji se posjed graniči posjedom Beše age i Dževahirom (Mehmedovom djecom), ali i primjer da su vlasnici vrste posjeda Sulejman, Abdulah i Hasan, čija se zemlja graniči sa uživaocima posjeda koji su nasljednici izvjesnoga Bajraktarevića (naznačeno je da su u pitanju djeca: Abdulhan, Sejfulah i Fatima).

Ājša < modif. od Aíša; Aíša < ar. Ā'īšā = živa; postojeća; koja dobro živi (Smailović 1990: 137; 135).

Azija < ar. 'aziyyā = strpljiva; utješna (Smailović 1990: 155).

Aziza < ar. 'azīzā = moćna, silna; slavna; poštovana, cijenjena; draga, mila (Smailović 1990: 156).

Dževàhira < tur. cevahir < ar. ġāwāhir + bos. nastavak za ž. rod -a (Smailović 1990: 206; Škaljić 1989: 239).

Džéhva hipok. od Dževàhira

Emína < tur. Emine < ar. āmīnā = poštena; sigurna; povjerljiva; časna; vjerna; privržena; čestita (Smailović 1990: 222).

Fatíma < tur. Fatime < ar. Fātimā = u doslovnom prijevodu znači „odbijena od sise (dojenja)“ (Smailović 1977: 236).

Hafíza < tur. Hāfiza < ar. ḥāfīzā = čuvarica; zaštitnica; ona koja zna sav Kur'an napamet (Smailović 1990: 261).

Hanífa < tur. Hanife < ar. Ḥanīfā „vjeri privržena, prava muslimanka“ (Škaljić 1989: 310).

Hatídža < tur. Hadice < ar. Ḥadīġā = žensko nedonošče; žensko dijete rođeno prije vremena (Smailović 1990: 279).

mati Hāva < tur. Havva < ar. Hawwā' < sthbr. Havvāh, Havvā = majka života; ona koja daje život. Hava je po isl. religiji ime prve žene na svijetu i odgovara biblijskom imenu Eva (Adamova žena) (Smailović 1990: 280).

Hādži Kulsūma < tur. haci < ar. ḥāḡḡ = onaj koji je izvršio hadž (Škaljić 1989: 296) + tur. Gulsum < ar. Kulṭūm (lično ime) = debelih obraza; bucmastog lica + bos. nast. –a za ženski rod (Smailović 1990: 213).

Mèrjema < tur. Meryem < ar. Māryām = lično me majke vjerovjesnika Isaa, isto što je u Bibliji Marija, Majka isusova + bos. nast. –a za žen. rod (Smailović 1990: 343).

Nāza < perz. nāz = ljupkost; čar; gracioznost; nakićenost + naš nast. –a za ženski rod (Smailović 1990: 391).

Nefisa < tur. Nefise < ar. nāfīsā = skupocjena; dragocjena; dopadljiva (Smailović 1990: 398)

Pāša < m. imena Pāša < tur. paša (baša) = titula visokih dostojanstvenika u Turskome Carstvu; visoki turski vojni i civilni čin; general (Smailović 1990: 417).

Rukíja < tur. Rukayye < ar. Ruqayyā/ruqiyyā = napredovanje; uspon; penjanje (Smailović 1990: 438).

Umihána < tur. Ummūhānī < ar. Ummu-hānī = počasni nadimak sestre četvrtoga halife Alije + naš nast. –a za žen. rod (Smailović 1990: 515).

Zahida < tur. Zahide < ar. zāhidā = pobožna; odana Bogu; skromna; isposnica; asket; suzdržljiva od zemaljskih uživanja (Smailović 1990: 528).

3. Prezimena

3.1. Motivacijsko-tvorbena analiza gornjoazizijskih prezimena

Prema A. Frančić kada se kombinira motivacijski i tvorbeni kriterij, po ugledu na međimurska prezimena, sistem se gornjoazizijskih prezimena može svesti na dva obrasca:

I. Azufiksalna prezimena: prezime = motivirajući leksem

II. Sufiksalna prezimena: prezime = osnova (motivirajući leksem) + (prezimenski) sufiks

3.1.2. Asufiksalna su prezimena nastala bez (pravog) tvorbenog čina, tj. onimizacijom i transonimizacijom, a sufiksalna su prezimena nastala tvorbenim činom.

U popisu vlasnika vrste posjeda koji se graniče sa uživaocima posjeda Gornje Azizije iz 1292. g. po H. ili 1875. g. asufiksalna prezimena motivirana su etnonimom u osnovi prezimena:

Arnavut < tur. Arnaut, Arnavut < grč. Arnabítīs = Albanac, Arbanas (Škaljić 1989: 98).

3.1.3. Sufiksalna prezimena u popisu vlasnika vrste posjeda koji se graniče sa uživaocima posjeda Gornje Azizije iz 1292. g. po H. ili 1875. g. motivirana su: ličnim imenom u osnovi prezimena; nadimkom u osnovi prezimena; zanimanjem u osnovi prezimena (zanimanje=prezime); kombiniranim prezimenom (društveni položaj, funkcija ili titula + lično ime ili lično ime + društveni položaj, funkcija ili titula); titulom ili funkcijom u osnovi prezimena; skraćenim ličnim imenom u prezimenskoj osnovi; općom imenicom, pridjevom ili prilogom u osnovi prezimena i skraćenim ličnim imenom u osnovi prezimena.

3.1.3.1. a. Lično ime u osnovi prezimena + nast. -ić:

Ahmedić < ar. Ahmād = mnogo pohvaljen, najpohvaljeniji (Smailović 1977: 134) + nast. -ić

Eminić < tur. Emin < ar. āmīn = pošten; siguran; povjerljiv; častan; vjeran; privržen; čestit (Smailović 1990: 222) + nast. -ić

Husejnić < tur. Hüsayn < ar. Husāyn (lično m. ime) = ljepuškast, polijep; (Smailović 1977: 288) + nast. -ić

Mehmedić < tur. Mehmed < ar. Muḥammād = hvaljen, slavljen, dostojan svake hvale (Smailović 1990: 333) + nast. -ić

Mustafić < tur. Mustafa < ar. Muṣṭafā = izabrani; odabrani; odlikovani (Smailović 1990: 379) + nast. -ić

Omerić < tur. Ömer < ar. Umār; ime drugog halife iza Muhammeda (Škaljić 1989: 502) + nast. -ić

Salihić < tur. Sālih < ar. Šālih = dobar, valjan, solidan, čestit, pošten, uredan (Smailović 1977: 453) + nast. -ić

Zaimić < tur. Zaim < ar. zaīm = voda (Smailović 1977: 644) + nast. -ić

Ova prezimena u osnovi imaju muško osobno ime pa ih nazivamo patronimima.

1. b. Lično ime u osnovi prezimena + nast. -ović:

Ahmedović < ar. Ahmād = mnogo pohvaljen, najpohvaljeniji; (Smailović 1977: 134) + nast. -ović

Ismailović < tur. Ismail < ar. Ismā'il = lično m. ime jednog vjerovjesnika, sina Ibrahimova (Abrahama), < sthebr. Ismae'l (Samuel) = Bog sluša; Bog čuje; Bog je uslišao (Smailović 1990: 299) + nast. -ović

Sulejmanović < tur. Süleymān < ar. Sulāymān < sthebr. Šelomoh = miroljubiv. Sulejman je ime vjerovjesnika u Kur'anu (Smailović 1990: 475) + nast. -ović

3.1.3.2. Nadimkom u osnovi prezimena + nast. -ić

Ćorić < tur. kör < perz. kūr = slijep, ćorav (Škaljić 1989: 195) + nast. -ić

3.1.3.3. Zanimanjem (prezime = zanimanje + nast. -ević)

Bašić < tur. başa = starješina, poglavar, prvak, odličnik; kao titula odličnijim ili imućnijim građanima (Škaljić 1989: 122) + nast. -ić

Bajraktarević < tur. bayraktar < perz. bayrakdār = zastavnik, onaj koji nosi bajrak (Škaljić 1989: 114) + nast. -ević

Berbić < tur. berber < perz. berber < tal. barbiere zanatlija koji brije, šiša, brijač, brico (Škaljić 1989: 138). Berbo hipokor. < berber + nast. -ić

Ceribašić < tur. çeri + baş = vojska + glava; vrh, početak; starješina; prvi (Škaljić 1989: 158; 122) + nast. -ić

Kadić < tur. kadı < ar. qāḍī, qāḍin = suditi (Škaljić 1989: 378) + nast. -ić

Odabašić < tur. oda başı = portir u hanu; upravnik odjeljenja (Škaljić 1989: 498) + nast. -ić

Saračević < tur. saraş < ar. sārrāḡ = zanatlija koji pravi i prodaje razne predmete od kože (Škaljić 1989: 549) + nast. -ević.

Topčagić < tur. topçu ağası (topčija + aga) = zapovjednik odreda topčija (Škaljić 1989: 619) + nast. -ić

3.1.3.4. Kombinirana prezimena (društveni položaj, funkcija ili titula + lično ime ili lično ime + društveni položaj, funkcija ili titula) + suf. Nast. -ić/-ović

Alijagić < ar. 'Aliyy = visok, uzvišen; odličan (Smailović 1990: 140) + tur. ağa, prvobitno značenje: „veliki, stariji“, kasnije: „gospodin, starješina, zapovjednik, prvak i zvanična civilna i vojna titula“ (Škaljić 1989: 72) + nast. -ić

Bekirbegović < tur. Bekir < ar. Bākr = prvijenac, prvorodeno dijete (Škaljić 1989: 133) + tur. bey = beg + nast. -ović

Hadžiabdić < tur. haci < ar. ḥāḡḡ = onaj koji je izvršio hadž (Škaljić 1989: 296) + hipok. od Abdūlāh + nast. -ić

Hadžialijagić < tur. haci < ar. ḥāḡḡ = onaj koji je izvršio hadž (Škaljić 1989: 296) + ar. 'Aliyy = visok, uzvišen; odličan (Smailović 1990: 140) + tur. ağa, prvobitno značenje: „veliki, stariji“, kasnije: „gospodin, starješina, zapovjednik, prvak i zvanična civilna i vojna titula“ (Škaljić 1989: 72) + nast. -ić

Ismailagić < tur. Ismail < ar. Ismā'Il = lično m. ime jednog vjerovjesnika, sina Ibrahimova (Abrahama), < sthebr. Ismae'l (Samuel) = Bog sluša; Bog čuje; Bog je uslišao (Smailović 1990: 299) + tur. ağa, prvobitno značenje: „veliki, stariji“, kasnije: „gospodin, starješina, zapovjednik, prvak i zvanična civilna i vojna titula“ (Škaljić 1989: 72) + nast. -ić

3.1.3.5. Titula ili funkcija u osnovi prezimena + nast. -ić/-ović

Āgić < tur. ağa, prvobitno značenje: „veliki, stariji“, kasnije: „gospodin, starješina, zapovjednik, prvak i zvanična civilna i vojna titula“ (Škaljić 1989: 72), te se dodaje naš nastavak -ić.

Alajbegović < tur. alaybeyi (alay-beyi) = (zapovjednik spahija u sandžaku); beg alaja, izft. od alaj < tur. alay = svjetina, mnoštvo; puk vojske i beg (Škaljić 1989: 83-84) + nast. -ović

3.1.3.6. Skraćeno lično ime u prezimenskoj osnovi

Abdić < hipok. od Abdülāh + nast. -ić

Bešić < Béšo; hipok. od Bèšīr + nast. -ić

Hilmo < hipok. od Hilmija < tur. Hilmi = blagi + naš nast. -ja.

Mašić hipok. od Mahmud (< tur. Mahmud < ar. Maḥmūd = hvaljen; pohvaljen (Smailović 1990: 326) + nast. -ić

Ševkić < tur. Şefik, muško ime < ar. šāfiq = milostiv; Ševko (Škaljić 1989: 589); hipok. od Šefik + nast. -ić.

3.1.3.7. Opća imenica, pridjev ili prilog u osnovi prezimena + nast. -ić/-ović:

Alić < tur. al < pers. āl = otvoreno crven, rumen, ružičast (Škaljić 1989: 80) + nast. -ić

Čakić < tur. çak = daleko, sve do + nast. -ić

Čizmić < tur. çizme = čizma, postola (Škaljić 1989: 178) + nast. -ić

Tabaković < tur. tabak < ar. ṭabaq = zdjela, tanjir; arak papira (Škaljić 1989: 592) + nast. -ović

4. Zaključak

Riječi orijentalnog porjekla u bosanskom su jeziku najznačajniji sloj među riječima neslavenskog porijekla. Tako je i sa imenima i prezimenima.

Muška lična imena u Popisu vlasnika posjeda i uživaoca posjeda Gornje Azizije iz 1292. g. A.H. / 1875. A.D. preovladavaju u odnosu na ženska lična imena. Među muškim ličnim imenima najviše je onih koja su po etimologiji iz arapaskoga jezika, a u bosanski su jezik unesena preko turskoga jezika (Bèkir, Dèrvīš, Èmin, Hâlîl, Husèjn, Muhârem, itd.). Također, ima i onih ličnih imena koja su po etimologiji iz arapskoga jezika i prilagođena su sistemu imena bosanskoga jezika bez posredstva turskoga jezika (Abdülāh, Ábid, Àhmed). Rijetka su hipokoristična imena, kao što su: Àbdija Béšo İbiş Sájko Sálko Séjdo. Od ženskih ličnih imena koja su prilagođena bosanskome jezika iz arapskoga jezika je iznimno malo (Azija, Aziza), dok je puno više onih koja su se bosanskome imenskom sistemu prilagodila a došla su preko turskoga iz arapskoga jezika (Emína, Fatíma,

Hanífa, Hatídža, Mèrjema, Umihána). Iznimno su rijetka lična imena iz perzijskoga jezika (Náza), kao i ona čiju etimologiju preko arapskoga nalazimo u starohebrejskome jeziku (Ādem, Ismàil). Da su titule, status u društvu ili funkcija bili sastavni dio imena pokazuju primjeri, ali samo kod muških imena: Hādži Hâsan efëndija Husèjn âga Mèhmed efëndija Háfiz Mèhmed Muhârem âga Hādži Òmer.

U tzv. „gornjoazizijska prezimena” koja su predmet ove analize uvrstili smo samo ona bošnjačka prezimena koja su potvrđena u Popisu vlasnika posjeda i uživaoca posjeda Gornje Azizije iz 1292. g. A.H. / 1875. A.D.

Asufiksalna su prezimena rijetka. Pronašli samo jedno asufiksarno prezime koje je motivirano etnonimom u osnovi prezimena (Arnavut). Široka je lepeza različitih motiva u osnovi prezimena.

Kod sufiksarnih prezimena u kojima je lično ime u osnovi prezimena preovladava tvorba sufiksom –ić: Ahmedić, Eminić, Husejnić, Mehmedić, Omerić, Salihić, a prezimena sa sufikosom –ivić je znatno manje: Ahmedović, Ismailović i Sulejmanović. Prezimena od nadimaka je malo, i to samo jedno prema tjelesnoj mani ili bolesti, zato što nije svojstvena ni većini, ni svima: Ćorić. Postojanošću različitih zanimanja motivirana su i takva prezimena: Bašić, Bajraktarević, Odabašić. Zamjetna su kombinirana prezimena (društveni položaj, funkcija ili titula + lično ime ili lično ime + društveni položaj, funkcija ili titula): Alijagić, Bekirbegović. Dva su prezimena koja su motivirana titulom ili funkcijom u osnovi: Āgić i Alajbegović. Više je skraćenih ličnih imena u prezimenskoj osnovi u odnosu na titulu ili funkciju u osnovi prezimena: Abdić, Bešić, Ševkić, kao i da se opća imenica, pridjev ili prilog nađu u osnovi prezimena: Alić, Čakić, Tabaković.

U cijelosti dominiraju prezimena sufiksarne tvorbe nad prezimenima asufiksarne tvorbe. Lično ime preovladava u osnovi gornjoazizijskih prezimena.

IZVOR:

Popis vlasnika posjeda i uživaoca posjeda Gornje Azizije iz 1292. g. A.H. / 1875. A.D. (Transliterirao: mr. sc. Kemal Nurkić)

LITERATURA:

- BAŠAGIĆ, Safvet beg 1900. Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (Od g. 1463.-1850.). Sarajevo: Vlastita naklada.
- BROZOVIĆ RONČEVIĆ, Dunja; VAJS, Nada 2002. Zoonimi u hrvatskim prezimenima. Folia onomastica Croatica, 11, Zagreb, 223–238.
- ČELEBIJA, Evlija, 1954. i 1957. Putopis, knj. I i II. Sarajevo: Svjetlost.
- DUDEN 2000, Familiennamen – Herkunft und Bedeutung von 20 000 Nachnamen. Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag.
- FRANČIĆ, Andela 2002. Međimurska prezimena. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- JAHIĆ, Dževad 1999. Trilogija o bosanskom jeziku. Sarajevo: Liljan.
- JAHIĆ, Dževad, HALILOVIĆ, Senahid, PALIĆ, Ismail 2000. Gramatika bosanskoga jezika. Zenica: Dom štampe.
- SUPERANSKAJA, Aleksandra Vasil'evna 1973. Obščaja teorija imeni sobstvennogo. Moskva: Izdatel'stvo "Nauka".
- SKOK, Petar 1971-1973. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I-III. Zagreb: JAZU.
- SMAILOVIĆ, Ismet 1977. Glas h i njegove zamjene u savremenom srpskohrvatskom jeziku. Radovi Instituta za jezik u Sarajevu, knj. IV. Sarajevo
- SMAILOVIĆ, Ismet 1977. i 1990. Muslimanska imena orijentalnoga porijekla u Bosni i Hercegovini. Sarajevo
- SMAILOVIĆ, Ismet 2003. Bosansko-turski rječnik. Sarajevo: El-Kalem.
- SUPERANSKAJA, Aleksandra Vasil'evna 1973. Obščaja teorija imeni sobstvennogo. Moskva: Izdatel'stvo "Nauka".
- ŠIMUNDIĆ, Mate 2006. Rječnik osobnih imena. Zagreb: Matica hrvatska.
- ŠIMUNOVIĆ, Petar 2001. Dugopoljska prezimena. Dugopolje – zbornik radova općine Dugopolje. Zagreb – Dugopolje, 533–544.
- ŠIMUNOVIĆ, Petar 2008. Hrvatska u prezimenima. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- ŠIMUNOVIĆ, Petar 1982. Razvitak imenske formule u Hrvata. Onomastica Jugoslavica, 9. Zagreb, 283–293.
- ŠKALJIĆ, Abdulah 1979. Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku. Sarajevo: Svjetlost.
- TURBIĆ-HADŽAGIĆ, Amira, 2011. Bosanični pravni tekstovi u srednjovjekovnoj Bosni, Gradačac: JU Javna biblioteka „Alija Isaković“.

Mr.sc. Mirsad Arnautalić
Medžlis islamske zajednice Orašje

SPISKOWI PROTJERANIH MUSLIMANA 1862/63. GODINE IZ BEOGRADA, ŠAPCA, UŽICA I SOKOLA, A KOJI SU SE NASELILI U DANAŠNJOJ DONJOJ AZIZIJI - ORAŠJU

U drugoj polovini 18. stoljeća desio se jedan od najvećih egzodusa muslimanskog stanovništva iz tadašnje Kneževine Srbije. Protjerivanje muslimanskog življa je bio osmišljen proces koga je između ostalih vodio i knez Miloš. On je preko svojih poslanika na osmanskome dvoru, pored ostalih zahtjeva, počeo tražiti i iseljavanje svih „Turaka“ iz Srbije, osim gradskih posada. Osmanski sultanat je, to stalno odbijao, do 1830. godine prema odredbama Jedrenskog mira sklopljenog između Osmanskog sultanata i Rusije i konačno je morao biti prihvaćen ovaj srpski zahtjev. Sultan svojim „hatti-šerifom“¹ od 29.VIII.1830. godine objavi da muslimani iz svih srbijanskih sela, osim onih koja su direktno vezana za gradove, imaju napustiti tlo Srbije.² Tada im je i određen konačni termin njihovog iseljavanja, a to je 1834. godina. Muslimani su tada masovno počeli seliti iz Srbije i vrlo mali broj ih je dočekao 1834. godinu. Kasnije, političke prilike i odnosi između Osmanskog sultanata i Srbije su još napetiji. Knez Mihajlo šalje svoje izaslanike sa srpskim zahtjevima u Carigrad, ali se oni redovno vraćaju neobavljenog posla. Mogli bismo kazati da ta napetost i zaoštrenost između jednih i drugih dostiže vrhunac 15. juna 1862. godine kod Čukur-česme u Beogradu, kada je došlo do krvavih sukoba između osmanskih vojnika i pobunjenih Srba i srpske žandarmerije.³ Zbog ovih sukoba došlo je do hitnog sastanka između beogradskog paše i srpske vlade i kada je izgledalo da je mir uspostavljen, 17. juna izbiše novi sukobi koji dadoše povoda evropskim garantnim silama⁴ da se i one umiješaju u spor i odlučiše da se u Carigradu održi zajednička konferencija s ciljem da se jasno i precizno uredi ovo pitanje kao i sva pitanja prava Osmanskog sultanata i

¹ Dekret, ferman.

² Nova Srbija od Đ Jelenića, str. 97. s.l., s.a.

³ Srpski izvori navode da je tu ubijen njihov vojnik ili žandar, ali se pouzdano zna da niko nije bio ubijen, nego je ranjen srpski zanatlja (šegrt), po imenu Sava Petrović.

⁴ Evropske garantne sile su činile: Engleska, Rusija, Francuska, Austrija, Pruska i Italija.

privilegija Srbije. Nakon završetka konferencije u septembru mjesecu 1862. godine potpisan je i protokol od 12 članova. Prema tom protokolu Osmanlije su trebale da napuste cijelu Srbiju, da se sokolski i užički gradovi razruše, a da u Beogradu, Šapcu, Smederevu i Kladovu ostanu još samo osmanske utvrde.

Protjerivanje muslimana se desilo u tri etape i to:

1. Protjerivanje muslimanskog stanovništva iz sela po Srbiji između 1788. i 1834. godine;
2. Protjerivanje muslimana iz još neiseljenih muslimanskih sela iz Srbije u Bosnu 1834. godine i
3. Konačno protjerivanje muslimanskih stanovnika iz srbijanskih gradova 1862. godine.⁵

Ovim protjerivanjima muslimana iz Srbije ostalo je neriješeno pitanje njihove nepokretne imovine i nekretnina koje su ostavili iza sebe, a naročito onih muslimana koji su morali naglo iseliti, kakav je bio slučaj 1834. godine iz još neiseljenih muslimanskih sela, kao i 1862. godine iz gradova gdje su živjeli muslimani.

Nakon nekog vremena, pa i nekoliko godina poslije njihovog protjerivanja došlo je do formiranja više komisija⁶ koje su imale zadaću da izvrše popis i procjenu cjelokupne imovine i nekretnina koje su protjerani muslimani, a koji su došli u Bosnu, ostavili za sobom u Srbiji.

Kako je protjerivanje muslimana iz srbijanskih sela vršeno postepeno i duži niz godina, njihov smještaj osmanskoj Porti nije predstavljao naročite probleme. Slobodne zemlje je bilo dosta, a zahtjevi protjeranih minimalni, te se nisu osjećale naročite poteškoće.

Međutim, kada je došlo do protjerivanja gradova, i to naglo, sa muslimanskim stanovništvom koje je živjelo u gradovima, čiji su uslovi života i prohtjevi bili daleko veći od seoskog stanovništva, osmanska vlada se morala ozbiljno pozabaviti i povesti računa o njihovom smještaju. Najveći broj ih je, naročito iz Beogradskog pašaluka, naseljen na teritorij zborničkog sandžaka i to u:

⁵ Ti gradovi su bili: Beograd, Šabac, Užice, Soko, itd.

⁶ Komisije su formirane kao mješovite - „turski“ i srpski članovi.

Zvorniku, Srebrenici, Vlasenici, Tuzli, Kozluku, Janji, Bijeljini, Brčkom, Gračanici, Kladnju, a za neke su osnovana i posebna nova naselja za takozane „sultanove *musafire*“ kao što su: Kozluk (novi), Brezovo Polje (novo), Gornja Azizija (Bosanski Šamaca) i Donja Azizija (Orašje).⁷

U daljnjem dijelu rada se nalaze spiskovi protjeranih muslimana iz Beograda, Šapca Užica i Sokola, koji su se tada naselili u novoizgrađeno naselje Donju Aziziju, a današnje Orašje.

Originalni dokumenti se nalaze u zbirci turskih dokumenata Orijentalnog instituta u Sarajevu.⁸ U spiskovima su evidentirani samo muški članovi porodice, ali prema drugim spiskovima na kojima se bilježilo davanje pomoći nalaze se sva imena, pa tako i ženska. Zbog toga su ovi spiskovi manji u odnosu na druge.

⁷ To se može vidjeti iz izvještaja austrijskog konzula u Bosni Jovanovića baronu Mamuli u Zadru. Gavranović, B; Zbirka dokumenata: Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine, str. 299-315.; izdavač Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, s.a.

⁸ Ovi dokumenti i spiskovi nisu objavljeni do momenta kada ih je objavio Hodžić Šaban u radu „Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862. godine.“ Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Knjiga II, Zavičajni muzej u Tuzli, Tuzla, 1958. god., str. 65-143.

Spisak protjeranih muslimana-muhadžira iz **BEOGRADA**
(iseljavanje se desilo u toku oktobra 1862. god.)

R.br.	Ime i prezime (ili ime oca) muhadžira	Star. dob	Napomena
1.	Mehmedbeg sin Ahmedbegov	24 god.	
	brat mu Hasanbeg	12 god.	
2.	Abdulkerim sin Bajrambegov	11 god.	
3.	Edhembeg sin Abdulkerimagin	29 god.	
	sin mu Salih	5 god.	
4.	Abdulkerimbeg sin Sulejmanbegov	45 god.	
5.	Ahmedaga sin hadži Mehmedov	40 god.	
	sin Mula Bićirov	23 god.	
	sin mu Hasan	1 god.	
6.	Idris sin Mula Bećirov	23 god.	
	sin mu Hasan	1 god.	
7.	Ahmed sin Mehmedalijin	21 god.	
8.	Osman efendija sin hadži Sulejmanov	21 god.	
11.	Ahmed sin Mustafa efendijin	21 god.	
	brat mu Hasan	18 god.	
	brat mu Abdulah	5 god.	
12.	Salih sin Mustafa efendijin	23 god.	
	sin mu Redžep	3 god.	
	Sin mu Ibrahim	1 god.	
13.	Hasan sin Alije	42 god.	
14.	Handžija Mahmut sin Alije	30 god.	
15.	Bakal Jusuf sin Husejnov	40 god.	
	pastorak mu Alija sin Mahmutov	16 god.	
16.	Kara Ibrahim sin Alije	32 god.	
17.	Muhamed efendija sin hadži Mehmed ef.	30 god.	
18.	Sulejman sin Husejnov	20 god.	
	brat mu Ahmed	16 god.	
19.	Bičakčija Emin sin Husejnov	30 god.	
	sin mu Jusuf	6 god.	
	sin mu Alija	2 god.	
20.	Berber Bećir sin Hasanefendijin	20 god.	

	brat mu Alija	13 god.	
21.	Hadži Ali efendija sin Omer efendijin	40 god.	
22.	Osman sin Usta-Mehmedov	30 god.	
	sin mu Omer	12 god.	
23.	Mehmed sin Osmanov	35 god.	
24.	Muradbeg sin Adembegov	45 god.	
	sin mu Abdija	11 god.	
25.	Ibrahimbeg sin Adembegov	45 god.	
	sin mu Adem	10 god.	
26.	Hasan sin Ahmedov	35 god.	
27.	Mula Arif sin Mehmedov	45 god.	
28.	Bakal Omer sin Osmanov	40 god.	
	sin mu Husejn	14 god.	
	sin mu Osman	12 god.	
	sin mu Mustafa	8 god.	
	sin mu Alija	6 god.	
	sin mu Salih	4 god.	
29.	Redžep sin Hašimov	6 god.	
30.	Alija sin Ahmedov	7 god.	
	brat mu Mehmed	1 god.	
32.	Džerrah Osmanaga sin Abdulahov	60 god.	
	sin mu Šaći	20 god.	
	sin mu Alija	18 god.	
	sin mu Sidkija	14 god.	
33.	Sarajlija Mustafa sin Mehmedov	47 god.	
	sin mu Mehmed	7 god.	
34.	Bahrija sin Selimagin	23 god.	
35.	Alija sin Mustafin	12 god.	
36.	Sarajlija Mustafa sin Hasanov	35 god.	
	pastorak mu Osman	20 god.	
	pastorak mu Mehmed	16 god.	
37.	Pireli Hasan sin Sulejmanov	35 god.	
	šura mu Salih sin Ahmedov	12 god.	
	šura mu Ejub sin Ahmedov	6 god.	
38.	Vejsil sin Salihov	35 god.	

	sin mu Islam	6 god.	
39.	Hasan sin Izetbegov	2 god.	
40.	Murat efendija sin Ibrahimagin	40 god.	
	sin mu Hasan	14 god.	
	sin mu Samit	11 god.	
	sin mu Bajram	8 god.	
41.	H. Ridžalović Ahmed ef. sin Mehmedov	25 god.	
42.	Osman sin Kara Husejnov	22 god.	
	brat mu Salih	25 god.	
	Salihov sin Šaban	2 god.	
43.	Sulejmanaga sin Husejnagin	40 god.	nalazi se u Sarajevu
44.	Bakal Agan sin Mehmedov	30 god.	
45.	Berber Emin sin hadži Alije	29 god.	
	brat mu Mahmut	24 god.	
47.	Mehmedalija ef. sin Ibrahim-Spahijin	42 god.	
48.	Usta Ibiš sin Rašin	42 god.	
	sin mu Nurija	16 god.	
	sin mu Mustafa	14 god.	
	sin mu Ahmed	9 god.	
	sin mu Redžep	1 god.	
49.	Osman sin hadži Alije	25 god.	
50.	Nurudin sin Mehmedov	20 god.	
	brat mu Mustafa	10 god.	
51.	Usta Ahmed sin Nurijin	40 god.	
52.	Usta Osman sin Nurijin	38 god.	
53.	Hamal Hasan sin Ibrahimov	50 god.	
	sin mu Bego	20 god.	
	sin mu Mustafa	18 god.	
54.	Hamal Salih sin Ibrahimov	38 god.	
	sin mu Mustafa	12 god.	
55.	Abdul-Aziz sin Mustafin	13 god.	
56.	Usta Mehmed sin Husejnov	9 god.	
	brat mu Derviš	5 god.	
	brat nu Alija	3 god.	
57.	Topal Osman sin Husejnov	55 god.	

	pastorak mu Šerif sin Hasanov	28 god.	
59.	Ibrahim sin Hasanov	3 god.	
	pastorak mu Mehmed sin Sadijin	8 god.	
60.	Timur Ibrahim sin Mehmedov	18 god.	
	brat mu Ramadan	12 god.	
	brat mu Muhamed	10 god.	
61.	Kasap Murat sin Salihov	48 god.	
	sin mu Ahmed	11 god.	
	sin mu Mehmed	2 god.	
	šura mu Edhem Abdulahov	20 god.	
62.	Hasan sin Mehmedov	35 god.	
	sin mu Ibrahim	5 god.	
63.	Ahmed sin Husejnov	9 god.	
64.	Usta Alija sin Mehmedov	38 god.	
65.	Alija sin Čauš-Mehmedov	40 god.	
	sin mu Šerif	8 god.	
	brat mu Jusuf	24 god.	
66.	Sarajlija Mustafa sin Mehmedov	60 god.	
67.	Mustafa sin Alibegov	12 god.	
	brat mu Ahmed	9 god.	
	brat mu Bećir	7 god.	
68.	Sarač Hasan sin Bećirov	25 god.	
69.	Abdija sin Sulejmanov	30 god.	
70.	Ibiš sin Osmanov	16 god.	
71.	Sarajlija Ahmed sin Abdulahov	35 god.	
72.	Mehmed sin Alije	38 god.	
73.	Salih sin Hasanov	30 god.	
75.	Dervišbegović Ahmed sin Hasanov	15 god.	
76.	Sulejman sin Birsimov	28 god.	
	sin mu Osman	2 god.	
77.	Omer efendija Ibrahim efendijin	40 god.	
	sin mu Ibrahim	10 god.	
	sin mu Mehmed	6 god.	
	sin mu Bećir		rođen 5. III 1870. god.
78.	Ahmed sin Bećir efendijin	50 god.	

	brat mu Mehmed	25 god.	
	brat mu hafiz Osman efendija	9 god.	
Broj domova⁹: 78		Broj osoba¹⁰ beogradskih muhadžira (doseljenika): 144	

**Spisak protjeranih muslimana-muhadžira iz ŠAPCA
(iseljavanje se desilo 22. novembra 1862.)**

R.br.	Ime i prezime (ili ime oca) muhadžira	Star. dob	Napomena
1.	Mula Sadik sin Mustafin	45 god.	nalazi se u Brčkom
2.	Sejdija sin Osmanagin	50 god.	
	sin mu Husejn	16 god.	
	sin mu Mehmed	13 god.	
3.	Softić Salihaga sin Hasanagin	43 god.	danas familija Arnautalić
	sin mu Selim	13 god.	
	sin mu Nezir	7 god.	
	sin mu Husejn	5 god.	
4.	Softić Ahmed sin Hasanov	35 god.	
	sin mu Sulejman	13 god.	
	sin mu Nezir	7 god.	
	sin mu Mehmed	5 god.	
5.	Sadulah sin Sadulahov	5 god.	
6.	Hasan efendija sin Mehmed-Eminov	55 god.	
7.	Mula Hasib sin hadži Mehmedov	33 god.	
	sin mu Mehmed Hasibov	11 god.	
8.	Junus sin Jahjaov	50 god.	
	sin mu Mehmed	14 god.	
	sin mu Hasan		rođen 19. VII 1870. god.
9.	Usta Hasan sin Salihov	45 god.	
	sin mu Rešid	17 god.	
	sin mu Mehmed	15 god.	

⁹ U spisku nedostaju domovi broj: 9, 10, 31, 46, 58 i 74.

¹⁰ Na spisku se nalazi i jedno ime osobe pod rednim brojem 77, a koja je rođena poslije protjerivanja i to 1870. godine.

10.	Muharem sin Ibrahimov	2 god.	
11.	Terzija Derviš sin Ibrahimov	35 god.	
	sin mu Ahmed	13 god.	
12.	Hadži Dervišević Salih sin Ibrahimov	41 god.	
13.	Alibegović Mehmed sin Alije	25 god.	
	brat mu Esad	45 god.	
14.	Muratađić Šerif sin Muratov	6 god.	
	brat mu Salih	4 god.	
15.	Ibrahim sin Mehmedov	7 god.	
16.	Berber Sulejman sin Mula Ibišov	25 god.	
	sestrić mu Mehmed sin Osmanov	18 god.	
17.	Salihbašić Omer sin Salihov	35 god.	
	sin mu Salih	6 god.	
	sin mu Osman	3 god.	
18.	Osman sin Mustafin	30 god.	
	sin mu Mustafa	1 god.	
19.	Ibrahim sin Mehmedov	7 god.	
20.	Osman sin Abdijin	3 god.	
21.	Mehmed sin Sulejmanov	15 god.	
	brat mu Selim	7 god.	
22.	Hadži Dervišević Alija sin Ibrahimov	30 god.	
	sin mu Ibrahim		
	sin mu Mustafa		
23.	Tuzlalić Sulejman sin Salihov	22 god.	
24.	Sirovica Salih sin Ibrahimov	40 god.	
	sin mu Ibrahim	6 god.	
25.	Atić Osman sin Ataulahov	22 god.	
Broj domova: 25		Broj osoba¹¹ šabačkih muhadžira (doseljenika): 49	

¹¹ Pod rednim brojem 8 se nalazi osoba koja je rođena nakon protjerivanja i to 1870. godine i pod rednim brojem 22 se nalaze dvije muške osobe koje su vjerovatno rođene po dolasku u Donju Aziju - Orašje ili nekad kasnije.

**Spisak protjeranih muslimana-muhadžira iz UŽICA
(iseljavanje je okončano do 10. oktobra 1862. godine)**

R.br.	Ime i prezime (ili ime oca) muhadžira	Star. dob	Napomena
1.	Hasičević Mula Hasan sin Mula Sulejman	40 god.	
	sin mu Mehmed	2 god.	
2.	HadžiOmerović Sulejman sin Mula Ibrahi	24 god.	
	brat mu Salih	20 god.	
	brat mu Agan	12 god.	
3.	Mujčić Hamid sin Mustafin	49 god.	
	sin mu Isa Hamidov	19 god.	
	sin mu Šaćir	8 god.	
	sin mu Zahir	5 god.	
4.	Arif sin Hadži Rešidov	30 god.	nalaze se u Janji
5.	Emrulah sin Mustafa efendijin	14 god.	
	brat nu Salih	8 god.	
6.	Tupaja Jusuf sin Mustafin	38 god.	
	sin mu Salih	15 god.	
	sin mu Osman	2 god.	
7.	Ibrahim sin Mula Mahmutov	18 god.	
	brat mu Mustafa	4 god.	
	sin mu Abdulah		rođen 5. V 1870.god.
8.	Alispahić Sulejman sin Husejnov	40 god.	
	sin mu Alija	12 god.	
	sin mu Ibrahim	2 god.	
9.	Tupajić Mehmed sin Ibrahimov	48 god.	
	brat mu Abdija	16 god.	
	brat mu Hasan	6 god.	
	sestric mu Mustafa sin Mehmedov	24 god.	
10.	Čorhasanović Fejzija sin Hasanov	24 god.	
11.	Hećimović Alija sin Sulejmanov	38 god.	
	sin mu Derviš ¹²	(4)9 god.	zabuna, vjerovatno je 9 god.

¹² Ovdje je vjerovatno došlo do greške u evidentiranju spiskova, jer Hećimović Alija sin Sulejmanov star 38 godina, nije mogao imati sina Derviša starog 49 godina. Drugi mlađi sin mu Sulejman je imao 4 godine prilikom protjerivanja, s toga je vjerovatno greškom dopisan broj 4 ispred broja 9. Stariji sin Derviš je mogao imati 9 godina. (autor teksta mr.sc. Mirsad Arnautalić)

	sin mu Sulejman	4 god.	
12.	Saletović Omer sin Ademov	40 god.	
	sin mu Hasan	13 god.	
13.	Pehlević Sulejman sin Alije	2 god.	
	materin mu pastorak Alija sin Mustafin	10 god.	
	očuh mu Mehmed sin Abdulahov	35 god.	
	drugimaterin pastorak Abdulah Mehmedov	3 god.	
14.	Tutunović Mustafa sin Sulejmanov	20 god.	
	brat mu Alija	12 god.	
15.	Beširević Hafiz Hasan sin Jusufov	32 god.	
16.	Beširević Bećir sin Salihov	32 god.	
	sin mu Husejn		rođen 5. IV 1870. god.
17.	Beširević Mehmed sin Jusufov	45 god.	
18.	Kudulović alija sin Mustafin	28 god.	
19.	Beširević Husejn sin Jusufov	30 god.	
20.	Bećirbašić Mehmed sin Husejnov	22 god.	
21.	Baričić Mustafa sin Mehmedov	32 god.	
	sin mu Hasan	5 god.	
	amidžić mu Osman sin Hasanov	17 god.	
	sin mu Samit		rođen 5. III 1867. god.
23.	Sarajlija Sulejman sin Salihov	32 god.	
	sin mu Abdulah		rođen 1867. god.
24.	Iković Osman sin Hasanov	32 god.	
25.	Šečić Adem sin Mustafin	12 god.	
	brat mu Mehmed	10 god.	
	brat mu Salih	2 god.	
26.	Čolić Mehmed sin Ibrahimov	45 god.	
	sin mu Salih	12 god.	
	sin mu Osman	6 god.	
	sin mu Omer	6 god.	
27.	Kabaklić Mehmed sin Mustafin	15 god.	
	brat mu Idris	12 god.	
28.	Sadulah sin Osmana Jasina	32 god.	
29.	Emin sin Ahmeda Saačije	27 god.	
	sin mu Mustafa		rođen 1870.god.

ZBORNİK RADOVA SA NAUČNOG SIMPOZIJUMA

30.	Topčagić Mahmut sin Mehmedov	40 god.	
	sin mu Ibrahim	12 god.	
31.	Bošnjak Alija sin Ahmedov	40 god.	
32.	Čatić Sulejman sin Ibrahimov	40 god.	
	sin mu Omer	10 god.	
33.	Jusufbegović Sulejman sin Mustafin	21 god.	
	brat mu Hasan	18 god.	
	brat mu Uzejr	15 god.	
	brat mu Ibrahim	12 god.	
	brat mu Salih	9 god.	
	brat mu Mehmed	6 god.	
34.	Tucović Ibrahim sin Mustafin	40 god.	
	sin mu Mustafa	16 god.	
	sin mu Abdurahman	8 god.	
35.	Saračević Mehmed sin Omerov	30 god.	
	sin mu Ibrahim	10 god.	
	sin mu Mustafa		rođen 1870. god.
36.	Saračević Osman sin Omerov	28 god.	
	brat mu Salih	22 god.	
37.	Džakić Ibrahim sin Hasanov	40 god.	
	sin mu Hasan	12 god.	
39.	Isić Osman sin Ibrahimov	2 god.	
40.	Saletović Ismail sin Mehmedov	35 god.	
	sin mu Nazif	10 god.	
41.	Gunjača Rešid sin Hasanov	13 god.	
42.	Ogićević Mustafa sin Hasanov	41 god.	
	sin mu Mehmed	18 god.	
	sin mu Sulejman	12 god.	
43.	Ogićević Ibrahim sin Hasanov	32 god.	
	sin mu Adem	13 god.	
	sin mu Arif	1 god.	
44.	Džaka Abdija sin Mehmedov	24 god.	
	sestrić mu Husejn sin Osmanov	7 god.	
45.	Džaka Mahmud sin Mustafin	17 god.	
	brat mu Salih	7 god.	

46.	Šišić Ibrahim sin Mustafin	35 god.	
	brat mu Mehmed	25 god.	
	brat mu Abdija	16 god.	
47.	Kulanić Ibrahim sin Mehmedov	21 god.	
48.	Sahačić Ibrahim sin Mehmedov	25 god.	
	sin mu Ibrahim		rođen 1870. god.
49.	Pašanović Alija sin hadži Osmanov	40 god.	
50.	Gunjac Ibrahim sin Mustafin	41 god.	
51.	Habspahić Mehmed sin Ahmedov	60 god.	
	brat mu Murat	27 god.	
	brat mu Sulejman	3 god.	
52.	Aligavasović Salih sin Alije	40 god.	
53.	Dolančić Salih sin Salihov	25 god.	
54.	Kulanić Hasan sin Halilov	22 god.	
	brat mu Rešid	15 god.	
	brat mu Mehmed	10 god.	
55.	Hasanović Salih sin Hasanov	45 god.	
56.	Dajić Abdija sin Sulejmanov	30 god.	
	sin mu Omer	10 god.	
	sin mu Ahmed	3 god.	
57.	Džaka Alijaga sin Mehmedov	20 god.	
58.	Hasanović Ismail sin Hasanov	30 god.	
59.	Hasanović Sulejman sin Hasanov	35 god.	
	sin mu Ibrahim	7 god.	
	sin mu Hasan	5 god.	
60.	Mešić Arif sin Mehmedov	19 god.	
	brat mu Mustafa	10 god.	
	brat mu Sulejman	8 god.	
61.	Karahodžić Mehmed sin Jusufov	40 god.	
	sin mu Ibrahim	13 god.	
62.	Siručić Hasan sin Ibrahimov	19 god.	
	brat mu Mustafa	6 god.	
	brat mu Salih	4 god.	
63.	Hasanjamaković Ibrahim sin Ibrahimov	50 god.	
	sin mu Sulejman	12 god.	

ZBORNİK RADOVA SA NAUČNOG SIMPOZIJUMA

	sin mu Mustafa	2 god.	
64.	Kasumović Mustafa sin Jusufov	30 god.	
	brat mu Bećir	27 god.	
	brat mu Abdurahman	25 god.	
	sin mu Salih		rođen 1870. god.
65.	Ramić Rešid sin Ramadanov	22 god.	
	sin mu Mehmed	8 god.	
	sin mu Salih	5 god.	
66.	Bećirović Zulfikar sin Mustafin	35 god.	
	sin mu Mehmed	5 god.	
67.	Hećim Abdulah sin hadži Nurijin	40 god.	
	sin mu Sulejman	4 god.	
	sin mu Omer		rođen 1870. god.
68.	Abdurahman sin hadži Nurijin	25 god.	
	sin mu Abdulah		rođen 1870. god.
69.	Nurko sin hadži Nurijin	17 god.	
70.	Isić Mustafa sin Isaov	38 god.	
	sin mu Abdulah	14 god.	
	sin mu Hasan	12 god.	
	sin mu Rešid	10 god.	
	sin mu Salih	7 god.	
71.	Isić Mehmed sin Isaov	36 god.	
	sin mu Omer		rođen 1870. god.
72.	Bašić Agan sin Ibrahimov	40 god.	
	sin mu Mehmed	7 god.	
	sin mu Salih	2 god.	
73.	Saletović Mustabeg sin Mehmedov	42 god.	
	sin mu Mehmed	22 god.	
	sin mu Sulejman	14 god.	
	sin mu Salih	7 god.	
75.	Bičakčija Mustafa sin Mehmedov	38 god.	
	sin mu Ahmed	15 god.	
	sin mu Salih	8 god.	
76.	Gogičević Muharem sin Omerov	18 god.	
	brat mu Jusuf	12 god.	

77.	Hajdarbašić Mustafa sin hadži Ismailov	31 god.	
	brat mu Husejn	25 god.	
	brat mu Mahmut	20 god.	
78.	Berbić Sulejman sin hadži Ibrahimov	40 god.	
	sin mu Hasan	20 god.	
	sin mu Mustafa	17 god.	
	sin mu Ibrahim	15 god.	
	sin mu Salih	8 god.	
79.	Berbić Ibrahim sin Mehmedov	2 god.	
80.	Berbić Alija sin hadži Ibrahimov	32 god.	
	sin mu Ibrahim	11 god.	
81.	Berbić Abdija sin hadži Ibrahimov	24 god.	nalazi se u Tuzli
82.	HadžiHalilović Sulejman sin hadži Halila	45 god.	
	sin mu Ibrahim	14 god.	
	sin mu Mehmed	12 god.	
	sin mu Tahir	10 god.	
	sin mu Salih	7 god.	
83.	Hadži Halilović Ibrahim sin hadži Halilov	32 god.	
84.	Zlatkić Omer sin Salihov	35 god.	
	brat mu Mehmed	30 god.	
	Mehmedov sin Sulejman	2 god.	
85.	Hrnjić Sinan sin Mustafin	37 god.	
	sin mu Ibrahim	1 god.	
	šura mu Hašim Salihov	16 god.	
86.	Gajić Ibrahim sin Abdijin	18 god.	
	brat mu Mustafa	15 god.	
87.	Džafić Mula Mustafa sin Hasanov	45 god.	nalazi se u B. Kostajnici
88.	Hadži Omerović Mustafa sin Sulejmanov	45 god.	
89.	Bajrić Husejn sin Ahmedov	1 god.	
	očuhov mu sin Halil Jakubov	5 god.	
90.	Saletović Alija sin Ademov	32 god.	
91.	Alijagić Mehmed sin Abdulahov	38 god.	
	brat mu Jusuf	12 god.	
92.	Dervić Mula Sulejman sin Dervin	45 god.	
	sin mu Nurija	6 god.	

ZBORNİK RADOVA SA NAUČNOG SIMPOZIJUMA

	sin mu Abdija	2 god.	
93.	Saletović Čato Ibrahim sin Ademov	39 god.	
	sin mu Arif	15 god.	
	sin mu Abdurahman	9 god.	
94.	Malagić Ago sin Malagin	60 god.	
95.	Saletović Rešid sin Hasanbegov	22 god.	
	brat mu Abdulah	15 god.	
96.	Šerifović Mula Adem sin Mustafin	40 god.	
97.	Džakić Mustafa sin Ahmetov	20 god.	
	brat mu Husejn	16 god.	
	brat mu Mehmed	8 god.	
98.	Jungić Selim sin Ibrahimov	24 god.	
	brat mu Šems	20 god.	
	brat mu Halil	15 god.	
99.	Jungić Mehmed sin Ibrahimov	12 god.	
	brat mu Mustafa	7 god.	
	sestrić mu Mustafa sin Sejfe Prcića	6 god.	
100.	Hasić Mustafa sin Ibrahimov	18 god.	
	brat mu Abdija	6 god.	
102.	Čatić Redžep sin Ibrahimov	36 god.	
	sin mu Salih	13 god.	
	sin mu Alija	1 god.	
103.	Tucović Mehmed sin Husejnov	45 god.	
	sin mu Salih	19 god.	
104.	Čurtović Mustafa sin Turtin	50 god.	
	sin mu Mehmed	21 god.	
	sin mu Ahmed	18 god.	
105.	Bošnjak Hašim sin Sulejmanov	25 god.	
	sin mu Alija	5 god.	
106.	Jungić Muharem sin Ahmetov	29 god.	
	brat mu Ahmed	19 god.	
107.	Jašarević Mustafa sin Mustafin	35 god.	
108.	Prcić hafiz Hamid sin hadži Sulejmanov	15 god.	nalazi se u Tuzli
109.	Prcić Mustafa sin Mehmedov	28 god.	G. Aziziji (B. Šamac)
110.	Dolandžić Ahmed sin Abdijin	14 god.	

	brat mu Salih	12 god.	
	brat mu Sulejman	6 god.	
112.	Rešid sin Salih efendijin	25 god.	
	brat mu Abdija	30 god.	
113.	Mečava Salih sin Husejnov	35 god.	
114.	Malobara Sulejman sin Salihov	2 god.	
115.	Delalić Hasan sin Mustafin	36 god.	
116.	Gračanica Mustafa sin Ahmedov	22 god.	
	otac mu Kozara Ahmed sin Abdijin	80 god.	
117.	Karahodžić Salih sin Mahmutov	23 god.	
	brat mu Mustafa	18 god.	
118.	Šerifović Murat sin Mustafin	35 god.	
	brat mu Ahmed	30 god.	
	bratić mu Mehmed Osmanov	2 god.	
119.	Malić Husejn sin Salihov	15 god.	
	brat mu Mehmed	4 god.	
120.	Hadži Pašanović Halil sin Osmanov	45 god.	
	sin mu Hasan	12 god.	
121.	Abdić Ibrahim sin Abdijin	30 god.	
	brat mu Sulejman	22 god.	
122.	Malobara Šaćir sin Mehmedov	40 god.	
	sin mu Ibrahim	10 god.	
	sin mu Mustafa	8 god.	
	sin mu Halil	6 god.	
	sin mu Hasan	2 god.	
123.	Mehmed sin Mustafin	7 god.	
124.	Mešić Mehmed sin Mustafin	7 god.	
	brat mu Sulejman	15 god.	
	brat mu Alija	1 god.	
	brat mu Omer	1 god.	
125.	Ramić Husejn sin Alije	30 god.	
126.	Hadži Omerović Abdija sin Mehmedov	19 god.	
	brat mu Zulfikar	15 god.	
	brat mu Sejfija	12 god.	
	brat mu Ahmed	11 god.	

127.	Drljac Husejn sin hadži Sulejmanov	35 god.	
128.	Saračić Mehmed sin Hasanov	11 god.	
129.	Sulejman sin Ismailov	25 god.	
130.	Lazović Hašim sin Omerov	50 god.	
131.	Adžić Ibrahim sin Mustafin	24 god.	
	brat mu Sulejman	18 god.	
	brat mu Jusuf	12 god.	
	brat mu Fejzija	10 god.	
132.	Sulejman sin Ibrahimov	25 god.	
	brat mu Jusuf	20 god.	
	brat mu Ibrahim sin Mustafin	3 god.	
Broj domova¹³: 132		Broj osoba¹⁴ užičkih muhadžira (doseljenika): 289	

Iz Užica u Donju Aziziju (Orašje) tada je doselio i jedan određen broj
 familija **užičkih Roma-cigana**, a to su bile sljedeće porodice:

R.br.	Ime i prezime (ili ime oca) muhadžira	Star. dob	Napomena
1.	Salih sin Mehmed Berbera	60 god.	
	sin mu Sulejman	30 god.	
	sin mu Imšir	16 god.	
	Sulejmanov sin Osman	3 god.	
2.	Husejn sin Mustafin	35 god.	
	sin mu Hasan	7 god.	
3.	Omer sin Salihov	13 god.	
	brat mu Alija	10 god.	
4.	Sulejman sin Ćivin	16 god.	
	brat mu Salih	10 god.	
	brat mu Hećim	4 god.	
	brat mu Ibrahim	1 god.	
	bratić mu Derviš sin Muratov	20 god.	

¹³ U spisku nedostaju domovi broj: 22, 38, 74, 101 i 111.

¹⁴ Na spisku se nalazi i 11 imena osoba, a koja je rođene poslije protjerivanja i to pod rednim brojem 21 i 23 su rođene 1867. godine, a pod rednim brojevima 7, 16, 29, 35, 48, 64, 67, 68 i 71 su rođene 1870. godine.

5.	Abdulatif sin Abdulahov	21 god.	
	brat mu Miralem	13 god.	
	brat mu Muharem	11 god.	
	brat mu Mehmed	7 god.	
	brat mu Šaćir	5 god.	
	brat mu Sejdo	1 god.	
6.	Sejdić Abas sin Abdijin	25 god.	
7.	Pervanović Alija sin Salihov	41 god.	
	sin mu Ibrahim	1 god.	
8.	Pervanović Husejn sin Salihov	40 god.	
	sin mu Hasan Salihov	20 god.	
	sin mu Salih	15 god.	
	sin mu Sunbul	12 god.	
Broj domova: 8		Broj užičkih muhadžira (doseljenika) Roma-cigana: 26	

**Spisak muslimana-muhadžira protjeranih iz utvrde Soko
(iseljavanje je okončano do 15. novembra 1862.)**

R.br.	Ime i prezime (ili ime oca) muhadžira	Star. dob	Napomena
1.	Mišić Mehmed sin Salihov	40 god.	
	brat mu Ibrahim	30 god.	
	Mehmedov sin Omer	12 god.	
	Mehmedov sin Sulejman	10 god.	

Izvori i literatura:

- Privatna arhiva autora mr.sc. Mirsad ef. Arnautalić-a i oca Ekrema, građ.ing. iz Orašja
- Gavranović, B; Zbirka dokumenata: Bosna i Hercegovina od 1853-1870. god.; izdavač Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, s.a.
- Glasnik Rijasetu Islamske zajednice, br. 3-4, 2000. god.
- Suljkić Hifzija; "Iseljavanje muslimana iz Užica u Bosnu 1862. Godine" Glasnik Rijasetu islamske zajednice u SFRJ, br. 2, 1991. Godina.
- Hodžić, Šaban; „Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862. godine.“ Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Knjiga II, Zavičajni muzej u Tuzli, Tuzla, 1958. god.

Mr. Kemal Bašić

VJERSKO-PROSVJETNE PRILIKE MUSLIMANA BOSNE I HERCEGOVINE DOSELJENIH IZ SRBIJE SREDINOM XIX. STOLJEĆA

Sažetak:

U ovom radu dat je presjek vjersko-prosvjetnih prilika muslimana Bosne i Hercegovine doseljenih iz Srbije sredinom XIX stoljeća. Rad seže odprilike od sredine XIX vijeka pa do početka Prvog svjetskog rata. U njemu su obrađeni vakufi, mektebi, rušdije, ali date i natuknice o drugim stvarima vezanim za datu temu. Pregledom relevantne literature dolazi se do saznanja o živom vjersko-prosvjetnom djelovanju muslimana koji su se doselili iz Srbije sredinom XIX stoljeća a naselili se prvenstveno u Bos. Šamac, Orašje, Bos. Kostajnicu, Brezovo Polje kod Brčkog, Orahovu kod Bos. Gradiške ali i u druga mjesta. Bio je značajan broj vjerski obrazovanih ljudi koji su došli iz iseljenih mjesta koji su se uključili u vjersko-prosvjetni život u svojim novim mjestima boravka, ljudi koji su se rodili u novim mjestima a stekli vjersko obrazovanje, vakufa i vakifa, koji su odigrali značajnu ulogu u vjersko-prosvjetnim prilikama tih doseljenika, želje kod njih i u tom smislu predstave da im se grade škole za njihovu djecu. Sve će to bitno utjecati na njihovo brže privikavanje na novonastalu situaciju.

Uvod

Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije koje se počele krajem XVIII stoljeća a svoj puni intenzitet dostigle u periodu prve dvije decenije druge polovine XIX stoljeća kretale su se u pravcu Bosne i Hercegovine i u pravcu ostalih dijelova Osmanske imperije. Za nas je ovom prilikom vrlo zanimljiva migracija tog stanovništva u Bosnu i Hercegovinu i njihove vjersko-prosvjetne prilike. Smatramo da ova tema zaslužuje dužnu pažnju. Ovo još više dobija na značaju ako znamo činjenicu da su tada nastali čitavi novi gradovi u Bosni i Hercegovini ali i veći broj mjesta, da su neki gradovi i neka mjesta u bitnoj mjeri izmijenili svoju demografsku strukturu. Ti ljudi su bili organizovani u svojim ranijim mjestima boravka u mnogim vidovima svakodnevnog života pa tako i u pitanju prosvjete i vjere. Kao primjer možemo navesti situaciju sa muslimanima Užica koji su tamo imali džamije i zemljišta koji su bili predmet novčane procjene njihove vrijednosti zajedno sa imanjima muslimana koji su se iseljavali:

Džamija Medrese je procjenjena na 1 660 groša, zemlja džamijska koja je procjenjena na 160 groša, Džamija Užice koja je procjenjena na 20 groša, Džamija Terazijska koja je procjenjena na 130 groša, Batal Džamija na Kuki koja je procjenjena na 10 groša, Džamija na Lipi koja je procjenjena na 400 groša, Džamija Klisurska koja je procjenjena na 540 groša, Džamija Zmajevačka koja je procjenjena na 100 groša, Džamija Koštička koja je procjenjena na 80 groša, vakufsko imanje koje je procjenjeno na 27 440 groša, džamija kod medrese koja je procjenjena na 80 groša, Džamija Šehova koja je procjenjena na 1 500 groša, Džamija Fukare koja je procjenjena na 3 900 groša i džamija ne znamo koja a koja je prpcjenjena na 400 groša.¹

Sve preostale džamije u ovom gradu su ubrzo porušene nakon odlaska muslimana.²

Oni su se organizovali na najbolji mogući način i u svojim novim mjestima boravka. Međutim, vrlo je važno napomenuti da su ove migracije bile prisilne jer će ti ljudi u vrlo kratkom roku ostati bez igdje ičega, bar veliki broj njih, što će itekako utjecati i na njihovo ponovno snalaženje u novim mjestima boravka jer će oni morati od početka sticati ono što su već imali starosjedioci. Ipak, oni će pokazati izuzetnu životnu energiju tako da su uz manju pomoć države uspjeli stati na noge tako da se poslije izvjesnog vremena ta razlika neće ni primjetiti.

Vakufi

Godine 1889. vakuf u Orašju se vodi kao: Dolnja Azizija džamije vakuf u Orašju. Njegov mutevelija je bio Aliaga Mahmudspahić. Vakuf je kao i svi ostali vakufi imao svoje prihode i svoje rashode. Prihodi su bili podijeljeni u tri grupe: Musakafat, Mustagelat i Murabehat. U Musakafat su dolazili: kirija za 1 kuću, bašču i bostan je donosila 140 forinti, kirija za jednu pekaru i ahar je donosila 15 forinti i dohodak od zgrada koje je Ćerimagić H. Mehmedbeg u vakuf zapisao je donosio 60 forinti. To znači da je Musakafat donosio 215 forinti. U Mustagelat su spadali: mukata od 5 milćeva je donosila 35 forinti i krija za 4 njive je donosila 50 forinti štp znači da je mustagelat ukupno donosio 85 forinti. Murabehat je imao

¹ Hifzija Suljić, Iseljavanje muslimana iz Užica u Bosnu 1862. godine, Glasnik VIS-a br. 2, Sarajevo 1991., str. 171-178.

² Vidjeti: Safet Bandžović, Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Kneževine Srbije u Bosanski vilajet (1862-1867), Znakovi vremena br. 12, Sarajevo 2001., str. 162 i fus nota 57.

samo jednu stavku i to: kamate od glavnice u iznosu od 200 forinti što znači da su ukupni prihodi vakufa iznosili 500 forinti. Od toga iznosa trošeno je na plaće i stvarne izdatke. Za plaće je odlazilo: imamu 100 forinti, za plaću muallimu 50 forinti, za plaću ženskog muallima je odlazilo 25 forinti, za plaću mujezina su odlazile 83 i po forinte, za plaću ćatibu su odlazile 36 forinte i za plaću ferašu je odlazilo 10 forinti što znači da je za plaće ukupno odlazilo 304 i po forinte. Za stvarne izdatke je odlazilo ukupno 85 forinti i to: za popravak džamije i vakufskih zgrada je odlazilo 20 forinti, za rasvjetu džamije je odlazilo 40 forinti i za porez je odlazilo 25 forinti. Znači, ukupni prihodi su kao što smo rekli bili 500 forinti a rashodi 389i po forinti tako da je vakuf iskazao višak od 110 i po forinti.

Situacija sa vakufom Azizije džamije u Orašju 1913. godine je bila nešto drugačija. Vakuf je označen kao: Vakuf Azizije džamije u Orašju. Mutevelija je bio Đinac Ibrahimaga. Kao i u drugim slučajevima novčani iznosi su se djelili na prihode i rashode. U stvaku prihoda su potpadali: Murabeha od glavnice je donosila 166 kruna i dohodak od nekretnina je donosio 2 830 kruna. To znači da je ukupni dohodak iznosio 2 996 kruna. U stavku rashoda su dolazili slijedeći dijelovi: za plaću muteveliji se davalo 290 kruna, za plaću imamu se davalo 600 kruna, za plaću muezinu se davalo 240 kruna, za porez se davalo 266 kruna, za rasvjetu se izdvajalo 100 kruna, za popravke se izdvajalo 200 kruna i za isplatu zajma K 540 se izdvajalo 400 kruna. To znači da su ukupni rashodi iznosili 2 096 kruna. Kao što smo rekli ukupni prihodi su iznosili 2 996 kruna, rashodi 2 096 kruna tako da se iskazao višak od 901 krune.

Godine 1889. stanje sa Azizijom džamijom i njenim vakufom u Bos. Šamcu je bilo slijedeće: za plaću imamu se izdvajalo 144 forinte, za plaću muezina je izdvajano 96 forinti tako da je ukupni rashod u tom pom pogledu iznosio 240 forinti. Osim plata imamu i muezinu bilo je još nekih izdataka koji se broje kao: stvarni izdaci u koje je ulazilo, popravci vakufskih zgrada, 50 forinti i rasvjeta džamije 20 forinti. To znači da je ukupni rashod u ovome iznosio 70 forinti a ukupni rashod za sve je iznosio 310 forinti. Kada su u pitanju prihodi onda tu imamo dvije grupe a prva je Musakafat. U ovu stavku su ulazile kirije od kojih je prihod bio 650 forinti, što znači da je od musakafata ukupni prihod bio 650 forinti. U prihode je ubrajan i Mustagelat. U ovu stavku su ulazili prihodi od Mukate koji su iznosili 35 forinti i dohotci od groblja koji su iznosili 25 forinti. To znači da su ukupni prihodi iznosili 710 forinti. Potreba je bila 310 forinti tako da se je iskazao višak od 400 forinti.

Situacija sa ovim vakufom u 1913. godini je bila nešto drugačija. Ovaj vakuf se označava kao: Vakuf Careve džamije u Šamcu. Mutevelija vakufa je bio: Mustafa ef. Fitozović. Vakuf je imao slijedeće prihode: od kirije hana i odaja prihod je bio 742 krune, prihod od kirije odaja je bio 150 krana, kirija od pekare je iznosio 7 krana, kirija od magaze je iznosila 105 krana, kirija od magaze je iznosila 120 krana, kirija od odaja je iznosila 72 krune, kirija od odaja je iznosila 120 krana, kirija od odaja je donosila 60 krana, kirija od kuće je iznosila 180 krana, kirija od kuće je iznosila 132 krune, kirija od dućana je donosila 200 krana, kirija od dućana je iznosila 250 krana, kirija od dućana je iznosila 150 krana, kirija od kahve na Savi je donosila 240 krana i kirija od odaja je iznosila od 123 krune. To znači da je ukupni prihod iznosio 3 344 krune.

Jednog od velikih vakifa džamije Azizije u Bos. Šamcu otkriva nam kamena ploča, veličine 23 X 54 cm, koja se nalazila uzidana nad uulazom u džamiju i na kojoj je isklesan natpis na turskom jeziku. Pismo je obični nesh-talik. Teks natpisa glasi: Mir Ahmed, sin Abdulkерim-age, doselivši ovamo iz Beograda, za božije zadovoljstvo nije žalio sredstva pa je uvakufio trećinu svoga imetka i ovu časnu džamiju u Aziziji podigao (oživio). 3. Rebiul ahir 1286. (13. VII 1869).

I džamija Azizija u Bos. Kostajnici je 1889. godine imala svoj vakuf. On je naveden kao: Azizije džamije vakuf u Orahovu-Kostajnica. Njegov mutevelija je bio Sulejmanaga Biogradlija. Vakuf je od prihoda imao samo Mustagelat i to: kirija za zemljište kod starog i novog konaka je donosila 150 forinti, trećina od čifluka u Mrakodolu i Taviji je donosila 100 forinti i kirija za marvinsko sajmište od beledije je donosila 20 forinti što znači da su ukupni prihodi vakufa iznosili 270 forinti. Rashodi su imali također samo jednu stavku i to plaće. Za plaću prvom imamu je odlazilo 180 forinti, za plaću drugom imamu je odlazilo 45 forinti i za plaću mujezinu je odlazilo 45 forinti što znači da su ukupni rashodi vakufa iznosili 270 forinti pa prema tome vakuf nije imao svojih viškova i poslovao je sa pozitivnom nulom.

Stanje sa vakufom Azizije džamije u Bos. Kostajnici 1913. godine je bilo drugačije. Ono se izražavalo u dvije uobičajene grupe: primitak i izdatak. U rubrici primitak od zakupnine se uzimalo 1 300 krana, od murabehe od glavnice prihod je iznosio 22 krune, što znači da je ukupni prihod iznosio 1 322 krune. Kada su u pitanju rashodi onda je situacija slijedeća: za plaću muteveliji je odlazilo 130 krana, za porez je odlazilo 150 krana, za osobnu berivu džamijskih službenika je odlazilo 700 krana, za stvarne izdatke za vjerske svečanosti je odlazilo 54 krune i

za otplatu zajma zakladi je odlazilo 207 kruna. To znači da su ukupni rashodi iznosili 1241 krunu, a u konačnici prihodi su kao što smo već naprijed rekli iznosili 1322 krune, rashodi 1241 krunu tako da je ukupni višak iznosio 81 krunu. Mutevelija vakufa je bio Mehmedaga Kazaz.

Kada je u pitanju saznanje o vakufu Azizije džamije u Brezovom Polju onda možemo reći da je situacija povoljnija zbog istraživanja nekadašnjeg dugogodišnjeg imama u ovom mjestu Osman ef. Kavazovića. Tako on pored ostalog navodi:

Na osnovu izvoda iz Gruntovnice u Brčkom 1888. godine, gruntovni uložak broj 134 ima četiri čestice koje su vlasništvo Vakufa Azizije džamije-šljivik ispod džamije i to: 12/9, bašča-šljivik ispod džamije Azizije, 4 295 m²; 12/10, dvorište oko Azizije džamije 1 290 m²; 12/11 Azizija džamija s džamijštem 260 m², i 12/12, bašča kod kuće 350 m². P.S. Spomenute parcele ukupne površine 6 195 m² vlasništvo su Azizije džamije od 1862./3. Godine. Na ovim parcelama je 1863. godine počela izgradnja Azizije džamije u Brezovom Polju.

Na dan osnivanja Gruntovnice 1888. Godine, vlasnik parcela iz gruntovnog uloška 128, koji ima pet čestica, i to: 12/6, kuća do Azizije džamije, kućni broj 128 s kućištem i dvorištem 620 m², 12/7, bašča (vrt) kraj kuće 440 m², 12/8, bašča ispod 2 340 m²; 12/13, bašča kraj mekteba 660 m², i 12/21, bašča-šljivik sa kućom 1 220m² ukupne površine 5 280 m², bio je Jusuf Smajlović, zv. Arnaut, sin Smaila. Na osnovu kupoprodajnog ugovora od 05. Novembra 1889. Godine broj: 8 747 spomenute parcele iz gruntovnog uloška 128 postale su vlasništvo Vakufa Azizije džamije.³

Slijedeće 1889. godine vakuf pod imenom Azizije džamije nije naveden u Proračunu vakufa u Bosni i Hercegovini nego je vakuf u ovom mjestu označen kao: Brezovopolje džamije vakuf. Nije jasno da li je u pitanju vakuf Azizije džamije ili vakuf begove džamije u ovom mjestu ili su obje zajedno vođene. Radi ilustracije ali i mogućnosti da je u pitanju i ovaj vakuf navodimo njegovo stanje. Mutevelija vakufa je bio Mula Mustafa Šabanović. Vakuf je imao svoje prihode koji su se ogledali u: Muskafatu i Mustagelatu. U ovu prvu skupnu prihoda spadali su: kirija za jednu kuću i dućan koji su donosili prihod od 40 forinti i kirija za jednu

³ Osman Kavazović, Vakuf Azizije i Begove džamije u Brezovom Polju kod Brčkog, Glasnik VIS-a br. 3-4, Sarajevo 2009., str. 307-308. P.S. Iz naslova samog rada vidi se da je on u velikoj mjeri posvećen i vakufu džamije Azizije u Brezovom Polju pa ga zbog toga toplo preporučujemo. Rad zauzima str. 304-325. Nap. K. B.

magazu koja je donosila prihod od 80 forinti. U mustagelatu je bila samo jedna stavka i to: dohodak od vakufskih njiva, livada, bašča itd. Koji je donosio prihod od 400 forinti tako da je ukupni prihod vakufa iznosio 520 forinti. Rashodi su također imali dvije stavke: plaće i stvarni izdatci. Na plaće je išlo: za plaću muteveliji je odlazilo 58 forinti, za plaću imamu i hatibu je odlazilo 100 forinti, za plaću muallimu je odlazilo 50 forinti, za plaću ženskog muallima su odlazile 24 forinte i za plaću mujezina je odlazilo 48 forinti tako da je ukupno na plaće odlazilo 280 forinti. Stvarni izdatci su imali četiri stavke i to: za učenje hatme je odlazilo 20 forinti, za popravak vakufskih zgrada i džamije je odlazilo 30 forinti, za rasvjetu džamije je trošeno 25 forinti i za porez je davano 20 forinti tako da su ukupni rashodi iznosili 375 forinti. Ako se sjetimo da je vakuf imao prihod od 520 forinti onda ćemo vidjeti da je iskazao višak od 145 forinti.

Situacija sa vakufom Azizije džamije u Bezovom polju 1913. godine bila je drugačija. Ovaj vakuf je te godine označen posebno kao: Vakuf Azizije džamije u Novom Brezovom polju. Mutevelija ovog vakufa je bio: Dobajlić Salih ef. Kao i u drugim slučajevima i ovdje su iznosi podijeljeni na prihode i rashode. Ono što je ovdje karakteristično jeste da se ovdje nalazi samo jedna vrsta prihoda. To je: kirija od vakufskih zemalja koja je donosila 3 000 kruna. To znači da je ukupan prihod iznosio 3 000 kruna. Kada su u pitanju rashodi tu imamo više stavki: za platu imamu je odlazilo 600 kruna, za plaću muezinu je odlazilo 230 kruna, za plaću ferašu je odlazilo 60 kruna, za plaću mualimu ženskog mekteba je odlazilo 300 kruna, za plaću muteveliji je odlazilo 300 kruna, za poreze je odlazilo 380 kruna, za rasvjetu je odlazilo 90 kruna, za otplatu zajma je odlazilo 500 kruna i za popravke je odlazilo 200 kruna. To znači da su ukupni rashodi iznosili 2 660 kruna. Kao što smo već prije spomenuli ukupni rashodi su odnosili 3 000 kruna, a rashodi 2 660 kruna tako da se iskazao višak od 340 kruna.

Iza hafiza Saliha ef. Dobojlića koji je kao što ćemo to vidjeti došao u Brezovo Polje kao hafiz i dječarac od 15 godina iz Šabca je ostao rukopis Mushafa i nekoliko knjiga s njegovim potpisom. Mogli bismo reći da je nastavljena porodična tradicija i u Bosni i Hercegovini jer je njegov sin muderris hafiz Sulejman ef. Dobojlić koji je isto tako imao bogatu biblioteku orjentalnih rukopisa na arapskom, turskom i perzijskom a koji su pisani u Šapcu, Užicu, Sokolu i drugim mjestima.

U džamiji u Orašju se nalazi četrdeset manjih i većih čiraka. Na jednom od njih je zapis iz kojeg se vidi da je čirak uvakufio Aga-beg, doseljenik iz Beograda,

u mjesecu redžebu 1285 (između 18. X i 16. XI 1868.) godine. U Aziziji džamiji se čuva i jedan rukopis Kur'ana, što ga je, prema zapisu na poslednjoj stranici njegovoj, prepisao Ibrahim, sin Salihov, iz Užica. Prepis je dovršen mjeseca ševala 1248 (između 26. I – 23. II 1868) godine. Drugi primjerak Kur'ana uvakufio je 1874. godine za Aziziju džamiju neki Nišlija, doseljenik iz Beograda. Rukopisu nedostaje početak. U malom haremu koji se nalazi s južne strane Azizije džamije džamije sahranjeni su i slijedeći doseljenici Biogradlije: Biogradlija Bajram-beg, sin Abdulkerim-agin, umro 1285 (1869); Biogradlija Hadži Bekir efendija, sin Mustafin, koji je umro 1287 (1870) godine; kćerka (ime umrle oštećeno i nečitko) Biogradlije Ahmed Zaim bega, umrla 1292 (1875); Halida hanuma, kći Kasim-begova, žena Biogradlije Bajram age, umrla 1296 (1878) i Biogradlija hadži Ibrahim Edhem beg, sin Abdulkerimagin, koji je umro takođe 1296 (1878) godine.

U Memorandumu koji su Bošnjaci uputili 1900. godine Benjaminu Kalaju iz 1901. godine među otuđenom vakufskom imovinom se spominje i vakufsko zemljište u Orašju gdje se kaže:

*...U Orašju je oduzeto vakufsko zemljište i dato na upravu finansijskoj straži.*⁴

Jedna od zanimljivosti i bitnih značajki vjerskog života muslimana u gradu Orašju je događaj vezan za dlaku Muhammed a.s. Ovu dlaku spominje i učeni H. Mehmed ef. Handžić koji navodi kako je ona dospojela u ovaj grad. I prema navodima koje on donosi ona je tu došla prije dolaska Austro-Ugarske u Bosnu i Hercegovinu 1878. godine, to jest u periodu nakon dolaska muslimana na ovo područje, negdje u periodu tih petnaestak godina. Handžić navodi:

*I osim u Sarajevu u ovoj maloj Bosni nalazi se taj amanet još na dva mjesta. Prvo je u vezirskom gradu Travniku. Kad je to tamo stiglo i od kada datira, nijesam imao prilike ni vremena da se sada raspitam. Drugo mjesto je malo Orašje u Posavini. Čuo sam da se govori, a ukoliko je istina, to ne znam, da je neki hadžija poodavno na hadžu kupio od nekog Arapina dlaku iz Svečeve brade i donio je u svoje malo Orašje, nek i ono ima što ima u Sarajevu i Stambolu.*⁵

Osim ovoga vrlo je važna fus nota H. Mehmed ef. Handžića u istom tekstu u kojoj on kaže:

⁴ Dr. Fahira Fejzić-Čengić, Vakufi i mediji, Naučni skup Vakufi u Bosni i Hercegovini-Zbornik radova, Sarajevo, 2011., str. 109.

⁵ Mehmed Handžić, Izabrana djela, knjiga III, Sarajevo 1999., str. 344.

Nakon što sam je ovaj članak napisan, a prije negoli je štampan pričao mi je Ibrahim-beg Hadžimerović iz Orašja, da je prije okupacije Bosne od Austrije otišao njegov otac sa još desetak ljudi iz Orašja na hadž. Među njima je bio bogataš Čerimagić. U Mekki su im pričali da u nekog „Kurejševića“ ima dlaka iz Alejhisselamove brade, te su otišli i vidjeli je. Mehmed-beg Čerimagić je tražio da je kupi, ali je to vlasnik odbio. Sjutri dan vlasnik dođe njima i kaže im da je u snu vidio Alejhisselama i da mu je naredio da im tu dlaku pokloni, što ovaj i učini. Mehmed-beg da mu se uzvрати dadne mu stotinu dukata. Ostale hadžije htjednu da i oni u tom dobru sudjeluju, te dadnu Mehmed-begu pola tih novaca. Tako je ta dlaka stigla u Orašje.⁶

Kao primjer navodimo i situaciju sa vakufom džamije u Kozluku iz 1889. godine koji je u znatnoj mjeri izmjenio svoju demografsku sliku doseljavanjem muslimana u periodu o kojem govorimo. Vakuf je označen kao vakuf Kozluk džamije. Mutevelija vakufa je bio H. Mustafa aga. Vakuf je imao prihod od dvije njive u iznosu od 45 forinti. One su trošene na dvije vrste izdataka i to: za plaću imamu je išlo 30 forinti a za plaću mujezinu je odlazilo preostalih 15 forinti. Prema tome vakuf nije imao svojih viškova. Stanje je u 1913. godini bilo nešto drugačije. Vakuf je naveden kao: Vakuf Kozluk džamije u Kozluku. Mutevelija vakufa je H. Mujaga Suljagić. Kao i u drugim slučajevima ovdje su iznosi označeni u stavkama: prihodi i rashodi. Kada su u pitanju prihodi situacija je slijedeća: mukata od kuće H. Sulje Banjanovića je donosila 5 kruna, mukata od 4 dućana H. Sulje Banjanovića je donosila 20 kruna, zakup njive H. Sulje Banjanovića je donosio 60 kruna, zakup 1 njive; drži hafiz Nuriya Velagić koji je donosio 30 kruna, Mukata milća Omera H. Maravića je donosila 10 kruna, Mukata od jednog milća Hasana Alispahića je donosila 10 kruna, mukata milća Omera Omerovića je donosila 5 kruna, mukata milća Hasan Mula Ibišovića je donosila 5 kruna, mukata od jednog dućana Mahmed ef. Jukića je donosila 5 kruna, mukata dućana H. Sulje Banjanovića je donosila 5 kruna, mukata dućana hafiz Nurije Velagića je donosila je donosila 5 kruna i mukata kahve i dućana H. Salihage Suljagića je donosila 10 kruna. To znači da je ukupni prihod vakufa iznosio 170 kruna. Na rashode je odlazilo: za plaću imamo je odlazilo 60 kruna, za plaću muezinu je odlazilo 30 kruna, za porez suodlazile 4 krune i za popravke je odlazilo 60 kruna. To znači da

⁶ Mehmed Handžić, Navedeno djelo, fus nota 2, str. 344-345.

P.S. Ove predaje od Mehmeda Handžića navodi i Prof. Dr. Galib Šljivo u svojoj knjizi, Orašje 1863-1995, Orašje, 2001., str. 61. Ovu knjigu i za našu temu toplo preporučujemo.

je ukupni rashod iznosio 154 krune. Ako se sjetimo da je ukupni prihod iznosio 170 kruna to znači da je vakuf iskazao višak od 16 kruna.

O stanju vakufa i drugih stvari vezanih za vjerski život na ovom području možemo saznati i na osnovu nekih drugih izvora kao što su dokumenti Zemaljske vakufske komisije u Sarajevu godine 1883-1894. Tako se tu navodi: Izvještaj Sulejmana Biogradlije, mutevelije vakufa Azizije džamije u Kostajnici, o objektima džamije koji su pod mukatom, molba stanovnika Kostajnice da se imenuje muetevlija džamijskog vakufa, žalba mutevelije Careve džamije u Orašju Alije Mahmutspahića protiv odmjerene pristojbe za 1878. I 1879. godinu, izvještaj Vakufske komisije u Bosanskoj Kostajnici o postavljenju Hasana Pane za muteveliju vakufa Čaršijske džamije u Kostajnici, prijedlog Vakufskog ureda u Kostajnici da se Mustafa Tutić imenuje mutevelijom vakufa Čaršijske džamije, vakufski ured u Gradačcu izvještava da stanovnici Šamca žele podignuti izgorjelu džamiju u Šamcu, odbijena molba Adema Jahića iz Bos. Šamca da mu se brat Abdulkerim primi za vakufskog pitomca, opomena Zemaljske vakufske komisije za Bosnu i Hercegovinu u Kostajnicu da se ne čine smetnje šejhu tekije Omeru Dujkoviću za vršenje obreda, tužba Vakufske komisije u Brčkom protiv Ibrahima Mustafića iz Brezova polja za preuzimanje vlasništva na vakuf džamije u Brezovom polju, zahtjev Vakufske komisije u Kostajnici za ostavkom mutevelije Gradske džamije Mehmeda Alagića, saopćenje erarnog odvjetnika da je podnio tužbu u ime vakufa džamije u Brezovom Polju protiv Jusufa Arnauta, Kotarski ured u Kostajnici šalje vakufske račune od 1880. do 1883. godine i moli za otpis pristojbi, dopis erarnog odvjetnika Poltzela o parnici džamije u Brezovom Polju protiv Jusufa Arnauta, molba Sulejmana Ikića i drugih radi naplate duga vakufa u Kostajnici, izvještaj Vakufske komisije u Kostajnici o dugu Mustafe Rakanovića, izvještaj Sulejmana Ikića o dugu Bećira Ahmedpašića, izvještaj erarnog odvjetnika Poltzela o parnici džamije u Brezovom Polju, radi priznanja prava na zemljište Brdo, izvještaj erarnog odvjetnika Poltzela da je Ibrahim Mustafić-Poturković priznao pravo vlasništva na zemljište džamije u Brezovom Polju, molba Vakufske komisije u Kostajnici da se pošalju formulari za sastavljanje vakufskih računa, zahtjev Bernhata Neubacha za iznajmljivanje i prodaju vakufskog zemljišta, vlasništvo Azizije džamije u Kostajnici, vakufska komisija Bosanska Kostajnica dostavlja račune za vakuf Azizije džamije, vakufska komisija u Brčkom dostavlja vakufske račune za vakuf džamije u Brezovom polju za 1888. godinu, vakufska komisija u Gradačcu dostavlja račune vakufa Careve džamije u Bosanskom Šamcu, izvještaj Vakufske komisije u Gradačcu da je Mehaga Bećirbegović izabran za

muteveliju Careve džamije u Bosanskom Šamcu, tužba Omera Peze i drugova protiv mutevelije Čaršijske džamije u Kostajnici Hasan-age Peze, Ulema-medžlis šalje dekret za Huseina Bašagića u Kostajnicu, izvještaj Vakufske komisije u Gradačcu o popravku Careve džamije u Bosanskom Šamcu, molba Vakufske komisije u Gradačcu da se iz viška vakufa Careve džamije u Bosanskom Šamcu isplati 300 forinti, Vakufska komisija u Kostajnici saopćava da je dostavljen račun vakufa Čaršijske džamije u Kostajnici, vakufska komisija iz Gradačca dostavlja račun vakufa Careve džamije iz Bosanskog Šamca, vakufska komisija u Kostajnici dostavlja račune Azizije džamije, molba mutevelije Azizije džamije u Kostajnici Sulejmana Biogradlića za isplatu plaća džamijskim službenicima, vakufska komisija u Kostajnici dostavlja očitovanje mutevelije vakufa Azizije džamije o utrošku sredstava vakufa, vakufska komisija u Brčkom dostavlja novi račun za 1888. godinu za vakuf džamije u Brezovom Polju, izvještaj Vakufske komisije u Brčkom o vlasništvu vakufa Azizije džamije u Brezovom Polju na neke čestice, molba vakufske komisije u Kostajnici da se Ibrahim Vučetić imenuje mutevelijom vakufa Azizije džamije u Kostajnici i dopis Okružnog suda u Tuzli da se hulasa tefter za Aziziju džamiju iz Brezovog Polja nalazi u Kotarskom uredu u Brčkom.

Prosvjetne ustanove:

Uvodni dio

Među doseljenicima koji su došli u Bosnu i Hercegovinu bio je značajan broj osoba koje su bile vjerski obrazovane. To znači da su te osobe i u svojim ranijim mjestima boravka sigurno bile vjerski aktivne ali da su vjerovano većina od njih nastavile da vrše vjerske obrede i u svojim novim mjestima boravka. Među doseljenim osobama veći broj njih sa ostalim svojim generalijama nosi i titulu hadži-što znači da su izvršile petu islamsku dužnost ali zbog ograničenosti vremena i prostora njih nećemo navoditi. Tako se spominju: Mustafa ef. sin Abdurahmanov kao i jedan od njegove braće Mehmed ef. koji su se doselili u Bijeljinu, tu je zatim Berbić-Užičanin Mustafa ef. sin Jusufov koji se takođe doselio u Bijeljinu, iz Šapca se u Brezovo Polje doselio Mula Osman sin Ahmetov koji je umro 22. decembra 1863. godine, ali se sa njim doselio i njegov unuk Hafiz Salih sin Alije koji je tada imao 15 godina ⁷ što bi značilo da je rođen ⁸1848. godine, u Janju se doselio i Mustafa sin Husejn-Hodžin koji je imao 30 godina a umro je 7. septembra 1871. godine, u Bos. Šamcu se nastanio Hafiz Ali ef. sin Ibrahimov kao i njegovi sinovi

⁷ Više podataka o hafizu Salihu ef. Dobojiću vidjeti u: Hfz. Dr. Fadil Fazlić, Hafizi u Bosni i Hercegovini u poslednjih 150 godina, Sarajevo, 2006. str. 252.

Ibrahim koji je imao 15 godina i Mustafa koji je imao 9 godina. Hafiz Ali je u to vrijeme imao 45 godina, u Bos. Šamcu se nastanio i Hasan ef. sin Hadži Mehmed ef. koji je tada imao 40 godina života, u tom gradu se nastanio i Hafiz Mehmed sin Hadži Hafizov koji je tada imao 30 godina života, u Orašje se iz Beograda doselio Osman ef. sin Hadži Sulejmanov koji je tada imao 21 godinu, iz Beograda se u Orašje doselio i Ahmed sin Mustafa ef. koji je tada imao 21 godinu, kao i Salih sin Mustafa ef. koji je tada imao 23 godine, iz Beograda se u Orašje doselio i Muhamed ef. sin Hadži Mehmed ef. koji je tada imao 30 godina, doselio se i Hadži Ali ef. sin Omer ef. koji je tada imao 40 godina starosti, Murat ef. sin Ibrahimagin sa sinovima. Murat ef. je tada imao 40 godina života a njegovi sinovi Hasan 14 godina, Samir 11 godina i Bajram 8 godina, doselio se i Hadži Ridžalović Ahmed ef. sin Mehmedbegov koji je tada imao 25 godina starosti, doselio se i Mehmedali ef. sin Ibrahim-Spahijin koji je tada imao 42 godine života kao i Omer ef. sin Ibrahim ef. koji je tada imao 40 godina života, očito se u Orašje doselio i Biogradlija Hadži Bekir efendija, sin Mustafin-koga smo već spomenuli- koji je umro 1287 (1870) godine i čiji se nišan nalazi u haremu džamije u Orašju. U ovaj grad se iz Šapca doselio Hasan ef. sin Mehmed-Eminov koji je tada imao 55 godina života, iz Užica se u Orašje naselio: Emrulah sin Mustafa ef. koji je tada imao 14 godina, Beširević Hafiz Hasan sin Jusufov koji je tada imao 32 godine života, doselio se i Prcić Hafiz Hamid sin Hadži Sulejmanov koji je tada imao 15 godina starosti a za koga se tada kaže da se nalazi u Tuzli. To znači da je samo došao u Orašje a ubrzo se preselio u Tuzlu.⁹

Nešto podataka o vjerskim službenicima i posjedima džamija posebno kada je u pitanju Bos. Šamac možemo saznati na osnovu nekih drugih izvora. Tako se među vlasnicima nekretnina u 1875. godini spominju i: Rejhan ef. koji je vlasnik više objekata u ovom gradu: čak pet magaza, dvije kuće i jedne štale. Jedna njegova kuća i štala se graniče sa posjedima hafiza Alije ef., hadži Alija ef. je vlasnik jedne magaze a ona se graniči sa posjedom Mehmed ef., Ibiš aga je vlasnik dijela imovine koja se pored ostalog graniči i sa džamijom, Hasan i Abdulah su vlasnici jednog dućana koji se pored ostalog graniči i sa džamijom, Mustafa i Salih su vlasnici jednog dućana sa dva ulaza koji se graniči i sa džamijom, Mustafa je vlasnik jednog dućana koji se pored ostalog graniči sa posjedom Rejhan ef., Sulejman i Hamza Hadžiabdić i mati im Dževahira su posjednici jednog dućana

⁹ Šaban Hodžić, Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862. godine, Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne, knjiga II, Tuzla 1958., str. 65-148.

koji se pored ostalog graniči i sa posjedom Rejhan ef., Tahir Ćavuč je vlasnik dijela imovine koja se graniči sa imovinom Rejhan ef., Mehmed Mahrđžanović je vlasnik jedne pekare koja se pored ostalih graniči i sa posjedima Rejhan ef. i Hasan ef., Rejhan ef. je vlasnik jedne magaze sa tri ulaza, Salih, Bekir, hadži Ahmed aga i hadži Ahmed su vlasnici kahvane i dućana sa tri ulaza koja se graniči pored ostalog i sa posjedom Ahmed ef., hafiz Abdulah je vlasnik kuće i okućnice, Sulejman, Atija i Ajša djeca Hašimića i mati Kulsuma su vlasnici kuće i okućnice koja se pored ostalog graniči i sa džamijom, Mustafa... je vlasnik kuće i okućnice koja se pored ostalog graniči i sa džamijskom njivom, Mehmed sin Ebu Bekra je vlasnik kuće i okućnice koja se pored ostalog graniči i sa posjedom hafiza Hamida, hafiz Alija efendija je vlasnik jedne kuće i okućnice, Salih i Mehmed Fejsović su vlasnici kuće i okućnice a jedan od vlasnika posjeda koji se sa njom graniče je i hafiz Ali efendija, imam Hasan efendija je vlasnik kuće i okućnice, posjed Rejhan ef. se pored ostalih graniči sa kućom čiji su vlasnici Hasan, Ahmed, Nazifa i Abida, Rejhan ef. je vlasnik kuće, Kujundžija Ibrahim ef. je vlasnik kuće, Hasan Abdulhan je vlasnik kuće koja se graniči i sa posjedom Rejhan ef., Abdulah i Mehmed, djeca Ahmed efendije su vlasnici kuće, imam mula Alija je vlasnik kuće, hadži Alija je vlasnik kuće koja se graniči i sa posjedom hafiza Ali efendije, hadži Alija efendija je vlasnik kuće koja se graniči i sa posjedom Mehmed efendije, Mehmed Abdulah je vlasnik kuće koja se graniči i sa posjedom Alije efndije, hadži Alija i Hasan Hadžialibegović su vlasnici kuće koja se graniči i sa posjedom Mehmed efendije, Ibrahim sin Jusufov je vlasnik kuće koja se graniči i sa džamijom, Rejhan ef. je vlasnik dijela okućnice, Hasan, Ahmed, Nazif i Abida Bričić su vlasnici dijela imovine koji se graniči i sa posjedom Rejhan ef., Sulejman, Abdija, Mustaf, Hanija i majka Aiša su vlasnici dijela imovine koja se graniči i sa posjedom hadži Hasan ef., imam Ahmed efendija je vlasnik dućana sa dijelom imovine, Simo Petrović je vlasnik dijela okućnice koja se graniči i sa posjedom hafiza Alije efendije, hafiz Alija efendija je vlasnik dijela imovine, hadži Alija Sulejmanović ima imovinu koja se graniči i sa imovinom hafiza Alije efendije, hafiz Mehmed (Biberčić ?) je vlasnik dućana i dijela imovine a sa njom se graniči i posjed hafiza Emina, hadži Alija Sulejmanović je vlasnik dućana i dijela imovine a ona se graniči i sa posjedom hafiza Alije efendije, hafiz Alija efendija je vlasnik dućana i dijela imovine, Sulejman, Abdija, Mustafa, Hanija i mati Aiša su vlasnici dućana i dijela imovine koja se graniči i sa posjedom hafiza Alije efendije, hafiz hadži Emin je

vlasnik dućana i dijela imovine, imam Hasan efendija je vlasnik dućana i dijela imovine i Mustafa sin imama Hasana je vlasnik kuće.¹⁰

Mektebi

Mektebi su vrlo važan dio-mnogi bi rekli krucijalan-u okviru islamskog obrazovanja, zbog toga su muslimani uvijek obraćali veliku pažnju učenju u mektebima i u njihovoj izgradnji. Takva situacija je bila sigurno i sa muslimanima u periodu u kome mi govorimo.

Tako npr. možemo sa sigurnošću reći da je postojao mekteb u Orašju 1889. godine i to i muški i ženski jer je kako smo to vidjeli kada smo govorili o vakufima u ovom gradu te godine izričito se spominje plaća muallima koja je iznosila 50 forinti pa je to vjerovatno za muški mekteb ali se eksplicitno navodi i ženski muallim čija je plaća iznosila 25 forinti. Ista situacija je i u Brezovom Polju s tim što ne znamo da li se to odnosi na Aziziju džamiju. Tu je plaća muallimu- vjerovatno muškog mekteba- također 50 forinti a plaća ženskog muallima nešto manja nego u Orašju i iznosi 24 forinte. Godine 1913. iskazana je potreba za razne izdatke pa prema tome i za mektebi ibtidaie: mektebi ibtidaiju-očito mušku- jer se ženska spominje posebno: za plaću I muallimu 600 kruna, za plaću II muallimu 480 kruna, za bevaba plaća od 120 kruna i paušal za mektebske potrebe 100 kruna, u ženskoj mektebi ibtidaiji potrebe su bile: za plaću I muallimu 600 kruna, za plaću podvorniku 100 kruna i za paušal za mektebske potrebe 80 kruna. I u Brezovom Polju su bila oba mekteba i muški i ženski jer se ženski spominje posebno. Oni su imali potrebe kako slijedi: muški: za plaću I muallimu 600 kruna, za plaću bevabu 120 kruna, paušal za mektebske potrebe 100 kruna; ženski: plaća I muallima 300 kruna. Ovdje postoji jedna zanimljivost jer se u napomeni kaže da se ovih 300 kruna prima iz samostalnog vakufa. Nakon toga slijedi 100 kruna za podvornika i paušal za mektebske potrebe 80 kruna.

Početkom XX stoljeća u Orašju je dužnost imama ali i vjeroučitelja obavljao hafiz Ahmet ef. Hodžić. U ovom gradu je živio i radio i hafiz Muminović jer se spominje na jednoj mevludskoj svečanosti u ovom gradu 1930. godine.

¹⁰ Kemal Nurkić, Izet Šabotić, Tapu zabıt defter Gradacac-Defter nekretnina Gradačac iz 1875. (1292. h. godine), Tuzla, 2011., str. 60-66.

U ovom gradu je u petak 27. augusta 1937. godine održana hafiska dova Ibrahimu Goraku sinu Ibrahim ef. Goraka imama u Orašju. Zanimljiva je rečenica u tom tekstu u kojoj se kaže:

*Kako od 42 godine unazad nije u Orašju postao nijedan hafiz, to se nastojalo da se ova dova obavi na što svečaniji način.*¹¹

To znači da je poslednja hafiska dova u ovom gradu održana 1895. godine.

U Bosanskom Šamcu je pred kraj osmanske vladavine postojao mekteb. Njega je pohađalo otprilike 100-120 učenika. Oni su učili iz sufara, Kur'ana, Tedžvida i Ilmihala. Od učitelja pominju se: Mulalija Aliefendić, Fehim Hafiz Fisović, Mula Ibrahim Kasumović i Husein Hafiz H. Jusufović. O pohađanju mekteba vodili su računa, pored učitelja, takozvane čehaj-baše, koji su morali da saznaju od roditelja ili staratelja za uzrok eventualnog nedolaska djeteta. Mještani su rado slali djecu u mekteb, brinuli se za njegove potrebe, plaćali učitelje i nabavljali odjeću i obuću siromašnim učenicima. I 1913. godine su iskazane potrebe za mektebi ibtidaije i u Šamcu ali se ovdje spominje samo jedan jer se ženska mektebi ibtidaija ali se u njemu spominju čak tri muallima što u krajnjem slučaju govori o veličini mekteba. Potrebe su iskazane na slijedeći način: za plaću prvom muallimu 720 kruna, za plaću drugom muallima 480 kruna, za plaću trećem muallimu 360 kruna, bevalu 120 kruna i paušal za mektebske potrebe.

Iskazane su potrebe za mektebi ibtidaiju i u Orahovoj koja je također samo jedna: za kiriju za mektebsku zgradu 240 kruna, za plaću jednom (prvom) muallimu 600 kruna, za plaću bevalu 60 kruna i paušal za mektebske potrebe 80 kruna.

I za mektebi ibtidaiju u Kozluku su te godine iskazane potrebe i ona je samo jedna: za plaću jednom (prvom) muallimu 600 kruna, za plaću bevalu 80 kruna, za paušal za mektebske potrebe 60 kruna ali i jedan planirani izvanredni izdatak od 144 krune za nabavku mektebskog namještaja.

Ruštije

Zvanični vilajtski list je donio vijest o želji stanovnika Bos. Šamca i Orašja o gradnji po jedne škole u oba mjesta ne navodeći koje su škole u pitanju. Ipak,

¹¹ Hafiska dova u Orašju, El Hidaje, God. I, br. 11, Sarajevo 1937., str. 180.

raznajemo da je odlučeno da se dvije škole grade i da su za njih izdvojena sredstva. Tu se navodi:

Doseljenici, nastanjeni u gornjoj i donjoj Aziziji molili su vladu vilajetsku, da im se načini u svakom od ova dva mjesta po jedna škola, i da im se učitelji za izteku školske godine pošalju. Po procjeni doznalo se je, da će se škole u rečena dva mjesta imati potrošiti jedanaest tisuća groša.

*Od strane nj. vel. Sultana da nam ga Bog poživi za mnogo godina odobren je ovaj trošak, i tako će se, kao što se u odgovoru velikoga vezira vladi vilajetskoj nalaze, rečene dvije škole odmah graditi i dva učitelja tamo poslati. Žitelji rečenijeh mjesta ovijem su pobuđeni moliti se Bogu za sretni i mnogoljetni život nj. vel. Sultana.*¹²

Neki naši relevantni istraživači muslimanskog školstva u Bosni i Hercegovini pred kraj osmanske uprave uopće ne spominju ruštiju u Orašju.¹³ Međutim, neki drugi istraživači donose broj učenika ruštije u ovom gradu tako da je ona očigledno postojala. Tako se za godinu 1872. navodi 21 učenik ove škole, taj broj za 1873. godinu je ostao nepromjenjen tj. je i te godine je bio 21 polaznik ove škole, već slijedeće godine broj učenika ruštije u Orašju je bitno porastao tako da je iznosio 57 učenika. Već slijedeće godine 1875. taj broj se ponovo smanjuje i iznosi 16 učenika. Broj učenika ruštije u Orašju se uopće ne spominje 1876. godine. Vjerujemo da je ona bila jer se spominje broj učenika te škole 1877. ali da je bitno smanjen broj polaznika jer je već spomenute 1877. godine bilo samo 7 polaznika ove škole.¹⁴

I u Bosanskom Šamcu je pred kraj osmanske vladavine postojala ruštija. Prema nekim navodima u njoj je bilo oko 60-70 učenika. Kao učitelji u ovoj rušdiji spominju se: Hafiz Škiljo, zatim neki Turkuša i Fočak, čijih se imena mještani ne spominju. Pored predmeta iz oblasti vjeronauke i gramatike, učilo se sastavljanje misama i službenih podnesaka i kaligrafski zadatci. Učitelje je plaćala država 100-120 groša mjesečno. Prema nekim istraživačima stanje sa brojem učenika u ruštijom u Bos. Šamcu je u posljednjim godinama osmanske uprave u Bosni i Hercegovini izgledalo malo drugačije: godine 1873 broj učenika je bio 32, godine

¹² List „Bosna“ broj 100 od 11. maja 1868. godine.

¹³ Npr. Dr. Hajrudin Ćurić, „Školstvo u sjeveroistočnoj Bosni poslednjih decenija turske vladavine“, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Knjiga II, Tuzla 1958, str. 149-198.

¹⁴ Zafer Gölen, „Tanzimat Döneminde Bosna Hersek'te eğitim, Prilozi POF-a, br. 52-53/2002-03, Sarajevo 2004., str. 213-266.

1874. taj broj je iznosio 30, 1875. godine taj broj je također iznosio 30 učenika 1876. godine bilo ih je samo 20 a 1877. godine bilo je samo 13 učenika.

Među svršenicima Šerijatske sudačke škole u Sarajevu bilo je i osoba iz krajeva o kojima mi govorimo. Tako je 1896. godine ovu školu završio H. Egrić Salih iz Brezova Polja koji je kasnije umro kao šerijatski sudija u penziji. Prema godini završetka to je Ergić moga biti rođen prije dolaska Austro-Ugarske. Godine 1900. ovu školu je završio Hadžiomerović Sadik iz Orašja koji je kasnije umro kao šerijatski sudija. Prije završetka studija na ovoj školi preminuo je Halilbašić Žižak Smajl iz Orahove kod Bos. Gradiške 1908. godine. Među svršenicima ove škole je i Softić Seid čije mjesto rođenja je Bos. Gradiška i vjerovatno je iz sela Orahove kod ovog grada a završio je ovu školu 1893. godine što znači da je mogao biti rođen nekih 20 godina prije. Kasnije je umro kao šerijatski sudija.

“Godine 1970. 11. augusta u Orašju je umro Ibrahim ef. Hadžiomerović koji je rođen i osnovno vjersko obrazovanje stekao u svom rodnom mjestu. Ibrahim ef. je rođen 1878. godine i bio je višedecenijski muezin u ovom gradu. Ovu dužnost je naslijedio od svoga oca koji je očito bio doseljenik u ovaj grad i koji je umro na hadžu. On je bio muezin da bi očuvao porodičnu tradiciju ove dužnosti još iz Užica *gdje su mu i djedovi bili muezini, imami i kadije.*”¹⁵

Još nešto je za nas vrlo zanimljivo u vezi ove osobe jer je on bio i pripadnik Kaderijskog derviškog reda jer je i tako nastavio porodičnu tradiciju. Naime, njegov otac je bio šejh ovog derviškog reda. Vjerovatno je pripadnik ovog derviškog reda bio i u Užicu a onda samo nastavio sa tim nakon dolaska u Orašje.

Umjesto zaključka

Ovako samo taksativno bavljenje vjersko-prosvjetnim prilikama muslimana BiH doseljenih iz Srbije polovinom XIX vijeka ukazuje na vrlo bogat vjersko-prosvjetni život muslimana koji su nekada živjeli u raznim mjestima današnje Srbije a onda se silom prilika doselili u razna mjesta Bosne i Hercegovine ali najvećim dijelom u ona koja su za njih izgrađivana i gdje su oni bili dominantni-Orašje, Bos. Šamac, Bos. Kostajnica, Novo Brezovo Polje, Kozluk, Orahova.

¹⁵ M. Dž., Umro je najstariji muezin Jugoslavije, Glasnik VIS-a, br. 11-12, Sarajevo 1970., str. 667-668.

Dr. sc. Salih Kulenović, red. prof.,

Dr. sc. Alija Suljić, vanr. prof., Odsjek za geografiju, Prirodno-matematički fakultet, Univerzitet u Tuzli,

Sead Jahić, profesor geografije

BOŠNJAČKO-MUSLIMANSKE FAMILIJE OSATA NEKAD I DANAS

Sažetak:

U radu su prezentirani rezultati antropogeografskih istraživanja bošnjačko-muslimanskih familija na području Osata u općini Srebrenica. Istraživanja su obuhvatila 13 osačanskih naselja u kojima je do agresije na R BiH, 1992-1995. godine i genocida u Srebrenici, jula 1995. godine, živjelo više od 6400 osoba bošnjačke nacionalnosti. Istraživanja se odnose na sljedeća naselja: Beširevići, Gladović, Karačići, Klotijevac, Ljeskovik, Nogačevići, Osatica, Prohići, Radovčići, Rađenovići, Sulice, Tokoljak i Urisići. Znatan dio bošnjačkih familija na području općine Srebrenica, a time i predione cjeline Osat porijeklom su iz zapadne Srbije, tj. potomci su Bošnjaka koji su protjeranih tokom 19. stoljeća. Na istraživanom području prije rata, 1992-1995. godine, živjelo je oko 1200 bošnjačkih domaćinstava, uglavnom porodičnih i više od 100 familija. Tokom agresije na R BiH, 1992-1995. godine, ubijeno je oko 225 osoba, a oko 100 žena ostalo je hudovica i 200 djece siročadi. U toku zločina genocida, jula 1995. godine, s područja Osata ubijeno je oko 1100 osoba, uglavnom, muškaraca, a iza ubijenih ostalo je preko 700 žena hudovica i preko 1000 djece siročadi. U poslijeratnom periodu vrlo mali broj Bošnjaka vratio se u prijeratna prebivališta, a znatan dio se iselio izvan granica Bosne i Hercegovine, uglavnom u SAD-a, zemlje zapadne i sjeverne Evrope i dijelom u Australiju.

Ključne riječi:

Bošnjaci, muslimani, Osat, Srebrenica, Podrinje, familije, migracije, progon, zločini, genocid, žrtve rata, poginuli, hudovice i siročad.

1. Uvod

Formiranje bošnjačko-muslimanskih porodica područja Osata odvijalo se u nekoliko faza tokom posljednja dva stoljeća, uglavnom pod utjecajem vanjskih faktora. Presudnu ulogu imale su migracije i progon Bošnjaka iz Srbije tokom 18. i 19. stoljeća, kao posljedica slabljenja osmanskog carstva i zahtjevom velikih sila, prije svega Rusije, Francuske i Engleske, kao i srpske podaničke vlasti, da muslimansko stanovništvo napusti područje kneževine Srbije. Značajan dio muslimana s područja Sokolske nahije, kao i djela Užičke nahije, naselio se na područje Osata. Mirovnim sporazumom Turske i Rusije u Jedrenu 1829. godine, Turska je morala priznati nezavisnosti Grčke, a i obavezala se, na zahtjev kneževine Srbije koju su podupirale velike sile, da iseli svo muslimansko stanovništvo iz Srbije do 1834. godine, osim vojnih posada u gradovima. Sultan je 29.08.1930. godine izdao «hatti-šerif» kojim se naređuje iseljavanje muslimana iz Srbije koji su živjeli na selu. Nisu se iseljavali muslimani iz onih sela koja su direktno bila vezana za gradove i vojne posade u njima. Naredbom sultana muslimansko seosko stanovništvo u Srbiji moralo se iseliti do 1834. godine. Muslimansko stanovništvo u Srbiji bilo je pretežno bošnjačko tako da se većina njih iselila u Bosnu, na područje Zvorničkog sandžaka, a manji dio njih iselio se u Makedoniju, Sandžak i na područje današnje Turske.

U periodu 1788-1862. godine na područje srebreničkog kadiluka doselilo se 1771 osoba, od toga odraslih je bilo 1121 osoba, a djece je bilo 650. U ovim spiskovima koje su izvršile komisije imenovane od strane turskih vlasti nema broja žena koje su se iselile. Međutim, ako uzmemo u odnos isti omjer muškog i ženskog stanovništva u ukupnom doseljenom stanovništvu na područje Srebreničkog kadiluka onda dolazimo do dvostruko veće brojke doseljenog bošnjačkog stanovništva iz Srbije, odnosno oko 3540 osoba. Većina doseljenika iz Srbije živjela je u sljedećim gradovima i njihovoj okolini: Beogradu, Sokolu, Šapcu, Užicu, Valjevu i dr. Većina bošnjačkog stanovništva koja se doselila na područje Srebreničkog kadiluka naselila se u sela koja su bila u dolini rijeke Drine ili u okolini. Iz Sokolske nahije većina bošnjačkog stanovništva naselila se u sela na području Osata. (Suljić, 2003: 45-6).

Krajem 20. stoljeća, kao posljedica jačanja velikosrpskog nacionalizma, dolazi do raspada SFRJ i rata SRJ (bivša državna zajednica Srbije i Crne Gore) protiv Bosne i Hercegovine. Ponovo je došlo do stradanja Bošnjaka diljem Bosne i Hercegovine, a posebno u Podrinju, Posavini i Bosanskoj krajini. Tokom agresije

na Bosnu i Hercegovinu, Srbije i Crne Gore, uz prešutno odobravanje Engleske, Francuske i Rusije, srpske snage izvršile su masovne zločine nad Bošnjacima Podrinja, a u julu 1995. godine i najteži oblik zločina, genocid. Pored masovnog ubijanja Bošnjaka Podrinja, agresorske snage protjerale su cjelokupno bošnjačko stanovništvo iz srednjeg Podrinja, uključujući i područje Osata. Nepuna dva stoljeća potomci prognanih Bošnjaka iz Srbije doživjeli su još strašnju sudbinu od potomaka onih koji su prognali njihove pretke iz Srbije, a kraj tome se ne nazire.

1.1. Geografsko poimanje područja Osata

Područje Osata zahvata južni i istočni dio općine Srebrenica. U fizičkogeografskom pogledu područje Osata obuhvata istoimeni planinski masiv. Topografski posmatrano, područje Osata omeđeno je planinom Ludmer na sjeveru, planinskim masivom Crna Gora na istoku (R Srbija), planinama Tarom i Zvijezdom na jugu i planinom Birač na zapadu. Ovakav pristup teritorijalnog omeđavanja područja Osata je općenit i temelji se na topografskom smještaju planinskog masiva Osata u odnosu na ostale orografske objekte koji ga okružuju. Preciznije definisanje područja planine Osat moralo bi u obzir uzeti i ostale fizičkogeografske faktore kao što su: geološka građa i tektonika terena, geomorfološka obilježja, hidrografska i biogeografska obilježja Osata i susjednih oblasti. S obzirom da to nije tema ovog rada, mi ćemo pokušati teritorijalno odrediti područje osata na osnovu važnijih antropogeografskih faktora, kao što su: historijski razvoj, kulturno-antropološke i etničke osobenosti područja i savremeno poimanje područja Osata.

Uzimajući u obzir historijski razvoj ovog dijela srednjeg Podrinja, u Zemlji Kovačevića, područja Osata zahvatalo je južni, jugoistočni i istočni dio općine Srebrenica te jugoistočni dio općine Bratunac, na bosanskoj strani i sjeverozapadni i sjeverni dio općine Bajina Bašta u Srbiji. U 15. stoljeću u župi Osat nalazi se grad Đurđevac i trg Petrič (danjašnje naselje Petriča) na rijeci Drini. Ovakvo teritorijalno poimanje srednjovjekovne župe, odnosno nahije Osat temelji se na mišljenju Šabanovića (Šabanović, 1959: 135-136) da je područje Osata zahvatalo teritorij s obe strane rijeke Drine. Područje Osata na desnoj strani rijeke Drine pripojeno je Smederevskom sandžaku, odnosno Brevničkom kadiluku, a dio područja Osata na lijevoj strani rijeke Drine pripojeno je Bosanskom sandžaku i bilo je u sastavu Višegradskog kadiluka (Šabanović, 1959: 136). Početkom 16. stoljeća područje nahije Osat pripojeno je Srebreničkom kadiluku. U kulturno-

antropološkom pogledu područje Osata odgovaralo bi nahiji Osat iz turskog perioda. Ovo područje nastanjivali su u srednjem vijeku, a i kasnije većinom Bošnjaci, pripadnici dvije kršćanske jeresi; crkve bosanske i pravoslavlci.

Današnje poimanje područja Osata svodi se na jugoistočni teritoriji općina Srebrenica i Bratunac, u širem smislu, a u užem smislu to je područje koje zahvata teritoriju sljedećih mjesnih zajednica u općini Srebrenica s pripadajućim naseljima: MZ „Radoševići“, MZ „Osatica“ i dio MZ „Krnjići“ i MZ „Toplica“. Većinaka bošnjačka naselja općine Srebrenica koja pripadaju predionoj cjelini Osat su sljedeća: *Beširevići, Gladović, Karačići, Klotijevac, Ljeskovik, Nogačevići, Osatica, Prohići, Radovčići, Rađenovići, Sulice, Tokoljak i Urišići*.

1. Bošnjačko-muslimansko stanovništvo područja Osata

2.1. Beširevići

2.1.1. Opće geografske karakteristike

Seosko naselje Beširevići smješteno je u južnom, odnosno jugoistočnom dijelu općine Srebrenica. Od grada Srebrenice udaljeno je oko 25 kilometara. Sa gradom je povezano dijelom asfaltnog puta do Kragljivode (21,5 km), a ostali dio puta čini makadam (3,5 km). Veći dio naselja smješten je u gornjem lijevom dijelu sliva vodotoka Rijeka, odnosno na zapadnoj padini gorske kose Vijenac. Dijelovi ovog naselja nalaze se na različitim nadmorskim visinama od 420 do 700 metara: zaseok Skejići (480 m.n.v.), zaseok Šljivica (660 m.n.v.) itd. Naselje je razbijenog tipa sa sljedećim zaseocima: Muhića-Ravan, Skejići i Šljivica.¹ Površina katastarske općine Beširevići iznosi oko 5,2 km², a od toga je 55,7% u privatnom vlasništvu. Gustina naseljenosti u 1991. godini iznosila je 106 stan./km², što je iznad gustine naseljenosti općine Srebrenica (Suljić, 2006: 237).

Naselje Beširevići se pod današnjim imenom ne spominje u ranijim historijskim izvorima. Međutim, u turskom defteru iz 1604. godine spominje se selo Šljivica koje je zaseok današnjeg naselja Beširevići.²

¹ *Sistematski spisak naseljenih mjesta BiH, 1991.*

² Prema ovom defteru u naselju Šljivice (nahija Osat) bilo je 11 muslimana sa baštinama i 1 nemusliman sa polovinom čifta. Takođe, u naselju je bilo i 12 neoženjenih muslimana. Vidi: *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, svezak I/2*, Bošnjački institut Zürich - Odjel Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2000., str., 605.

2.1.2. Antropogeografski razvoj

Važnije demografske, ali i druge podatke za naselje Beširevići, imamo tek od vremena austrougarske okupacije BiH. Te podatke za ovo naselje prezentirat ćemo u narednom dijelu (tabela br. 1). Rast ukupnog stanovništva Beširevića u periodu od 1879. do 1991. godine bio je veći od ukupnog rasta stanovništva na području općine Srebrenica u istom periodu, a iznosio je 253%. Iako je ovo naselje bilo multietničko, autohtono stanovništvo činili su Bošnjaci, a ostalo stanovništvo činili su potomci srpskih doseljenika. Ukupan rast broja domaćinstava u periodu od 1895. do 1991. godine iznosio je 197%, a prosječna veličina domaćinstava u navedenom periodu povećala se sa 4,1 člana (1895.) na 4,8 članova (1991.). Broj kuća (stanova) se od 1879. do 1991. godine povećao 4,8 puta (Suljić, 2006: 238).

Do 1991. godine većina stanovništva Beširevića privređivala je iz sekundarnog sektora djelatnosti, uglavnom građevinarstva (47 osoba) i industrije i rudarstva (16 osoba), a samo 39 osoba, ili 33% od ukupnog aktivnog stanovništva privređivalo je iz poljoprivrede.

Organizovano građansko opismenjavanje stanovništva Beširevića započelo je poslije Drugog svjetskog rata odnosno, 50-ih godina 20. vijeka. Prema popisu stanovništva iz 1953. godine u ovom naselju je bilo samo 22,3% pismenih u ukupnom stanovništvu³, a prema popisu iz 1991. godine u ovom naselju je bilo preko 87% pismenih u ukupnom stanovništvu Beširevića. Osnovno obrazovanje završilo je 135 osoba (45 osoba ženskog spola), srednje obrazovanje završila je 31 osoba (5 žena), a više i visoko obrazovanje završile su po 2 osobe muškog spola. Kod 19 osoba iz ovog naselja (6 žena) nije bila poznata školska sprema (Suljić, 2011: 89).

³ *Popis 1953.*, knjiga XIV., str. 457.

Tabela 1. Kretanje broja stanovnika, domaćinstava i kuća (stanova) u naselju Beširevići u periodu od 1879. do 1991. godine

Godina popisa	Broj stanovnika		Indeks rasta	Nacionalnost			Broj kuća - stanova	Domaćinstva	
	svega	muški		Bošnjaci	Srbi	Ostali		broj	prosječna veličina
1879.	156	81	100	155	1	–	25	–	–
1885.	170	96	109,0	170	–	–	31	–	–
1895.	159	81	101,9	159	–	–	31	39	4,1
1910.	195	104	125,0	178	17	–	34	30	6,5
1921.	151	78	96,8	130	18	3	–	29	5,2
1948.	262	118	167,9	–	–	–	–	50	5,2
1953.	300	135	192,3	–	–	–	–	49	6,1
1961.	353	181	226,3	306	34	13	–	57	6,2
1971.	383	211	245,5	358	20	5	64	64	6,0
1981.	526	275	337,2	508	16	2	96	95	5,5
1991.	551	277	353,2	543	6	2	119	116	4,8

Izvor: *Popisi stanovništva BiH (1879., 1885., 1895., 1910., 1921., 1948., 1953., 1961., 1971., 1981. i 1991. godine).*

Do 1992. godine u ovom naselju je bila četverogodišnja osnovna škola (centralna OŠ Osatica) koju su pohađala djeca iz ovog kao i naselja Gladovići i Sulice. U školskoj 1991/92. godini ovu školu je pohađalo ukupno 110 učenika.⁴ Ostale razrede osnovne škole (5-8 razreda) djeca iz ovog sela pohađala su u centralnoj OŠ Osatica.

Pripadnici islamske vjeroispovijesti mogli su izvršavati svoje vjerske obaveze (džuma i bajram namazi) u džamiji koja je bila u Osatici.

Do kraja 2005. godine u ovo naselje vratilo se samo 11 domaćinstava s ukupno 33 člana, a obnovljeno je 10 kuća. Za povratak u 2006. godini prijavile su se 33 osobe.⁵ S obzirom da je ovo naselje bilo srednje veličine i da su u njemu uglavnom živjeli Bošnjaci, možemo konstatovati da je srpski agresor postigao svoj cilj kada je izvršio genocid nad Bošnjacima UN sigurne zone Srebrenica u kojem je stradao i znatan broj stanovnika ovog naselja.

Prema istraživanjima autora više od 250 prijeratnih stanovnika naselja Beširevići živi na području FBiH, uglavnom u sljedećim općinama: Banovići, Gračanica, Ilijaš, Kalesija, Lukavac, Novi Grad Sarajevo, Srebrenik, Tuzla, Vogošća, Zenica i Živinice. Više od 50 osoba iz ovog naselja napustilo je BiH i

⁴ Odjeljenje za privredu i društvene djelatnosti, Opština Srebrenica, 2006.

⁵ Izvor: Služba za povratak opštine Srebrenica, 2006.

naselilo se u zemljama zapadne Evrope, odnosno SAD-a. Samo 17 punoljetnih osoba iz ovog naselja prijavilo se za glasanje u Beširevićima na lokalnim izborima u 2008. godini⁶ (Suljić, 2011: 95).

2.1.3. Bošnjačke familije naselja Beširevići

Na području naselja Beširevići živjelo je ukupno 27 bošnjačkih familija⁷ koje su bile raspoređene u 114 domaćinstava koja su ukupno imala 544 člana. To su sljedeće familije: *Džananovići, Halilovići, Hamzići, Hrustići, Hukići, Jusići, Kalići, Kastrat, Lemeš, Mehići, Menzilovići, Musići, Mustafići, Nuhanovići, Nukići, Omerovići, Osmanovići, Palalići, Ramići, Salihovići, Salkići, Selimovići, Smajlovići, Uzunovići i Zukanovići.*

Većina ovih familija porijeklom je iz zapadne Srbije, iz okoline Užica i Valjeva. Preci ovih familija nisu se svi direktno doselili u ovo naselje, već su se postepeno doseljavali iz ostalih osačanskih naselja. Hamzići su iz Gladovića, a preci su ima od Užica. Hukići su iz Osmača, a daljnje porijeklo i okoline Užica. Kastrati su sa Kosova, albanske nacionalnosti. Halilovići su iz Klotijevca. Menzilovići su iz istoimenog naselja u općini Višegrad. Mehići su iz Osatice, zaseoka Ritašići. Nuhanovići su iz Sulica. Salihovići su iz Tokoljaka.

Sumarni prikaz žrtava agresije i genocida u naselja Beširevići.

Tokom trajanja agresije na RBiH ubijene su ukupno 24 osobe iz naselja Beširevići, prosječne starosti 33,2 godine. Među kojima 5 osoba ženskog spola, kao i dvije maloljetne osobe. Iza ubijenih ostalo je 12 hudovica i jedan hudovac, kao i 32 djeteta siročeta, prosječne starosti 9,0 godina, među kojima i 17-ero djece mlađe od 10 godina, kao i 11-ero djece bez oba roditelja.

U toku zločina genocida ubijeno je 110 osoba iz ovog naselja, prosječne starosti 36,1 godina, među kojima i jedna vrlo stara osoba ženskog spola. Iza ubijenih ostalo je 70 hudovica i 110-ero djece siročadi, prosječne starosti 9,3 godine, među kojima i 32 djeteta siročeta koja su bila mlađa od 5 godina. Naselje Beširevići, prema broju žrtava agresije i genocida, u samom je vrhu na području općine Srebrenica (Suljić, 2011: 94).

⁶ Birački spiskovi za lokalne izbore u BiH 2008. godine, CIK BiH, Sarajevo, 2008. godine.

⁷ Jedna familija kod koje je osnivač albanske nacionalnosti, prezime *Kastrat*, izjasnila se 1991. godine kao Muslimani, odnosno Bošnjaci.

2.2. Gladovići

2.2.1. Opće geografske karakteristike

Seosko naselje Gladovići smješteno je u jugoistočnom dijelu općine Srebrenica. Od grada Srebrenice udaljeno je oko 23,7 kilometara i povezano je asfaltnim putem. Naselje je smješteno u gornjem dijelu sliva vodotoka Rijeke koja se ulijeva u Perućачko jezero (oko 1 km uzvodno od brane). Naselje ustvari leži na padini poluovalnog oblika koju tvore padine brda Zlatovo (992 m.n.v.), brda Kaljina (920 m.n.v.) i brda Trnić (966 m.n.v.). Dijelovi naselja smješteni su na različitim nadmorskim visinama od 500 do 750 metara. Gladovići pripadaju naseljima razbijenog tipa, sa sljedećim zaseocima: Borbašići, Čičci, Gladovići, Mehmedovići i Omerići.⁸ Površina katastarske općine Gladovići iznosi oko 4,8 km², a od toga je 62% u privatnom vlasništvu. Opća gustina naseljenosti u 1991. godine iznosila je 110,7 stan./km², što je znatno iznad općinskog prosjeka⁹ (*Suljić, 2006: 255-6*).

2.2.2. Antropogeografski razvoj

Važnije demografske, ali i druge podatke za naselje Gladovići, imamo tek od vremena austrougarske okupacije BiH. Te podatke za ovo naselje prezentirat ćemo u narednom dijelu (tabela br. 2). U periodu od 1879. do 1991. godine stanovništvo Gladovića je ukupno poraslo za 188,5 %, što je neznatno više u odnosu na ukupni rast stanovništva općine Srebrenica u istom periodu. Većinu stanovništva ovog naselja činili su Bošnjaci. U periodu od 1895. do 1991. godine broj domaćinstava se povećao za 66 %, a prosječna veličina domaćinstava povećala se sa 4,2 člana (1895.) na 5,7 članova (1991. g.). Broj kuća (stanova) od 1879. do 1991. godine povećao se 3 puta (*Suljić, 2006: 256*).

⁸ *Sistematski spisak naseljenih mjesta BiH, 1991.*, str. 202.

⁹ *FAO projekat, općina Srebrenica, 2004.*

Tabela 2. Kretanje broja stanovnika, domaćinstava i kuća (stanova) u naselju Gladovići u periodu od 1879. do 1991. godine

Godina popisa	Broj stanovnika		Indeks rasta	Nacionalnost			Broj kuća - stanova	Domaćinstva	
	svega	muški		Bošnjaci	Srbi	Ostali		broj	prosječna veličina
1879.	183	87	100	183	—	—	28	—	—
1885.	207	105	113,1	207	—	—	34	—	—
1895.	235	118	128,4	212	23	—	45	56	4,2
1910.	232	125	126,8	206	26	—	46	46	5,5
1921.	211	109	115,3	189	22	—	—	38	5,6
1948.	330	160	180,3	—	—	—	—	61	5,4
1953.	350	171	191,3	—	—	—	—	58	6,0
1961.	339	168	185,2	220	60	59	—	54	6,3
1971.	355	172	194,0	351	—	4	61	63	5,6
1981.	463	238	253,0	463	—	—	79	79	5,9
1991.	528	271	288,5	528	—	2	87	93	5,7

Izvor: *Popisi stanovništva BiH (1879., 1885., 1895., 1910., 1921., 1948., 1953., 1961., 1971., 1981. i 1991. godine).*

Većina aktivnog stanovništva Gladovića privređivala je iz grana djelatnosti u okviru sekundarnog sektora. Najveći broj uposlenih bio je u građevinarstvu – 45 osoba, zatim u industriji i rudarstvu – 14 osoba. Aktivnom poljoprivrednom stanovništvu pripadalo je 56 osoba, ili 42,4% od ukupnog aktivnog stanovništva.

Obuhvatniji proces opismenjavanja stanovništva na ovom području započeo je poslije Drugog svjetskog rata, tj. sredinom 20 vijeka. Prema popisu iz 1953. godine u ovom naselju je bilo 20,3 % pismenog u ukupnom stanovništvu.¹⁰ Nepune četiri decenije kasnije - 1991. godini je u ovom naselju bilo 85,5% pismenog u ukupnom stanovništvu. Većinu nepismenog stanovništva činile su žene.

Osnovno obrazovanje završilo je 115 osoba (40 osoba ženskog spola), srednje obrazovanje završila je 21 osoba (3 žene), više obrazovanje završile su 3 osobe muškog spola, a visoko obrazovanje završilo je 6 osoba iz Gladovića (2 žene). Kod 10 osoba iz ovog naselja (5 žena) nije bila poznata školska sprema¹¹ (Suljić, 2011: 211).

Četverogodišnju osnovnu školu djeca iz ovog naselja pohađala su u Beširevićima, a više razrede osnovne škole (V-VIII razred) pohađala su u naselju Osatica, u kojem je bila centralna osnovna škola za više naselja na području mjesnih zajednica Osatica i Radoševići.

¹⁰ *Popis 1953.*, knjiga XIV., str. 457.

¹¹ *Popis 1991.* Dokumentacija FZS, Sarajevo, 2008.

Pripadnici islamske vjeroispovijesti izvršavali su svoje vjerske obaveze, prije svega džumu i bajram namaze, u džamiji u Osatici koju je srpski agresor porušio 1993. godine.

Prema podacima Službe za povratak općine Srebrenica do kraja 2005. godine u ovo naselje vratila su se 33 domaćinstva s ukupno 82 člana, a obnovljeno je 35 kuća. Za povratak u 2006. godini prijavile su se 23 osobe.¹² Međutim, prema podacima iz Centralnog biračkog spiska za izbore u BiH 2006. godine, samo 28 punoljetnih osoba iz ovog naselja imalo je prijavljeno mjesto prebivališta u Gladovićima.¹³ Slično je bilo i za lokalne izbore u 2008. godini. Na području Federacije Bosne i Hercegovine, prema podacima resornog Ministarstva, živi 57 porodica s ukupno 158 članova protjeranih iz naselja Gladovići. Najveći broj protjeranih osoba iz ovog naselja živi na području Tuzlanskog kantona, tj. 32 porodice s ukupno 87 članova, zatim na području Kantona Sarajevo 22 porodice s ukupno 63 člana, a najmanje ih živi na području Zeničko-Dobojskog kantona, tj. tri porodice s ukupno 8 članova.¹⁴ Do 2009. godine, na području Federacije BiH živi preko 220 osoba iz naselja Gladovići (*Suljić, 2011: 215*).

2.2.3. Bošnjačke familije naselja Gladovići

Na području naselja Gladovići živjelo je ukupno 20 bošnjačkih familija koje su bile raspoređene u 93 domaćinstva koja su ukupno imala 528 članova. To su sljedeće familije: *Avdići, Džanići, Gabeljići, Halilovići, Hamzići, Hrustanovići, Hukići, Izmirlići, Jašarevići, Kadrići, Karadaševići, Malatići, Mandžići, Mehanovići, Mehići, Mehmedovići, Mustafići, Okanovići, Pilav i Ridžići*.

Većina familija u naselju Gladovići pripada doseljeničkoj populaciji. Pouzdano se zna da su Kadrići protjerani iz okoline Valjeva, a ostale familije, koje su većinom iz zapadne Srbije protjerane, nisu se direktno naselile u Gladoviće.

Džanići su iz Klotijevca; Gabeljići iz Višegrada; Halilovići iz Klotijevca; Hrustanovići iz Miholjevina; Hukići iz Osmaća; Izmirlići iz Klotijevca; Jašarevići su iz Han Pijeska; Karadaševići, daljim porijeklom iz okoline Užica. Mandžići su, takođe, iz okoline Užica; Mehanovići su iz Osatice, a dalji preci iz Srbije; Mehići su daljim porijeklom iz okoline Užica; Mehmedovići i Okanovići su starosjedilačke

¹² Služba za povratak općine Srebrenica, 2006. godine. Napomena: podaci koje je formirala i ažurirala općinska uprava su netačni jer se odnose na osobe koje su se prijavile za obnovu kuća, a ne na stvarne povratnike. (Primjedba autora).

¹³ Izvor: *Centralni birački spisak za izbore u BiH 2006. godine* (Izborna jedinica 105).

¹⁴ Izvor: *Baza FMROI, Sarajevo, 2005.*

familije. Familija Pilav porijeklom je iz Foče, a Ridžići su porijeklom iz Miholjevina. Hamzići su, takođe, iz Srbije, vjerovatno s područja Bajine Bašte.

Sumarni prikaz žrtava agresije i genocida nad Bošnjacima naselja Gladovići.

U toku agresije na RBiH ubijeno je 16 osoba iz ovog naselja, među kojima i 4 žene, prosječne starosti 35,8 godina. Iza ubijenih, oženjenih muškaraca, ostalo je 7 hudovica i 11-ero djece siročadi, prosječne starosti 8,8 godina.

Tokom zločina genocida ubijene su 94 osobe iz ovog naselja, među kojima su 3 starije žene i 11 maloljetnih osoba – djece. Prosječna starost ubijenih osoba muškog spola bila je 35,1 godina, a prosječna starost ubijenih žena bila je 86,0 godina. Iza ubijenih osoba, oženjenih muškaraca, ostalo je 59 hudovica i 92 djeteta – siročeta, prosječne starosti 9,4 godine. Polovina djece siročadi bila je mlađa od 10 godina u vrijeme ubistva njihovih očeva (*Suljić, 2011: 214*).

2.3. Karačići

2.3.1. Opće geografske karakteristike

Seosko naselje Karačići smješteno je u južnom dijelu općine Srebrenica, jugoistočno od grada Srebrenice od kojeg je udaljeno oko 19,5 kilometra. Sa gradom Srebrenicom povezano je dijelom asfaltnog puta (7A6) u dužini od 16,4 km, a drugi dio puta čini lošiji makadamski put u dužini od 3,1 km. Naselje je smješteno na padinama brda Bukvice (932 m.n.v.) i brda Cura (915 m.n.v.), odnosno na zaravnjenim stepeničastim padinama koje vjerovatno predstavljaju fosilna klizišta. Dijelovi naselja nalaze se na različitim nadmorskim visinama, uglavnom, između 700 i 860 metara. Karačići su s obzirom na veličinu pripadali grupi malih naselja, a prema obliku pripadali su naseljima razbijenog tipa koje je imalo dva zaseoka: Karačići i Tihnići.¹⁵

Površina naselja Karačići iznosi oko 5,6 km², a od te površine 33,4 % je privatno vlasništvo. Opća gustina naseljenosti 1991. godine iznosila je 73,6 stan./km², što je neznatno više od općinskog prosjeka¹⁶ (*Suljić, 2006: 183-4*).

Područje naselja Karačići bilo je naseljeno u srednjem vijeku, a vjerovatno i ranije. Na dva lokaliteta koja se nalaze na brdima iznad sela postoji 30 srednjevjekovnih nadgrobnih spomenika, odnosno stećaka.¹⁷

¹⁵ *Sistematski spisak naseljenih mjesta BiH, 1991.*, str. 202.

¹⁶ *FAO projekat*, općina Srebrenica, 2004.

2.3.2. Antropogeografski razvoj

Prve demografske, ali i druge podatke za naselje Karačići, imamo tek od vremena austrougarske okupacije BiH (tabela br. 3). U periodu od 1879. do 1991. godine stanovništvo Karačića poraslo je 2,4 puta, što je neznatno manje od ukupnog rasta stanovništva općine Srebrenica, koje je u istom periodu poraslo 2,7 puta. Ovo naselje pripada manjem broju naselja u općini Srebrenica gdje je stanovništvo od 1879. do 1991. godine bilo isključivo bošnjačko. U odnosu na ukupan rast stanovništva Karačića, ukupan rast broja domaćinstava bio je nešto manji i u periodu od 1895. do 1991. godine iznosio je 97%, a prosječna veličina domaćinstava povećala se sa 4,8 članova (1895. g.) na 6,1 član (1991. g.). Najveći rast zabilježen je kod broja kuća (stanova) koji je u periodu od 1897. do 1991. godine porastao 3,4 puta (Suljić, 2006: 184-5).

Tabela 3. Kretanje broja stanovnika, domaćinstava i kuća (stanova) u naselju Karačići u periodu od 1879. do 1991. godine

Godina popisa	Broj stanovnika		Indeks rasta	Nacionalnost			Broj kuća - stanova	Domaćinstva	
	svega	muški		Bošnjaci	Srbi	Ostali		broj	prosječna veličina
1879.	172	86	100	172	—	—	22	—	—
1885.	182	95	105,8	182	—	—	28	—	—
1895.	162	87	94,2	162	—	—	32	34	4,8
1910.	194	92	112,8	194	—	—	32	32	6,1
1921.	160	89	93,0	160	—	—	—	28	5,7
1948.	224	114	130,2	—	—	—	—	36	6,2
1953.	237	114	137,8	—	—	—	—	36	6,6
1961.	258	129	150,0	256	—	2	—	35	7,4
1971.	303	144	176,2	303	—	—	48	48	6,3
1981.	374	185	217,4	374	—	—	62	55	6,8
1991.	410	215	238,4	410	—	—	74	67	6,1

Izvor: Popisi stanovništva BiH (1879., 1885., 1895., 1910., 1921., 1948., 1953., 1961., 1971., 1981. i 1991. godine).

¹⁷ Na lokalitetu Cura sjeverno od sela nalazi se srednjevjekovna nekropola sa 27 stećaka, a na lokalitetu Gragir, sjeverozapadno od sela nalazi se 5 stećaka. Vidjeti: Bešlagić, Š.: *Stećci*, ibidem, str., 236.

Prema popisu stanovništva 1991. godine naselju je bio ukupno 91 privredno aktivan stanovnik, među kojima je najveći broj bio aktivan u industriji i rudarstvu – 45 osoba, zatim u poljoprivredi – 27 osoba (ili 29,7% od ukupnog aktivnog stanovništva), kao i u šumarstvu – 12 osoba, a najmanje aktivnih osoba iz Karačića bilo je uposlono u građevinarstvu – 6 osoba, odnosno u saobraćaju (i veze) – 1 osoba.¹⁸

Proces opismenjavanja stanovništva Karačića poslije Drugog svjetskog rata imao je uzlazan trend. Tako je na primjer 1953. godine u ovom selu bilo 59 pismenih osoba, ili 25% od ukupnog stanovništva¹⁹, a nepune četiri decenije kasnije, u 1991. godini je bilo 92,2 % pismenih u ukupnom stanovništvu. I u ovom naselju su, kao i u ostalim naseljima općine Srebrenica, većinu nepismenih činile žene, te su i u manjini kada se radi o višim nivoima obrazovanja. Osnovno obrazovanje završilo je 60 osoba (12 osoba ženskog spola), srednje obrazovanje završilo je 28 osoba (3 žene), a kod 4 osobe muškog spola iz Karačića nije bila poznata školska sprema.²⁰

Djeca školskog uzrasta pohađala su osnovnu školu (četverogodišnju) u naselju Radoševići, a više razrede osnovne škole (V-VIII razreda) pohađala su u Osatici²¹ (Suljić, 2006: 186).

U ovom naselju bio je mesdžid i džamija koje su Srbi uništili 1993. godine.²²

Do kraja 2005. godine u ovo naselje se vratilo 19 domaćinstava sa ukupno 39 članova, a obnovljeno je 13 kuća. Za povratak u 2006. godini prijavila su se 34 prognanika.²³

Na području Federacije Bosne i Hercegovine živi 70 preživjelih porodica sa ukupno 198 članova protjeranih iz naselja Karačići. Na području Tuzlanskog kantona žive 54 porodice sa ukupno 154 člana, na području Kantona Sarajevo živi 11 porodica sa ukupno 28 članova, a na području Zeničko-Dobojskog kantona živi 5 porodica sa 16 članova²⁴ (Suljić, 2006: 186).

¹⁸ *Popis 1991. Dokumentacija FZS, Sarajevo, 2008.*

¹⁹ *Popis 1953., knjiga XIV., str. 457.*

²⁰ *Popis 1991. Dokumentacija FZS, Sarajevo, 2008.*

²¹ U školskoj 1991/92. godini četverogodišnju osnovnu školu u Radoševićima pohađalo je ukupno 117 učenika (iz naselja Karačići, Ljeskovik, Radoševići i Urisići). Izvor: Odjeljenje za privredu i društvene djelatnosti, Opština Srebrenica, 2006.

²² Vidi: Omerdić, M.: *Prilozi proučavanja genocida nad Bošnjacima (1992-1995.)*, ibidem, str. 134.

²³ Služba za povratak općine Srebrenica, 2005. godine.

²⁴ *Baza FMROI, Sarajevo, 2005.*

2.3.3. Bošnjačke familije naselja Karačići

Na području naselja Karačići živjelo je 12 bošnjačkih familija koje su bile raspoređene u 67 porodičnih domaćinstava koja su ukupno imala 410 članova. To su sljedeće familije: *Bečići, Bektići, Čamdžići, Hasanovići, Ibiševići, Jusufovići, Kabilovići, Kadrići, Kahrići, Mehanovići, Ramići i Zukići*.

Većina familija Karačića porijeklom su iz Srbije, s područja Užica i Bajine Bašte. Bektići i Ibiševići su bili jedna familija, a potiču iz okoline Užica. Zukići su iz Crne Gore, a Bečići iz Zvornika. Hasanovići su iz Rađenovića. Kadrići su iz okoline Valjeva.

Sumarni prikaz žrtava agresije i genocida nad Bošnjacima naselja Karačići.

Tokom agresije na RBiH ubijeno je 18 osoba iz ovog naselja, prosječne starosti 26,2 godine, među kojima i jedna osoba ženskog spola. Iza ubijenih tokom agresije ostale su 4 hudovice i 12-ero djece siročadi, prosječne starosti 6,8 godina, među kojima i dvoje djece bez oba roditelja.

U toku zločina genocida ubijene su 62 osobe muškog spola iz ovog naselja, prosječne starosti 38,2 godine, među kojima i jedna maloljetna osoba. Među ubijenima su otac sa 4 sina, odnosno tri oca s po dva sina, kao i 4 oca s po jednim sinom. Masovno ubijanje muškog, uglavnom oženjenog stanovništva iz Karačića, prouzrokovalo je nastanak većeg broja nepotpunih porodica, tj. hudovica i djece siročadi. Iza ubijenih u genocidu, u julu 1995. godine, ostalo je 46 hudovica i 73 djeteta siročeta, prosječne starosti 9,4 godine (*Suljić, 2011: 247*).

2.4. Klotijevac

2.4.1. Opće geografske karakteristike

Seosko naselje Klotijevac nalazi se u južnom, odnosno jugozapadnom dijelu općine Srebrenica. Ovo naselje je od grada Srebrenice udaljeno oko 25 km (Srebrenica - Z. Jadar – Ljeskovik - Klotijevac). Naselje je smješteno na padinama, odnosno u podnožju brda Ovršak (715 m.n.v.). Nalazi se na lijevoj obali Perućackog jezera, odnosno na rubu kanjona rijeke Drine. Nadmorska visina na kojoj je smješteno naselje kreće se u intervalu između 300 i 400 metara. Klotijevac je pripadao grupi malih naselja razbijenog tipa.

Površina naselja Klotijevac iznosi oko 8,0 km², a od te površine 27% pripada privatnom sektoru. Opća gustina naseljenosti u 1991. godini iznosila je 38,4 stan./km², što je ispod opće gustoće naseljenosti općine.²⁵

Područje naselja Klotijevac bilo je naseljeno u starom vijeku, a vjerovatno i ranije. Na nekoliko lokaliteta postoje srednjovjekovne nekropole - stećci. Na nekropoli u Petkovićima postoje dva rimska spomenika koji su ugrađeni kao nadgrobni spomenici²⁶ (*Suljić, 2006: 186-7*).

2.4.2. Antropogeografski razvoj

Prve demografske, ali i druge podatke za naselje Klotijevac, imamo tek od vremena austrougarske okupacije BiH (tabela br. 4). Ukupan porast stanovništva Klotijevca u periodu od 1879. do 1991. godine iznosio je 80%, a najveći rast od 112 % zabilježen je u periodu od 1879. do 1961. godine. Na smanjenje ukupnog rasta stanovništva Klotijevca poslije 1961. godine uticala je hidro-akumulacija Perućackog jezera koja je poslije probnog ispuštanja vode uzrokovala klizišta u ovom naselju i oštećenje većeg broja kuća. Od dijela materijalne odštete koju su dobili za oštećene kuće, stanovnici ovog naselja kupili su kuće ili stanove na području gradskih naselja Bratunac i Srebrenica. Naselje je bilo multietničko, a većinsko stanovništvo bili su Bošnjaci. U skladu sa ukupnim rastom broja stanovnika, rastao je i broj domaćinstava koja su u periodu od 1895. do 1991. godine porasla za 63%, a njihova prosječna veličina smanjivala se sa 5,3 člana (u 1895. g.) na 4,7 članova (u 1991. g.). Najveći rast zabilježen je kod broja kuća (stanova) koji se u periodu od 1897. do 1991. godine povećao 3,6 puta (*Suljić, 2006: 188*).

²⁵ *FAO projekat, općina Srebrenica, 2004.*

²⁶ U zaseoku Babajići, u blizini oble Perućackog jezera, nalazi se srednjovjekovna nekropola sa 35 stećaka u obliku ploča, sanduka i sarkofaga i amorfnih blokova. Vidi: Bešlagić, Š.: *Stećci - kataloško-topografski pregled*, Sarajevo, 1971. str., 237. U zaseoku Petkovići, u blizini porušene zgrade osnovne škole, nalazi se nekropola sa 54 stećka (18 ploča, 25 sanduka, 7 sljemnjaka i 4 stuba). Nekropola je potopljena akumulacijom vode jezera Perućac. Bojanovski, I.: *Rimska stela iz Klotjevca na Drini, Naše starine IX*, 189-192. Sjeverozapadno od Klotjevca nalazi se srednjovjekovni grad, na vrhu strme stijene – čuke, koja se izdiže iznad korita rijeke Drine. U blizini ovog grada postoji manja srednjovjekovna nekropola.

Tabela 4. Kretanje broja stanovnika, domaćinstava i kuća (stanova) u naselju Klotijevac u periodu od 1879. do 1991. godine

Godina popisa	Broj stanovnika		Indeks rasta	Nacionalnost			Broj kuća – stanova	Domaćinstva	
	svega	muški		Bošnjaci	Srbi	Ostali		broj	prosječna veličina
1879.	171	93	100	171	–	–	22	–	–
1885.	198	108	115,8	192	3	3	30	–	–
1895.	210	110	122,8	200	10	–	38	40	5,3
1910.	232	124	135,7	216	16	–	35	31	7,5
1921.	218	118	127,5	198	20	–	–	42	5,2
1948.	322	161	188,3	–	–	–	–	55	5,9
1953.	341	171	199,4	–	–	–	–	61	5,6
1961.	362	181	211,7	299	54	9	–	64	5,7
1971.	318	158	186,0	309	7	2	63	65	4,9
1981.	324	167	189,5	312	10	2	54	57	5,7
1991.	308	149	180,1	299	9	–	80	65	4,7

Izvor: *Popisi stanovništva BiH (1879., 1885., 1895., 1910., 1921., 1948., 1953., 1961., 1971., 1981. i 1991. godine).*

Do 1991. godine većina stanovništva Klotijevca privređivala je iz nepoljoprivrednih djelatnosti. U naselju je bio ukupno 71 privredno aktivan stanovnik, među kojima je najveći broj bio aktivan u industriji i rudarstvu – 21 osoba, zatim u građevinarstvu – 18 osoba, kao i u poljoprivredi – 8 osoba (ili 11,3% od ukupnog aktivnog stanovništva) i šumarstvu, takođe 8 osoba. Ostalo aktivno stanovništvo Klotijevca bilo je uposljeno u sljedećim djelatnostima: obrazovanje – 4 osobe, saobraćaj – 3 osobe, zanatstvo – takođe 3 osobe, trgovina – 2 osobe i ugostiteljstvo – 1 osoba. Kod 3 privredno aktivne osobe iz ovog naselja nije bila poznata djelatnost. Na privremenom radu u inostranstvu bila su 2 osobe iz Klotijevca.²⁷

Proces opismenjavanja stanovništva Klotijevca poslije Drugog svjetskog rata je tekao pozitivno, što se može vidjeti iz komparacije podataka za 1953. i 1991. godinu. Tako je, na primjer 1953. godine u ovom selu bila 101 pismena osoba, ili 29,6% od ukupnog stanovništva ovog naselja,²⁸ a prema popisu iz 1991. godine bilo je 84,7% pismenog u odnosu na ukupno stanovništvo. Većinu nepismenog stanovništva činile su žene. Osnovno obrazovanje završilo je 79 osoba (33 osobe ženskog spola), srednje obrazovanje završile su 34 osobe (10 žena), više obrazovanje završile su 4 osobe (1 žena), a visoko obrazovanje završila je jedna

²⁷ *Popis 1991. Dokumentacija FZS, Sarajevo, 2008.*

²⁸ *Popis 1953., knjiga XIV., str. 457.*

osoba ženskog spola. Kod 9 osoba (5 žena) iz Klotijevca nije bila poznata školska sprema.²⁹

U ovom naselju, zaseok Petkovići, bila je četverogodišnja osnovna škola koju su pohađala djeca iz ovog, kao i naselja Prohići. U školskoj 1991/92. godini ovu školu je pohađalo 36 učenika.³⁰

U Klotijevcu je bila džamija³¹ koju je porušio velikosrpski agresor 1993. godine. Ova džamija služila je za vjerske obrede, prije svega džumu-namaz, za vjernike iz ovog, kao i naselja Prohići, Ljeskovik i Urisići (*Suljić, 2006: 189*).

Do kraja 2005. godine u ovo naselje se vratilo 16 domaćinstava sa ukupno 50 članova, a obnovljeno je 12 kuća. Za povratak u 2006. godini prijavilo se 30 osoba.³²

Na području Federacije Bosne i Hercegovine živi 47 porodica sa ukupno 108 članova, koje su protjerane iz naselja Klotijevac. Na području Kantona Sarajevo živi 27 porodica sa ukupno 61 članom, na području Tuzlanskog kantona živi 16 porodica sa 41 članom, a na području Zeničko-Dobojskog kantona žive četiri porodice sa 6 članova³³ (*Suljić, 2006: 190*).

2.4.3. Bošnjačke familije naselja Klotijevac

Na području naselja Klotijevac živjelo je 13 bošnjačkih familija koje su bile raspoređene u 63 domaćinstva koja su ukupno imala 300 članova. To su sljedeće familije: *Bečići, Džanići, Halilovići, Husejinagići, Ibrići, Idrizovići, Izmirlići, Jugovići, Mešanovići, Muharemovići, Salihovići, Selimovići i Sulejmanovići*.

Prema kazivanju starijih mještana naselja Klotijevac, sve familije iz ovog naselja, osim familije Jugović koja je iz Prohića, a daljim porijeklom iz okoline Bajine Bašte, su starosjedilačke.

²⁹ *Popis 1991. Dokumentacija FZS, Sarajevo, 2008.*

³⁰ Odjeljenje za privredu i društvene djelatnosti, Opština Srebrenica, 2006.

³¹ Uništena od strane srpskih snaga u martu 1993. godine. Vidi: Omerdić, M.: *Prilozi proučavanja genocida nad Bošnjacima (1992-1995.)*, ibidem, str. 133.

³² Služba za povratak općine Srebrenica, 2006. godine.

³³ *Baza FMROI, Sarajevo, 2005.*

Sumarni prikaz žrtava agresije i genocida nad Bošnjacima naselja Klotijevac.

Tokom agresije na R BiH ubijeno je 9 osoba muškog spola iz ovog naselja, prosječne starosti 38,1 godina. Iza ubijenih ostalo je 7 hudovica i 15-ero djece siročadi, prosječne starosti 10,2 godine; jedna hudovica ostala je sa četvero siročadi, tri hudovice s po tri djeteta siročeta i jedna hudovica s dva djeteta siročeta.

U toku zločina genocida ubijena je 51. osoba muškog spola iz ovog naselja, prosječne starosti 36,8 godina, među kojima su i 4 maloljetne osobe. Najmlađa ubijena osoba imala je 16 godina, a najstarija 75 godina. Kao posljedica navedenog, tj. ubijanja muškog stanovništva, ostale su 33 hudovice i 47-ero djece siročadi, prosječne starosti 9,6 godina. U vrijeme ubistva njihovih očeva 36-ero djece siročadi bilo je mlađe od 15 godina, odnosno 24-ero djece bilo je mlađe od 10 godina (*Suljić, 2011: 255*).

2.5. Ljeskovik

2.5.1. Opće geografske karakteristike

Seosko naselje Ljeskovik smješteno je u jugozapadnom dijelu općine Srebrenica. Od grada Srebrenice udaljeno je oko 23,6 kilometara. Sa gradom Srebrenicom naselje je povezano dijelom asfaltnog puta (Srebrenica – Zeleni Jadar – Podravanje) u dužini od 18 km, a drugi dio puta Ljeljendo – Ljeskovik (5,6 km) čini bolji makadamski put.

Naselje je smješteno u gornjem, stepenastom dijelu padine planinske kose Glize. Stepenasti dio padine predstavlja vjerovatno fosilni ostatak klizišta koje danas predstavlja vrlo stabilnu padinu. Dijelovi naselja smješteni su na različitim nadmorskim visinama od 810 do 950 metara. Veći dio naselja smješten je na 850 metara nadmorske visine. Naselje je sastavljeno iz dva dijela: Ljeskovika i Markovića.³⁴

Površina katastarske općine Ljeskovik iznosi oko 20,1 km², a udio privatnog zemljišta u ukupnoj površini iznosi 18,7%. Opća gustina naseljenosti u 1991. godini iznosila je 26,8 stan/km², što je znatno manje u odnosu na gustoću naseljenosti općine.³⁵

³⁴ *Sistematski spisak naselja i dijelova naselja BiH. Stanje 1.1. 1991.*

³⁵ *FAO projekat, općina Srebrenica, 2004..*

Područje ovog naselja bilo je naseljeno u srednjem vijeku, a vjerovatno i ranije. U blizini naselja nalaze se tri srednjovjekovne nekropole sa stećcima na lokalitetu Mramorje, Zaelisije i Zlatovo.³⁶ Naselje Ljeskovik spominje se u osmanskim popisima, tj. defterima, kao npr. u *Opširnom popisu Bosanskog sandžaka* iz 1604. godine³⁷ (Suljić, 2006: 196).

2.5.2. Antropogeografski razvoj

Prve savremene demogeografske, ali i druge podatke za naselje Ljeskovik, imamo tek od vremena austrougarske okupacije BiH (tabela br. 5). Ukupan rast stanovništva Ljeskovika u periodu od 1879. do 1991. godine iznosio je 188% i bio je nešto veći od ukupnog rasta stanovništva općine Srebrenica. Stanovništvo ovog naselja bilo je nacionalno homogeno sve do 70-ih godina 20. vijeka, a ta homogenost datira još od 17. stoljeća. Rast broja domaćinstava u periodu od 1895. do 1991. godine iznosio je 88% i bio je nešto manji od ukupnog rasta stanovništva Ljeskovika, dok se prosječna veličina domaćinstava povećavala od 4,9 članova (1895.) do 5,6 članova (1991. g.). Najveći rast zabilježen je kod broja kuća (stanova) čiji se broj, od 1879. do 1991. godine, povećao za 326% (Suljić, 2006: 197-8).

³⁶ Na lokalitetu Mramorje (pokraj puta Ljeskovik – Klotjevac) nalazi se srednjovjekovna bošnjačka nekropola sa 18 stećaka u obliku sanduka i sarkofaga, koji su orijentisani u pravcu Z-I. Na lokalitetu Zaelisije (u blizini starog mezarja zaseoka Markovići) nalazi se srednjovjekovna nekropola sa 4 stećka u obliku sanduka i sarkofaga. Na lokalitetu Zlatovo, nedaleko od lokaliteta Mramorje, nalazi se srednjovjekovna nekropola sa 8 stećaka u obliku sanduka. Vidi: Bešlić, Š.: *Stećci: kataloško-topografski pregled*, ibidem, str. 236-237.; Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Arheološka nalazišta – regija 16, tom 3, str. 82.

³⁷ Prema podacima iz navedenog deftera, u selu Ljeskovik bilo je 45 muslimana sa baštinama i 8 nemuslimana (Bogumila), takođe sa baštinama. Vidi: *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, ibidem, str. 593.

Tabela 5. Kretanje broja stanovnika, domaćinstava i kuća (stanova) u naselju Ljeskovik u periodu od 1879. do 1991. godine

Godina popisa	Broj stanovnika		Indeks rasta	Nacionalnost			Broj kuća – stanova	Domaćinstva	
	svega	muški		Bošnjaci	Srbi	Ostali		broj	prosječna veličina
1879.	187	106	100	187	–	–	23	–	–
1885.	218	114	116,6	218	–	–	28	–	–
1895.	248	131	132,6	248	–	–	41	51	4,9
1910.	248	133	132,6	248	–	–	45	41	6
1921.	202	103	108,0	202	–	–	–	41	4,9
1948.	269	139	143,9	–	–	–	–	46	5,8
1953.	287	152	153,5	–	–	–	–	50	5,7
1961.	336	179	179,7	336	–	–	–	66	5,1
1971.	407	211	217,6	406	–	1	73	73	5,6
1981.	511	270	273,3	507	–	4	92	86	5,9
1991.	538	288	287,7	536	–	2	98	96	5,6

Izvor: *Popisi stanovništva BiH (1879., 1885., 1895., 1910., 1921., 1948., 1953., 1961., 1971., 1981. i 1991. godine).*

Privredivanje stanovništva Ljeskovika do 1991. U ovom naselju bilo je ukupno 113 privredno aktivnih stanovnika, među kojima je najveći broj bio aktivan u poljoprivredi – 48 osoba, ili 42,5% od ukupnog aktivnog stanovništva, kao i u industriji i rudarstvu – 39 osoba. Ostalo aktivno stanovništvo ovog naselja bavilo se sljedećim djelatnostima: građevinarstvo – 7 osoba, šumarstvo – 4 osobe, trgovina – 4 osobe, vodoprivreda – 1 osoba, zanatstvo (i lične usluge) - takođe 1 osoba. Kod 9 osoba iz ovog naselja nije bila poznata djelatnost.³⁸

Proces opismenjavanja stanovništva Ljeskovika poslije Drugog svjetskog rata tekao je u pozitivnom smjeru kao i u ostalim naseljima općine Srebrenica. Udio pismenih u ukupnom stanovništvu povećao se sa 16%, koliko ih je bilo 1953. godine³⁹, na 85% u 1991. godini. I pored visokog udjela pismenog stanovništva u Ljeskoviku, većina ih je bila bez školske spremne, ili samo sa završenom osnovnom školom. Osnovno obrazovanje završile su 104 osobe (12 osoba ženskog spola), srednje obrazovanje završile su 32 osobe (3 žene), a visoko obrazovanje imala je samo jedna osoba muškog spola iz ovog naselja. Kod 4 osobe iz ovog naselja (2 žene) nije bila poznata školska sprema.⁴⁰

³⁸ *Popis 1991. Dokumentacija FZS, Sarajevo, 2008.*

³⁹ *Popis 1953., knjiga XIV., str. 457.*

⁴⁰ *Popis 1991. Dokumentacija FZS, Sarajevo, 2008.*

Djeca školskog uzrasta (obavezno obrazovanje) pohađala su osnovnu školu u Radoševićima (četverogodišnja) i Osatici (od 5 do 8 razreda).

Nekoliko godina poslije prvih povrataka stanovništva ovog naselja - 2003. godine je u ovom naselju izgrađena četverogodišnja osnovan škola.⁴¹

Stanovništvo ovog naselja prije agresije na RBiH -1992. godine je obavljalo svoje zajedničke vjerske obrede (džuma i bajramski namazi) u džamiji u Klotijevcu (*Suljić, 2006: 198-9*).

U periodu od 2000. do 2005. godine u Ljeskovik se vratilo 36 domaćinstava s ukupno 120 članova, a obnovljene su 33 kuće. Za povratak u 2006. godini prijavile su se 33 osobe.⁴²

Na području Federacije Bosne i Hercegovine nastanila se 61 porodica s ukupno 175 članova porijeklom iz Ljeskovika. Na području Tuzlanskog kantona živi 38 porodica sa 114 članova, na području Kantona Sarajevo živi 20 porodica s 53 člana, a na području Zeničko-Dobojskog kantona, u općini Zavidovići (Vozuća), žive 3 porodice sa 8 članova.⁴³

Značajan dio stanovnika Ljeskovika iselio se u zapadnoevropske i prekomorske zemlje. Prema terenskim istraživanjima u julu 2005. godine i kazivanju sredovječnih stanovnika Ljeskovika koji su se vratili u ovo naselje, u SAD-u su bila 122 stanovnika, u Njemačkoj 4, u Francuskoj 17, u Švedskoj 38, u Danskoj 19 i u ostalim evropskim zemljama - 14 osoba⁴⁴ (*Suljić, 2011: 325*).

Prema Centralnom biračkom spisku za lokalne izbore u BiH 2008. godine u ovom naselju bile su prijavljene 23 osobe.⁴⁵

2.5.3. Bošnjačke familije naselja Ljeskovik

Na području naselja Ljeskovik živjelo je 16 familija, 15 bošnjačkih i jedna albanska, koje su bile raspoređene u 96 domaćinstava koja su ukupno imala 538 članova.

⁴¹ U školskoj 2005/06. godini ovu školu je pohađalo 13 učenika od I-IV razreda. Izvor: Odjeljenje za privredu i društvene djelatnosti, Opština Srebrenica, 2006.

⁴² Služba za povratak općine Srebrenica, 2005.

⁴³ Baza FMROI, Sarajevo, 2005.

⁴⁴ Ovi podaci su aproksimativni jer su prikupljeni kroz razgovor s rođacima i komšijama emigranata. Međutim, iako nepouzdati - daju nam približan uvid u razmjere tragedije bošnjačkog stanovništva u cjelini, a prije svega na području općine Srebrenica.

⁴⁵ Izvor: Centralni birački spisak za lokalne izbore u BiH 2008. godine (Izborna jedinica 105).

Bošnjačke familije su: *Avdići, Buljubašići, Derviševići, Hasanovići, Hodžići, Ibrahimovići, Mehmedovići, Memići, Mujići, Numanovići, Omerovići, Osmanovići, Salkići, Smajlovići i Suljići*. Većina ovih familija porijeklom su iz Sokolske nahije. Pouzdano se zna da su starosjedilačke familije Hasanovići i Omerovići.

Sumarni prikaz žrtava agresije i genocida nad Bošnjacima naselja Ljeskovik.

Tokom agresije na RBiH, od 1992. do 1995. godine, ubijena je 21 osoba iz ovog naselja, prosječne starosti 30,0 godina, među kojima i dvije osobe ženskog spola. Iza žrtava agresije ostalo je 8 hudovica i 24-ero djece siročadi, prosječne starosti 8,5 godina.

U toku genocida ubijeno je 96 osoba muškog spola, prosječne starosti 34,3 godine, među kojima i 14 maloljetnih osoba. Više od polovine žrtava genocida bilo je oženjeno, odnosno imali su djecu, tako da su 52 žene ostale hudovice i 108-ero djece siročadi, prosječne starosti 8,7 godina. Više od 60-ero djece siročadi bilo je mlađe od 10 godina u vrijeme ubistva njihovih očeva, a četvero djece ostalo je bez oba roditelja.

Najveći broj hudovica ostao je s po 3 djeteta – 12 hudovica, zatim s po 1 djetetom – 11 hudovica, kao i s po 2 djeteta – 8 hudovica, a sa 4-ero djece ostale su 4 hudovice. Po dvije hudovice ostale su s po 5-ero djece, odnosno 6-ero djece siročadi, a jedna hudovica ostala je sa 7-ero djece siročadi (*Suljić, 2011: 324*).

2.6. Nogačevići

2.6.1. Opće geografske karakteristike

Seosko naselje Nogačevići smješteno je u jugoistočnom dijelu općine Srebrenica. Od grada Srebrenice udaljeno je oko 31,5 kilometara. Naselje je smješteno na lijevoj obali rijeke Drine, odnosno jedan kilometar nizvodno od hidroelektrane „Perućac“. Naselje je razbijenog tipa sa sjeverozapadnim-jugoistočnim pravcem pružanja, odnosno naselje s obzirom na oblik pripada drumskom tipu. Naselje se nalazi na izohipsi sa nadmorskom visinom od 350 metara, a kuće su bile izgrađene uglavnom duž te izohipse i okomito na nju. Naselje se nalazi na pedimentu (podnožju) obližnje gorske kose, po čemu je vjerovatno i dobilo ime. Naselje ima jugozapadnu ekspoziciju.

Površina katastarske općine Nogačevići iznosi 1,7 km², a od toga je 44,4% privatno zemljište. Opća gustina naseljenosti u 1991. godini iznosila je 101,2

stan./km², što je znatno više u odnosu na gustoću naseljenosti općine (Suljić, 2006: 279).

2.6.2. Antropogeografski razvoj

Ukupan rast stanovništva, kuća i domaćinstava u naselju Nogačevići u periodu od 1879. do 1991. godine prikazan je u tabeli br. 6. Rast ukupnog stanovništva Nogačevića u periodu od 1879. do 1991. godine bio je pozitivan i iznosio je 166%. Naselje je bilo multietničko, u njemu su živjeli Bošnjaci i Srbi. U periodu od 1981. do 1991. godine broj Bošnjaka se povećao više od 3 puta, vjerovatno doseljavanjem iz okolnih naselja. U periodu od 1895. do 1991. godine broj domaćinstava ovog naselja povećao se za 208%, a prosječna veličina domaćinstava smanjila se sa 5,8 članova (1895.) na 4,7 članova (1991. g.). Broj kuća (stanova) od 1879. do 1991. godine povećao se 2,9 puta (Suljić, 2006: 279).

Tabela 6. Kretanje broja stanovnika, domaćinstava i kuća (stanova) u naselju Nogačevići u periodu od 1879. do 1991. godine

Godina popisa	Broj stanovnika		Indeks rasta	Nacionalnost			Broj kuća – stanova	Domaćinstva	
	svega	muški		Bošnjaci	Srbi	Ostali		broj	prosječna veličina
1879.	65	35	100	19	46	–	13	–	–
1885.	68	35	104,6	18	50	–	13	–	–
1895.	70	33	107,7	20	50	–	11	12	5,8
1910.	72	37	110,8	18	54	–	14	11	6,5
1921.	64	25	98,5	10	54	–	–	10	6,4
1948.	107	52	164,6	–	–	–	–	16	6,7
1953.	111	51	170,8	–	–	–	–	16	6,9
1961.	146	68	224,6	25	121	–	–	23	6,4
1971.	128	59	196,9	43	85	–	25	25	5,0
1981.	109	62	167,7	36	70	3	25	24	4,5
1991.	173	90	266,2	112	58	3	38	37	4,7

Izvor: *Popisi stanovništva BiH (1879., 1885., 1895., 1910., 1921., 1948., 1953., 1961., 1971., 1981. i 1991. godine).*

Privređivanje stanovništva 1991. U naselju Nogačevići bilo je ukupno 50 privredno aktivnih stanovnika, među kojima je najveći broj bio aktivan u građevinarstvu – 35 osoba, a znatno manje u poljoprivredi – 6 osoba (12,0% od ukupnog aktivnog stanovništva). Ostalo aktivno stanovništvo ovog naselja bavilo

se industrijom i rudarstvom - 4 osobe, trgovinom – 2 osobe, šumarstvom – 1 osoba, saobraćajem – 1 osoba i zanatstvom (i lične usluge) takođe 1 osoba.⁴⁶

Proces opismenjavanja stanovništva ovog i okolnih naselja započeo je 30-ih godina 20. vijeka, tačnije 1932. godine, kada je u Đurđevcu (zaselak Osatice) počela sa radom osnovna škola. Ova škola nije radila u tokom Drugog svjetskog rata, a odmah poslije toga, tj. krajem 1945. godine škola počinje sa radom. Prema popisu stanovništva iz 1953. godine u ovom naselju je bilo 37% pismenog u ukupnom stanovništvu.⁴⁷ Nepune četiri decenije kasnije, tj. 1991. godine, u ovom naselju je bilo 84,4% pismenog u ukupnom stanovništvu. Osnovno obrazovanje završile su 43 osobe (18 osoba ženskog spola), srednje obrazovanje završile su 22 osobe (5 osoba ženskog spola), a više obrazovanje završila je samo jedna osoba muškog spola iz Nogačevića. Kod 4 osobe iz ovog naselja (2 ženske osobe) nije bila poznata školska sprema.⁴⁸

Djeca školskog uzrasta iz Nogačevića pohađala su osnovnu školu u naselju Peći (centralna OŠ Skelani). U školskoj 1991/92. godini ovu školu je pohađao 71 učenik iz Nogačevića i Peći.⁴⁹

Do kraja 2005. godine u ovo naselje se vratilo 10 domaćinstava s ukupno 25 članova, a obnovljene su samo 2 kuće. Za povratak u 2006. godini prijavilo se 15 osoba.⁵⁰

Do 2008. godine u Nogačeviče se nije vratila niti jedna osoba bošnjačke nacionalnosti koja je imala prijeratno prebivalište u ovom naselju. Danas u ovom naselju živi oko 40 stanovnika srpske nacionalnosti.⁵¹

Općine Federacije BiH u kojima se nastanila većina preživjelih i prognanih stanovnika iz Nogačevića su: Gračanica, Ilidža, Ilijaš, Lukavac, Novo Sarajevo, Srebrenik, Tuzla i Vogošća. Najveći broj prognanika nastanio se u općinama Ilijaš i Srebrenik.

⁴⁶ *Popis 1991. Dokumentacija FZS, Sarajevo, 2008.*

⁴⁷ *Popis 1953., knjiga XIV., str. 457.*

⁴⁸ *Popis 1991. Dokumentacija FZS, Sarajevo, 2008.*

⁴⁹ Odjeljenje za privredu i društvene djelatnosti, Opština Srebrenica, 2006.

⁵⁰ U 2004. godini bila su samo 2 domaćinstva sa 6 članova. Služba za povratak općine Srebrenica, 2006.

⁵¹ Prema biračkom spisku za lokalne izbore u BiH 2008. godine u ovom naselju bilo je prijavljeno 29 osoba srpske nacionalnosti. Izvor: *Centralni birački spisak za lokalne izbore u BiH 2008. godine* (Izborna jedinica 105).

Jedan dio prijeratnih stanovnika Nogačevića napustio je područje BiH i nastanio se u drugim državama, kao što su Austrija, Danska, Švicarska i dr. (Suljić, 2011: 372).

2.6.3. Bošnjačke familije naselja Nogačevići

Na području naselja Nogačevići živjelo je ukupno 14 familija, 6 bošnjačkih i 8 srpskih, koje su bile raspoređene u 37 domaćinstava koja su imala ukupno 173 člana. Bošnjačke familije, koje su imale 22 domaćinstva s ukupno 115 članova, su: *Alići, Hasanovići, Ibiševići, Nuhanovići, Omerovići i Salihovići*.

Sve ove porodice doselile su se iz okolnih naselja područja Osata, a prije toga većina njih iz Srbije.

Sumarni prikaz žrtava agresije i genocida nad Bošnjacima naselja Nogačevići.

Tokom agresije na RBiH, 1992.-1995. godine, ubijena je jedna osoba muškog spola, rođena 1950. godine, a iza ubijenog ostala je hudovica i 8-ero djece siročadi, prosječne starosti 11,8 godina.

U toku genocida u tzv. UN zaštićenoj zoni Srebrenica, u julu 1995. godine, ubijeno je 19 osoba muškog spola, prosječne starosti 32,0 godina, među kojima i jedna maloljetna osoba. Iza žrtava genocida ostalo je 13 hudovica i 14-ero djece siročadi, prosječne starosti 6,9 godina, među kojima i 9-ero djece koja su bila mlađa od 9 godina u vrijeme ubistva njihovih očeva. Sa troje djece siročadi ostala je jedna hudovica, s po dva siročeta ostale su tri hudovice, a s po jednim djetetom siročetom ostalo je 5 hudovica (Suljić, 2011: 372).

2.7. Osatica

2.7.1. Opće geografske karakteristike

Seosko naselje Osatica smješteno je u južnom dijelu općine Srebrenica. Sa gradom Srebrenicom od kojeg je udaljeno oko 26,3 kilometara naselje je povezano većim dijelom regionalnim putem Srebrenica-Kragljivoda (21,5 km) i manjim dijelom asfaltnog puta. Veći dio naselja smješten je na istočnoj padini jedne o mnogobrojnih gorskih kosa planine Osat. Ova zaobljena gorska kosa pruža se u pravcu sjever-jug, i južnim dijelom kao zub prodire u dolinu rijeke Drine, odnosno dio jezera „Perućac“. Razmještaj dijelova naselja, odnosno zaseoka, prilagođen je

topografiji terena (pravac sjever-jug), a nalaze se na različitim nadmorskim visinama, kao npr. zaseok Đurđevac (310 m.n.v.), Ritošići (350 m.n.v.), Rabadžići, (440 m.n.v.), Otmanovići (530 m.n.v.), a glavni dio naselja, Osatica, nalazi se na 580 metara nadmorske visine. Naselje je razbijenog tipa s obzirom na fizionomiju i razmještaj zaseoka. Dijelovi naselja su: Đurđevac, Rabadžići, Ritošići, Osatica i Otmanovići.⁵²

Površina katastarske općine Osatica iznosi oko 2,5 km², a od te površine 49% pripada privatnom vlasništvu. Opća gustina naseljenosti u 1991. godini iznosila je 185 stan./km², što je gotovo tri puta više od prosječne gustine naseljenosti općine Srebrenica⁵³ (Suljić, 2006: 281-2).

Ovo je naselje, pored stambene i agrarno-privredne funkcije, imalo i druge funkcije koje su bile gravitacioni centar za više naselja na području dvije mjesne zajednice (MZ Osatica i MZ Radoševići) koje su brojale oko 5 hiljada stanovnika. U naselju je bila osnovna osmogodišnja škola, Mjesni matični ured, ambulanta, džamija⁵⁴ i otkupna stanica za ljekovito bilje, gljive i dr.

Područje naselja Osatica bilo je naseljeno još u starom vijeku, a vjerovatno i ranije. Na lokalitetu Mataruzi pronađeni su Rimski nadgrobni spomenici⁵⁵, a u zaseoku Đurđevac nalazi se srednjevjekovni grad u čijoj blizini se nalazi srednjevjekovna nekropola sa 6 stećaka.⁵⁶ U turskim defterima spominje se nahija Osat (ranije župa Osat) i selo Osatnica u kojem su bile 23 kuće sa 20 stanovnika.⁵⁷

⁵² *Sistematski spisak naselja i dijelova naselja BiH. Stanje 1.1. 1991.*, str. 202.

⁵³ FAO projekat, općina Srebrenica, 2004..

⁵⁴ Četnici su je minirali 1993. godine. Vidi: Omerdić, M.: *Prilozi proučavanja genocida nad Bošnjacima (1992-1995.)*, ibidem, str. 133.

⁵⁵ Dvije Rimske stele sa figuralnim predstavama (3 st.). Vidi: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Arheološka nalazišta – regija 16*. ibidem, str. 69.

⁵⁶ Na brdu (čukara) Gradina (463 m.n.v.), koje se okomito uzdiže iznad korita rijeke Drine, nalaze se ostaci srednjevjekovnog bosanskog grada Đurđevca (župa Osat). Danas postoje ostaci kule, kvadratne osnove, sa dvorištem (dimenzije 30,5×7 m), kao i djelimično očuvan vanjski bedem (25 m). Grad se prvi put spominje 1444. godine, a nazvan je po svetom Grguru. Vidi: Vego, M.: *Naselja Bosanske srednjovjekovne države*. Svjetlost, Sarajevo, 1957., str. 38-39.; Bešlagić, Š.: *Novopronađeni natpisi na stećcima*, Naše starine IX, 137-138.

⁵⁷ U selu Osatnica bilo je 10 muslimana sa baštinom, kao i 10 nemuslimana (pripadnika Crkve bosanske). Među muslimanima 6 osoba nije bilo oženjeno. U istom defteru spominje se selo Rabočnice, koje je bilo čifluk Petra i Novaka. Mišljenja smo da se radi o današnjem zaseoku Rabadžići, jer se isto spominje u blizini sela Perućac. Vidi: *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, ibidem, str. 580, 582 i 609.; Etimologija toponima Rabadžići je turska, od riječi araba = teretna zaprežna kola, od čega i naša riječ arabadžija ili rabadžija (Škaljić, A.: *Rječnik*, ibidem, str. 96). Vjerovatno je u blizini ovog zaseoka, u srednjem vijeku, bila skela pomoću koje su prevozili robu sa desne strane Drine, tj. iz sela Perućac, a kasnije je kolima razvlačili dalje. Nije ovo prvi primjer gdje se imena naselja (domicilionim) povezuju sa glavnim zanimanjem njegovog stanovništva.

2.7.2. Antropogeografski razvoj

Ukupan rast stanovništva, kuća i domaćinstava u naselju Osatica u periodu od 1879. do 1991. godine prikazan je u tabeli br. 7.

Ukupan rast stanovništva Osatice u periodu od 1879. do 1991. godine bio je pozitivan i iznosio je 218,5%. Naselje je bilo multietničko, a većinsko stanovništvo bilo je bošnjačko, dok su Srbi bili u manjini. U periodu od 1895. do 1991. godine broj domaćinstava ovog naselja povećao se za 188,6%, a prosječna veličina domaćinstava nije se znatno mijenjala, tj. smanjila se sa 4,9 članova (1895.) na 4,6 članova (1991. g.). Broj kuća (stanova), od 1879. do 1991. godine, povećao se za 4,9 puta.

Tabela 7. Kretanje broja stanovnika, domaćinstava i kuća (stanova) u naselju Osatica u periodu od 1879. do 1991. godine

Godina popisa	Broj stanovnika		Indeks rasta	Nacionalnost			Broj kuća - stanova	Domaćinstva	
	svega	muški		Bošnjaci	Srbi	Ostali		broj	prosječna veličina
1879.	146	83	100	146	–	–	26	–	–
1885.	171	98	117,1	166	4	1	32	–	–
1895.	172	97	117,8	172	–	–	37	35	4,9
1910.	196	107	134,2	196	–	–	43	40	4,9
1921.	138	79	94,5	138	–	–	–	30	4,6
1948.	229	119	156,8	–	–	–	–	46	5
1953.	234	129	160,3	–	–	–	–	48	4,9
1961.	259	142	177,4	258	–	1	–	50	5,2
1971.	404	205	276,7	379	8	17	73	74	5,5
1981.	443	220	303,4	426	16	1	96	84	5,3
1991.	465	253	318,5	447	13	5	127	101	4,6

Izvor: *Popisi stanovništva BiH (1879., 1885., 1895., 1910., 1921., 1948., 1953., 1961., 1971., 1981. i 1991. godine).*

Privređivanje stanovništva 1991. U naselju Osatica bilo je ukupno 127 privredno aktivnih stanovnika, među kojima je najveći broj bio aktivan u građevinarstvu – 60 osoba, a znatno manje u poljoprivredi – 11 osoba (8,7% od ukupnog aktivnog stanovništva). Ostalo aktivno stanovništvo ovog naselja bavilo se industrijom i rudarstvom - 20 osoba, trgovinom – 9 osoba, vodoprivredom – 1 osoba, saobraćajem i ugostiteljstvom po 3 osobe i obrazovanjem 18 osoba.⁵⁸

⁵⁸ *Popis 1991. Dokumentacija FZS, Sarajevo, 2008.*

Proces opismenjavanja stanovništva ovog i okolnih naselja započeo je 30-ih godina 20. vijeka, tj. 1932. godine kada je u Đurđevcu (zaseok Osatice) počela sa radom osnovna škola. Ova škola nije radila u toku Drugog svjetskog rata, a odmah poslije toga, tj. krajem 1945. godine škola počinje sa radom. Krajem 60-ih godina 20. vijeka u naselju Osatica izgrađena je osmogodišnja škola. Prema popisu stanovništva 1953. godine u ovom naselju je bilo samo 30% pismenog u ukupnom stanovništvu.⁵⁹ Nepune četiri decenije kasnije, tj. 1991. godine je u ovom naselju bilo 88,2% pismenog u ukupnom stanovništvu. Osnovno obrazovanje završile su 143 osobe (53 osoba ženskog spola), srednje obrazovanje završilo je 47 osoba (12 osoba ženskog spola), više obrazovanje završilo je 10 osoba (4 osobe ženskog spola) i visoko obrazovanje imale su tri osobe muškog spola iz Osatice. Kod 7 osoba iz ovog naselja (3 ženske osobe) nije bila poznata školska sprema.⁶⁰

U školskoj 1991/92. godini ovu školu sa područnim četverogodišnjim osnovnim školama pohađalo je 879 učenika, a u samoj centralnoj školi Osatica bilo je 577 učenika. Dio školske zgrade obnovljen je u 2003. godini, a u školskoj 2005/06. godini školu su pohađala 22 učenika i svi su bili Bošnjaci.⁶¹

Do kraja 2005. godine u naselje Osatica vratila su se 23 bošnjačka domaćinstva sa ukupno 46 članova, a obnovljeno je 15 kuća. Za povratak u 2006. godini prijavile su se 43 osobe.⁶²

Na području Federacije Bosne i Hercegovine nalazi se 90 porodica sa ukupno 238 članova porijeklom iz naselja Osatica. Na području Tuzlanskog kantona žive 53 porodice sa ukupno 134 člana, na području Kantona Sarajevo živi 30 porodica sa ukupno 84 člana, a na području Zeničko-Dobojskog kantona živi 7 porodica sa ukupno 20 članova⁶³ (*Suljić, 2006: 284*).

2.7.3. Bošnjačke familije naselja Osatica

Na području naselja Osatica živjelo je ukupno 20 bošnjačkih familija koje su bile raspoređene u 96 domaćinstava koja su imala ukupno 452 člana. To su sljedeće familije: *Alići, Avdići, Delići, Džananovići, Emkići, Halilovići, Hrustići, Hukići, Jahići, Kadrići, Kolašinac, Malkići, Mehanovići, Mehići, Muharemovići, Mustafići, Omerovići, Salkići, Selimovići i Sumbulovići*.

⁵⁹ *Popis 1953.*, knjiga XIV., str. 457.

⁶⁰ *Popis 1991.* Dokumentacija FZS, Sarajevo, 2008.

⁶¹ Služba za upravu i društvene djelatnosti općine Srebrenica, 2006.

⁶² Služba za povratak općine Srebrenica, 2006.

⁶³ *Baza FMROI*, Sarajevo, 2005.

Mustafići su iz Klotijevca i Radovčića (jedna porodica). Džananovići i Hrustići su iz Beširevića. Hukići i Jahići iz Osmača. Kadrići i Sumbulovići su iz Peći. Kolašinci su iz Kolašina, Crna Gora. Jedna porodica Avdića je iz Rađenovića. U svom djelu „Sokolska nahija“, Ljuba Pavlović⁶⁴ često navodi da su se prognani muslimani iselili iz okolnih naselja Bajine Bašte na područje Osata. Tako, na primjer, spominje rodove (familije) Aširoviće, Beširoviće, Veratoviće (vjerovatno Ferhatovići), iz mahale Milatovići i Mustafiće i Muratoviće, iz mahale Nerandžići, koji su prisilno iseljeni iz naselja Svojdruk, koje se nalazi sjeveroistočno od Bajine Bašte, da su se naselili na području Osata (*Pavlović, 1930: 403*). Također, isti autor navodi da su se neke familije iz Hrastišta naselile u Đuđevcu (*Pavlović, 1930: 371*), današnji zaseok naselja Osatica. Iako su današnje familije na području Osata, uglavnom, potomci prognanih Bošnjaka iz Srbije, ipak je teško reći koje su to familije Osatice čiji su preci prognani iz Srbije. Naime, često se mijenjalo rodovsko ime, odnosno prezime prognanih, ali i konačno mjesto preseljenja.

Sumarni prikaz žrtava agresije i genocida nad Bošnjacima naselja Osatica.

Tokom agresije na RBiH, 1992.-1995. godine, ubijena je 31 osoba iz ovog naselja, prosječne starosti 32,3 godine, među kojima i 6 žena. Iza ubijenih muškaraca ostalo je 14 hudovica i 23 djeteta siročeta, prosječne starosti 8,4 godine.

U toku genocida u tzv. UN zaštićenoj zoni Srebrenica, u julu 1995. godine, ubijena je 91 osoba muškog spola, prosječne starosti 36,6 godina, među kojima i 7 maloljetnih osoba, uglavnom dječaka. Iza ubijenih ostale su 54 hudovice i 63 siročeta, prosječne starosti 8,6 godina.

2.8. Prohići

2.8.1. Opće geografske karakteristike

Seosko naselje Prohići smješteno je u južnom dijelu općine Srebrenica. Od grada Srebrenice udaljeno je oko 31,5 kilometara (Srebrenica-Kragljivoda-Osatica-Rađenovići-Prohići). Jugozapadni, niži dio ovog naselja nalazi se u priobalju Perućackog jezera, odnosno u donjem dijelu padine Zabrđa, a gornji dio naselja (zaseok Grujičići) smješten je u podnožju brda Karan-gaj (1997 m.n.v.). Manji dio teritorije ovog naselja potopljen je hidro-akumulacijom Perućackog jezera. Zaseoci se nalaze na stepenastim zatalasanim padinama lokanih brežuljaka. Priobalni

⁶⁴ Ljuba Pavlović: Sokolska nahija. – Ko smo mi Podrinci – naši koreni, Zbornik Srpske kraljevske akademije, „Naselja i poreklo stanovništva“, knjiga 26., Beograd, 1930. (Reprint, 2003.).

dijelovi naselja (Kovačići, Prohići i Zagaj) smješteni su nadmorskoj visini od 300 do 350, a gornji dio naselja (zaseok Grujičići), smješten je na oko 650 metara nadmorske visine. Naselje je razbijenog tipa sa sljedećim zaseocima: Grujičići, Kovačići, Prohići, Raušići, Vučica i Zagaj.⁶⁵

Teritorija naselja Prohići zahvata dvije katastarske općine: k/o Prohići (1,65 km²) i k/o Vučica (1,66 km²). Ukupna površina ovog naselja iznosi 3,3 km², a od te površine 43 % pripada privatnom vlasništvu. Opća gustina naseljenosti u 1991. godini iznosila je 122,4 stan./km², što je znatno više od prosječne gustine naseljenosti općine Srebrenica (Suljić, 2006: 297-8).

2.8.2. Antropogeografski razvoj

Ukupan rast stanovništva, kuća i domaćinstava u naselju Prohići u periodu od 1879. do 1991. godine prikazan je u tabeli br. 8.

Tabela 8. Kretanje broja stanovnika, domaćinstava i kuća (stanova) u naselju u Prohići periodu od 1879. do 1991. godine

Godina popisa	Broj stanovnika		Indeks rasta	Nacionalnost			Broj kuća - stanova	Domaćinstva	
	svega	muški		Bošnjaci	Srbi	Ostali		broj	prosječna veličina
1879.	119	61	100	119	—	—	20	—	—
1885.	172	83	144,5	122	50	—	24	—	—
1895.	147	81	123,5	113	30	4	27	35	4,2
1910.	178	107	149,6	118	52	8	40	34	5,2
1921.	163	88	137,0	119	43	1	—	34	4,8
1948.	273	135	229,4	—	—	—	—	42	6,5
1953.	312	144	262,2	—	—	—	—	44	7,0
1961.	346	177	290,8	225	70	51	—	49	7,0
1971.	358	173	300,8	357	—	1	63	64	5,6
1981.	422	214	354,6	420	1	1	79	74	5,7
1991.	405	208	340,3	404	—	1	95	88	4,6

Izvor: *Popisi stanovništva BiH (1879., 1885., 1895., 1910., 1921., 1948., 1953., 1961., 1971., 1981. i 1991. godine).*

Ukupan rast stanovništva Prohića u periodu od 1879. do 1991. godine iznosio je 240% i bio je veći od ukupnog rasta stanovništva na području općine Srebrenica u istom periodu (tabela 93). Najveći rast stanovništva u ovom naselju (254%) zabilježen je u periodu od 1879. do 1981. godine, a poslije toga dolazi do

⁶⁵ *Sistematski spisak naselja i dijelova naselja BiH. Stanje 1.1. 1991., str. 203.*

smanjenja ukupnog rasta stanovništva. Negativan rast stanovništva uslovljen je prije svega emigracijom mlađeg i obrazovanijeg stanovništva sa ovog područja. Naselje je bilo multietničko, a većinsko stanovništvo bilo je bošnjačko. U periodu od 1895. do 1991. godine broj domaćinstava ovog naselja povećao se za 151%, a prosječna veličina domaćinstava u navedenom periodu nije se bitno mijenjala. Broj kuća (stanova) od 1879. do 1991. godine povećao se 4,8 puta.

Privređivanje stanovništva 1991. U naselju Prohići privredno aktivne su bile 93 osobe b, među kojima je najveći broj bio aktivan u građevinarstvu – 33 osobe, zatim u poljoprivredi – 25 osoba (26,9% od ukupnog aktivnog stanovništva), kao i u industriji i rudarstvu – 9 osoba. Ostalo aktivno stanovništvo ovog naselja bavilo se trgovinom i stambeno-komunalnom djelatnošću – po 4 osobe, po 2 osobe bavile su se saobraćajem i ugostiteljstvom, a po jedna osoba ovog naselja bavile su se šumarstvom i društveno-političkom djelatnošću. Kod 11 osoba nije bila poznata djelatnost.⁶⁶

Proces opismenjavanja stanovništva Prohića započeo je kasnih 50-ih godina 20. vijeka kada je na području naselja Klotijevac, između Prohića i Klotijevca, izgrađena četverogodišnja osnovna škola. Prema popisu iz 1953. godine u ovom naselju je bilo 41% pismenog u ukupnom stanovništvu.⁶⁷ Za nepune četiri decenije, tj. do 1991. godine se udio pismenog u ukupnom stanovništvu povećao na 87,9%, što je dvostruko više u odnosu na 1953. godinu. Osnovno obrazovanje završilo je 87 osoba (31 osoba ženskog spola), srednje obrazovanje završilo je 35 osoba (1 osoba ženskog spola), visoko obrazovanje imala je samo jedna osoba muškog spola, a kod 9 osoba (3 osobe ženskog spola) nije bila poznata školska sprema.⁶⁸

U školskoj 1991/92. godini, četverogodišnju osnovnu školu u Klotijevcu pohađalo je 36 učenika sa područja Prohića i Klotijevca.⁶⁹

Stanovništvo islamske vjeroispovijesti iz ovog naselja obavljalo je svoje zajedničke vjerske obaveze u džamiji u Klotijevcu koju su srpski vojnici srušili 1993. godine.

⁶⁶ *Popis 1991.* Dokumentacija FZS, Sarajevo, 2008.

⁶⁷ *Popis 1953.*, knjiga XIV., str. 457.

⁶⁸ *Popis 1991.* Dokumentacija FZS, Sarajevo, 2008.

⁶⁹ Izvor: Služba za upravu i privredne djelatnosti opštine Srebrenica, 2006.

Do kraja 2005. godine na područje Prohića vratilo se 31 domaćinstvo sa ukupno 107 članova, a obnovljene su 23 kuće. Za povratak u 2006. godini prijavilo se 38 osoba.⁷⁰

Na području Federacije Bosne i Hercegovine živi 76 porodica sa ukupno 210 članova protjeranih iz naselja Prohići u toku agresije na nezavisnu i suverenu državu Bosnu i Hercegovinu. Na području Tuzlanskog kantona živi 38 porodica sa ukupno 117 članova, na području Kantona Sarajevo živi 35 porodica sa ukupno 86 članova, a na području Zeničko-Dobojskog kantona, u općini Visoko, žive tri porodice sa ukupno 7 članova⁷¹ (*Suljić, 2006: 300*).

2.8.3. Bošnjačke familije naselja Prohići

Na području naselja Prohići živjelo je ukupno 13 bošnjačkih familija koje su bile raspoređene u 88 domaćinstava koja su imala ukupno 405 članova. To su sljedeće familije: *Alići, Hamzići, Hasanovići, Hodžići, Ibrahimovići, Jugovići, Jusići, Mešanovići, Muminovići, Sejdinovići, Smajlovići, Vejzovići i Zukanovići*.

Veći dio familije Alić je iz Srbije, s područja Bajine Bašte (zaseok Jagoštica u Hrastištu) i Užica, a dio iz Višegrada. Hamzići su iz Gladovića, a daljnjim porijeklom s područja Bajine Bašte ili Užica. Hodžići su iz okoline B. Bašte ili Užica, kao i Ibrahimovići. Jugovići su s područja B. Bašte, vjerovatno današnji Perućac. I ostale familije; *Jusići, Mešanovići, Muminovići, Sejdinovići, Smajlovići, Vejzovići i Zukanovići*, su takođe iz okoline B. Bašte i Užica. Vejzovići su iz Hrastišta i Bajine Bašte, vjerovatno iz naselja Višesava ili Lještansko⁷² (*Pavlović, 1930: 388 i 413*).

Sumarni prikaz žrtava agresije i genocida nad Bošnjacima naselja Prohići.

Tokom agresije na RBiH, 1992.-1995. godine, ubijeno je 9 osoba, prosječne starosti 26,7 godina, među kojima dvije žene i 12-godišnje dijete. Iza ubijenih muškaraca ostale su 4 hudovice i 14-ero djece siročadi, prosječne starosti 8,8 godina.

⁷⁰ U Prohiće se vratilo 15 domaćinstava sa ukupno 53 člana, a obnovljeno je 9 kuća. U zaseok Grujićice vratilo se 16 domaćinstava sa ukupno 54 člana, a obnovljeno je 14 kuća. Izvor: Služba za povratak opštine Srebrenica, 2005. Prema našim istraživanjima, koja smo obavili u augustu 2005. godine, a po kazivanju povratnika u Prohiće, u inostranstvu je bilo više od 30 stanovnika iz ovog naselja. U SAD-a bilo je 14, Njemačkoj 5, a u Švedskoj bilo je 12 stanovnika iz Prohića.

⁷¹ *Baza FMROI*, Sarajevo, 2005.

⁷² Prema pisanju Pavlovića (*Pavlović, 1930: 413*) u zaseoku Bratičevići živjelo je veliko bratstvo (familija) Vejzovića koje se 1810. godine iselilo u Bosnu i nije se više vraćalo.

U toku genocida u tzv. UN zaštićenoj zoni Srebrenica, u julu 1995. godine, ubijene su 82 osobe muškog spola, prosječne starosti 37,4 godine, među kojima i 3 maloljetne osobe. Iza ubijenih ostale su 63 hudovice i 89-ero djece siročadi, prosječne starosti 7,4 godine.

2.9. Radovčići

2.9.1. Opće geografske karakteristike

Radovčići su smješteni u jugoistočnom dijelu općine Srebrenica, odnosno jugoistočno od grada Srebrenice na udaljenosti od 31,7 kilometara. Najveći dio Radovčića smješten je u srednjem lijevom dijelu sliva Tokoljačke rijeke. Ovaj dio naselja nalazi se na jugozapadnoj padini planinske kose Žilići, odnosno na sjeverozapadnoj padini brda Skorač (735 m.n.v.). Veći dio naselje izgrađen je duž lokalnog puta (drumski tip naselja) koji se uglavnom pruža izohipsom sa nadmorskom visinom od 600 metara. Drugi dio naselja Radovčići, tj. zaseok Trubari, nalazi se na južnoj padini gorske kose Gradina, odnosno na padini planinskog vrha (870 m.n.v.). Povratkom dijela stanovništva Radovčića u Trubare u periodu od 2000. do 2005. godine izgrađene su nove kuće na lokalitetu Jezero koji se nalazi zapadno od Trubara, na udaljenosti manjoj od 1 kilometra. Radovčići pripadaju naseljima razbijenog tipa, a sastoje se od sljedećih zaseoka: Jezero, Radovčići i Trubari⁷³ (Suljić, 2006: 301).

Površina katastarske općine Radovčići iznosi oko 4,9 km², a od te površine 40,5% je u privatnom vlasništvu. Opća gustina naseljenosti u 1991. godini iznosila je 132,3 stan./km², što je gotovo dvostruko više od prosječne gustine naseljenosti općine Srebrenica.⁷⁴

Područje ovog naselja bilo je naseljeno još u srednjem vijeku što potvrđuje omanja srednjovjekovna nekropola stećaka koja se nalazi nedaleko od zaseoka Trubari.⁷⁵

2.9.2. Antropogeografski razvoj

Ukupan rast stanovništva, kuća i domaćinstava u naselju Radovčići u periodu od 1879. do 1991. godine prikazan je u tabeli br. 9.

⁷³ *Sistematski spisak naselja i dijelova naselja BiH. Stanje 1.1. 1991.*, str. 203.

⁷⁴ *FAO projekat*, općina Srebrenica, 2004.

⁷⁵ U blizini zaseoka Trubari nalazi se srednjovjekovna nekropola sa 5 stećaka u obliku sljemenjaka. Vidi: Bešlagić, Š.: *Stećci*, ibidem, str. 238.

Tabela 9. Kretanje broja stanovnika, domaćinstava i kuća (stanova) u naselju Radovčići u periodu od 1879. do 1991. godine.

Godina popisa	Broj stanovnika		Indeks rasta	Nacionalnost			Broj kuća - stanova	Domaćinstva	
	svega	muški		Bošnjaci	Srbi	Ostali		broj	prosječna veličina
1879.	171	100	100	171	—	—	24	—	—
1885.	216	119	126,3	216	—	—	29	—	—
1895.	226	122	132,2	226	—	—	36	34	6,6
1910.	268	142	156,7	268	—	—	46	37	7,2
1921.	233	118	136,3	233	—	—	—	46	5,0
1948.	424	213	248,0	—	—	—	—	67	6,3
1953.	469	238	274,3	—	—	—	—	71	6,6
1961.	465	243	271,9	445	2	18	—	70	6,6
1971.	530	268	309,9	530	—	—	81	84	6,3
1981.	610	305	356,7	610	—	—	105	103	5,9
1991.	643	334	376,0	568	—	65	139	125	5

Izvor: *Popisi stanovništva BiH (1879., 1885., 1895., 1910., 1921., 1948., 1953., 1961., 1971., 1981. i 1991. godine).*

U periodu od 1879. do 1991. godine stanovništvo Radovčića ukupno je poraslo za 276 %, što je znatno više od ukupnog rasta stanovništva na području općine Srebrenica u istom periodu. Naselje je bilo nastanjeno bošnjačkim stanovništvom, a kasnije, tj. 1961. i 1991. godine, dio stanovništva ovog naselja izjašnjava se kao Romi. U periodu od 1895. do 1991. godine broj domaćinstava Radovčića povećao se za 268%, a prosječna veličina domaćinstava smanjila se sa 6,6 članova (1895.) na 5,0 članova (1991. g.). Broj kuća (stanova) od 1879. do 1991. godine povećao se 5,8 puta.

Privređivanje stanovništva 1991. U naselju Radovčići privredno aktivna bila je 231 osoba, među kojima je najveći broj bio aktivan u poljoprivredi – 98 osoba (42,4% od ukupnog aktivnog stanovništva), zatim u industriji i rudarstvu – 35 osoba, kao i građevinarstvu – 13 osoba. Ostalo aktivno stanovništvo ovog naselja bavilo zanatstvom – 7 osoba, obrazovanjem, saobraćajem i ugostiteljstvom - po 4 osobe, trgovinom i komunalnim djelatnostima – po 2 osobe, a šumarskom djelatnošću bavila se jedna osoba. Kod 61 osobe iz ovog naselja nije bila poznata djelatnost.⁷⁶

⁷⁶ *Popis 1991. Dokumentacija FZS, Sarajevo, 2008.*

Proces opismenjavanja stanovništva Radovčića u socijalističkoj Jugoslaviji započeo je 1946. godine kada je u Krnjićima obnovljen rad niže osnovne škole. Prema rezultatima popisa stanovništva iz 1953. godine u ovom naselju je bilo 20% pismenog u ukupnom stanovništvu, a u 1991. godini se udio pismenog u ukupnom stanovništvu znatno povećao i iznosio je 84,9%. Osnovno obrazovanje završilo je 158 osoba (50 osoba ženskog spola), srednje obrazovanje završilo završile su 43 osobe (5 osoba ženskog spola), a više obrazovanje završile su 3 osobe, među kojima su 2 osobe ženskog spola. Kod 11 osoba ovog naselja nije bila poznata školska sprema (4 osobe ženskog spola).⁷⁷ Djeca školskog uzrasta pohađala su osnovnu školu u Krnjićima.

Do 1993. godine u ovom naselju je bila džamija u kojoj su stanovnici islamske vjeroispovijesti iz ovog naselja izvršavali svoje vjerske obaveze.

Do kraja 2005. godine u Radovčiće se vratilo 13 domaćinstava sa ukupno 17 članova, a obnovljeno je 26 kuća. Za povratak u 2006. godini prijavile su se 43 osobe. U zaseoku Jezero obnovljena je niskonaponska elektromreža.⁷⁸

Na području Federacije Bosne i Hercegovine živi 106 porodica sa ukupno 276 članova protjeranih iz naselja Radovčići. Na području Tuzlanskog kantona živi 76 porodica sa ukupno 205 članova, na području Kantona Sarajevo živi 27 porodica sa ukupno 66 članova, a na području Zeničko-Dobojskog kantona žive tri porodice sa ukupno 5 članova⁷⁹ (*Suljić, 2006: 303*).

2.9.3. Bošnjačke familije naselja Radovčića

Na području naselja Radovčići živjelo je ukupno 20 bošnjačkih familija koje su bile raspoređene u 110 domaćinstava koja su ukupno imala 560 članova. To su sljedeće familije: *Abdurahmanovići, Alići, Aljići, Avdići, Begići, Fržina, Gurdić, Halilovići, Hodžići, Ibiševići, Jahići, Muhići, Mujčinovići, Mustafići, Nukići, Pudilovići, Ramići, Selimovići, Suljanovići i Šabanovići*.⁸⁰

Većina familija naselja Radovčići potomci su prognanih Bošnjaka iz Kneževine Srbije tokom 18. i 19. stoljeća.

⁷⁷ *Popis 1991. Dokumentacija FZS, Sarajevo, 2008.*

⁷⁸ Služba za povratak opštine Srebrenica, 2006.

⁷⁹ *Baza FMROI, Sarajevo, 2005.*

⁸⁰ U zaseocima Jezero i Ljutovo živjele su 3 romske familije: *Feratovići, Halilovići i Muratovići*, koje su imale ukupno 64 člana, a koje su se do popisa stanovništva 1991. godine izjašnjavale kao Muslimani, u smislu narodnosti.

Sumarni prikaz žrtava agresije i genocida nad Bošnjacima naselja Radovčići.

Tokom agresije na R BiH, 1992.-1995. godine, ubijeno je 20 osoba, prosječne starosti 29,5 godina, među kojima 3 žene i 4 maloljetne osobe. Iza ubijenih, oženjenih muškaraca, ostalo je 10 hudovica i 28-ero djece, prosječne starosti 9,5 godina.

U toku genocida u tzv. UN zaštićenoj zoni Srebrenica, u julu 1995. godine, ubijeno je 111 osobe muškog spola, prosječne starosti 38,6 godine, među kojima i 5 maloljetnih osoba. Iza ubijenih ostalo je 70 hudovica i 84-ero djece siročadi, prosječne starosti 9,5 godina, među kojima i 44-ero djece mlađe od 11 godina.

2.10. Rađenovići

2.10.1. Opće geografske karakteristike

Seosko naselje Rađenovići smješteno je u južnom dijelu općine Srebrenica, a nalazi se jugoistočno od grada Srebrenice od kojeg je udaljeno oko 29 kilometara. Veći dio ovog naselja smješten je u priobalnom dijelu jezera Perućac, odnosno na jugozapadnoj padini planinske kose koja se pruža pravcem sjever-jug. Manji dio ovog naselja, zaseok Karčino Brdo, leži na jugozapadnoj padini planinskog vrha Karan - gaj (788 m.n.v.), po čemu je ovaj zaseok i dobio ime. Priobalni dio ovog naselja, tj. Rađenovići i Sjedače, nalazi se između 300 i 400 metara nadmorske visine, a manji dio ovog naselja, zaseok Karčino Brdo, nalazi se na oko 700 metara nadmorske visine. Naselje je razbijenog tipa sa sljedećim zaseocima: Karčino Brdo, Rađenovići i Sjedače.⁸¹ Površina katastarske općine Rađenovići iznosi oko 4,3 km², a od te površine 43,2% je privatno vlasništvo. Poljoprivredno zemljište zahvata 56%, a obradivo 34% od ukupne površine katastarske općine. Opća gustina naseljenosti u 1991. godini iznosila je 120 stan./km², što je znatno više od prosječne gustine naseljenosti općine Srebrenica⁸² (Suljić, 2006: 303-4).

Dijelovi ovog naselja bili su naseljeni početkom 17. vijeka, što se može vidjeti iz opširnih turskih deftera.⁸³

⁸¹ *Sistematski spisak naselja i dijelova naselja BiH. Stanje 1.1. 1991.*, str. 203.

⁸² *FAO projekat*, općina Srebrenica, 2004.

⁸³ U Opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1604. godine spominje se selo Sedače (današnje Sjedače) u kojemu je živjelo 7 muslimana sa baštinom, od kojih je jedan bio neoženjen u vrijeme popisa, kao i jedan nemusliman. Ukupan prihod ovog sela iznosio je 1000 akči. U selu su bila 3 vinograda i 1 skela na rijeci Drini, koja je pripadala Osatu. Vidi: *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, ibidem, str. 604.

2.10.2. Antropogeografski razvoj

Ukupan rast stanovništva, kuća i domaćinstava u naselju Rađenovići u periodu od 1879. do 1991. godine prikazan je u tabeli br. 10.

Tabela 10. Kretanje broja stanovnika, domaćinstava i kuća (stanova) u naselju u Rađenovići periodu od 1879. do 1991. godine

Godina popisa	Broj stanovnika		Indeks rasta	Nacionalnost			Broj kuća - stanova	Domaćinstva	
	svega	muški		Bošnjaci	Srbi	Ostali		broj	prosječna veličina
1879.	229	117	100	229	—	—	35	—	—
1885.	218	114	95,2	218	—	—	34	—	—
1895.	228	115	99,6	227	—	1	41	51	4,5
1910.	210	115	91,7	210	—	—	41	38	5,5
1921.	143	64	62,4	143	—	—	—	31	4,6
1948.	252	133	110,0	—	—	—	—	43	5,9
1953.	250	135	109,2	—	—	—	—	41	6,0
1961.	292	157	127,5	290	—	2	—	56	5,2
1971.	360	176	157,2	358	1	1	67	67	5,4
1981.	411	223	179,5	399	1	11	85	82	5
1991.	510	277	222,7	510	—	—	112	109	4,7

Izvor: *Popisi stanovništva BiH (1879., 1885., 1895., 1910., 1921., 1948., 1953., 1961., 1971., 1981. i 1991. godine).*

Rast stanovništva Rađenovića u periodu od 1879. do 1991. godine iznosio je 122,7% i bio je manji od ukupnog rasta stanovništva na području općine Srebrenica u istom periodu. Većinsko stanovništvo ovog naselja bilo je bošnjačko. U periodu od 1895. do 1991. godine broj domaćinstava ovog naselja povećao se za 114%, a prosječna veličina domaćinstava u navedenom periodu neznatno se povećala, tj. sa 4,5 članova (u 1895. g.) na 4,7 članova (u 1991. g.). Broj kuća (stanova) od 1879. do 1991. godine povećao se 3,2 puta (*Suljić, 2006: 305*).

Privređivanje stanovništva 1991. U naselju Rađenovići privredno aktivne su bile 153 osobe, među kojima je najveći broj bio aktivan u građevinarstvu – 77 osobe, zatim u poljoprivredi – 18 osoba (11,8% od ukupnog aktivnog stanovništva), kao i u industriji i rudarstvu – 16 osoba. Ostalo aktivno stanovništvo ovog naselja bavilo se trgovinom – 5 osoba, vodoprivredom, zanatstvom i

obrazovanjem – po 2 osobe, saobraćajem, finasijama i zdravstvom – po 1 osoba, a kod 28 aktivnih osoba iz ovog naselja nije bila poznata djelatnost.⁸⁴

Proces opismenjavanja stanovništva Rađenovića započeo je 30-ih godina 20. vijeka, tj. 1932. godine kada je u Đurđevcu (zaselak Osatice) počela sa radom osnovna škola. Škola je ponovo započela sa radom krajem 1945. godine. Prema popisu stanovništva iz 1953. godine u Rađenovićima je bilo 25% pismenog u ukupnom stanovništvu.⁸⁵ Do 1991. godine udio pismenog u ukupnom stanovništvu ovog naselja povećao se više od 3 puta i iznosio je 90,4%. Osnovno obrazovanje završilo je 156 osoba (61 osoba ženskog spola) i srednje obrazovanje završilo je 45 osoba (4 osobe ženskog spola). Kod 12 osoba (3 osobe ženskog spola) nije bila poznata školska sprema.⁸⁶

Do agresije na državu Bosnu i Hercegovinu 1992. godine djeca školskog uzrasta pohađala su osnovnu školu u Osatici.

Stanovništvo islamske vjeroispovijesti moglo je izvršavati svoje vjerske obaveze, prije svega zajedničke, u džamiji u Osatici.

Do kraja 2005. godine na područje Rađenovića vratilo se 26 domaćinstava sa ukupno 49 članova, a obnovljeno je 26 kuća. Za povratak u 2006. godini prijavile su se 43 osobe. U Rađenovićima i Sjedačama obnovljena niskonaponska elektromreža.⁸⁷

Na području Federacije Bosne i Hercegovine živi 75 porodica sa ukupno 208 članova koje je srpski agresor protjerao u periodu od 1992. do 1995. godine iz naselja Rađenovići. Na području Tuzlanskog kantona živi 39 porodica sa ukupno 106 članova, na području Kantona Sarajevo živi 31 porodica sa ukupno 80 članova, a na području Zeničko-Dobojskog kantona živi 5 porodica sa ukupno 22 člana⁸⁸ (Suljić, 2006: 305-6).

⁸⁴ *Popis 1991.* Dokumentacija FZS, Sarajevo, 2008.

⁸⁵ *Popis 1953.*, knjiga XIV., str. 457.

⁸⁶ *Popis 1991.* Dokumentacija FZS, Sarajevo, 2008.

⁸⁷ U Rađenoviće se vratilo 8 samačkih domaćinstava, a obnovljene su samo 2 kuće. U zaseok Sjedače vratilo se 15 domaćinstava sa ukupno 35 članova, a obnovljeno je 14 kuća. U zaseok Karčino Brdo vratila su se 3 domaćinstva sa 6 članova, a obnovljene su 2 kuće. Izvor: Služba za povratak opštine Srebrenica, 2006.

⁸⁸ *Baza FMROI*, Sarajevo, 2005.

2.10.3. Bošnjačke familije naselja Rađenovići

Na području naselja Rađenovići živjelo je ukupno 11 bošnjačkih familija koje su bile raspoređene u 109 domaćinstava koja su imala ukupno 510 članova. To su sljedeće familije: *Alići, Avdići, Beganovići, Delići, Hasanovići, Ibrahimovići, Jašarevići, Mehanovići, Omerovići, Sulejmanovići i Zilići.*

Većina familija naselja Rađenovići porijeklom su iz Srbije. To se pouzdano može tvrditi za familije *Alić, Avdić, Delić i Ibrahimović.* Već smo ranije naveli da Pavlović (Pavlović, 1930) u svom radu „Sokolska nahija...” često navodi da su se prognani muslimani iz Bajine Bašte i Užica naseljavali, uglavnom, u naselja na području Osata, uz Drinu. Mehanovići i Jašarevići su iz Gladovića, a daljnje porijeklo Jašarevića je iz Podžeplja, općina Han Pijesak.

Sumarni prikaz žrtava agresije i genocida nad Bošnjacima naselja Rađenovići.

Tokom agresije na RBiH, 1992.-1995. godine, ubijeno je 11 osoba, prosječne starosti 27,2 godine, među kojima i 4-ero maloljetne djece, odnosno dva djeteta ženskog spola; 12-godišnje i 6-godišnje dijete. Iza ubijenih muškaraca ostale su 4 hudovice i 4-ero djece siročadi, prosječne starosti 14,0 godina.

U toku genocida u tzv. UN zaštićenoj zoni Srebrenica, u julu 1995. godine, ubijeno je 75 osoba, među kojima dvije žene i 4 maloljetne osobe, prosječne starosti 39,5 godina. Iza ubijenih ostalo je 57 hudovica i 74-ero djece siročadi, prosječne starosti 8,0 godina.

2.11. Sulice

2.11.1. Opće geografske karakteristike

Ovo seosko naselje smješteno je u jugoistočnom dijelu općine Srebrenica. Od grada Srebrenice udaljeno je oko 25 kilometara (3,5 km od Kragljivode). U topografskom pogledu naselje je situirano u gornjem i srednjem, desnom dijelu sliva Topličke rijeke. Dijelovi naselja smješteni su na istočnim i južnim padinama izdužene planinske kose (povijarac) Vijenac, između 500 i 700 metara nadmorske visine. Oblik naselja prilagođen je orografiji terena, odnosno naselje je izduženo u pravcu sjever-jug. Naselje je razbijenog tipa, a činili su ga sljedeći zaseoci: Knezovi, Miličevići, Poljak, Sarvani, Stop i Sulice.⁸⁹ Površina katastarske općine

⁸⁹ *Sistematski spisak naseljenih mjesta BiH, 1991.*

Sulice iznosi oko 6,7 km², a od te površine 77,2% je privatno vlasništvo. Poljoprivredno zemljište čini 56%, a obradivo 46,3% od ukupne površine katastarske općine. Opća gustina naseljenosti u 1991. godini iznosila je 106,3 stan./km², što je znatno više od prosječne gustine naseljenosti općine Srebrenica⁹⁰ (Suljić, 2006: 310).

Područje ovog naselja bilo je naseljeno u kasnom srednjem vijeku, što potvrđuju srednjovjekovne nekropole stećaka.⁹¹

2.11.2. Antropogeografski razvoj

Ukupan rast stanovništva, kuća i domaćinstava u naselju Sulice u periodu od 1879. do 1991. godine prikazan je u tabeli br. 11.

Tabela 11. Kretanje broja stanovnika, domaćinstava i kuća (stanova) u naselju Sulice u periodu od 1879. do 1991. godine

Godina popisa	Broj stanovnika		Indeks rasta	Nacionalnost			Broj kuća - stanova	Domaćinstva	
	svega	muški		Bošnjaci	Srbi	Ostali		broj	prosječna veličina
1879.	221	110	100	221	—	—	36	—	—
1885.	284	144	128,5	277	7	—	51	—	—
1895.	259	134	117,2	252	7	—	66	64	4,0
1910.	303	162	137,1	295	8	—	67	64	4,7
1921.	259	138	117,2	229	3	27	—	49	5,3
1948.	371	167	167,9	—	—	—	—	71	5,2
1953.	445	202	201,4	—	—	—	—	81	5,5
1961.	509	250	230,3	484	2	23	—	91	5,6
1971.	569	293	257,5	564	3	2	96	96	5,9
1981.	734	378	332,1	732	—	2	127	127	5,8
1991.	712	363	322,2	710	—	2	148	147	4,8

Izvor: Popisi stanovništva BiH (1879., 1885., 1895., 1910., 1921., 1948., 1953., 1961., 1971., 1981. i 1991. godine).

Ukupno kretanje stanovništva Sulica u periodu od 1879. do 1991. godine bilo je pozitivno, a ukupni rast u navedenom periodu iznosio je 222%. Najveći rast zabilježen je u periodu od 1879. do 1981. godine (232%), a poslije tog dolazi do

⁹⁰ FAO projekat, općina Srebrenica, 2004.

⁹¹ U selu Sulice nalaze se dvije srednjovjekovne nekropole sa stećcima. Na lokalitetu Kamenje nalazi se nekropola sa 21 stećkom (15 sanduka i 6 sljemenjaka), a na lokalitetu Vitez nalazi se nekropola sa 6 stećaka (sljemenjaka). U zaseoku Poljak, lokalitet Gaj, nalazi se nekropola sa 44 stećka (3 ploče, 12 sanduka i 29 sljemenjaka). U zaseoku Stop, lokalitet Kosa, nalazi se nekropola sa 13 stećaka, u obliku sanduka. Bešlagić, Š.: *Stećci*, ibidem, str. 238.

smanjenja ukupnog broja stanovnika. Naselje je bilo multietničko, a većinsko stanovništvo bilo je bošnjačko. U periodu od 1895. do 1991. godine broj domaćinstava ovog naselja povećao se za 129,7%, a prosječna veličina domaćinstava neznatno se povećala, tj. sa 4,0 člana (u 1895. g.) na 4,8 članova (u 1991. g.). Broj kuća (stanova) od 1879. do 1991. godine povećao se 4 puta (*Suljić, 2006: 311*).

Privređivanje stanovništva 1991. U naselju Sulice privredno aktivne bilo je 167 osoba, među kojima je najveći broj bio aktivan u građevinarstvu – 70 osoba, zatim u poljoprivredi – 47 osoba (28,1% od ukupnog aktivnog stanovništva), kao i u industriji i rudarstvu – 27 osoba. Ostalo aktivno stanovništvo ovog naselja bavilo se trgovinom – 3 osobe, ugostiteljstvom i finansijama po 2 osobe, šumarstvom, stambenom, zdravstvenom i društvenom djelatnošću bavile su se po jedna osoba iz Sulica.⁹²

Organizovani proces opismenjavanja stanovništva Sulica započeo je poslije Drugog svjetskog rata. Početkom druge polovine 20. vijeka, tj. 1953. godine je u ovom naselju bilo samo 15% pismenog u ukupnom stanovništvu.⁹³ Nepune četiri decenije kasnije, tj. 1991. godine se udio pismenog u ukupnom stanovništvu povećao više od 5 puta i iznosio je 86,2%. Osnovno obrazovanje završile su 182 osobe (73 osobe ženskog spola), srednje obrazovanje završile su 62 osobe (8 osoba ženskog spola), više obrazovanje završile su 2 osobe muškog spola i visoko obrazovanje završile su 3 osobe (1 osoba ženskog spola). Kod 21 osobe (9 osoba ženskog spola) nije bila poznata školska sprema.⁹⁴

Djeca školskog uzrasta pohađala su četverogodišnju osnovnu školu na području naselja Beširevići, a više razrede osnovne škole (V-VIII razreda) pohađala su u Osatici.

Nije nam poznato u kojoj su džamiji (vjerovatno Osatica) stanovnici islamske vjeroispovijesti iz ovog naselja obavljali vjerske dužnosti.

Do kraja 2005. godine na područje naselja Sulice vratilo se 14 domaćinstava sa ukupno 29 članova, a obnovljeno je 12 kuća. Za povratak u 2006. godini prijavile su se 54 osobe.⁹⁵

⁹² *Popis 1991.* Dokumentacija FZS, Sarajevo, 2008.

⁹³ *Popis 1953.*, knjiga XIV., str. 457.

⁹⁴ *Popis 1991.* Dokumentacija FZS, Sarajevo, 2008.

⁹⁵ Služba za povratak opštine Srebrenica, 2006.

Na području Federacije Bosne i Hercegovine živi 118 porodica sa ukupno 332 člana koje je srpski agresor protjerao 1993. godine iz naselja Sulice. Na području Tuzlanskog kantona živi 76 porodica sa ukupno 215 članova, na području Kantona Sarajevo živi 38 porodica sa ukupno 100 članova, a na području Zeničko-Dobojskog kantona žive četiri porodice sa ukupno 17 članova⁹⁶ (Suljić, 2006: 312).

2.11.3. Bošnjačke familije naselja Sulice

Na području naselja Sulice živjelo je 27 bošnjačkih familija koje su bile raspoređene u 147 domaćinstava koja su imala ukupno 712 članova. To su sljedeće familije: *Abdurahmanović, Alić, Aljkanović, Avdić, Bajramović, Bektić, Dudić, Fejzić, Halilović, Hasanović, Haskić, Jusić, Kandžetović, Lemeš, Mašić, Mehanović, Mehmedović, Muharemović, Mustafić, Nuhanović, Nukić, Osmanović, Pejmanović, Sahadžić, Selimović, Suljić i Špijodić.*

Većina familija naselja Sulice porijeklom su iz Srbije. To se pouzdano može tvrditi za familije *Alić i Avdić*. Već smo ranije naveli da Pavlović (Pavlović, 1930) u svom radu „*Sokolska nahija...*“ često navodi da su se prognani muslimani iz Bajine Bašte i Užica naseljavali, uglavnom, u naselja na području Osata, uz Drinu. Pored ranije navedenih naselja to se posebno odnosi na naselje Sulice jer je u neposrednoj blizini rijeke Drine. Dudići i Mašići su iz Osmača.

Sumarni prikaz žrtava agresije i genocida nad Bošnjacima naselja Sulice.

Tokom agresije na RBiH, 1992.-1995. godine, ubijeno je 20 osoba, prosječne starosti 40,6 godina, među kojima su i 4 starije žene. Iza ubijenih muškaraca ostalo je 10 hudovica i 25-ero siročadi, prosječne starosti 8,9 godina.

U toku genocida u tzv. UN zaštićenoj zoni Srebrenica, u julu 1995. godine, ubijene su 123 osobe, prosječne starosti 35,5 godina, među kojima dvije osobe ženskog spola – jedna maloljetna, kao i 8 dječaka. Iza ubijenih, oženjenih muškaraca, ostale su 84 hudovice i 118 djece siročadi, prosječne starosti 8,8 godina; više od 72 djeteta siročeta bilo je mlađe od 11 godina.

⁹⁶ Baza FMROI, Sarajevo, 2005.

2.12. Tokoljak

2.12.1. Opće geografske karakteristike

Naselje Tokoljak smješteno je u jugoistočnom dijelu općine Srebrenica. Od grada Srebrenice udaljeno je oko 28 kilometara (6 km od Kragljivode). Topografski smještaj ovog naselja situiran je u srednjem, lijevom dijelu sliva Tokoljačke rijeke, odnosno naselje se nalazi na južnoj padini Tokoljačkog brda (1023 m.n.v.). Dijelovi ovog naselja bili su razmješteni između 700 i 850 metara nadmorske visine. Naselje je razbijenog tipa, a sastoji se iz dva zaseoka: Rulovci i Tokoljak.⁹⁷ Površina katastarske općine Tokoljak iznosi oko 3,8 km², a od te površine 68,2% pripada privatnom vlasništvu. Poljoprivredno zemljište zahvata 77%, a obradivo 61% od ukupne površine katastarske općine. Opća gustina naseljenosti u 1991. godini iznosila je 148 stan./km², što je znatno više od prosječne gustine naseljenosti općine Srebrenica⁹⁸ (*Suljić, 2006: 313*).

2.12.2. Antropogeografski razvoj

Ukupan rast stanovništva, kuća i domaćinstava u naselju Tokoljak u periodu od 1879. do 1991. godine prikazan je u tabeli br. 12.

Tabela 12. Kretanje broja stanovnika, domaćinstava i kuća (stanova) u naselju Tokoljak u periodu od 1879. do 1991. godine

Godina popisa	Broj stanovnika		Indeks rasta	Nacionalnost			Broj kuća - stanova	Domaćinstva	
	svega	muški		Bošnjaci	Srbi	Ostali		broj	prosječna veličina
1879.	252	124	100	240	—	12	35	—	—
1885.	290	155	115,1	290	—	—	43	—	—
1895.	270	152	107,1	270	—	—	47	49	5,5
1910.	296	147	117,5	296	—	—	53	44	6,7
1921.	288	144	114,3	288	—	—	—	51	5,6
1948.	442	222	175,4	—	—	—	—	65	6,8
1953.	492	253	195,2	—	—	—	—	71	6,9
1961.	486	255	192,9	467	16	3	—	72	6,8
1971.	519	290	206,0	515		4	78	78	6,7
1981.	568	304	225,4	554	12	2	98	85	6,7
1991.	567	292	225,0	558	—	9	104	96	5,9

Izvor: *Popisi stanovništva BiH (1879., 1885., 1895., 1910., 1921., 1948., 1953., 1961., 1971., 1981. i 1991. godine).*

⁹⁷ *Sistematski spisak naseljenih mjesta BiH, 1991.*

⁹⁸ *FAO projekat, općina Srebrenica, 2004.*

U periodu od 1879. do 1991. godine stanovništvo ovog naselja ukupno je poraslo za 125%, što je neznatno manje od ukupnog rasta stanovništva na području općine Srebrenica u istom periodu. Naselje je bilo bošnjačko. U periodu od 1895. do 1991. godine broj domaćinstava ovog naselja povećao se za 96%, a prosječna veličina domaćinstava neznatno se povećala, tj. sa 5,5 članova (1895.) na 5,9 članova (1991. g.). Broj kuća (stanova) od 1879. do 1991. godine povećao se tri puta. (Suljić, 2006: 314).

Privređivanje stanovništva 1991. U naselju Tokoljak privredno su bile aktivne 153 osobe, među kojima je najveći broj bio aktivan u poljoprivredi – 59 osoba (38,6% od ukupnog aktivnog stanovništva), zatim u industriji i rudarstvu – 38 osoba, kao i u obrazovanju – 8 osoba. Ostalo aktivno stanovništvo privređivalo je iz građevinarstva – 3 osobe, zatim iz šumarstva, trgovine, ugostiteljstva i SIZ-a po 2 osobe i po jedna osoba privređivala je iz zanatske, odnosno komunalne djelatnosti. Kod 35 privredno aktivnih osoba iz ovog naselja nije bila poznata pretežna djelatnost privređivanja.⁹⁹

Proces opismenjivanja stanovništva Tokoljaka započeo je 30-ih godina 20. vijeka, odnosno 1931. godine, kada je u Krnjićima sa radom počela osnovna škola. Sa ponovnim radom škola u Krnjićima počela je 1946. godine. Prema popisu stanovništva 1953. godine u Tokoljacima je bilo 23,6% pismenog u ukupnom stanovništvu, a 1991. godine taj se udio povećao na 89,9% pismenog u ukupnom stanovništvu. Osnovno obrazovanje završilo je 129 osoba (41 osoba ženskog spola), srednje obrazovanje završile su 63 osobe (15 osoba ženskog spola), više obrazovanje završilo je 5 osoba (1 osoba ženskog spola) i visoko obrazovanje završile su 4 osobe muškog spola. Kod 23 osobe (12 osoba ženskog spola) nije bila poznata školska sprema.¹⁰⁰

Djeca školskog uzrasta iz Tokoljaka pohađala su osnovnu školu u Krnjićima. U školskoj 1991/92. godini ovu školu je pohađalo ukupno 258 učenika.¹⁰¹

U ovom naselju bile su dvije džamije, od kojih jedna starija, koje su Srbi porušili u martu 1993. godine.¹⁰²

⁹⁹ *Popis 1991.* Dokumentacija FZS, Sarajevo, 2008.

¹⁰⁰ *Popis 1991.* Dokumentacija FZS, Sarajevo, 2008.

¹⁰¹ Odjeljenje za privredu i društvene djelatnosti, Opština Srebrenica, 2006.

¹⁰² Omerdić, M.: *Prilozi proučavanja genocida nad Bošnjacima (1992-1995.)*, ibidem, str. 133.

Do kraja 2005. godine na područje naselja Tokoljak vratilo se 11 domaćinstava sa ukupno 29 članova, a obnovljeno je 13 kuća. Za povratak u 2006. godini prijavilo se 59 osoba.¹⁰³

Na području Federacije Bosne i Hercegovine žive 104 porodice sa ukupno 284 člana koje je srpski agresor protjerao 1993. godine iz naselja Tokoljak. Na području Tuzlanskog kantona žive 72 porodice sa ukupno 205 članova, na području Kantona Sarajevo živi 29 porodica sa ukupno 74 člana, a na području Zeničko-Dobojskog kantona žive tri domaćinstva sa ukupno 5 članova (1 tročlana porodica i 2 samačka domaćinstva)¹⁰⁴ (Suljić, 2006: 315).

2.12.3. Bošnjačke familije naselja Tokoljak

Na području naselja Tokoljak živjelo je 14 bošnjačkih familija koje su bile raspoređene u 96 domaćinstava koja su imala ukupno 567 članova. To su sljedeće familije: Čivić, Delić, Džananović, Hasanović, Imširović, Kadrić, Mustafić, Osmanović, Salihović, Salimović, Salkić, Selimović, Smajić i Smajlović. Većina familija iz naselja Tokoljak daljnje je porijekla iz Srbije, uglavnom iz okoline Bajine Bašte i Užica.

Sumarni prikaz žrtava agresije i genocida nad Bošnjacima naselja Tokoljak.

Tokom agresije na RBiH, 1992.-1995. godine, ubijeno je 26 osoba, prosječne starosti 41,5 godina, među kojima je i 6 žena. Iza ubijenih muškaraca ostalo je 9 hudovica i 18-ero djece siročadi, prosječne starosti 12,4 godine.

U toku genocida u tzv. UN zaštićenoj zoni Srebrenica, u julu 1995. godine, ubijeno je 112 osoba muškog spola, prosječne starosti 40,5 godina, među kojima i 6 maloljetnika. Iza ubijenih, oženjenih muškaraca, ostalo je 76 hudovica i 90-ero djece siročadi, prosječne starosti 9,4 godine; više od 50-ero djece siročadi bilo je mlađe od 11 godina.

¹⁰³ Služba za povratak opštine Srebrenica, 2006.

¹⁰⁴ Baza FMROI, Sarajevo, 2005.

2.13. Urisići

2.13.1. Opće geografske karakteristike

Naselje Urisići smješteno je u južnom dijelu općine Srebrenica, nedaleko od vodne akumulacije jezera Perućac na rijeci Drini. Od grada Srebrenice udaljeno je oko 27 kilometara. Glavni dio ovog naselja, topografski gledano, smješten je u donjem dijelu istočne padine gorske kose Glize, odnosno na pedimentima ove gore (oko 420 m.n.v.). S obzirom da se radi o naselju razbijenog tipa u čiji sastav ulaze i zaseoci ili dijelovi naselja: Porobići (450 m.n.v.), Mujići (620 m.n.v.) i Greben (720 m.n.v.), možemo konstatirati da je ovo naselje, u odnosu na hipsometrijske i orografske karakteristike - brdsko-planinskog tipa. Relativna visina između najnižih i najviših dijelova naselja kreće se između 170 i 270 metara. Površina katastarske općine Urisići iznosi oko 2,9 km², a od toga je 74,4% privatno vlasništvo. Poljoprivredno zemljište zahvata 59%, a obradivo 46,7% od ukupne površine katastarske općine. Gustina naseljenosti na području katastarske općine Urisići iznosila je u 1991. godini 115 stan./ km², što je iznad općinskog prosjeka¹⁰⁵ (Suljić, 2006: 317-8).

U ovom se naselju nalaze nekropole više od 200 stećaka¹⁰⁶ (u blizini naselja Urisići i zaseoku Greben) koje su nastale u srednjem vijeku, najkasnije u 15 stoljeću, iz čega možemo zaključiti da je područje ovog naselja bilo nastanjeno u srednjem vijeku, ili još i prije. Veća nekropola (preko 100 stećaka) nalazi se u dolini Rijeke na njenoj lijevoj obali. U blizini te nekropole stećaka smješteno je lokalno seosko muslimansko groblje. Pojedini očuvani nadgrobni spomenici potiču još iz 16 vijeka. To nam svakako govori da je tu živjelo bošnjačko stanovništvo koje je pripadalo Bosanskoj crkvi (Bogumilima), a koje je već na početku osmanske okupacije BiH prihvatilo vjeru osvajača - islam. Druga nekropola (79 stećaka) nalazi se sjeveroistočno od Urisića u zaseoku Greben. (Suljić, 2006: 319).

2.13.2. Antropogeografski razvoj

Ukupan rast stanovništva, kuća i domaćinstava u naselju Urisići u periodu od 1879. do 1991. godine prikazan je u tabeli br. 13.

¹⁰⁵ *FAO projekat*, općina Srebrenica, 2004.

¹⁰⁶ Dio stećaka u selu Urisići koji se nalaze neposredno uz lokalni vodotok Rijeke - nisu evidentirani u djelu Š. Bešliagića.: „*Stećci - kataloško topografski pregled*.. Najčešći oblik stećka je ploča i sanduk, rijedak je sarkofag i obelisk.

Tabela 13. Kretanje broja stanovnika, domaćinstava i kuća (stanova) u naselju Urisići u periodu od 1879. do 1991. godine

Godina popisa	Broj stanovnika		Indeks rasta	Nacionalnost			Broj kuća - stanova	Domaćinstva	
	svega	muški		Bošnjaci	Srbi	Ostali		broj	prosječna veličina
1879.	156	85	100	156	—	—	24	—	—
1885.	175	86	112,2	175	—	—	31	—	—
1895.	145	72	92,9	145	—	—	23	29	5,0
1910.	121	72	77,6	121	—	—	26	24	5,0
1921.	105	54	67,3	105	—	—	—	22	4,8
1948.	185	94	118,6	—	—	—	—	31	6,0
1953.	206	104	132,1	—	—	—	—	31	6,6
1961.	226	119	144,9	224	1	1	—	39	5,8
1971.	253	141	162,2	252	—	1	42	42	6,0
1981.	297	166	190,4	291	—	6	60	56	5,3
1991.	327	185	209,6	326	—	1	71	62	5,3

Izvor: *Popisi stanovništva BiH (1879., 1885., 1895., 1910., 1921., 1948., 1953., 1961., 1971., 1981. i 1991. godine).*

Stanovništvo naselja Urisići u periodu od 1879. do 1991. godine je ukupno poraslo za 109%, što je manje od ukupnog rasta stanovništva na području općine Srebrenica. Naselje je bilo bošnjačko. U periodu od 1895. do 1991. godine broj domaćinstava ovog naselja povećao se za 114 %, a prosječna veličina domaćinstava neznatno se povećala, tj. sa 5,0 članova (u 1895. g.) na 5,3 člana (u 1991. g.). Ukupan broj kuća (stanova) u periodu od 1879. do 1991. godine, povećao se za 195,8 %, tj. gotovo 3 puta (*Suljić, 2006: 319*).

Privređivanje stanovništva 1991. Od ukupno 71. privredno aktivne osobe, poljoprivredom su se bavile 23 osobe, ili 32,4% od ukupnog aktivnog stanovništva Urisića. Ostalo aktivno stanovništvo bilo je uposleno u sljedećim djelatnostima: građevinarstvo – 29 osoba, industrija i rudarstvo – 11 osoba, šumarstvo – 5 osoba, saobraćaj – 1 osoba i trgovina, takođe 1 osoba. Kod jedne privredno aktivne osobe iz ovog naselja nije bila poznata djelatnost¹⁰⁷ (*Suljić: 2008: 164*).

Proces organizovanog opismenjavanja stanovništva Urisića započeo je 30-ih godina 20. vijeka, tačnije 1932. godine kada je u susjednom selu (Međama) otvorena četverorazredna osnovna škola. Škola nije radila za vrijeme Drugog svjetskog, ali je sa radom započela 1946. godine. Sredinom 50-ih godina 20. vijeka,

¹⁰⁷ *Popis 1991. Dokumentacija FZS, Sarajevo, 2008.*

tj. 1953. godine je u ovom naselju bilo 30% pismenog u ukupnom stanovništvu.¹⁰⁸ Nepune četiri decenije kasnije, tj. 1991. godine, u ovom je naselju bilo 87,8% pismenih u ukupnom stanovništvu. Osnovno obrazovanje završilo je 56 osoba (12 osoba ženskog spola), srednje obrazovanje završilo je 18 osoba - sve muškarci, a kod 9 osoba (6 osoba ženskog spola) iz ovog naselja nije bila poznata školska sprema.¹⁰⁹

Djeca školskog uzrasta iz Urisića pohađala su četverogodišnju osnovnu školu u Radoševićima, a više razrede osnovne škole (V-VIII razreda) pohađala su u Osatici.

Pripadnici islamske vjeroispovijesti iz ovog naselja obavljali su svoje vjerske dužnosti (džuma i bajram namaz) u Klotjevačkoj džamiji.

U naselju Urisići bila je 71 kuća (popis iz 1991. g.) i sve su u potpunosti devastirane ili uništene. U periodu od 2002. do 2005. godine uz pomoć vlade Federacije BiH, kao i nekih nevladinih organizacija, obnovljeno je 19 kuća. Do agresije na RBiH u naselju su živjela 62 domaćinstva, odnosno 327 stanovnika. Do 2005. godine u naselje se vratilo 14 domaćinstava sa ukupno 40 članova.

Prema istraživanju koje smo obavili na terenu u 2005. godini - 69 stanovnika ovog naselja živi izvan teritorije BiH. Najveći broj migranata živi u Americi - 52 osobe, zatim u Austriji, Holandiji i Njemačkoj po 4 osobe, u Kanadi i Danskoj po 1 osoba, a 3 osobe žive u ostalim evropskim zemljama.

Dio stanovništva ovog naselja danas živi na području općina u Federaciji BiH. Prema podacima Federalnog ministarstva raseljenih lica i osoba, 30 domaćinstava sa ukupno 100 članova živi na području Federacije BiH.¹¹⁰ Najveći broj raseljenih osoba iz Urisića živi na području općina Tuzlanskog kantona - 27 domaćinstava sa ukupno 88 članova¹¹¹ (*Suljić, 2006: 321*).

2.13.3. Bošnjačke familije naselja Urisići

Na području naselja Urisići, prema popisu stanovništva 1991. godine, živjelo je ukupno 14 familija koje su bile grupisane u 62 domaćinstva, među kojima i 3

¹⁰⁸ *Popis 1953.*, knjiga XIV., str. 458.

¹⁰⁹ *Popis 1991.* Dokumentacija FZS, Sarajevo, 2008.

¹¹⁰ *Baza FMROI*, Sarajevo, 2005.

¹¹¹ Prema terenskim istraživanjima, koja smo obavili u ovom naselju u 2005. godini, na području općina Federacije BiH živi oko 70 osoba porijeklom iz ovog naselja. Najviše ih je na području Tuzlanskog kantona - oko 60 osoba.

neporodična (samačka) domaćinstva. To su sljedeće familije: *Efendići, Hrustići, Ibiševići, Ibrahimovići, Karamehmedovići, Mehmedovići, Memiševići, Mujčići, Mujići, Porobići, Sinanovići, Siručići, Suljići i Zukići*.¹¹²

Sumarni prikaz žrtava agresije i genocida nad Bošnjacima naselja Urisići.

Tokom agresije na RBiH, u periodu 1992-1993. godine, ubijeno je ukupno 16 osoba iz ovog naselja, prosječne starosti 34,3 godine, među kojima i tri osobe ženskog spola, kao i tri maloljetne osobe. Iza ubijenih, odnosno žrtava agresije, ostalo je 7 hudovica i 10. djece siročadi – prosječne starosti 7,0 godina.

U toku genocida u tzv. „zaštićenoj zoni UN Srebrenica“, jula 1995. godine, ubijeno je ukupno 65 osoba muškog spola iz ovog naselja, prosječne starosti 37,3 godine, među kojima i 7 maloljetnih osoba – djece. Iza ubijenih, oženjenih muškaraca, ostalo je 40 žena hudovica i 55-ero djece siročadi, prosječne starosti 8,7 godina. Dakle, tokom agresije i genocida ukupno je ubijena 81 osoba iz ovog naselja, ili 25% od ukupnog prijeratnog stanovništva.

3. Zaključak

Savremene bošnjačke familije koje su živjele na području Osata u općini Srebrenica, do agresije i genocida 1992-1995. godine, većim dijelom su formirane od potomaka prognanih Bošnjaka iz Srbije, s područja Sokolske i Užičke nahije. Ratovi između Osmanskog carstva s jedne i Austro-Ugarskog i Ruskog carstva s druge strane, tokom 18. i 19. stoljeća, bili su pogubni za muslimansko stanovništvo na području Bosanskog ejaleta, ali i izvan njega. To se posebno odnosi na bošnjačko stanovništvo koje je nastanjivalo područje zapadne Srbije, ali i šire. Za naša istraživanja posebno su važna protjerivanja Bošnjaka s područja Sokolske, a dijelom i Užičke nahije. Pri kraju 18. stoljeća Sokolska nahija imama je gotovo 70 naselja, gotovo polovina velikih, u kojima su živjeli isključivo muslimani, odnosno Bošnjaci. Većina prognanih muslimana iz naselja koja su bila smještena u južnom dijelu Sokolske nahije nastanila se na području osaćanskih naselja. Bošnjačke-muslimanske familije koje su protjerane iz Sokolske nahije, a nastanile su se na području Osata potječu iz sljedećih naselja: Aluge sa Sedaljkom u Hrastištu, Beslovi, Babin, Baćevci, Bajina Bašta, Beserovina, Bratićevići, Crvica, Čitluk, Dobrotin, Drljače, G. Bukovica, G. Krupina, Gaočić, Kosjerići, Kostojevići, Laze,

¹¹² Detaljnije podatke o porijeklu familija naselja Urisići vidjeti u: *Suljić, A.: Neke antropogeografske odlike naselja Urisići*, Zbornik radova PMF-a, vol. 4 i 5., Tuzla 2008., str. 165-169.

Lepenka, Lonjin, Loznica, Lještansko, Ljubovida, Nerandžići, Perućac (Banja), Planina, Plijeskovo, Rogačice, Šapari, Tutin, Tepavac, Višesava, Veleš, Vršić uz Lipovicu, Velika Rijeka, Urovnica i dr.

Danas, 2012. godine, na području Osata u općini Srebrenica ima manje od 500 stanovnika bošnjačke nacionalnosti, što je manje od 10% prijeratne bošnjačke populacije. Također, mali je broj prijeratnih familija koje su se vratile na područje Osata, a uglavnom su to starije osobe ženskog spola.

BOSNIAK MUSLIM'S FAMILIES OF OSAT – ONCE AND NOWADAYS

Abstract:

In this paper results of anthropogeographical researches of Bosniak Muslim's families in the area of Osat in Srebrenica municipalities are presented. Researchers included 13 Osat's settlements in which lived more than 6400 persons of Bosniak nationality until the aggression on Bosnia and Herzegovina, 1992 to 1995 genocide in Srebrenica in July 1995. Researchers are referred to the next settlements: Beširevići, Gladović, Karačići, Klotijevac, Ljeskovik, Nogačevići, Osatica, Prohići, Radovčići, Rađenovići, Sulice, Tokoljak and Urisići. Significant number of Bosniak families in the area of Srebrenica municipality and unit area of Osat are origin from West Serbia so they are the ancestry of Bosniaks that exiled during 19th century. Before the war 1992 to 1995 around 1200 Bosniak's households and more than 100 families lived in the investigated area. During the aggression on the Bosnia and Herzegovina from 1992 to 1995 around 225 persons are killed and around 100 women remained widows and around 200 children remained orphans. During the aggression in July 1995 in the area of Osat around 1100 persons, mostly man, are killed. Behind them remained over 700 widows and over 1000 orphans. In the after war period a really small number of Bosniak returned to the pre war residents and significant number of them moved out of Bosnia and Herzegovina's orders, mostly in United States of America, countries of Western Europe and Australia.

Key words: *Bosniaks, Muslims, Osat, Srebrenica, Podrinje, families, Migration, Persecution, crimes, genocide, war victims, killed, widows and orphans*

Literatura i izvori:

Izvori

1. Popisi stanovništva Bosne i Hercegovine od 1879. do 1991. godine.
2. *Popis 1991*. Dokumentacija FZS, Sarajevo, 2008.

Literatura

1. Adem Handžić: Tuzla i njena okolina u XVI vijeku, Svjetlost, Sarajevo, 1975.
2. Alija Suljić: Stanovništvo i naselja općine Srebrenica.- Antropogeografska monografija, Geografsko društvo Tuzlanskog kantona i JU Narodna i univerzitetska biblioteka „Derviš Sušić“ Tuzla, Tuzla, 2011.
3. Alija Suljić: Neke antropogeografske odlike naselja Urisići, Zbornik radova PMF-a, vol. 4 i 5., Tuzla 2008., str. 165-169.
4. Alija Suljić: Stanovništvo i naselja općine Srebrenica Univerzitet u Tuzli, 2006. (Doktorska disertacija).
5. Alija Suljić: Demogeografske promjene u općini Srebrenica, Sarajevo, 2003. (Magistarski rad).
6. Đorđe Pejanović: Stanovništvo Bosne i Hercegovine, SANU, Posebna izdanja, knj. CCXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, Nova serija, knj. XII, Beograd, 1955.
7. Evlija Čelebi: Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama. (Prevod i komentar H. Šabanović), «Sarajevo-Publishing», Sarajevo, 1996.
8. Hazim Šabanović: Bosanski Pašaluk. Postanak i upravna podjela, Naučno društvo NRBiH, Sarajevo, 1959.
9. Hifzija Suljkić: Iseljavanje Muslimana iz Užica u Bosnu 1862. godine, Glasnik Rijaseta IZ SFRJ br. 2, Sarajevo, 1991., str. 161-179.
10. Ljuba Pavlović: Sokolska nahija. - Ko smo mi Podrinci – naši koreni, Zbornik Srpske kraljevske akademije, „Naselja i poreklo stanovništva“, knjiga 26., Beograd, 1930. (Reprint, 2003.).
11. Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, svezak I/2, Bošnjački institut Zürich - Odjel Sarajevo i Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2000.
12. Šaban Hodžić: Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u Sjeveroistočnu Bosnu između 1788.-1862. godine. Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne, Knjiga II, Zavičajni Muzej u Tuzli, Tuzla, 1958.
13. Šefik Bešliagić: Stećci. - Kataloško-topografski pregled, Sarajevo, 1971.

Mr. Nusret Kujraković
Medžlis Islamske zajednice Gradačac

VAKUF AZIZIJA DŽAMIJA U ORAŠJU, BOSANSKOM ŠAMCU, BREZOVOM POLJU NOVOM PO POPISU IZ 1911. GODINE

Sažetak:

Ovaj uradak obrađuje površine vakufa Azizija džamija u Orašju, Bosanskom Šamcu i Brezovom Polju Novom kod Brčkog po popisu iz 1911. godine. Najveći vakuf imala je Azizija u Brezovom Polju Novom (857. 646 m²), zatim Azizija u Orašju (173. 751 m²), a najmanji Azizija u Bosanskom Šamcu (16. 745 m²). Zbirna ukupna površina vakufa sve tri spomenute džamije iznosi 1. 048. 142 m² ili preko 104,8 hektara. Prihodi od ovih vakufa bili su glavni izvor finansiranja troškova organizacije i funkcioniranja vjerskog života od plaća vjerskih službenika do izgradnje, popravka i održavanja džamija, mekteba, dućana, kuća i vakufskog zemljišta.

Ključne riječi:

vakuf, popis, Orašje, Bosanski Šamac, Brezovo Polje Novo.

1. Uvod

Ovaj rad je nastao povodom manifestacije obilježavanja prisilnog progona muslimanskog stanovništva iz Kneževine Srbije 1862. godine, a za potrebe naučnog simpozija koji je održan u Orašju od 7-8. septembra 2012. godine. Predmet ovog istraživanja determiniran je samom spomenutom manifestacijom, jer su upravo Orašje, Bosanski Šamac i Brezovo Polje Novo kod Brčkog nastali progonom i doseljavanjem prognanih muslimana iz Srbije. Rad je fokusiran na vjerski život doseljenih muslimana, a odnosi se na vakuf Azizija džamija u navedenim mjestima po popisu iz 1911. godine. Ostale Azizije džamije u Bosni i Hercegovini nisu obuhvaćene ovim uratkom. Vakuf je naveden po vrstama vakufskih objekata i kulture vakufskog zemljišta. Površine vakufa date su u kvadratnim metrima. Pitanja kao što su upravljanje vakufom, prihodi i rashodi, vakifi i mutevelije, historijat izgradnje džamija i biografije vjerskih službenika nisu

bila predmetom ovog istraživačkog projekta. Također, sudbina ovih vakufa u kasnijem periodu nije tretirana u ovom radu. To su teme za posebnu obradu.

2. Vakuf Azizije džamije u Orašju

Vakuf Azizije džamije u Orašju sastoji se od vakufskih objekata i zemljišnih parcela. Od vakufskih objekata evidentirana je jedna džamija i četiri kuće. Jedna kuća je bila namijenjena za stanovanje imama, dok su ostale bile ustvari poslovni prostori koji su izdavani pod kiriju. U jednu kuću bila je smještena gradska škola, a u drugu pekara. Ostalo vakufsko zemljište bile su oranice, dvorišta, bašče i mezarja. Procjena vrijednosti i kvalitete ovih vakufa nije razmatrana u ovom istraživanju. Površine vakufskih objekata i zemljišta date su u kvadratnim metrima. To jasno ilustrira sljedeća tabela:

Tabela 1: Vakuf Azizije džamije u Orašju

džamija	Kuće	oranice	bašče	Dvorišta	mezarja	ukupno
1.353	1.427	157.770	3.929	952	8.320	173.751

Iz tabele se vidi da da je ukupna površina vakufa u metrima kvadratnim bila 173.751 m². Treba konstatirati da su od ovih vakufskih zemljišta i poslovnih objekata ubirani značajni prihodi koji su služili za pokrivanje svih troškova vjerskog života. Prihodi su korišteni za plaće imama, hatiba, mujezina, vaiza, muallima i održavanje i popravke džamija, mekteba i drugih vakufskih objekata.

3. Vakuf Azizije džamije u Brezovom Polju Novom

Vakuf Azizije džamije u Brezovom Polju Novom sastoji se od vakufskih objekata i zemljišnih parcela. Od vakufskih objekata evidentirana je jedna džamija, mekteb, tri dućana i tri kuće. Jedna kuća je bila namijenjena za stanovanje imama, dok su ostale bile ustvari poslovni prostori koji su izdavani pod kiriju. Ostalo vakufsko zemljište bile su oranice, pašnjak, šume, dvorišta, bašče i mezarja. Procjena vrijednosti i kvalitete ovih vakufa nije razmatrana u ovom istraživanju.

Površine vakufskih objekata i zemljišta date su u kvadratnim metrima. To jasno ilustrira sljedeća tabela:

Tabela 2: Vakuf Azizije džamije u Brezovom polju Novom

džamija	kuća	oranica	bašča	gradi- lišće	šuma	pašnjak	mezarje	mekteb	ukupno
1.550	2.146	553.260	48.015	730	116.280	1.220	25.185	350	748.736

Navedenim površinama u tabeli treba prododati i nekadašnje kmetsko selište Muhtarević u površini od 108.910 m², koje je prešlo u vakuf 1889. godine. Računajući i ovu površinu ukupna površina vakufa ove džamije iznosi 857.646 m². Pozamašni prihodi od ovih vakufa korišteni su za plaće imama, hatiba, mujezina, vaiza, muallima i održavanje i popravke džamija, mekteba i drugih vakufskih objekata.

4. Vakuf Azizije džamije u Bosanskom Šamcu

Vakuf Azizije džamije u Bosanskom Šamcu sastoji se od vakufskih objekata i zemljišnih parcela. Od vakufskih objekata evidentirana je jedna džamija, mekteb, ruždija i deset kuća. Jedna kuća je bila namijenjena za stanovanje imama, dok su ostale bile ustvari poslovni prostori koji su izdavani pod kiriju. Ostalo vakufsko zemljište bila su dvorišta, bašče i mezarja. Procjena vrijednosti i kvalitete ovih vakufa nije razmatrana u ovom istraživanju. Površine vakufskih objekata i zemljišta date su u kvadratnim metrima. To prikazuje sljedeća tabela:

Tabela 3: Vakuf Azizije džamije u Bosanskom Šamcu

Džamija	mekteb	ruždija	kuća	dvorište	bašča	mezarje	ukupno
3. 777	125	160	1. 193	2. 300	820	8. 370	16. 745

Navedeni vakufi koji su osiguravali dobre prihode bili su glavni izvor finansiranja svih troškova vjerskog života. Prihodi su korišteni za plaće imama, hatiba, mujezina, vaiza, muallima i održavanje i popravke džamija, mekteba i drugih vakufskih objekata.

5. Rekapitulacija vakufa Azizija džamija u navedenim mjestima

Nakon prikaza površina vakufa Azizija džamija u Orašju, Bosanskom Šamcu i Brezovom Polju Novom, slijedi rekapitulacija i zbirna obrada tih vakufskih površina. Ovakav vid rekapitulacije daje mogućnost međusobne komparacije vakufa po različitim osnovama. Tabelarni zbirni prikaz vakufa Azizija džamija izgleda ovako:

Tabela 4: Zbirna tabela vakufa Azizija džamija

	P O D R U Č J E			
Vakuf	Bosanski Šamac	Orašje	Brezovo Polje Novo kod Brčkog	ukupno
Džamija	3.777	1.353	1.550	6. 680
mekteb	125	0	350	475
ruždija	160	0	0	160
kuća	1.193	1.427	2.146	4. 766
oranica	0	157.770	553.260	711. 030
bašča	820	3.929	48.015	52. 764
šuma	0	0	116.280	116. 280
dvorište	2.300	952	0	3. 252
gradilište	0	0	730	730
pašnjak	0	0	1.220	1. 220
mezarje	8.370	8.320	25.185	41. 875
kmetsko selište	0	0	108.910	108. 910
ukupno m2:	16. 745	173. 751	857. 646	1. 048. 142

Na osnovе prikazane zbirne tabele može se osnovano izvesti nekoliko zaključaka:

- Ukupna zbirna površina vakufa ove tri Azizije džamije iznosi 1. 048. 142 m².
- Daleko najveći vakuf imala je Azizija u Brezovom Polju Novom, zatim u Orašju, a najmanji u Bosanskom Šamcu.
- Oranice čine najveći dio vakufa pojedinačno i zbirno. Ukupna zbirna površina oranica iznosi 711. 030 m².
- Po veličini površine vakufa iza oranica slijede šume čija površina iznosi 116.280 m². Samo džamija u Brezovom Polju Novom posjeduje vakufske šumske površine.
- Zbirna površina vakufske zemlje pod baščama iznosi 52. 764 m². Bašče su uglavnom bile šljivici ili drugi voćnjaci.
- Značajnu površinu u vakufima tretiranih džamija čine mezarja, čak 41. 875 m².
- Površine ostalih vakufskih objekata i zemljišta su daleko manje, ali ne i beznačajnije s aspekta prihoda, jer se radi o jednom broju poslovnih prostora.

6. Zaključak

Orašje, Bosanski Šamac i Brezovo Polje Novo kod Brčkog formirani se tek prisilnim progonom muslimana raznih nacionalnosti iz Kneževine Srbije 1862. godine. S obzirom na veoma razvijen vjerski život u svojim ranijim prebivalištima doseljeni muslimani su lakše i efikasnije organizirali vjerski život na svojim novim odredištima u Bosni i Hercegovini. Pristupili su izgradnji džamija, mekteba, vakufskih poslovnih objekata i uvakufljenju imovine. Tri džamije Azizije posjedovale su zbirno preko 104,8 hektara vakufskog zemljišta. Prihodi od ovih vakufa poboljšali su kvalitet životnog standarda i olakšali cjelokupno funkcioniranje vjerskog života, a, također, omogućili privredni i graditeljski razvoj navedenih mjesta.

7. Izvori i literatura

Arhiva Medžlisa Islamske zajednice Bosanski Šamac.

Arhiva Medžlisa Islamske zajednice Brčko.

Arhiva Medžlisa Islamske zajednice Orašje.

Arhiva Vakufske direkcije u Sarajevu.

Glasnik Rijaseta Islamske zajednice, br. 3-4, 2000.

Osman Kavazović

IMAMI AZIZIJA DŽAMIJA U BOSNI I HERCEGOVINI

*„Što se zapiše – ostaje, što se pamti – iščezne.“ *¹*

Uvod

*Sretan sam i zahvalan na ukazanoj časti da prisustvujem i učestvujem na naučnom simpozijumu pod nazivom Progon muslimanskog stanovništva iz Srbije 1862. godine, i datoj prilici da kažem nekoliko riječi na temu **Imami Azizija džamija u Bosni i Hercegovini**.*

Dozvolite mi da se na početku ovog izlaganja iskreno zahvalim svima koji su mi nesebično pomogli u istraživanju u vezi sa ovom temom. Posebno se zahvaljujem imamima Azizijā džamija. Neka je Allahov rahmet na sve one koji su prije mene bilježili i pisali o imamima i Azizijama u Bosni i Hercegovini. Amin, ja Rabbi.

Poštovani prisutni, u drugoj polovini ove, 2012. godine navršava se 150 godina od surguna – progona muslimana Bošnjaka iz Srbije 1862. godine iz gradova: Beograd, Šabac, Užice, Sokol i mnogobrojnih drugih naselja i džemata sa desne obale rijeke Drine, koji su protjerani i nastanili se u bosanskim kasabama: Kozluk, Janja, Bijeljina, Brezovo Polje, Orašje (Donja Azizija), Bosanski Šamac (Gornja Azizija), Orahova, Bosanska Kostajnica i drugim mjestima.

U radu koji je nastao na pomenutu temu i koji ima preko 100 (sto) stranica kucanog teksta – formata A4, koristio sam raznu literaturu, i to: oko 30 knjiga, preko 200 časopisa i novina, dokumente (molbe i dekrete) koji se nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci i Arhivu BiH, dostupnu, ali oskudnu građu Medžlisa, zapisnike džamijskih odbora, džematske ljetopise, matične knjige: rođenih, vjenčanih, umrlih i domovnice, pisma, zatim mnogobrojna kazivanja članova porodica (hanuma, djece, unuka, braće, sestara i rođaka imama), te velikog broja džematlija.

Ključne riječi: *Azizija, imam, hafiz, ulema, kasaba, progon, Srbija, Brezovo Polje, Orašje, Bosanski Šamac, Orahova, Bosanska Kostajnica.*

¹ Mula Mustafa Ševki Bašeskija, Ljetopis, Sarajevo, 1997.

IMAMI PROGNANI IZ SRBIJE 1862. GODINE

U ovom radu, podatke o prognanim imamima i drugim učenim ljudima iz Srbije 1862. godine, koji su se naselili u Brezovom Polju, Orašju i Bosanskom Šamcu koristio sam iz separata profesora Šabana Hodžića, rahmetullahi alejhi, pod nazivom Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862. godine, dok nažalost, nisam uspio doći do podataka o prognanim imamima (ulemi) koji su 1862/63. godine nastanili se u kasabama Orahova i Bosanska Kostajnica.

Čast mi je što u znak sjećanja na prognane hafize, imame, hatibe, muallime i druge učene ljude toga vremena, na ovom Naučnom simpoziju, mogu oživjeti uspomene na njihova imena, posebno na imena imama Azizijā džamija u Bosni i Hercegovini, jer sudbina prognanih hafiza, imama, hatiba, muallima, muderrisa, kadija, mûla, derviša, jednom riječju uleme (ulema su poznavaooci Allahovog šeri'ata; ulema su imami i vođe vjere...) u pomenutim gradovima i džematima – sudbina je naroda kojem su pripadali.

U Brezovo Polje su iz Šapca 1862. godine protjerana dva imama, i to: hafiz Salih, sin Alije i Husejn Hodža, sin Mustafe. U Brezovo Polje je iz Sokola protjeran jedan imam, Ibrahim-efendija, sin Salihov. U Brezovom Polju utočište su našla tri protjerana imama.

U Orašje je iz Beograda 1862. godine protjerano osam imama: Osman-efendija, sin hadži Sulejmana, Muhamed-efendija, sin hadži Mehmed-efendije, hadži Ali-efendija, sin Omer-efendije, Murat-efendija, sin Ibrahimagin, hadži Ridžalović Ahmed-efendija, sin Mehmedbegov, Mehmedali-efendija, sin Ibrahim-Spahijin, Omer-efendija, sin Ibrahim-efendije, hafiz Osman-efendija, sin Bećir-efendije.

U Orašje je iz Šapca 1862. godine protjeran jedan imam: Hasan-efendija, sin Mehmed-Eminov. U Orašje su iz Užica 1862. godine protjerana dva imama: Beširević hafiz Hasan, sin Jusufa, Precić hafiz Hamid, sin hadži Sulejmana. U Orašju – Donjoj Aziziji utočište je našlo jedanaest imama.

U Šamac su iz Užica 1862. godine protjerana šesterica imama, i to: hafiz Ali-efendija, sin Ibrahimov, Hasan-efendija, sin hadži Mehmed-efendije, hafiz Mehmed, sin Hasana, hafiz Mehmed, sin hadži Hafiza, Arap Rejhan-efendija, Riza-efendija, sin Abdulaha. U Bosanskom Šamcu – Gornjoj Aziziji utočište je našlo šest imama.

Ako ovome spisku dodamo i imena ljudi sa titulom **MULA** – što znači: učen čovjek, teolog, kadija u većim gradovima; titula koju je sultan dodjeljivao učenim ljudima kao odlikovanje; titula koja se dodaje ispred imena čovjeka koji je učio vjerske škole, pa makar bio i sa manjom spremom, onda u popisu protjeranih muslimana iz Srbije 1862. godine u Brezovo Polje, Orašje i Bosanski Šamac sa titulom mula susrećemo 8 (osam) protjeranih muslimana:

U **Brezovo Polje** iz Šapca 1862. godine sa titulom mula protjerani su: **Mula Osman**, sin Ahmetov, **Mula Sulejman**, sin Husejnov. Iz Sokola 1862. godine sa titulom mula protjeran je **Mula Husejn**, sin Mula Salihov. U Brezovom Polju su sa titulom mula tri učena muslimana našla utočište.

U **Orašje** iz Šapca 1862. godine sa titulom mula protjerani su: **Mula Sadik**, sin Mustafin, i **Mula Hasib**, sin hadži Mehmedov. Iz Užica su 1862. godine sa titulom mula protjerani i u Orašju se nastanili: **Hasičević Mula Hasan** i **Šerifović Mula Adem**, sin Mustafa. U Orašju – Donjoj Aziziji sa titulom mula četiri su učena muslimana našla utočište.

U **Šamac** je iz Šapca 1862. godine sa titulom mula protjeran: **Prcić Mula Mehmed**, sin Sulejmanov. U Bosanskom Šamcu – Gornjoj Aziziji sa titulom mula jedan musliman je našao utočište. *² Dakle, za vrijeme progona muslimana 1862. godine iz Srbije, samo u prvom valu 20 imama i 8 učenih ljudi sa titulom mula skupa sa svojim džematlijama protjerani su preko Drine i u novoformiranim kasabama Brezovo Polje, Donja Azizija (Orašje) i Gornja Azizija (Bosanski Šamac) nastavili da rade u duhu propisa svoje vjere.

Brezovo Polje, Orašje, Bosanski Šamac, Orahova i Bosanska Kostajnica

BREZOVO POLJE

Nema pouzdanih podataka o vremenu nastanka naselja Brezovo Polje, ali se pretpostavlja da je nastalo poslije poraza i povlačenja turske vojske iz Mađarske, odnosno poslije pada Budima i niza drugih gradova i naselja dolinom rijeka Dunava i Tise 1686. godine. U pisanim dokumentima Brezovo Polje se prvi put

² Šaban Hodžić, Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862. godine, Zavičajni muzej u Tuzli, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne - 1958., str. 89-128.

spominje 1742. godine. *³ Po predanju mještana, Brezovo Polje su naselili Bošnjaci iz okoline grada Bača, prije potpisivanja Karlovačkog mira 1699. godine. Odmah poslije protjerivanja Bošnjaka iz Bača i naseljavanja na desnoj obali rijeke Save nastalo je naselje Brezovo Polje. Na blagoj uzvišici napravljena je džamija. Na osnovu kazivanja mještana, džamiju je sagradio Salih-beg Zaimović (Altomanović). Džamija je po vakifu (osnivaču) dobila ime **Salih-begova džamija**. U narodu je poznatija kao **Begova džamija**. Od 1862. godine u Brezovom Polju egzistiraju dva džemata, i to: Brezovo Polje-Atik (džemat Begove džamije) i Brezovo Polje-Džedid (džemat Azizije džamije). Protokom vremena nazivi Atik i Džedid u narodu će biti poznatiji kao Staro i Novo – Brezovo Polje. Imami Begove džamije u Brezovom Polju-Starom od 20. februara 1899. do 23. januara 1973. godine, bili su: hadži Mula Mujo-efendija Šabanović, *⁴ Jusuf-efendija Rašidović, *⁵ Numan-efendija Imamović-Hadžiefendić *⁶ i hafiz Sulejman-efendija Piskavica. *⁷ Nakon smrti hafiza Sulejman-efendije Piskavice, 23. januara 1973. godine, objedinjeni su džemati Begove i Azizije džamije u jedan džemat – džemat Brezovo Polje. Isto tako, svakako, vrijedi zabilježiti podatak, da mještani Brezovog Polja-Starog sebe nazivaju **Starobačvanima**, dok protjerane Bošnjake iz Srbije 1862. godine iz gradova: Šabac, Užice i Sokol, koji su naselili Brezovo Polje-Novu, nazivaju **Muhadžirima**. Na drugom kilometru nizvodno od Brezovog Polja, na desnoj obali rijeke Save, nalazi se izvor pitke i hladne vode po kojem je i izletište dobilo naziv Izvorac. Nizvodno četiri kilometra dalje nalaze se ostaci Kule Husejna Nakića, u narodu poznatije pod nazivom Djevojačka kula. *⁸ Na imanju Hadžibrahimovića, istočno od harema Dudara nalaze se dva šehidska kabura, koje džematlije zijarete. *⁹

Vakuf Azizije džamije u Brezovom Polju sigurno spada u red najvećih vakufa u Bosni i Hercegovini. Na osnovu izvoda iz Gruntovnice i skica iz Katastra

³ Biskup fra Pavao Dragičević (Izveštaj, 9. srpnja 1742.), L. Đaković, Prilozi za demografsku i onomastičku gradu BiH, Sarajevo, 1979., 307-313., i 575-619., J. Babić, Posavina i župa Poljaci 1991., 25-87; J. Jelenić, Spomenici kulturnog rada (1699.-1835.), 93-94. Internet izdanje, www.zovik.com/povijest_skakava.

⁴ Arhiv BiH, ZVS-8-36/1899.

⁵ Arhiv BiH, ZVS š. 97 ^{6.12.1906.}

⁶ Enver Mulahalilović, pismo autoru ovog teksta od 17. marta 1990., Enver Mulahalilović, Imami i hatibi džamije u Gornjem Rahiću, Glasnik VIS, 1982., broj 4., str. 393-417.

⁷ H. Ramiz Dobrača, Merhum hafiz Sulejman ef. Piskavica, Glasnik, VIS, 1973., broj 9-10., str. 470-471.

⁸ Osman Kavazović, *Novi i kula Husejna Nakića, Preporod*, 1. februar 2005., broj 3/797., str. 35.

⁹ Osman Kavazović, *Legenda o dva šehidska mezara, Preporod*, 1. februar 2004., broj 3/773., str. 37.

Brčko od 1888. do 1992. godine jasno se vidi da je Vakuf Azizije džamije u Brezovom Polju raspolagao imanjem površine 904.617 m² koje se sastoji od oranica, pašnjaka, voćnjaka, šuma, šikara, placeva, kućišta, gradilišta i mezarja, te objekata kao što su: Azizija, mekteb-imamski stan, pet kuća, mutvak, han, kolara, štala, mlin, koš, radionica, tri dućana, kokošinjac i poljski zahod. Vakuf Begove džamije u Brezovom Polju je na osnovu spomenutih dokumenata iz gruntovnice i katastra od 1888. do 1992. posjedovao 82.616 m² zemlje, koju sačinjavaju: oranice, bašče, voćnjaci, šume, placevi, kućišta i dva mezarja, zatim objekte: Begovu džamiju, mekteb, bunar, dvije kuće, štalu, koš, kokošinjac i poljski zahod. *¹⁰ Nažalost, u svim društveno-političkim i pravnim sistemima od 1878. do 1992. godine vakufska imovina u Brezovom Polju je oduzimana – otimana.

AZIZIJA DŽAMIJA U BREZOVOM POLJU

Na osnovu kazivanja mještana, kamen temeljac za gradnju Azizije džamije postavio je bosanski valija Topal Osman-paša. U naučnim radovima uvaženog profesora dr. Galiba Šljive da se vidjeti da je pomenuti valija dva puta u toku 1863. godine prolazio kroz Brezovo Polje. *¹¹ Iako nema pouzdanih podataka koji bi upućivali na graditelje, među džematlijama se spominju neimari iz Turske i Bugarske. Azizija džamija dobila je ime po sultanu Abdul-Azizu. U Službenom listu NR BiH broj 19. od 30. aprila 1947. godine stoji da je Zavod donio sljedeće rješenje: „Džamija Azizija u Brezovom Polju, srez brčanski, vlasništvo vakufa, br. kat. čest. 12/11 zemlj. knjiž. uloška 134, stavlja se pod zaštitu države.“ *¹² U toku agresije na našu zemlju četnici su u noći 6. na 7. januar 1993. godine (dakle, na pravoslavni Božić) zapalili Aziziju i Begovu džamiju, a onda 21. i 22. maja iste godine minirali i srušili džamije. *¹³ Svečano otvorenje obnovljene Begove džamije bilo je 30. jula 2005. godine. *¹⁴ Od 4. septembra 2007. godine do danas traju radovi na izgradnji Azizije džamije. Uoči ramazana, 29. ša'bana 1433. hidžretske, odnosno 19. jula 2012. godine, nakon više od 20 godina u Aziziji džamiji je

¹⁰ Osman Kavazović, Vakuf Azizije i Begove džamije u Brezovom Polju kod Brčkog, Glasnik, 2009., broj 3-4., str. 304-325., i Vakufska direkcija, Glavna arhiva, broj 1044/08., 31. 12. 2008.

¹¹ Galib Šljivo, Naseljavanje muslimanskih prognanika (muhadžira) iz Kneževine Srbije u izvornički kajmakamluk 1863. godine, Prilozi, 30, Sarajevo, 2001., str. 89-116.

¹² Službeni list NR BiH broj 19., od 30. aprila 1947. godine.

¹³ Na osnovu podataka iz Ratnog dnevnika Hrvatske vojske. Podatke prepisao Idriz-efendija Bešić iz Gunje, te na osnovu kazivanja očevidaca koji žele ostati anonimni.

¹⁴ Osman Kavazović, Snagom imana do obnovljene Begove džamije, Preporod, 1. 9. 2005., broj 17/811, str. 17.

klanjana jacija i teravih-namaz – bilo je ovo radno otvorenje, *¹⁵ dok se svečano otvorenje očekuje naredne 2013. godine.

ORAŠJE

Kraj u kome je osnovana kasaba Orašje pripadao je Gračaničkom kadiluku, a u sastav ovog kadiluka ulazili su Gradačac i Brčko.*¹⁶ Orašje, ili Donja Azizija ili Azizija izgrađeno je 1863. godine. Prema sačuvanim spiskovima naseljenih porodica, u Orašju je naseljeno 249 kuća, i to: 140 domova sa 304 muška doseljenika iz Užica, 75 domova sa 134 muška doseljenika iz Beograda, 25 domova sa 47 muških doseljenika iz Šapca, 1 dom sa 4 muška doseljenika iz Sokola, i 8 domova sa 26 muških doseljenika-Cigana iz Užica. Dakle, naseljeno je 249 kuća u kojima je smješteno 515 muškaraca, pa ako tome dodamo, u prosjeku, isto toliko i ženskih, onda je u Orašju bilo naseljeno 1.030 stanovnika. *¹⁷ U bilješkama koje posjeduje profesor hadži Salim-efendija Kanlić, imam Azizije džamije u Orašju, stoji: „Prema historijskim podacima Orašje je naseljeno najvećim brojem iz Užica i okoline Užičke nahije, zatim iz Šapca. Desnu stranu su naseljavali Šapčani, a lijevu Užičani. Samo tri porodice doseljene su sa područja Niša i četiri porodice iz Beograda. Doseljeni iz Beograda bili su porijeklom Turci. Vrlo su slabo govorili bosanski jezik. Netrpeljivost i odbojnost bila je prisutna, naročito između Užičana i Šapčana. Užičani su bili uglavnom zemljoradnici i građevinci, a Šapčani trgovci i zanatlije. Prepričava se da su Užičani kao instrumente donijeli saz, frulu, bubanj i duduk, dok su Šapčani donijeli violinu, harmoniku, tamburu i def.”

AZIZIJA DŽAMIJA U ORAŠJU

Azizija džamija u Orašju smještena je u sredini naselja i prozvana Azizijom, jer je podignuta u ime tadašnjeg sultana Abdul-Aziza, a sagrađena je 1863. godine. Građena je od cigle i kamena i spada među prostorno veće džamije u Bosni (unutrašnje dimenzije 16 x 16 m). Njezina masivna i zdepasta munara je solidno zdanje od kamena ispod čije šerefe postoje dosta skromni stalaktiti. Trijem džamije počiva na šest masivnih stubova zidanih od cigle i spojenih lukovima...“ *¹⁸ Vjerski običaj „Zijaret ša'ri se'adet“ praktikuje se u Orašju više od jednog stoljeća u

¹⁵ Osman Kavazović, Čaršija koja ima dušu, Preporod, 1. august 2012., broj 15/977., str. 17.

¹⁶ Prof. dr. Galib Šljivo, Orašje 1863.-1995., Orašje, 2001., str. 7-9.

¹⁷ Prof. dr. Galib Šljivo, Orašje 1863.-1995., Orašje, 2001., str. 30-32.

¹⁸ Mehmed Mujezinović, Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, Sarajevo-Publishing., 1998., str. 167.

mubarek noći Lejletu-l-Kadr - 27. noć ramazana. *¹⁹ Hvala Allahu dželle šanuhu, Azizija džamija u Orašju – jedina je Azizija do koje četnici nisu došli u toku agresije na R BiH, te ista nije srušena, ali je usljed granatiranja i raketiranja naselja teško oštećena.

BOSANSKI ŠAMAC

Naselje Bosanski Šamac nalazi se na ušću Bosne u Savu. Prema narodnom predanju naselje Šamac dobilo je naziv po šancu – kanalu. *²⁰ U pisanim dokumentima naselje se prvi put spominje 1725. godine kao Lukačev Šanac. Prema nekim predanjima, prije doseljavanja muslimana, u Šamcu je bilo nekoliko kuća u kojima su stanovali skeledžije i ribari, a bio je podignut han i granična karaula. Kao naselje razvija se istom od 1863. godine kada su se ovamo doselili muslimani iz Srbije. *²¹ Iz Užica se doselilo 440 muških lica sa vjerovatno isto tolikim brojem ženskih lica, koja su smještena u 214 domova; iz Sokola je stiglo 63 muška stanovnika, koji su zajedno sa ženskim članovima svojih porodica smješteni u 32 kuće; iz Šapca 57 muških stanovnika, koji su sa svojim porodicama smješteni u 27 domova. U spisku doseljenika, koji je Šaban Hodžić objavio u svojoj studiji, posebno je navedeno 58 muškaraca – Roma iz Užica, koji su smješteni u 21 kuću. Znači da je sve naseljeno stanovništvo smješteno u 294 doma. O građenju naselja Bosanski Šamac prvi je pisao Salih-efendija Husejnović-Muvekit (...) Savremeni plan naselja, po uzoru na srednjoevropska naselja u ravnici izradio je francuski arhitekta, kapetan Žan Dark (Jean D'Arque). *²² Islamska zajednica u Bosanskom Šamcu datira od druge polovine 19. stoljeća. I pored činjenice da na području Bosanskog Šamca islam egzistira 150 godina, podaci o ranijem periodu, posebno tursko-osmanskom i austro-ugarskom, veoma su oskudni, pa čak i oni iz novije prošlosti. Arhiva Islamske zajednice u Bosanskom Šamcu nekoliko puta je stradala, a potkraj 1992. godine, od strane Vojske Republike Srpske, u potpunosti je uništena zajedno sa džamijom i drugim objektima Islamske zajednice. *²³

¹⁹ Enver Mulahalilović, Vjerski običaji muslimana/Bošnjaka, El-Kalem, Sarajevo, 1426. h.g./2002., str. 138-143.

²⁰ Esad Tihić, Bosanski Šamac kroz historiju, Sarajevo, 2005., str. 14.

²¹ Mehmed Mujezinović, Islamska epigrafika BiH, Knjiga II, Sarajevo-Publishing, 1998., str. 165.

²² Esad Tihić, Bosanski Šamac kroz historiju, Sarajevo, 2005., str. 52-54.

²³ prof. Safet Karahmetović, Izvještaj, Medžlis IZ Bosanski Šamac, 25. 7. 2008., broj 183/08., str. 1-3.

AZIZIJA DŽAMIJA U BOSANSKOM ŠAMCU

Po dolasku u novo naselje, muslimanski stanovnici Bosanskog Šamca su u današnjoj Donjoj Mahali (gdje se sada nalazi kuća Salke Tirića), sagradili džamiju sa drvenim minaretom. Kada je austrougarska vojska 1878. godine prelazila Savu u cilju okupacije bosanskohercegovačke teritorije, ona je topovskim granatama porušila munaru. ^{*24} Austrougarska vojska je 1878. godine topovima srušila munaru džamije. ^{*25} Vakufski ured u Gradačcu izvještava 1886. godine da stanovnici Šamca žele podignuti izgorjelu džamiju u Šamcu. ^{*26} Vjerovatno je pomenuta džamija nosila naziv Azizija, jer su sve džamije u novoizgrađenim kasabama dobile ime po sultanu Abdul-Azizu. Osnivač i graditelj, nama poznate džamije u Bosanskom Šamcu, je Mir Ahmed, sin Abdu-l-Kerim age, porijeklom iz Beograda. Azizija džamija u Bosanskom Šamcu srušena je od strane Srba – četnika 1992. godine. ^{*27} Kada je riječ o džamiji u Bosanskom Šamcu – Mehmed Mujezinović je zabilježio sljedeće: „U centru grada, u neposrednoj blizini gradskog parka, nalazi se džamija sa sljedećim natpisom o njenoj izgradnji. Na kamenoj ploči, veličine 23 x 54 cm, uzidanoj nad ulazom u džamiju isklesan je ovaj natpis na turskom jeziku. Pismo: obični nesh-talik: 'Mir Ahmed, sin Abdulkерim-age, doselivši ovamo iz Beograda, za Božije zadovoljstvo nije žalio sredstava, pa je zavještao trećinu svoga imetka, i ovu časnu džamiju u Aziziji podigao (oživio). 3. rebiul-ahir 1286. (13. VII 1869).' Mir Ahmedova džamija po svom arhitektonskom rješenju slična je Aziziji džamiji u Orašju, ali je nešto manjih dimenzija. Zidana je od kamena i cigle, a portal joj je vrlo ukusno izrađen. I njezina unutrašnjost je slična Aziziji džamiji u Orašju. Mahfil džamije počiva na šest drvenih stubova sa izrezbarenim bazama i kapitelima. Oko ove džamije nema nišana.“ ^{*28}

ORAHOVA

Orahova je jedno od najvećih naselja na području općine Bosanska Gradiška. Nalazi se na sjeverozapadnom dijelu općine na obroncima planine Prosare u blizini rijeke Save, dvadesetak kilometara od Gradiške na putu za Bosansku Dubicu. Husref Hadžialagić i Senad Rekić između ostalog bilježe da je kasaba Orahova kao

²⁴ Esad Tihic, Bosanski Šamac kroz historiju, Sarajevo, 2005., str. 75.

²⁵ mr. Nusret Kujraković, Okrugli sto u Bosanskom Šamcu, 4. jula 2012., Tema: Organizacija vjerskog života muslimana u Bosanskom Šamcu (1863.-1878.).

²⁶ Muhamed Hodžić, Zemaljska vakufska komisija za BiH (1883.-1894.), Analitički inventar, Izdanje Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 2006.

²⁷ prof. Safet Karahmetović, Izvještaj, Medžlis IZ Bosanski Šamac, 25. 7. 2008., broj 183/08., str. 1-3.

²⁸ Mehmed Mujezinović, Islamska epigrafika BiH, Knjiga II, Sarajevo-Publishing, 1998., str. 165.

urbana cjelina u sadašnjem obliku, nastala za vrijeme Osmanlijskog carstva 1862./63. godine, izgradnjom novog naselja u koje su dovedeni protjerani muslimani iz zapadne Srbije. U Orahovi je sačuvano nekoliko različitih priča o dolasku Orahovaca u novoizgrađeno naselje u kadiluku Berbir, u blizini rijeke Save. Međutim, najbliža istini je priča starog Selima Softića, koji je 1935. godine ispričao svoja sjećanja novinaru iz Banjaluke, kada je kao mladić došao u Orahovu. Razgovor s ovim, vjerovatno u ono vrijeme najstarijim Orahovcem, objavljen je u „Vrbaskim novinama“ pod naslovom „Naselje Orahovo“. (...) Na osnovu popisa stanovništva 1895. godine pored tri džamije spominju se i tri mekteba. „Međutim, sada se sa sigurnošću može tvrditi da je kasaba Orahova u tursko doba, osim više mekteba, imala i svoju Medresu, koja je radila sve do 1930. godine, kada je većina medresa u Bosni i Hercegovini prestala s radom.” *²⁹ Kada je naselje Orahova u pitanju veoma je zanimljivo i narodno kazivanje: Mještani Orahove gotovo uglavnom pričaju da su njihovi djedovi i pradjedovi u Orahovu došli u trećem valu – trećem konvoju, te da su u najvećem dijelu živjeli na prostoru Soko Grada u blizini Krupnja. Kažu da postoji predaja da su doselili iz azbukovačkih sela: Gračanice, Aluge, Male, Donjeg Postenja, Laza, Kozla, zatim da je jedan dio muhadžira došao iz Užica, Šapca i Beograda. Tada je prema predanju u naselju Orahova sagrađeno 220 kuća za 1090 stanovnika koji su iz Srbije u konvoju putovali tri sedmice do Orahove. Svako domaćinstvo je dobilo po 40 duluma plodne zemlje. Islamska zajednica u naselju Orahova imala je tri džamije (Azizija, Sokolska i Haluška), vakufe, hareme-mezarja, imamske kuće, mektebe i tzv. Malu medresu koja je bila ispostava medrese iz Bosanske Gradiške. Do sedamdesetih godina prošlog stoljeća u ovom mjestu su egzistirale tri džemata koji su pripadali Medžlisu Islamske zajednice Bosanska Gradiška. *³⁰

AZIZIJA DŽAMIJA U ORAHOVI

Azizija džamija u naselju Orahova u narodu je poznata kao Careva i Mahalska džamija. O ovoj džamiji profesor Asim-efendija Hodžić, bilježi: „Careva džamija ili Azizija je izgrađena 1863. godine, u vrijeme vladavine osmanskog sultana Abdul-Aziza (1861-1876), po kome je i dobila ime. Izgrađena je zajedno sa naseljem Orahova koje je izgrađeno za muhadžire (protjerane) iz Kneževine Srbije.

²⁹ Husref Hadžialagić, Gradiške istorijske teme Orahova, Dubrave, Gimnazija... Rijeka, 2007., str. 5-48.

³⁰ Osman Kavazović, Orahova, Sokolska džamija, 31. 8. 2012./13. ševval 1433. hidžretske godine – razgovor sa džematlijama Orahove, i <http://orahova.hostzi.com/orahova.html>

Azizija je u narodu poznata i kao Mahalska džamija prema zaseoku Mahala u kome se nalazi. Pored sebe je imala izgrađenu i zgradu mejtefa, u čijem sklopu je bila vjerovatno i tekija, za koju se pretpostavlja da je bila u Orahovi. Ova džamija je imala drvenu munaru, a smatrana je uvijek glavnom orahovskom džamijom.” *³¹ U knjizi Bosanska Gradiška – Zaboravljena baština, o džematu Orahova i Aziziji džamiji, piše: “Džamija Azizija ili Careva džamija, koju su Orahovci zvali i Mahalska, najstarija je džamija u Orahovi. Izgrađena je zajedno s naseljem 1862. ili 1863. godine. Srušena je 1993. godine. Poslije završetka agresije na našu zemlju u rekordnom vremenu je obnovljena i svečano otvorena 26. 7. 2003. godine.” *³²

BOSANSKA KOSTAJNICA

Kostajnica se u pisanim dokumentima prvi put spominje 1258. godine. Bosanski beg Malkoč je 1556. godine opsjedao Kostajnicu (...), pa je od tog vremena Kostajnica ostala pod upravom Bosanskog pašaluka. Čuveni turski putopisac Evlija Čelebija je 1660. došao u Kostajnicu i između ostalog zapisao „Ovaj grad je podigao Zrinjski uz pomoć ugarskog kralja Ferdinanda. Njegova nahija ima 40 sela. Gradsko stanovništvo čine borci koji dan i noć vode borbe sa Hrvatima gubeći uzajamno glave. Kostajnica je veliki grad, sagrađen od tvrdog materijala. Oblik mu je petougaoni, a leži na obali rijeke Une, na teritoriji Banje Luke.“ (...) Godine 1862. u Bosansku Kostajnicu migriraju muslimani iz okoline Valjeva i Šapca, a posebno ih je mnogo došlo iz Užica. Tu formiraju naselje koje i danas nosi ime Užica po njihovom starom zavičaju. Za vrijeme Austrije Kostajnica je prvo bila kotar, a kasnije kotarska ispostava, Bosanskonovskog kotara, a za vrijeme Kraljevine Jugoslavije sreska ispostava Bosanskonovskog sreza. (...) Poslije Drugog svjetskog rata Bosanska Kostajnica egzistira kao općina u sastavu Bosanskonovskog sreza, a kasnije Prijedorskog sreza. *³³ Za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu, srpske vlasti u Bosanskoj Kostajnici provode etničko čišćenje nesrpskog stanovništva. Ruše džamije i druge vjerske objekte. Općina Bosanska Kostajnica mijenja ime u Kostajnica, po uzoru na druge općine

³¹ prof. Asim Hodžić, Diplomski rad, Fakultet islamskih nauka u Sarajevu, Tema: Vjersko-prosvjetni objekti Medžlisa Islamske zajednice Bosanska Gradiška (Postanak, razvoj i rad), Bosanska Gradiška 2005. godine, mentor doc. dr. Ismet Bušatlić, Dio diplomskog rada - Azizija ili Careva džamija u Orahovi. Usmeni razgovor profesora Asima Hodžića sa Nazom Halilović, rođ. 1905. godine, najstarijim živim stanovnikom Orahove.

³² Husref Hadžialagić i Senad Rekić, Bosanska Gradiška – Zaboravljena baština, Rijeka, 2004., str. 42-43.

³³ prof. Živko Ćurčija, Opština Srpska Kostajnica Monografija, Srpska Kostajnica, mart 1995., i Bego Marko, Naselja bosanske srednjovjekovne države, Svjetlost, Sarajevo, 1957.

pod srpskom kontrolom. Tokom agresije, srpske vlasti u Bosanskoj Kostajnici izbacile su pridjev „bosanski“ iz naziva, kao što je učinjeno i u slučaju ostalih općina koje su sadržavale pridjev „bosanski“. Međutim, u skladu sa odlukom Ustavnog suda BiH, U 44/01 od 22. septembra 2004. godine, dok se ne otklone utvrđene nesaglasnosti, a u skladu sa odlukom Ustavnog suda broj U 44/01 od 27. februara 2004. godine, naziv Kostajnica je proglašen neustavnim i privremeno se vraća stari naziv Bosanska Kostajnica. *³⁴

AZIZIJA DŽAMIJA U BOSANSKOJ KOSTAJNICI

Azizija džamija na području Medžlisa Islamske zajednice Bosanska Kostajnica izgrađena je nakon progona muslimana iz Srbije 1862. godine. Nakon dolaska Bošnjaka na ovo područje počela je izgradnja Azizije džamije 1863. godine koja će dobiti ime Azizija po sultanu Abdul-Azizu. U toku agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu, Aziziju džamiju su srušili četnici u vremenu od 10. do 12. jula 1992. godine. Za dva dana nestala je sa lica zemlje – prostorno jedna od najvećih džamija u našoj zemlji. Azizija je ponovno izgrađena u periodu 2003.-2008. godine. Nakon punih šesnaest godina, na isti dan kad je i srušena, upriličeno je svečano otvorenje Azizije džamije u Bosanskoj Kostajnici - 12. jula 2008. godine. *³⁵

Azizije džamije u Brezovom Polju, Bosanskom Šamcu, Orahovi i Bosanskoj Kostajnici nisu srušene u izravnim ratnim dejstvima, nego su srušene ciljano, organizovano, planski, namjenski u svrhu zatiranja islamske kulutre i tradicije na ovim prostorima, koje su osnova nacionalnog i vjerskog identiteta Bošnjaka.

Azizije džamije su gradili, održavali i čuvali od zuba vremena – ljudi. Pored Azizijā džamija prohujala su carstva, kraljevstva i razne vojske sve do dolaska – neljudi u liku srpskih spodoba (četnika) koji su Azizije džamije, kao izuzetno vrijedne arhitektonske spomenike islamske kulture i baštine, spravili sa zemljom u toku agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992-1995., tačnije u toku 1992. i 1993. godine.

³⁴ <http://bs.wikipedia.org/>

³⁵ Senad Rekić, Otvorena Azizija džamija, Preporod, 15. 8. 2003., broj 16/761., str. 32., i Mesud Hrustić, Otvorena Azizija džamija (e-mail, Haris-efendija Ahmić).

IMAMI AZIZIJA DŽAMIJA U BOSNI I HERCEGOVINI 1862-2012.

U novoformiranim naseljima, odnosno u novonastalim džematima, vjerski život je organizovan kako su vrijeme i dāte prilike dozvoljavale. Ulema (učeni ljudi) koja je protjerana iz Srbije 1862. godine: hafizi, muderrisi, imami, muallimi, mule, vaizi, sa bogatim životnim i radnim iskustvom, te vjerskom naobrazbom i autoritetom olakšali su organizovanje vjerskog života u novoformiranim naseljima. Prvi imami, hatibi, muallimi, vaizi i mujezini bili su iz redova muhadžira-doseljenika. Protokom vremena, imami su radili u veoma složenim društveno-političkim i pravnim sistemima od 1862. do 2012. godine, te se susretali i suočavali sa raznim izazovima. Imami Azizijā pamte egzodus iz Srbije 1862., pamte vrijeme Turske, dolazak Austrougarske, iseljavanje Bošnjaka u Tursku, Balkanske ratove, Prvi svjetski rat, formiranje Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije, zatim nastanak Nezavisne države Hrvatske, Drugi svjetski rat, pamte zatvaranje i zabranu rada medresa, zabranu rada u mektebima, nacionalizaciju vakufa, suđenja, zatvaranja, živo se sjećaju policijske države i djelovanja OZNE i UDBE, te raznih ponižavanja i maltretiranja pripadnika Mladih muslimana, pamte kad su u nacionalnom smislu bili neopredijeljeni, pamte suđenje muslimanskim intelektualcima 1983. godine i otvorenu hajku po mjesnim zajednicama na imame tih godina, zatim pamte agresiju, ubistva, progone, logore, silovanja, pljačku, ranjavanja, časnu borbu u redovima Armije R BiH kada su rame uz rame sa svojim narodom branili i čuvali domovinu, narod, vjeru, čast i dostojanstvo i po cijenu vlastitih života. U svim životnim prilikama i neprilikama bili su uz narod i dijelili sudbinu naroda kojem pripadaju. Još se mnogi imami živo sjećaju vremena poslije Drugog svjetskog rata kad im je vlast, kao obrazovanim i pismenim ljudima, nudila državne poslove i lagodniji život, ali su oni ostajali u mihrabu i mektebu, ostajali uz svoje džematlije vjerno čuvajući emanet šehadeta i radili za skromnu naknadu u naturi (žitarice i ogrev). Protokom vremena, gotovo svi imami su učestvovali u adaptaciji i rekonstrukciji džamija, izgradnji mekteba, imamskih stanova, bili su nosioci i aktivni sudionici u mjesnim zajednicama – džematima na poslovima izgradnje škola, domova kulture, ambulanti, vodovoda, elektrifikacije, asfaltiranja ulica i drugih korisnih poslova u mjestima gdje su živjeli i radili. Uz rad mnogi su imami školovali se na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu, kasnije na univerzitetima u bivšoj državi, ali i odlazili na univerzitete u Tursku, Irak, Egipat, Libiju, Tunis, Maroko i Saudijsku Arabiju. Vrijeme mi ne dozvoljava da govorim o svakom imamu pojedinačno, jer radi se o 62 (šezdeset dva) imama, opširnije biografije bit će ponuđene za Zbornik radova, zato ću na ovom Naučnom simpoziju

pomenuti samo njihova imena i prezimena i to po mjestima od Brezovog Polja do Bosanske Kostajnice, ili kako bi rekli, uzvodno uz Savu, baš onako kako su pomenuta mjesta muhadžiri naseljavali nakon progona iz Srbije 1862. godine.

IMAMI AZIZIJE DŽAMIJE – BREZOVO POLJE 1862-2012. *³⁶

Nakon progona muslimana iz Srbije 1862. godine, iz gradova Šabac, Užice i Sokol – u Brezovom Polju su iz reda uleme nastanili se: hafiz Salih, sin Alije, Husejn Hodža, sin Mustafe, Ibrahim-efendija, sin Salihov, Mula Osman, sin Ahmetov, Mula Sulejman, sin Husejnov i Mula Husejn, sin Mula Salihov. Na osnovu kazivanja mještana naselja Brezovo Polje, s koljena na koljeno, koja sam godinama slušao i bilježio, prvi imam Azizije džamije je hafiz muderris Mula Sulejman, sin Husejna, Dobošlić. Isto tako džematlije ovog naselja su spominjale i mladog hafiza Salih-efendiju, za kojeg jedni kažu da je bio imam Azizije džamije, odnosno drugi imam Azizije, međutim, jedni ga spominju samo kao mujezina. Naravno, moguće su obadvije verzije.

HAFIZ MUDERRIS MULA SULEJMAN-EFENDIJA DOBOŠLIĆ

Sulejman-efendija Dobošlić rođen je 1832. godine u Šapcu. Kada je u pitanju hafiz muderris Mula Sulejman-efendija, bilo je veoma teško utvrditi njegovo pravo prezime. U mnogim aktima susrećemo nekoliko njegovih različitih prezimena, kao: Dubojić, a može se pročitati i kao Dubajić, zatim i kao Dubojić, *³⁷ i Dudošlić, *³⁸ te Dubojić.*³⁹ Međutim, na osnovu dekreta Medžlis-ulema za Bosnu i Hercegovinu, koji je pisan na turskom jeziku (staro osmansko pismo), kojeg je 21. 8. 2012. godine preveo magistar Kemal-efendija Nurkić i koji navodi da se na temelju vokalne harmonije turskog jezika iz tog perioda sasvim sigurno može tvrditi da se ovo prezime čita kao Dobošlić. Naime, u dekretu broj 1004 na strani 2. stoji: Sulejman, sin Husejna. U daljnjem tekstu u istom dekretu koji je u turskim

³⁶ Podatke o imamima Azizije džamije u Brezovom Polju za/bilježio sam na osnovu dokumenata iz Arhiva Bosne i Hercegovine, matičnih knjiga: rođenih, vjenčanih, umrlih i domovnica za Brezovo Polje, zapisnika Džamijskog odbora Brezovo Polje, separata Šabana Hodžića, Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862. godine, Zavičajni muzej u Tuzli, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne - 1958., nekrologa objavljenih u glasilima Islamske zajednice, objavljenih radova Envera Mulahalilovića i njegovog pisma od 17. marta 1990. autoru ovog teksta, zatim prema kazivanjima hanuma, djece, unuka, braće, sestara i rođaka imama, te velikog broja džematlija Brezova Polja.

³⁷ Arhiv BiH, ZV-8-59/1901. (Bezirksamt Brčka, Zahl 8134, str. 1., Brčka, am 25. juni 1901.

³⁸ Arhiv BiH, ZV-8-59/1901. (Bezirksamt Brčka, Zahl 8134, str. 1., Brčka, am 25. juni 1901.

³⁹ Arhiv BiH, ZV-8-59/1901.

dokumentima zabilježen pod brojem 2050, kako navodi magistar Kemal Nurkić, stoji: Sulejman, sin Husejna, Dobojlić, postavljen je za imama u kazi Brčko, u Džedid Brezovom Polju (Novom Brezovom Polju, op.a.), 30. muharrema 1288. hidžretske godine, što odgovara 1871/2. godini po Miladu. *⁴⁰ Sasvim je moguće, i vjerovatno jeste hafiz muderris Mula Sulejman-efendija Dobojlić prvi zvanični imam Azizije džamije u Brezovom Polju, jer na osnovu kazivanja mještana Azizija džamija je građena u periodu od 1863. do 1871. godine. U separatu profesora Šabana Hodžića, Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862. godine, stoji: „Mula Sulejman, sin Husejnov, starost 30 godina i sin mu Mustafa rođen 15. augusta 1869. godine. Redni broj doma 3.“ *⁴¹ Ako je na dan progona iz Šapca Mula Sulejman, sin Husejnov, imao trideset godina – onda je rođen 1832. godine. U toku istraživanja ustanovio sam da je Mula Sulejman-efendija bio hafiz i muderris, te da je u prvom braku imao tri sina i kćerku.*⁴² U drugom braku sa Zada-hanumom imao je sina Saliha i kćerku Mukadesu.*⁴³ Preselio je na ahiret 19. maja 1901. godine *⁴⁴ i ukopan je u haremu kod Azizije džamije.

HAFIZ SALIH-EFENDIJA

Salih-efendija rođen je 1847. godine u Šapcu. U separatu profesora Šabana Hodžića, Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862. godine, piše: Hafiz Salih, sin Alije, unuk Mula Osmana, praunuk Ahmeta, starost 15 godina. Redni broj doma 1. *⁴⁵ Ako je na dan progona iz Šapca hafiz Salih imao petnaest godina – onda je rođen 1847. godine. Zatim, ako je Azizija džamija građena oko sedam godina, onda je hafiz Salih na dan svečanog otvorenja Azizije imao oko 22 godine. Iako nema drugih pouzdanih podataka o hafizu Salihu, pojedine džematlije Brezovog Polja spominju ga kao imama Azizije džamije, dok ga drugi zbog njegove mladosti spominju kao mujezina pomenute

⁴⁰ Dekret ovjeren pečatom Predsjedništva Medžlis-ulema za Bosnu i Hercegovinu, broj 1004 od 1. 5. 1888., i broj 2050., u prevodu mr. Kemala Nurkića od 21. augusta 2012. godine.

⁴¹ Šaban Hodžić, Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862. godine, Zavičajni muzej u Tuzli, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne - 1958., str. 92.

⁴² Salko Satarić, sin Adema, zv. Hedep, iz Brezovog Polja. Kazivanje zabilježio Osman Kavazović 19. 9. 1982.

⁴³ Arhiv BH, ZV-8-59/1901., i Salko Satarić, sin Adema, zv. Hedep, iz Brezovog Polja. (19. 9. 1982.).

⁴⁴ Arhiv BH, ZV-8-59/1901.

⁴⁵ Šaban Hodžić, Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862. godine, Zavičajni muzej u Tuzli, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne - 1958., str. 92.

džamije. Ipak, ako je hafiz Salih-efendija bio imam Azizije džamije onda je ovu dužnost obavljao skupa sa hafizom muderrisom Mula Sulejman-efendijom Dobojlićem. Sve do agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine u Aziziji džamiji su čuvani rukom pisani džuzovi Kur'ana (30 džuzova) hafiza Saliha i nekoliko knjiga s potpisom hafiz Salih.

HAFIZ ŠABAN-EFENDIJA KANTARDŽIĆ-RAŠIDOVIĆ

Šaban-efendija Kantardžić–Rašidović rođen je 1855. godine u Šapcu od oca Rašida Kantardžića. *⁴⁶ Po njegovom ocu Rašidu, familija Kantardžića preuzela je prezime Rašidović. Šaban je imao sedam godina kada je sa roditeljima i braćom: Sulejmanom, Mustafom, Salihom i Mehmedom protjeran iz rodnog Šapca 1862. godine i doselio se u Džedid-Brezovo Polje. U aktu koji je u vidu molbe napisan Vakufskoj komisiji Brčko pod brojem 66., od 31. 5. 1887. godine piše da se hafiz Šaban Kantarić imenuje mujezinom, te da ovu službu vrši ima 11 godina. Isti akt je kod Zemaljske vakufske komisije za Bosnu i Hercegovinu evidentiran pod brojem 2051, 10. 7. 1887. godine (kasnije spis pod brojem 1003-88). U dekretu od 1. 5. 1888. godine broj 1003., koji je ovjeren od strane Predsjedništva Medžlis-ulema za Bosnu i Hercegovinu stoji Šaban Kantardžić. *⁴⁷ O njegovom radu na mjestu imama Azizije džamije ne zna se mnogo. Ipak, Brezopoljci spominju da je hafiz Šaban-efendija, u toku bolesti i poslije smrti hafiza muderrisa Mula Sulejman-efendije Dobojlića, jedno kraće vrijeme bio imam ove džamije. Hafiz Šaban-efendija je imao tri sina: Saliha, Akiba i Jusufa. Salih je oženjen Zejna-hanumom Dušić iz Brezovog Polja. Akib je bio mujezin Azizije džamije. Jusuf je bio imam Begove džamije u Brezovom Polju. Hafiz Šaban-efendija je ukopan kod Azizije džamije. Za mezar se zna, ali je bez nišana. *⁴⁸

HAFIZ MUDERRIS MUSTAFA-EFENDIJA IBRIŠIMOVIĆ

Mustafa-efendija Ibrišimović rodom je iz Gornjeg Rahića. Početno vjersko obrazovanje stekao je pred uvaženim rahićkim muallimima. Završio je Brčansku

⁴⁶ Šaban Hodžić, Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862. godine, Zavičajni muzej u Tuzli, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne - 1958., str. 96.

⁴⁷ Dekret ovjeren pečatom Predsjedništva Medžlis-ulema za Bosnu i Hercegovinu broj 1003 od 1. 5. 1888.

⁴⁸ Kazivanja: Salko Satarić, sin Ademov, zv. Hedep iz Brezova Polja, 19. septembra 1982., Ajša Muhtarević - unuka hafiza Šabana, 20. januara 1975., Šaban Rašidović - praukun hafiza Šabana, 5. septembra 1989., i 27. maja 1995., te kazivanja Avde Agića, Mustafe Meškovića, Numana i Mehmedalije Kukića. Kazivanja zabilježio Osman Kavazović.

medresu, a više teološko zvanje stekao je u Istanbulu gdje je završio i hifz. Bio je imam Azizije džamije, iako su ga pojedine džematlije spominjale i kao imama Begove džamije u Brezovom Polju. *⁴⁹ Međutim, zahvaljujući pouzdanim izvorima do kojih sam došao u Arhivu Bosne i Hercegovine, ispravio sam kazivanja džematlija, jer hafiz muderris Mustafa-efendija Ibrišimović nije bio imam Begove, nego imam Azizije džamije. Zahvaljujući arhivskoj građi koja se čuva u navedenoj instituciji, akt Arhiv BiH, ZVS š. 142/05-⁵⁰⁰ „Iskazi predavača vjeronauke u osnovnim školama“ od 31. januara 1904. godine, kojeg je potpisao Šefko Husaković, učitelj Narodne osnovne škole u Brezovom Polju, jasno se vidi da je muderris Mustafa-efendija Ibrišimović 1904. godine bio vjeroučitelj u ovoj školi. U istom svojstvu i u istoj školi muderris Ibrišimović se spominje sve do školske 1909./1910. godine. U Arhivu BiH postoji i dokument od 16. septembra 1905. godine u kojem stoji da je Jusuf-efendija Rašidović isto tako bio vjeroučitelj u pomenutoj školi i da je u toku 1905. i 1906. godine kao vjeroučitelj primao platu 120 K. *⁵⁰ Dakle, ako se pouzdano zna da je u pomenutom vremenu Jusuf-efendija Rašidović, sin hafiza Šabana, bio imam Begove džamije, onda se sa sigurnošću može reći da hafiz muderris Mustafa-efendija Ibrišimović u tom vremenu nije mogao biti imam Begove, nego imam Azizije džamije. Za njega džematlije kažu da je danonoćno bdio nad džematom. Za vrijeme njegovog boravka u džematu Azizije džamije osposobio je veliki broj djece da uče u Kur'anu, što su džematlije posebno cijenile. Sa posebnim poštovanjem uvažavale su ga njegove kolege u ovom dijelu Bosne. Džematlije pričaju da je postio Davudov, alejhisselam, post i da je svako jutro, bez obzira na vremenske uslove, abdest uzimao na Savi. Hafiz, muderris Mustafa-efendija je bio veoma obrazovan, strog i pravičan. U njega je sve bilo po šeri'atu. Riječ je bila djelo, a djelo riječ. Nije htio da zbog ovozemaljskih hatera ugađa džematlijama, nego je direktno i beskompromisno ukazivao na greške i propuste. Njegovi vazovi bili su “britka sablja” – kažu džematlije. Imao je sina Dželala i tri kćerke. Na osnovu kazivanja džematlija, kao i na osnovu pisma Envera Mulahalilovića iz Gornjeg Rahića od 17. marta 1990. godine, hafiz muderris Mustafa-efendija Ibrišimović je iz Brezovog Polja otišao na područje Medžlisa Islamske zajednice Prijedor. Nedugo zatim, u Prijedoru ga je ubio sin Dželal koji je bolovao od šizofrenije. *⁵¹ Pred uvažanim hafizom, muderrisom Mustafa-

⁴⁹ Osman Kavazović, Preporod, 15. 12. 2002., broj 24/745., str. 33., i Preporod, 15. 4. 2003., broj 8/753., str. 9.

⁵⁰ Arhiv BiH, ZVS š. 97 6/12 1906.

⁵¹ Enver Mulahalilović, Pismo Osman-efendiji Kavazoviću – napisano 17. marta 1990. godine. Pismo se nalazi u biblioteci kod hadži Osman-efendije Kavazovića.

efendijom Ibrišimovićem početne islamske nauke i učenje hifza započeo je hafiz Abdurrahman-efendija Smajić, kasnije imam, hatib i muallim Azizije džamije u Brezovom Polju. *⁵²

SALIH-EFENDIJA DOBOJLIĆ

Salih-efendija Dobojlić, sin hafiza muderrisa Mula Sulejmana i Zadahnume, rođen je 1882. godine u Brezovom Polju. Osnovno vjersko znanje sticao je pred ocem. Pohađao je Čačak medresu u Brčkom. Veoma kratko bio je mujezin Azizije džamije za vrijeme hafiza muderrisa Mustafe-efendije Ibrišimovića. Školovanje je nastavio u Sarajevu gdje pohađa Darul-muallimin. Nakon sticanja znanja na ovoj ustanovi, te odlaska iz Brezovog Polja hafiza muderrisa Mustafe-efendije Ibrišimovića, postavljen je za imama Azizije džamije. Kućni broj Salih-efendije Dobojlića u Brezovom Polju bio je 115. Ženio se dva puta. Prva žena je Safija-hanuma, a druga Elfa-hanuma. Ni sa jednom ženom nije imao djece. Na osnovu nekoliko dokumenata koje sam pronašao dalo se vidjeti da je Salih-efendija imao lijep rukopis. Džematlije ovog džemata pričaju da je bio dobar imam, hatib i muallim. Redovno je čitao knjige i novine. Bio je veliki zagovornik i pokretač osnivanja kiraethane – muslimanske čitaonice. Imao je veoma širok krug prijatelja u Sarajevu, Tuzli, Brčkom, Bijeljini i Janji koji su ga redovno posjećivali, kao i on njih. Umro je 24. februara 1922. godine u Brezovom Polju, bolujući od sušice. Dženazu mu je klanjao hafiz Abdurrahman-efendija Smajić. Ukopan je u haremu Azizije džamije. *⁵³

HAFIZ ABDURAHMAN-EFENDIJA SMAJIĆ

Abdurahman-efendija Smajić, sin Zahira i Behara-hanume, rođen je u Brezovom Polju kod Brčkog 1889. godine. *⁵⁴ Početne nauke kao i hifz učio je u rodnom mjestu pred hafizom muderrisom Mustafa-efendijom Ibrišimovićem, imamom Azizije džamije. Završio je Čačak medresu u Brčkom. *⁵⁵ Hifz je položio 1924. godine. Dekretom broj 1765/919. postavljen je za drugog muallima i

⁵² H. hafiz Zaim Huskanović, Merhum hafiz Abdurahman ef. Smajić, Glasnik VIS-a u SFRJ, XXX, 1967., broj 11-12., str. 583.

⁵³ Zapisnici Džamijskog odbora Azizije džamije Brezovo Polje 1920.-1922., Kazivanja: Osman Delalić, zv. Tetak, Muharem Kukić, sin Arifa, i Sulejman Fazlić 27. januara 1974., Numan Kukić mujezin Azizije džamije 24. decembra 1974., Salko Satarić, sin Ademov, zv. Hedep, 19. 9. 1982. Kazivanja zabilježio Osman Kavazović.

⁵⁴ Izvod iz Matične knjige umrlih, Brčko, str. 301., redni broj 294.

⁵⁵ Gazi Husrev-begova biblioteka Sarajevo, Popis vjerskih službenika sreza Brčanskog oblasti Tuzlanske za 1929., broj 1883.

mujezina Azizije džamije. *⁵⁶ Kada se početkom 1922. godine teško razbolio Salih-efendija Dobožlić, dekretom broj 1830/922. hafiz Abdurahman-efendija Smajić postavljen je na mjesto imama Azizije džamije. Status imama-matičara dobio je 1928. godine. Na dužnosti imama Azizije džamije bio je pune 44 godine. Stupanjem na dužnost imama, odmah je pokrenuo akciju za izgradnju novog mekteba. *⁵⁷ U toku Drugog svjetskog rata Aziziju džamiju su 22. oktobra 1943. godine iz slavonske ravnice gađali Bjelorusi (Kozaci, op.a.). Devet granata koje su ispaljene iz teškog artiljerijskog naoružanja direktno su pogodile i srušile minaret džamije. Nastala su velika oštećenja na kubetu, trijemu, mahfilu, sofi i istočnoj fasadi džamije. Poslije bombardovanja prišlo se sanaciji najteže oštećenih dijelova. Nakon rata hafiz Abdurahman-efendija pokrenuo je akciju na adaptaciji Azizije džamije. Međutim, "narodna vlast" zaustavila je – zabranila je radove na džamiji i jedan dio džamije (prostor ispod mahfila) pretvorila u magacin. U ljeto 1945. godine nova vlast je donijela Zakon o agrarnoj reformi, a 1953. godine pristupila nacionalizaciji preko 700 duluma vakufskog zemljišta i nekoliko zgrada. Sva ova dešavanja drobila su dušu i krhko tijelo hafiza Abdurahmana, koji više nije mogao trpjeti razna maltretiranja, ponižavanja i otimačinu, te je podnio zahtjev za penzionisanje i 10. decembra 1954. godine otišao u mirovinu. Na molbu džematlija, nakon odlaska iz Brezovog Polja imama Mehmed-efendije Fazlića, hafiz Abdurahman od 1. juna 1956. godine honorarno radi kao penzionisani imam do 31. decembra 1962. godine. Uporedo sa dužnošću imama, hatiba i muallima – vjeroučitelja obavljao je i dužnost mutevelije vakufa Azizije džamije. Oko četrdeset godina bio je mu'tekif Azizije džamije. Hafiz Abdurahman-efendija Smajić prvi put je bio oženjen Đulsa-hanumom Delić iz Brezovog Polja sa kojom je imao pet sinova: Saliha, Ibrahima, Mustafu, Osmana i Ismaila. Poslije smrti prve supruge, drugi put je bio oženjen Fatima-hanumom Imšić iz Brezovog Polja sa kojom je imao sina Ahmeda i dvije kćerke Emiru i Hatidžu. Preselio je na ahiret u bolnici u Brčkom 7. novembra 1966. godine. *⁵⁸ Dženaza-namaz obavljena je 9. novembra 1966. godine. Hafiz Abdurahman-efendija Smajić ukopan je u haremu Azizije džamije. Nad mezarom su mermerni nišani s tarihom. *⁵⁹

⁵⁶ Gazi Husrev-begova biblioteka Sarajevo, Popis vjerskih službenika sreza Brčanskog, oblasti Tuzlanske za 1929., broj 1883.

⁵⁷ Zapisnici Džamijskog odbora Brezovo Polje 1925.-1992.

⁵⁸ Matični ured Brezovo Polje, Izvod/Izvadak iz matične knjige umrlih za Brezovo Polje, str. 301., redni broj 294 godina 1966.

⁵⁹ H. hafiz Zaim Huskanović, Merhum hafiz Abdurahman ef. Smajić, Glasnik VIS-a u SFRJ, XXX, 1967., broj 11-12., str. 583.; Zapisnici Džamijskog odbora Azizije džamije. Kazivanja Ahmeda Smajića, sina hafiza Abdurahmana, koja sam nekoliko puta slušao i bilježio.

HADŽI MEHMED-EFENDIJA FAZLIĆ

Mehmed-efendija Fazlić, sin Saliha i Tifa-hanume, rođen je 1911. godine u Maoči kod Brčkog. Završio je Čačak medresu u gradu na Savi. Poslije završene medrese prva služba Mehmed-efendije bila je u džematu Pribava kod Gračanice, gdje se oženio Sabiha-hanumom Kapetančić sa kojom je imao sinove: Tajiba, Fahrudina i Beriza, te kćerke: Faketu, Sadetu, Sefiru, Zurijetu, Kanitu i Habibu. Iz Pribave se vraća za imama u Maoču. U rodnom mjestu napušta službu u Islamskoj zajednici i radi u Narodnom oslobodilačkom odboru Maoča sve do gašenja ovog Odbora i formiranja općine Gornji Rahić. Mehmed-efendija se ponovo vraća u Islamsku zajednicu i radi kao imam u džematu Atmačići – Odbor Islamske zajednice Bijeljina. Za imama, hatiba i muallima Azizije džamije u Brezovom Polju dolazi 10. decembra 1954. godine, gdje ostaje do 31. maja 1956. godine. *⁶⁰ Bio je imam Azizije džamije u veoma teškom i složenom društveno-političkom trenutku. Džematlije ga spominju kao vrijednog imama. Iz Brezovog Polja odlazi u džemat Teočak (gdje ostaje oko pet godina), zatim dolazi za imama u džemat Palanka kod Brčkog. Iz Palanke Mehmed-efendija odlazi za imama u Lipnicu kod Tuzle. Od 1967. godine prestaje sa radom u Islamskoj zajednici. Mehmed-efendija je obavio hadž. Umro je 1989. godine i ukopan u rodnom mjestu Maoča. *⁶¹

JUSUF-EFENDIJA AVDIĆ

Jusuf-efendija Avdić, sin Avde i Aiša-hanume iz familije Halilović, rođen je 10. juna 1932. godine u Kerepu kod Gradačca.*⁶² Završio je Svirac medresu u Gradačcu. Oženjen je Kaduna-hanumom Suljkanović iz Medide Gornje kod Gradačca sa kojom je imao tri sina, Avdu, Hasana i Fikreta i dvije kćerke Hasiju i Nasihu. Bio je imam u džematima: Gornji Agići - Odbor IZ Bosanski Novi, Konjodor - Odbor IZ Bužim i Bosanska Otoka - Odbor IZ Bosanska Krupa. Od 1. januara 1963. godine imam je Azizije džamije u Brezovom Polju. Veoma brzo je uspostavio prisan kontakt sa džematlijama i mjesnim vlastima. Bio je veoma vrijedan i odlučan kao imam, dobar hatib, izvanredan kao vaiz i muallim. Pokrenuo je prvu fazu adaptacije Azizije džamije – izgradnju minareta. Oživio je uvakufljenje u novcu i prostirci, te povećao broj pretplatnika Glasnika i Takvima.

⁶⁰ Zapisnici Džamijskog odbora Azizije džamije 1954.-1956.

⁶¹ Tajib Fazlić, sin hadži Mehmed-efendije, iz Maoče. Zabilješku sačinili hadži hafiz Šemsudin-efendija Kavazović i hadži Osman-efendija Kavazović.

⁶² Matični ured Brezovo Polje, Izvod/Izvadak iz matične knjige umrlih za Brezovo Polje, str. 100., redni broj 6, godina 1969.

Podržavao je i aktivno se uključio u akcije koje je vodila Mjesna zajednica na asfaltiranju i rekonstrukciji elektromreže. Džematlije sa posebnim poštovanjem sjećaju se Jusuf-efendije Avdića. Preselio je na ahiret 13. aprila 1969. godine.*⁶³ Ukopan je kod Azizije džamije u Brezovom Polju. Nad mezarom je nišan s tarihom.

HADŽI DŽEVAD-EFENDIJA NUMANOVIĆ

Dževad-efendija Numanović, sin Hasiba i Muhiba-hanume Mujkanović, rođen je 20. juna 1950. godine u Maoči kod Brčkog. Mekteb i osnovnu školu završio je u rodnom mjestu i Gornjem Rahiću. Bio je jedan od najboljih učenika Gazi Husrev-begove medrese u svojoj generaciji. Oženjen je Hidajeta-hanumom Kavazović, kćerkom hafiza Šemsudina iz Maoče, sa kojom ima sina Nihada i kćerku Nerminu. Prva služba u Islamskoj zajednici bila mu je na mjestu imama Azizije džamije u Brezovom Polju od 1. jula 1969. do 31. augusta 1973. godine. Dževad-efendija je veoma brzo stekao naklonost i poštovanje džemata, te pokrenuo drugu fazu adaptacije Azizije džamije – prekirivanje kubeta. Džematlije ga pamte kao dobrog imama, muallima i vaiza. Nakon odlaska iz Brezovog Polja radi kao imam u džematima: Ograđenovac, Brka Nova i Hadži-Pašina džamija u Brčkom. U toku agresije ponovo je bio imam u džematu Brka Nova kod Brčkog. Na slobodnim teritorijama općine Brčko nesebično je pomagao Brezopoljcima, svojim bivšim džematlijama, koji su punih deset godina kao prognanici živjeli u izbjeglištvu. Poslije agresije vratio se u džemat Hadži-Pašine džamije u Brčkom, koji je preimenovan u džemat Ivici gdje radi na izgradnji džamije. Među kolegama i džematlijama slovi kao vrijedan islamski radnik, a posebne uspjehe postiže u radu kao muallim. Obavljao je niz odgovornih dužnosti u Islamskoj zajednici. Bio je vjersko-prosvjetni referent - glavni imam i član Odbora IZ Brčko. U nekoliko mandata bio je sekretar Udruženja islamskih vjerskih službenika Brčko, odnosno Udruženja ilmije. Uz rad kao imam u džematu Ivici obavlja i dužnost knjigovođe u Medžlisu IZ Brčko. Dževad-efendija i Hidajeta-hanuma obavili su hadž 2010. godine. *⁶⁴

⁶³ Ramiz Dobrača, Merhum Avdić Jusuf ef., Glasnik, VIS-a SFRJ, Sarajevo, XXXII, 1969., broj 5-6., str. 286.

⁶⁴ Dževad Numanović, Formular: Imami Azizijā džamija u Bosni i Hercegovini, 4. 9. 2012.

HADŽI OSMAN-EFENDIJA KAVAZOVIĆ

Osman-efendija Kavazović, sin Hasana i Saima-hanume iz familije Djedović, rođen je 29. marta 1952. godine u Jelovče Selu kod Gradačca. Mekteb je pohađao pred hafizom hadži Ejub-efendijom Kavazovićem. Osnovnu školu je završio u rodnom mjestu i Zelinji Donjoj. U Sarajevu je završio Gazi Husrev-begovu medresu. Prvo zaposlenje u svojstvu imama, hatiba i muallima (16.9.1971-12.8.1972) imao je u džematu Veliki Badić kod Bosanske Krupe. Poslije odsluženja vojnog roka, u Karlovcu i Zagrebu, dolazi u Brezovo Polje kod Brčkog za imama Azizije džamije gdje radi od 1. novembra 1973. do 17. juna 1992. godine, kada su ga četnici skupa sa džematlijama zarobili i odveli prvo u logor Luka u Brčkom, zatim u logor Batković kod Bijeljine, gdje ostaje do razmjene 13. oktobra 1992. godine. Nakon izlaska iz logora, iako živi na području općine Gradačac, sarađuje sa Medžlisom IZ Brčko i održava kontakte sa džematlijama iz Brezovog Polja u izbjeglištvu. Završio je posljednju fazu adaptacije Azizije džamije, čije je otvorenje bilo 8. septembra 1974. godine. Učestvuje u izgradnji imamskog stana i mekteba 1976. godine, te adaptaciji Begove džamije 1986. godine i ograđivanju harema. U dva mandata obavljao je dužnost predsjednika Udruženja islamskih vjerskih službenika, odnosno Udruženja ilmije. Uz imamsku dužnost u Brezovom Polju, bio je vršilac dužnosti vjersko-prosvjetnog referenta – glavnog imama Odbora IZ Brčko. Bio je član Odbora Islamske zajednice Brčko u dva mandata. Autor je knjige Drugi korpus slobodi pjeva sa Hasibom Mušibegovićem koja je objavljena 2002. godine. Bio je član redakcije Gradačaćkih novina. Saradnik je nekoliko novina, časopisa i magazina. Učesnik je na nekoliko naučnih simpozija, tribina, predavanja i vjerskih skupova. Obavio je hadž 1998. godine. Oženjen je Hajrija-hanumom Kukić iz Brezovog Polja sa kojom ima dvije kćerke, Lejlu i Lemanu. Nakon izlaska iz logora stupa u redove Armije Republike Bosne i Hercegovine. Bio je pomoćnik komandanta za moral 107. viteške mtbr. Gradačac, 211. oslobodilačke brigade, 21. divizije KoV, 2. korpusa i komandant 213. viteške brdske brigade KzR Gradačac. Dobitnik je ratnog priznanja značke Zlatni ljiljan. U toku agresije na našu zemlju na molbu džematlija Reuf-begove džamije u Gradačcu, uz obaveze u brigadi, bez postavljenja, obavlja dužnost imama i hatiba ove džamije – džume i teravijah-namaze. Od 30. aprila 2004. godine je u penziji u činu majora. *⁶⁵

⁶⁵ Osman Kavazović, Formular: Imami Azizijā džamija u Bosni i Hercegovini, 30. 4. 2012.

SEAD-EFENDIJA HODŽIĆ

Sead-efendija Hodžić, sin Halila i Nadira-hanume iz familije Čandić, rođen je 7. oktobra 1974. godine u Šatorovićima kod Brčkog. Mekteb je pohađao pred muallimom Muhamed-efendijom Bašićem, kao i osnovnu školu u rodnom mjestu. Gazi Husrev-begovu medresu i Fakultet islamskih nauka završio je u Sarajevu. Diplomski rad na Fakultetu odbranio je na temu „Sultan Abdul-Aziz, njegovo vrijeme i džamije u Bosni i Hercegovini“. Oženjen je Emina-hanumom Terzić sa kojom ima sina Haruna i kćerku Nadiju. Emina-hanuma je završila Gazi Husrev-begovu medresu. Sead-efendija je radio, godinu dana, honorarno kao imam 1995/96. u džematu Avdibašići, Medžlis IZ Tuzla, zatim dvije godine, od septembra 2000. do septembra 2002., kao vjeroučitelj u osnovnim i srednjim školama u Brčko Distriktu. Prvi džemat u kojem aktivno radi od 1. septembra 2002. godine u svojstvu imama, hatiba i muallima je Brezovo Polje. Naime, ovo je vrijeme povrataka Brezopoljaca u rodno mjesto, koji su punih deset godina kao prognanici živjeli u izbjeglištvu. Sead-efendija se veoma brzo snašao u novoj sredini, te angažovao džematlije na mnogim poslovima, kao: renoviranje imamskog stana i mekteba u kojem će stanovati i organizovati vjerski život, čišćenje i otkopavanje temelja srušenih džamija u toku agresije na R BiH, i to temelja Azizije 7. maja 2003., čija će izgradnja početi 4. septembra 2007. godine. Za njegova vremena izgrađena je, u toku agresije porušena, Begova džamija koja je svečano otvorena 30. jula 2005. godine. Zatim, učestvuje u izgradnji gasul-hane, te čišćenju i ograđivanju harema. Sead-efendija iz Brezovog Polja odlazi 31. jula 2010. godine na mjesto imama u džemat Klanac – Brčko. U novoformiranom džematu Klanac trenutno radi na izgradnji džamije. *⁶⁶

EMIR-EFENDIJA HASANOVIĆ

Emir-efendija Hasanović, sin Refika i Izeta-hanume, rođen je 2. marta 1986. godine u Brčkom. Porijeklo Hasanovića je iz Lipja, općina Srebrenik. Mekteb je pohađao pred Ishak-efendijom Osmanovićem. Osnovnu školu je završio u mjestu Duboki Potok kod Srebrenika. Završio je medresu Osman-efendija Redžović u Visokom. Student je Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu. Oženjen je Izeta-hanumom Halilović sa kojom ima sina Džejlana. Izeta-hanuma je završila medresu Osman-efendija Redžović u Visokom. Hifz je počeo učiti 5. novembra 2008. godine, pred muhafizom hafiz Muriz-efendijom Mešićem. U toku 2007/8. bio je

⁶⁶ Prof. Sead Hodžić, Ljetopis džemata Brezovo Polje 2002.-2012., i Formular: Imami Azizijā džamija u BiH, 10. 7. 2012.

honorarni imam u Studentskom domu Nedžarići. Zatim, 2008/9., honorarni imam u Buzadžinoj džamiji i 2009/10. honorarni imam u džamiji Nadmlin – sve u Sarajevu. Jedan je od osnivača hafiske mukabele u Bijeloj džamiji u Brčkom. Član je međureligijskog vijeća – Mladi teolozi. Brezovo Polje je prvi džemat u kojem počinje aktivno da radi u svojstvu imama, hatiba i muallima od 1. augusta 2010. godine.*⁶⁷ Zapažen je njegov rad na vjerskom, kulturnom, sportskom i društvenom planu.

IMAMI AZIZIJE DŽAMIJE – ORAŠJE 1862-2012.*⁶⁸

MEHMED-BEG EFENDIJA ČERIMAGIĆ

Mehmed-beg efendija Čerimagić, prvi je imam Azizije džamije u Orašju. Prvi mujezin bio je Mahmut Džaka, porijeklom iz Užica.“*⁶⁹

MULA OSMAN-EFENDIJA BIDU-RUMAK

Osman-efendija Bidu-Rumak, moguće je da je bio imam Azizije džamije uporedo sa Mehmed-begom Čerimagićem, ili samostalno, ali ono što je sigurno, bio je imam Azizije džamije u Orašju. Mula-Osman ili njegova žena, jedno od njih dvoje bilo je hafiz.*⁷⁰

HAFIZ OSMAN-EFENDIJA, SIN BEĆIR-EFENDIJE

Osman-efendija, sin Bećir-efendije, je u toku progona muslimana iz Srbije u Bosnu doselio iz Beograda u Orašje.*⁷¹ U separatu profesora Šabana Hodžića, Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862. godine, spominje se „hafiz Osman-efendija, sin Bećir efendije, starost

⁶⁷ Emir Hasanović, Ljetopis džemata Brezovo Polje 2002.-2012., Formular: Imami Azizijā džamija u BiH, 10. 7. 2012.

⁶⁸ Zabilješke hadži Hamde Mehmedalića iz Orašja i kazivanja imama Azizije džamije profesora hadži Salim-efendije Kanlića., Hfz. dr. Fadil Fazlić, Hafizi u Bosni i Hercegovini u posljednjih sto pedeset godina (1860.-2010), Drugo dopunjeno izdanje, El-Kalem, Sarajevo, 2011., str. 401-402., profesor dr. Galib Šljivo, Orašje 1863.-1995., Orašje, 2011., str. 38., Smajlović Salih, Predstavljamo vam Odbor Islamske zajednice Orašje, Postoji mogućnost za još veće angažovanje, Preporod, 15. juni 1986., broj 12., str. 6., Islamska vjerska zajednica Kraljevine Jugoslavije, Službeni list, imama Ibrahima Goraka., Ulema medžlis u Sarajevu, 22. 2. 1938., broj 692/38., i 9. 3. 1938., akt pod istim brojem 692/38., Aktuelnosti Islamske zajednice, Kandidati za reis-ul-ulemu, Preporod. 30. januar 1991., broj 3/490., str. 10., i Islamska zajednica u BiH, Rijaset, Sarajevo, broj: 02-MO-292/2003., 21. zu-l-ka'de 1423./24. 1. 2003.

⁶⁹ Prof. Salim-efendija Kanlić imam Azizije džamije u Orašju.

⁷⁰ Prof. Salim-efendija Kanlić imam Azizije džamije u Orašju.

⁷¹ Hfz. dr. Fadil Fazlić, Hafizi u Bosni i Hercegovini u posljednjih sto pedeset godina (1860-2010), Drugo dopunjeno izdanje, El-Kalem, Sarajevo, 2011., str. 401-402.

9 godina. Redni broj doma 78“. *⁷² Da li je hafiz Osman, sin Bećir-efendije, kojeg u knjizi Orašje 1863-1995. pominje profesor dr. Galib Šljivo, već pomenuti Mula Osman Bidu-Rumak za sada nije poznato. *⁷³

HAFIZ SALIH-EFENDIJA ALIĆ, ZV. GARIĆ

Salih-efendija Alić, zv. Garić, iz Bosanskog Šamca, prvi je imam Azizije džamije u Orašju, koji je angažovan uz naknadu (plaću). *⁷⁴

HAFIZ AHMED-EFENDIJA HADŽIĆ, ZV. KOZARAC

Ahmed-efendija Hadžić, zv. hafiz Kozarac, rođen je u Bosanskoj Krupi. Na osnovu zabilješke hadži Hamde Mehmedalića iz Orašja i kazivanja imama hadži Salim-efendije Kanlića koje sam zabilježio 7. jula 2012. godine u Orašju, hafiz Ahmed-efendija Hadžić dolazi na mjesto imama nakon Salih-efendije Alića, zv. Garić iz Bosanskog Šamca. Doselio je u Orašje iz Kozarca, gdje je ranije bio na službi, te ga je narod prozvao hafiz Kozarac. Inače, rodom je iz Bosanske Krupe. Hafiz Ahmed-efendija Hadžić, zv. hafiz Kozarac, pojavljuje se u Orašju u ulozi mujezina, imama i muallima uporedo sa Kasim-efendijom, zv. Degenek, i Ibrahim-efendijom Gorakom. *⁷⁵ Radi budućih istraživača o hafizima, želim prenijeti kazivanje profesora hadži Salim-efendije Kanlića da je u Orašju bio i radio kao mujezin, imam i vjeroučitelj hafiz Ahmed-efendija Hadžić, a ne hafiz Ahmet-efendija Hodžić, kako stoji u knjizi, Hafizi u Bosni i Hercegovini u posljednjih 150 godina, hfz. dr. Fadila Fazlića: „Hfz. Ahmet je obavljao dužnost imama i vjeroučitelja u Orašju početkom 20. stoljeća. O ovom hafizu nemamo drugih podataka.“ *⁷⁶ Ipak, budući istraživači neka u Arhivu BiH pogledaju Ausweis od 16. septembra 1905. godine gdje pod rednim brojem 6 stoji Ahmet-efendija Hodžić, te da je kao vjeroučitelj radio u Orašju, i da je u toku 1905. i 1906. godine primao platu 300 K. *⁷⁷

⁷² Šaban Hodžić, Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862. godine, Zavičajni muzej u Tuzli, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne - 1958., str. 123.

⁷³ Prof. dr. Galib Šljivo, Orašje 1863.-1995., Orašje, 2011., str. 38.

⁷⁴ prof. Salim-efendija Kanlić imam Azizije džamije u Orašju.

⁷⁵ Zabilješke hadži Hamde Mehmedalića i kazivanja imama Azizije džamije hadži Salim-efendije Kanlića.

⁷⁶ Hfz. dr. Fadil Fazlić, Hafizi u Bosni i Hercegovini u posljednjih 150 godina, El-Kalem, Sarajevo, 2006., str. 296., i Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, šk. 1905/6.

⁷⁷ Arhiv BiH, ZVS š. 97 ⁶_{12/1906.}

KASIM-EFENDIJA, ZV. DEGENEK

Kasim-efendija, zv. Degenek, bio je imam Azizije džamije u Orašju poslije hafiza Ahmed-efendije Hadžića, zv. hafiz Kozarac. Kasim-efendija, zv. Degenek, zadržao se u Orašju nekoliko godina.*⁷⁸

IBRAHIM-EFENDIJA GORAK

Ibrahim-efendija Gorak, sin Ibrahima, rođen je 1884., u mjestu Gora kod Čatića (danas općina Kakanj),*⁷⁹ sreza visočkog, banovine drinske, zavičajan u mjestu Orašje, sreza brčkog, banovine drinske, sadanje zvanje u autonomnoj službi: Džematski imam, mualim i vjeroučitelj u Orašju, sreza brčanskog, oženjen, djeca: Salih, Hasan, Džemila, Ibrahim, Hajrija, Fatima, Mehmed i Mesrura. Završio je Kuršumliju medresu i Darul mualim u Sarajevu. Znanje stranih jezika: turski i arapski. Po završetku medrese stupio u autonomnu službu kao I (prvi) mualim mektebi ibtidaije. (u drugim aktima stoji da je rođen 1883., op.a.)*⁸⁰ Kretanje u službi Ibrahim-efendije Goraka: Na osnovu evidencije u Službenom listu, odnosno na osnovu dekreta Ulema medžlisa Sarajevo, postavljen je za mualima 1. juna 1910. i ovu dužnost obavlja do 26. jula 1928. godine kada je postavljen na mjesto imama, hatiba, mualima i vjeroučitelja u Orašju gdje je obavezan vođenjem matičnih knjiga. Na ovoj dužnosti ostaje do 1. maja 1938. godine.*⁸¹ Ibrahim-efendija Gorak je nakon penzionisanja u Orašju, otišao u Župču kod Breze i tamo jedno kratko vrijeme radio kao vjeroučitelj. Umro je 1941. u Župči gdje je i ukopan.**⁸² Na osnovu kazivanja hadži Salim-efendije Kanlića, Ibrahim-efendija Gorak predavao je vjeronauku i u Gimnaziji u Županji. Odlazio je u Županju na nastavu samo radi jednog učenika, Mustafe Redžepovića. Na drugu obalu rijeke Save prelazio je skelom, gdje ga je čekao fijaker koji ga vozio do škole i vraćao nazad. Priča se da je bio veoma obrazovan imam, ozbiljan i strog muallim, te je ostalo kazivanje u narodu, ko je (na)učio pred Gorakom taj će pamtiti naučeno dok je živ. Njegov sin po imenu Ibrahim, završio je Gimnaziju u Vinkovcima i hifz u Orašju. U toku Drugog svjetskog rata hafiz Ibrahim je otišao u Vinkovce po diplomu o završenoj gimnaziji. Nažalost, ustaše ga u toku racije hapse i od tada mu se gubi svaki trag. Kasnije se saznalo da je odveden u logor Stara Gradiška, gdje je

⁷⁸ prof. Salim-efendija Kanlić imam Azizije džamije u Orašju.

⁷⁹ Prof. Haris-efendija Gorak, e-mail: harisgorak@yahoo.com, 15.9.2012., (vrijeme, 16:12:19).

⁸⁰ Islamska vjerska zajednica Kraljevine Jugoslavije, Službeni list, imama Ibrahima Goraka.

⁸¹ Službeni list za Ibrahim Gorak, Obrazac XVIII. Tok cjelokupne autonomne službe.

⁸² Prof. Haris-efendija Gorak, e-mail: harisgorak@yahoo.com, 15.9.2012., (vrijeme, 16:12:19).

ubijen 1943. godine.*⁸³ O hafiz Ibrahimu Goraku – mlađem, u knjizi, Hafizi u Bosni i Hercegovini u posljednjih 150 godina, hfz. dr. Fadila Fazlića, stoji: „Sin je Ibrahim-ef., koji je 1936. godine obavljao dužnost imama, hatiba i muallima u Orašju. Hafiska dova hafizu Ibrahimu proučena je u petak 27. augusta 1936. godine u Orašju. Džamija je bila ukrašena bajracima. Hafiz Sulejman-efendija Tabaković proučio je hutbu u kojoj je govorio o Kur'anu. Poslije džume održao je vaz istog sadržaja muderris Ibrahimbegović, a poslije toga je proučena hafiska dova.“*⁸⁴

NUMAN-EFENDIJA IMAMOVIĆ-HADŽIEFENDIĆ

Numan-efendija Imamović-Hadžiefendić, sin Abdurrahmana i Musema-hanume iz familije Sofić iz Janje, ne nalazi se u bilješkama, hadži Hamde Mehmedalića i imama hadži Salim-efendije Kanlića, o imamima Azizije džamije u Orašju. Međutim, našao sam podatke koje bilježi Enver Mulahalilović u kojima, između ostalog, stoji da Numan-efendija osnovno vjersko znanje uči pored oca muderisa Abdurrahmana, koji je teološke nauke završio u Istanbulu. Numan-efendija potiče iz poznate ulemanske porodice Imamovića iz Gornjeg Rahića kod Brčkog. Njegov djed je hadži Numan-efendija Imamović, u narodu poznatiji kao hadžiefendija, te jedan ogranak ove familije, kako navodi Enver Halilović, nosi prezime Hadžiefendić. Enver Mulahalilović, u radu koji je objavljen u Glasniku VIS-a 1982., broj 4., str. 393-417, pod naslovom Imami i hatibi džamije u Gornjem Rahiću, te u pismu kojeg mi je lično Enver-efendija poslao 17. marta 1990. godine, između ostalog piše da je Numan-efendija stekao teološko obrazovanje i da je bio poznat kao vrstan pedagog i nastavnik (muallim). Numan-efendija je pohađao Čačak medresu u Brčkom, zatim Kuršumliju medresu i Darul-muallimin u Sarajevu. Kao imam, hatib i muallim radio je u Orašju, Brezovom Polju i Puračiću gdje je i umro.*⁸⁵

ADEM-EFENDIJA SALKIČEVIĆ

Adem-efendija Salkičević bio je imam Azizije džamije u Orašju. U Glasniku Islamske zajednice objavljen je nekrolog o ovom imamu gdje između ostalog stoji: Džematski imam u penziji Salkičević Adem ef. preselio je na ahiret u Doboju, dana

⁸³ Zabilježeno na osnovu kazivanja imama Salim-efendije Kanlića, 7. jula 2012. godine u Orašju.

⁸⁴ Hfz. dr. Fadil Fazlić, Hafizi u Bosni i Hercegovini u posljednjih 150 godina, El-Kalem, Sarajevo, 2006., str. 295., i El-Hidaje, 1936./37., broj 11., str. 180.

⁸⁵ Enver Mulahalilović, Imami i hatibi džamije u Gornjem Rahiću, Glasnik VIS-a, Sarajevo, 1982., broj 4., str. 393-417., i pismo Envera Mulahalilovića od 17. marta 1990., Osman-efendiji Kavazoviću.

2. juna 1956. godine. Dženaza je obavljena 3. VI 1956. uz učešće mnoštva građana. Rahmetlija je rođen 1890. godine u Lepenici (Tešanj), gdje je učio prve nauke. Kasnije je učio u medresi u Gračanici i konačno u Sarajevu. Prvo i glavno njegovo službovanje u IVZ bio je Teslić, a potom Orašje na Savi, Župča, Tešanjka, Lastva, Mrkonjić Grad, Doboj i Konjuhovci odakle se penzionisao. U narodu je poznat kao dobar i sposoban imam. *⁸⁶

HAFIZ HADŽI MUHAMED-EFENDIJA KRPO

Muhamed-efendija Krpo rođen je u Mostaru 16. augusta 1897. godine. U rodnom gradu je završio mekteb, hifz i Koski Mehmed-pašinu medresu. Kasnije je položio ispit za imama-matičara. Bio je imam i muallim u sljedećim mjestima: Šapcu (1921-1922), Mostaru (1923-1924) u H. Ahmed-aginoj ili Lakišića džamiji, Orašju na Savi (1928-1929), Rečicama na području Čapljine (1929-1931), mujezin u Sulejman-pašinoj džamiji u Travniku (1931-1933), imam u Rizvanovićima i Bišćanima, općina Prijedor (1933-1934), u Hrasnici kod Sarajeva (1936-1940) i Konjicu 1940. godine. Tu je predavao kira'et u medresi. Od 1941. do 1945. bio je u državnoj službi i radio kao službenik u Konjicu, Jajcu i Visokom. Uz to je oko 10 godina bio imam Šerefuddin (Čaršijske) džamije u Visokom. Istakao se kao pisac, a bio je i dobar govornik. Godine 1937. objavio je u Jugoslovenskom listu rad „Put na hadž“ koji je separatno štampan. Bio je saradnik Glasnika IZ-e i nekih drugih listova. Preselio je na ahiret u Visokom 15. marta 1965. godine.*⁸⁷

MEHMED-EFENDIJA MUMINOVIĆ

Mehmed-efendija Muminović, sin Alije i Mejrema-hanume, rođen je 1. 1. 1910. godine u Vražićima kod Čelića. Završio je medresu u Brčkom. U prvom braku bio je oženjen Safija-hanumom Imamović, dok je u drugom braku bio oženjen Nazifa-hanumom Isić. Djeca Mehmed-efendije su: Sabira, Sead, Muhidin, Mejrema i Seid. Na Ahiret je preselio u julu 1976. godine i ukopan je u Orašju.*⁸⁸ Mehmed-efendija se spominje u Orašju 1928/29. godine i ostaje kao imam u ovom gradu sve do penzionisanja 1971. godine. Ulema-i-medžlis iz Sarajeva postavio je Mehmed-efendiju Muminovića za vjersko-prosvjetnog referenta (glavnog imama) 15. jula 1936. godine. U toku radnog vijeka obavljao je i dužnost sekretara Odbora

⁸⁶ Bećir Jahić, Merhum Adem ef. Salkičević, Glasnik, 1957., broj 7-9., str. 383.

⁸⁷ Hfz. dr. Fadil Fazlić, Hafizi u Bosni i Hercegovini u posljednjih 150 godina, El-Kalem, Sarajevo, 2006., str. 171-172., i Preporod, 1973., broj 10., str. 11.

⁸⁸ Dino Arpadžić, praukun Mehmed-efendije Muminovića, e-mail, 10. 10. 2012.

IZ Orašje. U Glasniku Islamske zajednice napisao je jedan rad o uređenju harema u Orašju.*⁸⁹

EJUB-EFENDIJA GRABUS

Ejub-efendija Grabus, sin hadži hafiza Hamze i hadži Hata-hanume iz familje Subašić, rođen je 1. maja 1950. godine u mjestu Krpeljići, Travnik. Pred ocem je pohađao mekteb. Osnovnu školu je završio u Pazariću, a Gazi Husrev-begovu medresu u Sarajevu. Ima veoma lijep i prepoznatljiv mekam, te je kao učenik Medrese učestvovao na takmičenjima učača Kur'ana. Poslije završetka Gazi Husrev-begove medrese bez postavljenja bio je mujezin Begove džamije u Sarajevu. Vojni rok (JNA) služio je u Požarevcu (Srbija). U toku agresije na Bosnu i Hercegovinu bio je organizator otpora i član PL-a Čelić. Kao borac Armije R BiH bio je pripadnik 208/254. sbbr., kasnije PK za moral u četi. Ima nekoliko priznanja i pohvala sa nivoa brigade.*⁹⁰ U prvom braku bio je oženjen Sabaha-hanumom Kasumović, iz Gornjeg Vakufa, sa kojom ima sina Edaha. Iz drugog braka sa Zlata-hanumom Šadić ima kćerku Lejlu i sina Adnana. Prvi džemat u kojem radi u svojstvu imama, hatiba i muallima je Orašje od 16. 12. 1971. do 29. 8. 1973. godine, gdje je naslijedio imama Mehmed-efendiju Muminovića. Ejub-efendija je u Orašju započeo izgradnju stambene zgrade u kojoj su smješteni Odbor Islamske zajednice, mekteb, imamski stan, abdesthana i druge prostorije. Nakon odlaska Ejub-efendije iz Orašja u džemat Čaršijske džamije Čelić, na mjesto imama Azizije džamije dolazi profesor Senahid-efendija Bistrić. Ejub-efendija je bio nekoliko godina imam Čaršijske džamije u Čeliću i onda napušta Islamsku zajednicu i odlazi u Poljoprivrednu zadrugu Majevice Produkt, gdje radi od 1977-1992. godine. U Čeliću je Ejub-efendija bio aktivan društveni radnik, te potpresjednik općine Lopare. Poslije izdvajanja Mjesnih zajednica sa Bošnjačkom većinom iz sastava Skupštine općine Lopare i tzv. SAO Semberije i Majevice, aktivno učestvuje u formiranju općine Čelić. U novoformiranoj općini bio je predsjednik Općinskog vijeća u dva mandata i sekretar za obnovu, razvoj i prostorno uređenje. Nakon agresije na R BiH radi u Centru za socijalni rad – voditelj je Organa za starateljstvo, te obavlja niz drugih dužnosti u Općinskom vijeću Čelić.*⁹¹

⁸⁹ Mehmed Muminović, Uređenje groblja u Orašju na Savi, Glasnik, 1967., broj 5-6., str. 259-260.

⁹⁰ Monografija 208./254. sbbr. Čelić.

⁹¹ Ejub-efendija Grabus, kazivanje u Čeliću 6. jula 2012., Formular: Imami Azizijā džamija u BiH.

MAGISTAR HADŽI SENAHID-EFENDIJA BRISTRIĆ

Senahid-efendija Bristrić, sin Ismeta i Nesiba-hanume iz porodice Bilajac, rođen je u Mionici kod Gradačca 12. maja 1946. godine. Nakon osnovne škole koju je pohađao u rodnom kraju, upisao je Gazi Husrev-begovu medresu 1961/62. školske godine. Nakon završene Medrese i služenja vojnog roka upisuje se na Teološki odsjek Filozofskog fakulteta u Bagdadu i završava ga u redovnom roku. Poslije završetka studija radio je kao imam i vjersko-prosvjetni referent u Orašju, a potom u Srebrenici. Godine 1978. Senahid-efendija Bristrić je postavljen za profesora u Gazi Husrev-begovoj medresi. Nakon zapaženih uspjeha u radu izabran je 1985. godine za direktora Gazi Husrev-begove medrese.*⁹² Senahid-efendija Bristrić bio je član Republičkog i Vrhovnog Sabora Islamske zajednice. Od 1985. godine član je Predsjedništva Udruženja islamskih vjerskih službenika u SR BiH i obavljao je sekretarsku dužnost u tom tijelu. Na zasijedanju Vrhovnog Sabora Islamske zajednice održanom u Beogradu 30. marta 1989. godine izabran je za vršioca dužnosti predsjednika Starješinstva. Povjerenu dužnost vrlo uspješno je obavljao do 25. decembra 1990. Izvršavajući obaveze na povjerenim funkcijama, pokazao je izuzetnu umješnost i sposobnost u rukovodećim poslovima. Mešihat IZ-e u BiH upravo u toku njegovog mandata napravio je kvalitetno nove pomake u radu pa je naša zajednica po prvi put postala značajan faktor sveukupnog društveno-kulturnog i političkog života jugoslovenskih muslimana. Na njegovu inicijativu organizirana je jubilarna proslava 450 godina Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu (...) Na polju oživljavanja duhovno-folklorne baštine naših muslimana Hor Gazi Husrev-begove medrese je uz njegovu svestranu pomoć i suradnju snimio više audio i video-kaseta čime je iz zaborava istrgnuo najljepše bosanske bisere našeg duhovno-muzičkog blaga i ostvario značajnu materijalnu dobit. (...) Senahid-efendija je inicijator interdisciplinarnih i multikonfesionalnih znanstvenih skupova: „Islamski fundamentalizam – šta je to?“, „Islamske znanosti i ulema u BiH“, „Dani islamske knjige“, „Vjera i sukob na Kosovu“ i „Doba bosanskomuslimanskog književno-kulturnog preporoda“. Objavio je više radova i tekstova u Preporodu, Islamskoj misli, Takvimu i Glasniku. Suvereno se služi arapskim jezikom i učestvovao je na nekoliko znanstvenih i vjerskih skupova u inostranstvu. Bio je kandidat Sabora BiH za reis-ul-ulemu.*⁹³ Magistar Senahid-efendija Bristrić dugi je niz godina ambasador Bosne i Hercegovine u zemljama

⁹² Salih Smajlović, Senahid ef. Bristrić, Preporod, 1. 4. 1989., broj 7/447., str. 11.

⁹³ Aktuelnosti Islamske zajednice, Kandidati za reis-ul-ulemu, Preporod. 30. januar 1991., broj 3/490., str. 10.

Saudijska Arabija,*⁹⁴ Islamska Republika Iran*⁹⁵ i Kuvajt.*⁹⁶ Bio je urednik Glasnika Rijaseta Islamske zajednice u BiH. *⁹⁷ Oženjen je Medhija-hanumom Tukulj iz Orašja sa kojom ima dva sina, Muamera i Muaza. Nakon odlaska Senahid-efendije iz Orašja u Srebrenicu, za imama u Orašje dolazi Jusuf-efendija Čanić.

HADŽI JUSUF-EFENDIJA ČANIĆ

Jusuf-efendija Čanić, sin Imšira i Zilka-hanume, rođen je 5. septembra 1937. godine u Donjim Raincima, Tojšići – Kalesija. Završio je Gazi Husrev-begovu medresu u Sarajevu. Oženjen je Šemsa-hanumom Hadžiefendić iz Diviča kod Zvornika, sa kojom ima sina Nermina i dvije kćerke, Nerminu i Eminu. Na osnovu službenog akta Rijaseta IZ u BiH broj 02-MO-292/2003. od 21. zu-l-ka'de 1423. h. g., odnosno od 24. 1. 2003. godine, kretanje u službi Islamske zajednice Jusuf-efendije je sljedeće: Prvo je postavljen za imama u džematu Delijaš – Odbor Islamske zajednice Trnovo od 23. 7. 1963. godine, odakle je 2. augusta 1965. premješten u džemat Mećevice, kod Zavidovića. Na dužnosti u Zavidovićima ostao je do 1. septembra 1968. godine kada je 25. 9. 1968. godine postavljen u džemat Lipnica, Odbor IZ Tuzla. Rješenjem Straješinstva IZ-e od 31. 3. 1976. premješten je u džemat Azizija, Odbor IZ Orašje. Rješenjem Starješinstva imenovani je primljen u Gazi Husrev-begovu medresu u Sarajevu 1. 9. 1979., te je u ovoj ustanovi radio do 31. 8. 1986. godine kada je postavljen za imama u Odboru Islamske zajednice Sarajevo na kojoj dužnosti je ostao do 31. 12. 2002. godine.*⁹⁸ Oko 30 godina je džuz-han u Begovoj džamiji u Sarajevu. Osam puta je obavio hadždž. Jusuf-efendija je prije odlaska u JNA imamsku dužnost obavljao u džematu Butmir – Sarajevo. Njegov rad sa djecom u mektebu u svakom džematu bio je uspješan i prepoznatljiv, tako su tri učenika mekteba iz Orašja završila Gazi Husrev-begovu medresu.*⁹⁹ Danas je Jusuf-efendija u penziji i živi u Sarajevu. Nakon odlaska iz Orašja Jusuf-efendije Čanića, prema kazivanju hadži Salim-efendije Kanlića u julu i augustu 1979. godine, imamsku dužnost obavlja, kao

⁹⁴ unsa.ba/

⁹⁵ <http://www.camo.ch/ambasade-bih.htm>

⁹⁶ <http://www.idoconline.info/> i <http://www.mfa.ba/aktuelnosti/saopštenja/>

⁹⁷ <http://www.rijaset.ba/index>.

⁹⁸ Islamska zajednica u BiH, Rijaset, Sarajevo, broj: 02-MO-292/2003., 21. zu-l-ka'de 1423./24. 1. 2003.

⁹⁹ Nermina Čanić-Selimbegović, Sarajevo, e-mail, 29. 8. 2012. (Nermina je kćerka Jusuf-efendije Čanića).

ferijalnu i ramazansku praksu, učenik četvrtog razreda Gazi Husrev-begove medrese, Pašalić Enver, zv. Pašo.*¹⁰⁰

HADŽI RASIM-EFENDIJA SPAHIĆ

Rasim-efendija Spahić, sin Šefika i Izeta-hanume iz familije Bišić, rođen je 5. januara 1957. godine u Zenici. Mekteb je pohađao pred Nesib-efendijom Spahićem. Osnovnu školu je završio u rodnom mjestu Pojske kod Zenice, a Gazi Husrev-begovu medresu u Sarajevu. Oženjen je Fatima-hanumom Alihodžić, kćerkom Ibrahima i Bademe, sa kojom ima tri sina: Farisa, Harisa i Haruna. Prvo zaposlenje u Islamskoj zajednici imao je u Orašju od početka oktobra 1980. do sredine januara 1981. godine. Nakon odlaska iz Orašja, dolazi u novoformirani džemat Han Bila na području Medžlisa IZ Travnika, zatim odlazi na služenje vojnog roka u Zrenjanin i Kikindu. U džematu Babina Rijeka i Crkvice na području Medžlisa IZ Zenica, radi od 15. 11. 1984. godine do odlaska u redove Armije R BiH. Bio je jedan od osnivača Patriotske lige u Zenici. U toku agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu bio je član Opštinskog štaba TO i borac 1. Zeničke brigade u kojoj je kasnije bio PK za moral i informisanje. Dobitnik je više pohvala i priznanja. Proizveden je u čin natporučnika Armije RBiH. Nakon završetka odbrambeno-oslobodilačkog rata 1995. godine ponovo se vraća u isti džemat, gdje radi do septembra 1996. godine. U toku 1996. godine osnovao je privatnu firmu BM radio doo Zenica. Osnivač je hora En-Nur. Hadž je obavio 1991. godine. Pisao je za Zemzem i Preporod.*¹⁰¹

MAGISTAR HADŽI IBRAHIM-EFENDIJA HUSIĆ

Ibrahim-efendija Husić, sin Hadira i Džemila-hanume iz familije Hodžić, rođen je 17. 2. 1959. u Lipovicama, općina Kalesija (u zvaničnim dokumentima piše Ibro, op.a). Mekteb je pohađao u rodnom mjestu pred muallimom Ahmet-efendijom Hodžićem, a osnovnu školu u Gornjim Raincima. Gazi Husrev-begovu medresu u Sarajevu završio je 1979. godine. Prvo zaposlenje imao je na području Medžlisa IZ Brčko, u džematu Brdo-Čelić, sada Medžlis IZ Čelić, gdje radi od 1. juna 1979. do 10. septembra 1979. godine. Vojni rok je služio u Bitoli (Bitolj) u Makedoniji, 1979. do 1981. godine u trajanju od 15 mjeseci. Drugi džemat u kojem radi u svojstvu imama, hatiba i muallima je Orašje na Savi, od 15. januara 1981. do 10. septembra 1981. godine, dok je Salim-efendija Kanlić bio na odsluženju vojnog

¹⁰⁰ Zabilježeno na osnovu kazivanja imama Salim-efendije Kanlića, 7. jula 2012. godine u Orašju.

¹⁰¹ Rasim Spahić, Formular: Imami Azizija džamija u Bosni i Hercegovini, e-mail, 8. oktobar 2012.

roka. Oženjen je Rukija-hanumom, kćerkom Kemala i Ajša-hanume Parčić, iz Orašja na Savi, sa kojom ima djecu: Abdurahmana, Muhameda, Halimu, Abdulaha, Hatidžu i Abdulaziza. Iz Orašja odlazi na studije u Saudijsku Arabiju, gdje studira na islamskom univerzitetu Muhammed bin Sa'ud u Rijadu. Na ovom univerzitetu je završio Fakultet islamskog prava (šerijatski fakultet), i na istom fakultetu magistrirao. U toku 2004. godine vraća se u BiH. Trenutno radi kao direktor regionalnog ureda Nedwe-Wamya (Svjetske asocijacije muslimanske omladine) u BiH sa sjedištem u Sarajevu i spoljni je saradnik na Islamskom pedagoškom fakultetu u Zenici na predmetu prevencija u islamskom pravu. Ibrahim-efendija u Uredu Nedwe radi od 1. 7. 2004. godine kao zamjenik direktora, a od 2. 1. 2009. godine je direktor ureda. Trenutno radi na izradi doktorata na temu „Institucija prevencije u islamskom pravu“ na Internacionalnom Univerzitetu u Novom Pazaru. Obavio je hadž svake godine od 1982. do danas, izuzev dvije godine kada je bio spriječen. U toku agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu obustavio je studije za magistarski rad i uključio se da pomogne svom narodu u BiH. Sa kolegama studentima sakupljao je sredstva pomoći koja su distribuirali preko zvaničnih organa. Putovao je u razne dijelove svijeta i skupljao humanitarnu pomoć u većini evropskih i azijskih zemalja. Veoma aktivno radi i prevodi sa arapskog na bosanski jezik. Rukija-hanuma je svršenic pravnog fakulteta u BiH i Islamskog pedagoškog fakulteta na Univerzitetu za žene u Rijadu. Djeca su rođena u Rijadu i svi su učili u državnim školama za hifz Kur'ana, gdje se sa završenim devetim razredom nauči napamet cijeli Kur'an, a ko hifz kasnije čuva, Allah dželle šanuhu zna – kaže Ibrahim-efendija. Najstariji sin Abdurahman je okončao studij arapskog jezika na Univerzitetu Melik Saud u Rijadu i radi magistrat iz arapskog jezika na istom univerzitetu i ujedno je sekretar u našoj ambasadi u S. Arabiji. Muhamed je završio studij medicine u Sudanu, stažirao je u Rijadu i radi u jednoj privatnij bolnici u ovom gradu. Kćerka Halima je ove godine okončala studij arapskog jezika u Rijadu na Univerzitetu Muhamed bin Sa'ud – Odsjek za žene. Abdullah nakon završene gimnazije u Rijadu, studira stomatologiju u Sarajevu. Hatidža je završila srednju školu za hifz Kur'ana u Rijadu i vratila se u BiH gdje treba da upiše fakultet. Najmlađi, Abdulaziz je takođe nakon devetogodišnje škole za hifz Kur'ana u Rijadu došao u BiH i upisao, ove godine, srednju školu na Turskom koledžu u Sarajevu. Ibrahim-efendija je kao učenik Gazi Husrev-begove medrese pisao za Zemzem. *¹⁰²

¹⁰² mr. Ibrahim Husić, Formular: Imami Azizijā džamija u BiH, Sarajevo, 3. 9. 2012.

PROFESOR HADŽI SALIM-EFENDIJA KANLIĆ

Salim-efendija Kanlić, sin Sulje i Bija-hanume, rođen je 10. februara 1954. godine u selu Kanlići kod Goražda. Osnovnu školu od prvog do četvrtog razreda završio je u rodnim Kanličima, dok je ostale razrede osmoljetke pohađao u Goraždu. Školske 1969/70. godine upisao je Gazi Husrev-begovu medresu u Sarajevu i istu završio 1973/74. godine. Nakon završene medrese, iste kalendarske godine, upisao je orijentalistiku na Filozofskom fakultetu u Prištini. Apsolvirao je 1978., a diplomirao je 25. 11. 1979. godine. Radio je šest mjeseci kao pomoćni prevodilac arapskoga jezika u Kasarni Maršal Tito u Sarajevu za libijske oficire. U Orašje, na mjesto imama Azizije džamije došao je 25. septembra 1979. godine, te iz ovog džemata 30. aprila 1980. godine odlazi na odsluženje vojnog roka u Derventu. (Nakon odlaska Salim-efendije u JNA, džemat Azizije džamije od 1. maja 1980. godine po potrebi angažuje penzionisane imame iz susjednih odbora IZ Gradačac i Brčko, te učenike Gazi-Husrevbegove medrese. Ponovo je 1980. godine u Orašju na ljetnoj-ferijalnoj praksi bio učenik Gazi Husrev-begove medrese, Pašalić Enver, zv. Pašo.*¹⁰³ Imamsku dužnost u Orašju od početka oktobra 1980. do sredine januara 1981. godine obavlja Rasim-efendija Spahić. Zatim, na mjesto imama Azizije džamije dolazi Ibrahim-efendija Husić koji radi od 15. 1. 1981. do 10. 9. 1981. godine.). Nakon završene vojne obuke u Derventi, Salim-efendija je početkom jeseni 1980. godine prekomandovan u Banja Luku. Zbog neiskorištenog redovnog i nagradnog odsustva vraća se iz JNA 31. 3. 1981. godine i nastavlja raditi u Orašju od 1. aprila 1981. godine, te narednih pet mjeseci kao imam zajedno radi sa Ibrahim-efendijom Husićem – sve do njegovog odlaska na studije u Saudijsku Arabiju. Od početka službe bio je vjersko-prosvjetni referent, a danas je glavni imam Medžlisa IZ Orašje. Na Skupštini Udrženja islamskih vjerskih službenika Brčko, 25. jula 1989. godine, izabran je za predsjednika i tu dužnost je obavljao do agresije na R BiH, odnosno do formiranja Udruženja ilmije Brčko u ratnim uslovima. Trenutno je angažovan u Međureligijskom vijeću Bosne i Hercegovine za podružnicu Orašje. Oženjen je Sadija-hanumom, kćerkom Kemala i Ajša-hanume Parčić, iz Orašja na Savi, sa kojom ima dva sina. Sinovi su trenutno apsolvirani na Pravnom fakultetu u Sarajevu. Ishak je završio Behram-begovu medresu u Tuzli, a Ahmed gimnaziju u Orašju. Salim-efendija je u toku agresije na Republiku BiH bio uz svoj narod u Orašju, te uz redovni posao imama opsluživao komande i jedinice šest brigada koje su bile na ovom području. Bio je aktivan i u

¹⁰³ Prof. Salim Kanlić, zabilježeno 7. jula 2012. godine u Orašju.

humanitarnom radu, jer je IZ iz Orašja tokom agresije, podmirivala uglavnom sve potrebe Bošnjaka iz Orašja, ali i Bošnjaka prognanih iz Posavine, koji su bili nastanjeni u Slavoniji, najviše u Slavonskom Brodu. *¹⁰⁴

IMAMI AZIZIJE DŽAMIJE – BOSANSKI ŠAMAC 1862-2012. *¹⁰⁵

MULA ALIJA-EFENDIJA HADŽIALIEFENDIĆ

Mula-Alija-efendija Hadžialiefendić, u vrijeme turske i s početka austrijske uprave, prvo je radio kao imam u džamiji u Donjoj Mahali od 1863-1869. godine. Kada je izgrađena nova Mir Ahmedova džamija, Mula Alija-efendija je preuzeo dužnost imama u novoj džamiji, gdje ostaje na mjestu imama, hatiba i muallima sve do smrti 1900. godine. On se spominje i kao muallim u sibjan-mektebu koji je na zahtjev stanovnika Gornje i Donje Azizije i uz pomoć vilajetske uprave osnovan u Bosanskom Šamcu. *¹⁰⁶

HAFIZ HUSEIN-EFENDIJA H. JUSUFOVIĆ

Husein-efendija H. Jusufović, rodом iz Gradačca, na dužnosti imama u Bosanskom Šamcu naslijedio je umrlog imama Mula Aliju Hadžialiefendića 1900. godine. Na dužnosti je ostao do 1907. godine. Prije imamske dužnosti bio je muallim mekteba i vjeroučitelj u osnovnoj školi u Bosanskom Šamcu. Safet-efendija Karahmetović navodi da je podatak o njegovom boravku i imamskoj službi u Bosanskom Šamcu, početkom 20. stoljeća, dobio od magistra Nusret-efendije Kujrakovića, glavnog imama Medžlisa IZ Gradačac. *¹⁰⁷

¹⁰⁴ Prof. Salim Kanlić, Formular: Imami Azizijā džamija u BiH.

¹⁰⁵ Esad Tihić, Bosanski Šamac kroz historiju, Sarajevo, 2005., str. 73-185., prof. Safet Karahmetović, Izvještaj, Medžlis IZ Bosanski Šamac, 25. 7. 2008., broj 193/08., str. 1-3., Hadži Ešref Berberović, Posjeta reis-ul-uleme vjernicima islamske vjerske zajednice u nekim mjestima Centralne Bosne i Posavine, Glasnik 1968., broj 9-10., str. 384-401., mr. Nusret Kujraković, Okrugli sto u Bosanskom Šamcu, 4. jula 2012., Tema: Organizacija vjerskog života muslimana u Bosanskom Šamcu (1863.-1878.), Tečaj vjerske obuke u Bosanskom Šamcu, Glasnik IZ 1969., broj 9-10., str. 434., Odbor IZ Bosanski Šamac, Život i uspjeh Islamske zajednice u Bosanskom Šamcu, Glasnik VIS-a u SFRJ, 1972., broj 1-2, str. 83-84., i Ahmed Mehmedović, Jedan odbor, jedan džemat, Preporod, 15. april 1987., broj 8/400., str. 9.

¹⁰⁶ Prof. Safet Karahmetović, Izvještaj, Medžlis IZ Bosanski Šamac, od 25. 7. 2008., broj 193/08., str. 1-3.

¹⁰⁷ Prof. Safet Karahmetović, Izvještaj, Medžlis IZ Bosanski Šamac, od 25. 7. 2008., broj 193/08., str. 1-3.

IBRAHIM-EFENDIJA KASUMOVIĆ, ZV. ĐUL-BEG

Ibrahim-efendija Kasumović, zv. Đul-beg, radio je kao pomoćni imam, muallim i mujezin džamije u Donjoj Mahali, a kasnije i u novoizgrađenoj Mir Ahmedovoj džamiji. Navedene poslove obavljao je u vremenskom periodu od 1863. do 1912. godine. Prema navedenim podacima i vremenskom periodu službovanja, Ibrahim-efendija Kasumović, zv. Đul-beg radio je zajedno sa Mula Alijom u 19. stoljeću i hafiz Husein-efendijom H. Jusufovićem početkom 20. stoljeća. Ibrahim-efendija je najvjerojatnije, osim poslova pomoćnika imama, muallima i mujezina, obavljao i poslove imama džemata u periodu 1907-1912. godine. Njega je zamijenio hadži Jusuf-efendija Kapetanović.*¹⁰⁸

HADŽI JUSUF-EFENDIJA KAPETANOVIĆ

Jusuf-efendija Kapetanović je, prema istraživanju magistra Nusret-efendije Kujrakovića, bio imam i mekteb-hodža ženskog mekteba džamije u Donjoj Mahali od 1912. godine. Naslijedio je Ibrahim-efendiju Kasumovića. Lično nisam našao više biografskih podataka, piše Safet-efendija, koji bi nam pobliže predstavili lik i djelo Jusuf-efendije Kapetanovića.*¹⁰⁹

MUHAREM-EFENDIJA HADŽIJUSUFOVIĆ

Muharem-efendija Hadžijusufović, sin hafiza Huseina, rođen je 1884. godine u Bosanskom Šamcu. Esad Tihić navodi da je Bosanski Šamac postao zaseban i samostalan džemat tek 1921. godine, te da je za imama džemata i imama matičara imenovan Muharem-efendija Hadžijusufović. Bio je veoma obrazovan i vrijedan imam, posebno se isticao u jednostavnosti, lahkoći i ljepoti učenja Kur'ana. Isti izvor navodi da je bio dobar poznavalac arapskog i turskog jezika. U dva navrata je službovao u Bosanskom Šamcu. Zbog zastupanja vlastitih stavova suprotnih politici Jugoslovenske muslimanske organizacije čiji je predsjednik bio dr. Mehmed Spaho, a njegov brat Fehim reisu-l-ulema, potkraj tridesetih godina dvadesetog stoljeća, uklonjen je iz bosanskošamačke sredine i premješten u Lastvu, a za novog imama matičara i predavača vjeronauke u osnovnoj školi imenovan je hafiz Mustafa-efendija Lelić. Za vrijeme Drugog svjetskog rata, te nekoliko godina poslije, ponovo je radio kao imam Azizije džamije u Bosanskom Šamcu, gdje je i

¹⁰⁸ mr. Nusret Kujraković, Bosanski Šamac, Okrugli sto, 4. 7. 2012.

¹⁰⁹ prof. Safet Karahmetović, Izvještaj, Medžlis Islamske zajednice Bosanski Šamac, od 25. 7. 2008., broj 193/08., str. 1-3., i mr. Nusret-efendija Kujraković na Okruglom stolu u Bosanskom Šamcu, 4. 7. 2012.

okonačao svoj imamski rad. Na ahiret je preselio 1965. godine i ukopan je u džematskom mezarju u Bosanskom Šamcu. *¹¹⁰

HAFIZ MUSTAFA-EFENDIJA LELIĆ

Mustafa-efendija Lelić radio je kao imam, matičar i vjeroučitelj u osnovnoj školi. Pouzdano se zna da je na ovu dužnost imenovan u vrijeme kada je reisu-l-ulema bio Fehim-efendija Spaho (1938-1942.). Nisam našao podatak, kaže Safet-efendija Karahmetović, koji precizno ukazuje na godinu postavljenja hafiza Mustafe-efendije Lelića za imama džemata u Bosanskom Šamcu, ali se može naslutiti da se radi o 1939. godini. Njegovom ustoličenju prisustvovali su članovi Ulema-medžlisa, najvišeg organa Islamske zajednice, Mehmed Handžić, Muhamed Pandža, Alija Aganović i druga ulema Islamske zajednice. Bio je veoma obrazovan kako u vjerskom tako i u svjetovnom pogledu. Prema predanjima i kazivanjima džematlija nije dugo ostao na imamskoj dužnosti u Bosanskom Šamcu. U knjizi Hafizi u Bosni i Hercegovini u posljednjih sto pedeset godina (1860-2010.), drugo dopunjeno izdanje, autora hafiza dr. Fadila Fazlića, napisan je sljedeći tekst: "Hafiz Mustafa-efendija Lelić, bio je džematski imam u Bosanskom Šamcu. Dvanaestog januara 1937. godine postavljen je za vjeroučitelja u Ženskoj zanatskoj i Stručnoj produženoj školi u Bosanskom Šamcu, Srez gradačački. Do 5. novembra 1935. godine bio je pomoćnik džematskog imama u Mrkonjić Gradu kada je premješten za džematskog imama, matičara, imama, hatiba i muallima u Livno umjesto Abdulatif-ef. Domlagića. Rješenjem Ulema-medžlisa od 24. novembra 1942. god. unaprijeđen je u 9. stepen osnovne plaće 1. grupe II kategorije."*¹¹¹ Među hafizima koji su radili u Bijeljini, hafiz hadži Abdulah-efendija Budimlija, spominje i ime hafiza Mustafe-efendije Lelića.*¹¹²

ABDULLAH-EFENDIJA HUSKIĆ

Abdullah-efendija Huskić, sin Mehmeda, rođen je 15. juna 1927. godine u Mionici kod Gradačca. Imamsku naobrazbu stekao je u Svirac medresi u rodnom Gradačcu. Prva služba i imamski posao bio je na području Odbora Islamske zajednice Prnjavor. Krajem pedesetih godina prošloga stoljeća dolazi u Bosanski

¹¹⁰ Prof. Safet Karahmetović, Izvještaj, Medžlis IZ Bosanski Šamac, od 25. 7. 2008., broj 193/08., str. 1-3.

¹¹¹ Hfz. dr. Fadil Fazlić, Hafizi u Bosni i Hercegovini u posljednjih sto pedeset godina (1860-2010), Drugo dopunjeno izdanje, El-Kalem, Sarajevo, 2011., str. 379. (Glasnik IVZ, 1935., br. 12., str. 591., i Glasnik IVZ, 1937., br. 8., str. 261.; Glasnik IVZ 1942., br. 1., str. 30).

¹¹² Nijaz Šukrić, Jedini hafiz Bijeljine, Preprod, 15-31. august 1979., broj 16 (216.), str. 6.

Šamac. Prema usmenom predanju u početku je bio mujezin, a kasnije je imenovan i postavljen za imama Azizije džamije u Bosanskom Šamcu. Bio je vrijedan i cijenjen imam. Šezdesetih godina dvadesetog stoljeća zajedno sa članovima Odbora Islamske zajednice Bosanski Šamac, pokrenuo je akciju restauracije i generalne obnove Azizije džamije koja je bila oštećena usljed poplava koje su zadesile ovo područje. Posebno je radio na organizaciji i rukovođenju tečajeva vjerske obuke za mlade naraštaje.*¹¹³ U proljeće 1970. godine smrtno je stradao u saobraćajnoj nesreći prilikom prelaska pruge u pravcu naselja Tišina. Ukopan je u džematskom mezarju u Bosanskom Šamcu.*¹¹⁴

HADŽI OMER-EFENDIJA TALETOVIĆ

Omer-efendija Taletović, rođen je 1905. godine u Đurđeviku kod Živinica. Medresu je pohađao i završio krajem dvadesetih godina prošlog stoljeća. Gotovo pedeset godina radio je kao imam i vjeroučitelj u mnogim mjestima širom Bosne i Hercegovine. Po završetku školovanja, prvu službu je obavljao u rodnim Živinicama, zatim u džematu Kotorsko kod Doboja, odakle odlazi u Bosansku Dubicu, iz koje se 1946. godine ponovo vraća u rodne Živnice. Kasnije svoj imaski rad nastavlja u džema'tima u Zvorniku, Bratuncu i Teočaku. Imenovan je 1959. godine za glavnog imama u gradskoj džamiji u Bosanskoj Krupi, gdje ostaje do kraja maja 1970. godine, zatim dolazi u Bosanski Šamac gdje je završio svoj radni i životni vijek. Hadždž je obavio 1967. godine. Na Ahiret je preselio 13. novembra 1976. godine i ukopan je u Bosanskom Šamcu. U Glasniku Islamske zajednice u rubrici, Primjer za ugled, susrećemo ime Hadži Omer-efendije kao uglednog dobrotvora i vakifa.*¹¹⁵

PROFESOR HADŽI AVDO-EFENDIJA IMŠIROVIĆ

Avdo-efendija Imširović, sin Rame i Derva-hanume iz familije Britvarević, rođen je 25. novembra 1950. godine u selu Gornja Medida, općina Gradačac. U rodnom selu je završio četiri razreda osnovne škole, zatim peti i šesti u susjednom selu, Zelinja Donja, te sedmi i osmi razred u Gradačcu. Upisao je Gazi Husrevbegovu medresu u Sarajevu, 1965/66. godine, koju je završio školske 1969/70. godine. Iste godine u mjesecu augustu otišao je na odsluženje vojnog roka u Bitolu,

¹¹³ Tečaj vjerske obuke u Bosanskom Šamcu, Glasnik IZ 1969., broj 9-10., str. 434

¹¹⁴ prof. Safet Karahmetović, Izvještaj, Medžlis IZ Bosanski Šamac, od 25. 7. 2008., broj 193/08., str. 1-3.

¹¹⁵ Glasnik, VIS, SFRJ, 1974., broj 9-10., str. 442-444. (Primjer za ugled).

Republika Makedonija. Od februara 1972. do aprila 1976. godine radio je kao imam na području Medžlisa IZ Bihać. Oženjen je Emina-hanumom Mahmutović iz Bihaća sa kojom ima sina Ahmeda i kćerke Fatimu i Selmu. Na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu, kao vanredni student, 30. oktobara 1982. godine stekao je zvanje profesora sociologije. Od jula 1976. godine, imam je Azizije džamije u Bosanskom Šamcu, gdje radi sve do agresije na ovaj grad 17. aprila 1992. godine. Istog dana srpski specijalci su teško ranili i uhapsili Avdu-efendiju. Poslije tuče i maltretiranja uspio je pobjeći iz ambulate, a sutradan iz Bosanskog Šamca u Brčko gdje odlazi u bolnicu. Nakon tri dana liječenja, sporednim seoskim putevima uspio je stići do Gradačca 21. aprila 1992. godine. Uz odobrenje Općinskog sekretarijata za narodnu odbranu Gradačac, dolazi u Zagreb 5. juna 1992. godine, gdje je na Traumatološkoj klinici operiran. Odmah po dolasku u Zagreb prijavio se u Mešihat Islamske zajednice u Hrvatskoj i stavio se Zajednici na raspolaganje. U Mešihatu je bio raspoređen u novoformirani Ured za prosvjetu i kulturu koji je imao zadaću raditi sa izbjeglicama. Ubrzo je imenovan sekretarom toga ureda i tu je dužnost obnašao sve do 1995. godine kada je imenovan za koordinatora imama u Republici Hrvatskoj i na toj dužnosti ostaje do 20. juna 1996., kada je imenovan za pedagoga u Zagrebačkoj medresi Dr. Ahmed Smajlović. Od augusta 1997. godine preuzeo je i dužnost sekretara pomenute Medrese. Sve do prelaska na rad u Medresu vršio je i dužnost koordinatora za vjeronauku i organizirao vjeronauku u školama širom Hrvatske i sam učestvovao u izvođenju vjeronauka u školama u Zagrebu. U Zagrebačkoj medresi Dr. Ahmed Smajlović od školske 1994/95. godine predaje sociologiju, filozofiju, islamsku filozofiju, islamsku kulturu i civilizaciju, logiku i ahlak. Obavljao je i niz drugih dužnosti. U aprilu 1997. godine obavio je hadž. Trenutno uz posao profesora u Islamskoj gimnaziji Dr. Ahmed Smajlović, od 1. 9. 2012. godine radi u Uredu za informiranje u Mešihatu Islamske zajednice u Hrvatskoj.*¹¹⁶

PROFESOR HADŽI SAFET-EFENDIJA KARAHMETOVIĆ

Safet-efendija Karahmetović, sin Mehmedalije i Zlata-hanume iz familije Delić iz Srebrenika, rođen je 30. juna 1975. godine u mjestu Zelinja Srednja, općina Gradačac. U rodnom mjestu završio je mekteb i osnovnu školu. Mekteb je pohađao pred muallimima Kukuruz Jusuf-efendijom i Dervišević Sadik-efendijom. Gazi Husrev-begovu medresu upisao je 1990. godine. Usljed ratnih dejstava i

¹¹⁶ Prof. Avdo Imširović, Moj životopis. (e-mail, 5. 9. 2012.)

agresije na R BiH privremeno je prekinuo školovanje i priključio se Armiji RBiH. Potkraj 1994. godine vratio se u Medresu i okončao školovanje 1996. godine. Zvanje profesora islamskih nauka stekao je na univerzitetu Ez-Zejtuna u Tunisu. Diplomirao je 2001. godine na Odsjeku za apologetiku i islamsku filozofiju. Po završetku studija vratio se u BiH i stavio na raspolaganje Islamskoj zajednici. Iste godine imenovan je za glavnog imama Medžlisa Islamske zajednice Bosanski Šamac i imama Azizije džamije. Oženjen je Jasmina-hanumom sa kojom ima sina Ahmeda i kćerke Aminu i Fatimu. U organizaciji Rijaseta IZ BiH osam puta je obavio hadž. Kao jedini uposleni radnik sa stalnim radnim odnosom u periodu od 2001-2012. godine, osim dužnosti imama, hatiba i muallima, obavlja i sve administrativno-pravne i računovodstveno-finansijske poslove pri Medžlisu. Od 2003. godine radi kao vjeroučitelj i drži časove iz predmeta islamske vjeronauke u Osnovnoj školi „Šamac“ u Bosanskom Šamcu. Glavni je organizator i nosilac svih aktivnosti vezanih za izgradnju nove Azizije džamije sa pratećim sadržajima i stambeno-poslovne zgrade sa administrativnim sjedištem Medžlisa IZ Bosanski Šamac. O tim aktivnostima, profesor hadži Safet-efendija između ostalog je zabilježio: „...Vrijeme u periodu od 2001-2004. godine potrošeno je u svakodnevne sastanke i službena dopisivanja na relaciji Medžlis IZ Bosanski Šamac – Općina Šamac. Džamijski harem u potpunosti je bio uzurpiran. Lokalne vlasti nisu bile raspoložene izdati dozvolu za gradnju objekta prema projektnoj dokumentaciji koji, osim džamije ili musalle, u svom sastavu ima mektepsku učionicu, sobu za goste i odmor, čajnu kuhinju, odvojene abdesthane sa ulaznim holovima za muškarce i žene, mokre čvorove, te stakleni trijem sa dvorišnim zidom. Nakon skoro tri godine Medžlis IZ Bosanski Šamac dobio je Rješenje na osnovu kojeg je odobrena izgradnja džamije. U međuvremenu urađeni su potrebni elaborati, idejno rješenje i izvedbena projektna dokumentacija, te obezbijedena početna sredstva od strane Ministarstva vakufa iz Kuvajta. U ljeto 2004. godine počeli su prvi građevinski radovi. Krajem 2005. godine džamija je počela služiti svojoj svrsi. U toku 2012. godine izvide se finalni radovi na potpunom završetku i pripremi za svečano otvaranje.“^{*117}

Osim pomenutih imama, u Bosanskom Šamcu su živjeli hafizi, mule i imami: hafiz Sulejman Hadžisulejmanović, hafiz Hasan Fačić, hafiz Junuz Grabonjić, hafiz Salih Alić, zv. Garić, hafiz Bekir Kovačević, Mula Hasan Sejdić, Ragib-efendija

¹¹⁷ Prof. Safet Karahmetović, Izvještaj, Medžlis IZ Bosanski Šamac, od 25. 7. 2008., broj 193/08., str. 1-3.

Bičakčić, Sadik-efendija Sendić, Ejub Hadžić, Fehim Fisović, Mustafa Jusufović i Salih-efendija Zukić.*¹¹⁸

IMAMI AZIZIJE DŽAMIJE – ORAHOVA 1862-2012.*¹¹⁹

Na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu profesor Asim-efendija Hodžić, svojevremeno imam u džematu Orahova, uspješno je prezentovao i odbranio Diplomski rad pod nazivom Vjersko-prosvjetni objekti Medžlisa Islamske zajednice Bosanska Gradiška (Postanak, razvoj i rad) u kojem navodi da su imami Azizije džamije u naselju Orahova bili: Smail-efendija Dudaković do 1918. godine, zatim njegov sin Abdul-Aziz-efendija Dudaković, te Fahrudin-efendija Halilić, Esad-efendija Spahić i Mehemed-efendija Mehanović. *¹²⁰ Ovim imenima treba dodati i hadži Bahriju-efendiju Smajića, koji je bio imam Azizije džamije prije Mehemed-efendije Mehanovića.

SMAIL-EFENDIJA DUDAKOVIĆ

Smail-efendija Dudaković, prvi je imam Azizije džamije u naselju Orahova o kojem postoji pisani trag. Naime, u diplomskom radu profesor Asim-efendija Hodžić, piše da je Smail-efendija Dudaković bio imam Azizije džamije do 1918. godine.*¹²¹ Vjerovatno je Smail-efendija Dudaković rođen u Orahovi i potomak je muhadžira koji su protjerani iz Srbije 1862. godine. Međutim, budućim istraživačima ostaje da pokušaju doći do podataka o prvim imamima Azizije džamije u kasabi Orahova. Naravno, u tom istraživanju nezaobilazne su na prvom

¹¹⁸ Prof. Safet Karahmetović, Izvještaj, Medžlis IZ Bosanski Šamac, od 25. 7. 2008., broj 193/08., str. 1-3.

¹¹⁹ prof. Asim Hodžić, Diplomski rad, Fakultet islamskih nauka u Sarajevu, Tema: Vjersko-prosvjetni objekti Medžlisa Islamske zajednice Bosanska Gradiška (Postanak, razvoj i rad), Bosanska Gradiška 2005. godine, mentor doc. dr. Ismet Bušatlić, Dio diplomskog rada - Azizija ili Careva džamija u Orahovi, i usmeni razgovor sa Nazom Halilović, najstarijim živim stanovnikom Orahove (rođ. 1905. godine), Besim Šeper, imam, Merhum Abdul-Aziz ef., Preporod, 1. juni 1975., broj 11 (114), str. 14., Osman Kavazović, Orahova, Sokolska džamija, 31. 8. 2012./13. ševval 1433. hidžretske godine - razgovor sa džematlijama Orahove. Popisa vjerskih, znanstvenih i upravnih službenika koji su plaćeni iz sredstava centralne vakufske zaklade, samostalnog vakufa, od ehaliije ili iz zemaljskih sredstava., Fahrudin Halilić, Formular: Imami Azizijā džamija u BiH, Bosanska Gardiška, 31. 8. 2012., Mehmed Mešić, Dobrotvori Islamske vjerske zajednice, Glasnik 1966., broj 3-4., str. 138., Alija Jugo, Svečano otvorenje novosagrađene džamije u Odžaku kod Nevesinja, Preporod, 15. 4. 1974., broj 8 (87), str. 7., i Islamska zajednica u SFRJ, Starješinstvo IZ BiH, Hrvatske i Slovenije Sarajevo, broj 3255/83. od 29. 12. 1983.

¹²⁰ Prof. Asim Hodžić, isti rad.

¹²¹ Prof. Asim Hodžić, isti rad.

mjestu Gazi Husrev-begova biblioteka, zatim Arhiv Bosne i Hercegovine, te arhivska građa Islamske zajednice i drugih institucija.

ABDUL-AZIZ-EFENDIJA DUDAKOVIĆ

Abdul-Aziz-efendija je rođen 1894. godine u Orahovi. Osnovnu školu je završio u rodnom mjestu, a potom se upisao na Darul-muallimin u Sarajevu. Osjećajući se dužnim da pomogne svojim mještanima, nakon završetka Darul-muallimina dolazi u svoje rodno mjesto kao muallim i imam-matičar i tu dužnost obavlja od 1918. do 1961. godine. (...) Na vjersko-prosvjetnom planu Abdul-Aziz ef. je bio neumoran borac. Mnoge generacije je podučio osnovnim vjerskim i moralnim načelima. Mnogo je također dao na izgradnji novih i opravci starih džamija. Svojom skromnošću, poštenjem, lijepim ophođenjem i ponašanjem Abdul-Aziz kao vjernik može nam biti lijep uzor u životu i u službi. (...) Na preporuku svojih kolega u penziju odlazi 1962. godine. Svoju plemenitu dušu ispustio je 11. marta 1975. godine. Dženazu mu je klanjao Džemil-efendija Turanović i biranim riječima se oprostio od rahmetlije.*¹²² Na osnovu Popisa vjerskih, znanstvenih i upravnih službenika koji su plaćeni iz sredstava centralne vakufske zaklade, samostalnog vakufa, od ehalije ili iz zemaljskih sredstava, pod rednim brojem 18., piše da je Dudaković Abdul-Aziz-efendija u mjestu Orahovo, kotar Bosanska Gradiška bio imam Azizije džamije u džematu Orahova i II (drugi) muallim mektebi ibtidaije. U rubrici promjena stoji da je rješenjem ministra vjera imenovan državnim imamom. U daljnjem tekstu stoji da je nastupio u službu 1918. godine i da godišnje berivo od centralne vakufske zaklade iznosi D-. 1200. *¹²³ Na osnovu kazivanja mještana Orahove, Abdul-Aziz Dudaković, sin je Smail-efendije Dudakovića.*¹²⁴

FAHRUDIN-EFENDIJA HALILIĆ

Fahrudin-efendija Halilić, sin Alije i Senija-hanume iz porodice Avdić, rođen je 4. januara 1943. godine u Lišnji, općina Prnjavor. Mekteb je pohađao pred muallimom Atif-efendijom Bašićem u Puraćima kod Prnjavora, dok je osnovnu školu završio u Lišnji na području iste općine. Završio je Gazi Husrev-begovu

¹²² Besim Šeper, imam, Merhum Abdul-Aziz ef. Dudaković, Preporod, 1. juni 1975., broj 11 (114)., str. 14.

¹²³ Popisa vjerskih, znanstvenih i upravnih službenika koji su plaćeni iz sredstava centralne vakufske zaklade, samostalnog vakufa, od ehalije ili iz zemaljskih sredstava.

¹²⁴ Osman Kavazović, Orahova, Sokolska džamija, 31. 8. 2012./13. ševval 1433. hidžretske godine - razgovor sa džematlijama Orahove.

medresu u Sarajevu, te upisao Pravni fakultet u Banjoj Luci i završio dvije godine fakulteta. Oženjen je Zehra-hanumom Vehabović, iz Bosanske Gradiške, sa kojom ima sina Almira i kćerku Sabinu. Prvo zaposlenje u Islamskoj zajednici imao je u džematu Azizija džamija u naselju Orahova kod Bosanske Gradiške, gdje radi od septembra 1963. do augusta 1964. godine, kada odlazi na odsluženje vojnog roka u JNA u Kumanovo - Makedonija. Dok je bio u JNA, džemat nije angažovo profesionalno drugog imama, jer su džematlije željele da se Fahrudin-efendija nakod odsluženju vojnog roka vrati u džemat Azizije džamije. Održao je riječ i javio se u džemat. Međutim, Odbor IZ Bosanska Gradiška želio je da Fahrudin-efendiju angažuje u džematu Obradovac, koji je bliže sjedištu Odbora kako bi svojim znanjem pomogao Odboru IZ u vođenju administracije u to vrijeme. Umjesto Fahrudin-efendije na mjesto imama Azizije džamije dolazi Esad-efendija Spahić. Iz Obradovca Fahrudin-efendija odlazi u Njemačku (Zapadna Njemačka) i radi 6 godina na poslovima koji nisu vezani za Islamsku zajednicu. Nakon povratka u zemlju zaposlio se u džematu Dubrave II (ranije Perino Polje, op.a.), Odbor IZ Bosanska Gradiška, gdje radi od augusta 1976. do kraja 1978. godine. Uz rad u ovom džematu obavlja i poslove sekretara Odbora/Medžlisa Islamske zajednice Bosanska Gardiška. Iz Dubrava prelazi za imama u Bosansku Gradišku, u džemat džamije Tekija, gdje radi od 1978. do 1981. godine. Iz Bosanske Gradiške odlazi u džemat Ljubija, gdje boravi od 1981. do 1991. godine. Hadž je obavio 1991. godine. *¹²⁵

ESAD-EFENDIJA SPAHIĆ

Esad-efendija Spahić, sin hadži Saliha, rođen je 25. jula 1933. godine u Puhovcu kod Zenice. Završio je medresu 20. 5. 1955. godine. Trideset prvog maja 2003. godine, nakon duže i teže bolesti u Sarajevu je preselio na ahiret imam u penziji hadži Esad ef. Spahić. Dženaza mu je klanjana dva dana kasnije (2. 06. 2003.) u rodnom Puhovcu kod Zenice. Imamio je zamjenik reisu-l-uleme hadži hafiz Ismet ef. Spahić, a velik broj musalija činili su mještani, rođaci, kolege, prijatelji rahmetlije kako iz zeničke općine tako i iz mnogih drugih mjesta. Na kaburu je o ovodunjalučkom putu rahmetlije govorio Mustafa ef. Spahić, muderris Gazi Husrev-begove medrese. Po završetku četvrtog razreda, takozvane male mature, 1955., Esad-efendija se uključuje u rad Islamske zajednice i ostaje joj vjeran gotovo pola stoljeća. *¹²⁶ Prvo službovanje u Islamskoj zajednici vezano je

¹²⁵ Fahrudin Halilić, Formular: Imami Azizijā džamija u BiH, Bosanska Gardiška, 31. 8. 2012.

¹²⁶ M. S. (Mustafa Spahić-Mujki), Esad ef. Spahić, Preporod, 1. juli 2003., broj 13/758., str. 35.

za Zenicu. Bio je mujezin u Sultan Ahmedovoj džamiji, a potom je imamsku, hatibsku i muallimsku dužnost obavljao u istom gradu, te u džematu Podhum kod Livna. Nakon odsluženja vojnog roka radi kao imam u gradskom džematu u Livnu. Na osnovu akta Islamske zajednice u SFRJ, Starješinstva IZ BiH, Hrvatske i Slovenije, broj 3255/83. od 29. 12. 1983. godine, u potpisu dr. Ahmed Smajlović, koji je izdan na lični zahtjev Esad-efendije Spahića, stoji: "Rješenjem Starješinstva broj 4319/64 od 30. 10. 1964. god. Esad-efendija je iz Livna premješten u džemat Orahovu – B. Gradiška, gdje je službovao od 1. 10. 1964. do 12. 3. 1968. god. kada je rješenjem Starješinstva broj 1328/68. od 25. 3. 1968. godine premješten u Duvno..." *¹²⁷ Iz Orahove, Esad-efendija odlazi u Duvno. U svojstvu imama radio je u Nevesinju, Rogatici, Gornjoj Sanici i Trebinju. Na osnovu akta Penzijsko-invalidskog osiguranja, odnosno Izvoda iz matične evidencije da se vidjeti daje Esad-efendija radio u Upravi Gazi Husrev-begova vakufa u Sarajevu od 01. 01. 1974. do 15. 4. 1977. godine. U pomenutoj evidenciji stoji da je radio i pri Starješinstvu IZ-e u SR BiH, Sarajevo od 01. 05. 1993. *¹²⁸ O njegovom angažmanu kao službenika Begovog vakufa u Sarajevu nalazimo u Preporodu od 15. marta 1988. godine. *¹²⁹

HADŽI BAHRIJA-EFENDIJA SMAJIĆ

Bahrija-efendija Smajić, sin Husejna i Aiša-hanume iz familije Zlatić, rođen je 12. septembra 1947. godine u selu Rašljani, općina Brčko. Bahrija je najstarije od osmoro djece. Mekteb je završio pred muallimom Halil-efendijom Ravkićem. Osnovnu školu je završio u rodnom mjestu. Nakon školovanja u Gazi Husrev-begovoj medresi 1966. godine odlazi u Tetovo na odsluženje vojnog roka, a nakon toga 1968. godine stupio je na dužnost imama, hatiba i muallima Azizije džamije u džematu Orahova – Medžlis IZ Bosanska Gardiška. Oženjen je Mina-hanumom Ramić sa kojom ima sina Abedina i dvije kćerke Almu i Selmu. O danima provedenim na području Medžlisa IZ Bosanska Gradiška u džematima Orahova 1968.-1969., i Rovine 1969.-1971. godine Bahrija-efendija je 3. jula 2012. godine zabilježio sljedeće: „U naselju Orahova postojale su tri džamije, u tri mahale. Radio sam naizmjenično u dvije džamije (sedam dana u jednoj, sedam dana u

¹²⁷ Islamska zajednica u SFRJ, Starješinstvo IZ BiH, Hrvatske i Slovenije, Sarajevo, 29. 12. 1983., broj 3255/83.

¹²⁸ Penzijsko i invalidsko osiguranje BiH – Matična evidencija broj: 0001085241662., od 11. 9. 1997.

¹²⁹ Meho Trakić (Mustafa Spahić), Merhum hadži Muradif Spahić, Preporod, 15. 3. 1988., broj 6/422., str. 14.

drugoј džamiji), jer su džamije i mahale bile vrlo blizu. Glavna džamija u Orahovi je Azizija. (...) U blizini ove džamije je i imamski stan. Mutevelija je bio Šerif Čamdžić. Bio je ugledan stariji čovjek. Iz Orahove sam prešao u džemat Rovine 1969. i radio do 1971. godine. Radio sam na poslovima blagajnika i sekretara u Odboru/Medžlisu IZ Bosanska Gradiška. Javio sam se na konkurs za popunu radnog mjesta imama, hatiba i muallima u Ljubiju – Medžlis IZ Ljubija, gdje sam primljen 1971. godine, i tu sam službovao punih 10 godina. U Ljubiji sam bio imam i vjersko-prosvjetni referent. Za vrijeme službovanja u Ljubiji, vanredno sam studirao na banjalučkom Pravnom fakultetu i stekao zvanje pravnika, što je verifikovano Rješenjem Starješinstva br. 1355/82, od 3. 8. 1982. godine. U aprilu 1981. godine dolazim na područje Odbora IZ Brčko, na mjesto imama Atik-savske džamije, gdje uporedo radim i kao sekretar Odbora IZ Brčko. Bio sam i v.d. vjersko-prosvjetni referent Odbora/Medžlisa Islamske zajednice Brčko.” U gradu na Savi, Bahrija-efendija 1985. godine pokreće rekonstrukciju Atik-savske džamije. U toku agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu organizovao je rad Medžlisa IZ Brčko u ratnim uslovima. Nakon povratka u Brčko učestvuje u obnovi infrastrukture Medžlisa Islamske zajednice među kojima je i pomenuta Atik-savska džamija koja je svečano otvorena 2007. godine. U svim džematima ostvario je veoma zapažene i vrijedne rezultate. Hadž je obavio 2011. godine. *¹³⁰ Bahrija-efendija je povremeno pisao za Glasnik i Preporod. *¹³¹

MEHEMED-EFENDIJA MEHANOVIĆ

Mehemed-efendija Mehanović, sin je Mehmeda i Fatima-hanume iz porodice Hamulić, rođen je 3. 8. 1951. godine u Kamičanima, Medžlis IZ-e Kozarac. Dolazi iz ugledne muslimanske porodice, koja je u ranijem vaktu bila opredijeljena i privržena svojoj vjeri i praktikovanju njenih propisa. Bili su vezani za džamiju i redovno je posjećivali i na dnevnim vaktovima. Nakon završene osnovne škole u rodnom mjestu upisao je Gazi Husrev-begovu medresu u Sarajevu 1966./1967. šk. g. Nakon okončanja školovanja u Medresi i uspješno položene mature 1971. godine odmah se upošljava i radi kao imam. Prema nepotpunim podacima, Mehemed ef. je kraće ili duže službovao u džematima: Gornji Jakupovići (MIZ Kozarac), Bronzani Majdan (veoma kratko), Orahova (MIZ Bosanska Gradiška), Gornji Agići (MIZ Bosanski Novi) Šehovci i Naprelje (MIZ Sanski Most). U međuvremenu se oženio

¹³⁰ Bahrija Smajić, Formular: Imami Azizijā džamija u Bosni i Hercegovini.

¹³¹ Glasnik, 1966., broj 3-4., str. 175., Glasnik, VIS, 1970., broj 11-12., str. 668-669., Preporod, 15. 2. 1971., broj 11., str. 2., Preporod, 15. 3. 1971., broj 13., str. 2., Preporod, 15-30. 11. 1977., broj 22 (173)., str. 6.

Fatima-hanumom Ćuskić. Nastavio je školovanje vanrednim studiranjem na pravnom fakultetu kojeg uspješno završava. Dženaza je obavljena u petak 16. 12. 2011. godine iza džume namaza u Švedskoj u gradu Örebro. Pred agresiju na našu zemlju radio je u Prnjavoru. Teškom mukom sa porodicom i grupom džematlija, izlazi na slobodnu teritoriju Bosne. Posredstvom UN-a, na zahtjev rodbine iz Kozarca koja se već nalazila u mjestu Luster-Harastolen u Norveškoj, prebacuje se u ovu zemlju, gdje ostaje do 1994. godine. Nakon toga prelazi u Švedsku gdje su mu bili supruga Fatima, majka Fatima, kćerka Emina, brat Jusuf i ostala porodica. U Švedskoj nastavlja muallimsko-imamski posao, dok ga je zdravlje služilo. Posljednje godine ovozemnog života, kako su mi prenijeli njegovi poznanici, proveo je povučeno u ibadetu, zikru i učenju Kur'ana. (...) Dženaza-namaz obavljena je u petak 16. decembra u gradu Örebro. *¹³² Mehemed-efendija Mehanović bio je povremeni saradnik Preporoda. *¹³³

IMAMI U KASABI ORAHOVA OD SEDAMDESETIH GODINA XX STOLJEĆA DO AGRESIJE 1992.

ZAJEDNIČKI IMAM – U TRI DŽAMIJE U ORAHOVI

Orahova je po mnogo čemu specifičan džemat. Ima tri džamije. Od sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća u ovom naselju rade jedno vrijeme dva, a kasnije jedan imam. „U naselju Orahova postojale su tri džamije, u tri mahale. Radio sam naizmjenično u dvije džamije (sedam dana u jednoj, sedam dana u drugoj džamiji), jer su džamije i mahale bile vrlo blizu” – kaže Bahrija-efendija Smajić.*¹³⁴ Naime, i na osnovu kazivanja mještana, te iz diplomskog rada profesora Asim-efendije Hodžića, i mojih ličnih zabilješki 31. 8. 2012/13. ševvala 1433. godine, došao sam do saznanja da od sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća imamsku dužnost u Aziziji kao i u druge dvije džamije (Sokolska i Haluška-Brdska) obavljaju dva imama, kasnije jedan imam. Namaski vaktovi se od petka do petka u džamijama obavljaju naizmjenično. Imam svakog petka (džuma-namaz) mijenja džamije, te se tako naizmjenično i džuma-namaz obavlja u sve tri pomenute džamije. U ovom radu ja ću imame koji su bili u Orahoi poslije sedamdesetih godina prošlog stoljeća i koji su rotirajući se iz džemata u džemat iz

¹³² Ishak Sedić, Na ahiret preselio Mehemed ef. Mehanović, Preporod, 15. januar 2012., broj 2/964., str. 57.

¹³³ Preporod, 1-31. januar 1980., broj 1-2., str. 12., Preporod, 1-29. februar 1980., broj 3-4., str. 6.

¹³⁴ Bahrija Smajić, Osnovni lični podaci i osvrt na službovanje u Islamskoj zajednici. Brčko, 3. 7. 2012.

džamije u džamiju svakih sedam dana tretirati kao imame Azizije džamije, jer su po ovom principu rada – bili i imami Azizije džamije u naselju Orahova. U toku ramazana aktivne su sve tri džamije u kojima teravijih i druge namaze klanjaju softe koje mještani angažuju iz medresa. Istina, budući istraživači iz dekreta imama trebaju utvrditi da li su imami poslije sedamdesetih godina prošlog stoljeća postavljeni kao imami Azizije džamije ili općenito kao imami u Orahovi, i to:

DŽEMIL-EFENDIJA-TURANOVIĆ

Džemil-efendija Turanović je rođen 15. 11. 1928. godine u Bugorovinama – Jajce. Po završetku osnovne škole upisuje se u medresu u Pojsku – Zenica, te uspješno završava pred čuvenim muderisom H. Derviš-efendijom Spahićem. Životni put Džemil-efendije, kao i službovanje bili su burni. Prvo postavljanje za imama bilo je daleke 1946. godine, kao i postavljanje, od Starješinstva u džematu Večići – Kotor Varoš, da bi nakon dvije godine otišao na odsluženje vojnog roka. Iz JNA se ponovo vraća, ali u džemat Kotor, gdje se i oženio, a poslije prelazi u džemat D. Varoš – Kotor Varoš i tu ostaje deset godina. Poslije toga životni put ga vodi u džemat Lišnja, kod Prnjavora, te nakon dvije godine, prelazi u džemat Orahova, kod B. Gradiške, gdje ostaje oko deset godina. Ponovo se vraća na područje Kotor Varoši u džemat Hadrovce, pa Vranić, da bi nafaka ponovo provrila u džematu Puraći – Prnjavor, gdje počinje da osjeća i prve žigove srca. Manje-više u svim džematima Džemil ef. je učinio dosta na gradnji džamija, imamskih stanova, a posebno u džematu Puraći, gdje je i posljednja stanica njegova života. U prisustvu velikog broja džematlija, njegovih kolega imama, iz Kotor Varoši, B. Luke, B. Gradiške i Prnjavora, te rodbine i prijatelja, obavljena je dženaza-namaz, koju je klanjao hadži hafiz Mehmed-efendija Zahirović, muftija u penziji iz Banja Luke. Njegovi sinovi su poklonili po jedan ćilim pred dušu rahm. babe i majke rahmetli Subhe za potrebe džamije D. Varoš.*¹³⁵

HADŽI REDŽIF-EFENDIJA MEŠTROVAC

Redžif-efendija Meštrovac, sin Huse i Mina-hanume, rođen je 12. februara 1958. godine u Lendićima, općina Jajce. Završio je Gazi Husrev-begovu medresu u Sarajevu 1987. godine. Radio je kao imam u džema'atu Orahova Medžlis IZ Bosanska Gradiška i džema'atu Gornja Mahala Medžlis IZ Gornji Vakuf. Umro je 8. 8. 2005. godine. *¹³⁶ Dženazi namazu prisustvovalo je oko hiljadu ljudi, a uz

¹³⁵ Hasan Halilović, Džemil ef. Turanović, Preporod, 15. 1. 1987., broj 2., str. 14.

¹³⁶ Enes Osmanović, glavni imam Medžlisa IZ Gornji Vakuf, e-mail, 11. 9. 2012.

Muharema ef. Hasanbegovića, predsjednika Ilmije, Muharema ef. Omerdića, rukovodioca vjersko-prosvjetne službe Rijasetu, profesor Ismeta ef. Bušatlića, prodekana Fakulteta islamskih nauka prisutno je bilo i petnaestak medresanskih, razrednih kolega rahmetlije i stotinjak drugih kolega imama. (...) Po želji Džema'atskoga odbora ukopan je u haremu Memića-Gafića džamije u kojoj je radio više od dvadeset godina, a bio je i sudionikom njene obnove i izgradnje imamskoga stana. Oko hiljadu ljudi među kojima je bilo više od stotinu imama ispratilo je efendiju Meštrovca na Vječni svijet. Posebno je dirljivo bilo vidjeti njegove medresanske kolege koji su došli iz raznih dijelova BiH. *¹³⁷ Redžif-efendija Meštrovac bio je povremeni saradnik Preporoda. *¹³⁸

HADŽI HAZIM-EFENDIJA ALIĆ

Hazim-efendija Alić, sin Hamde i Šida-hanume iz familije Durmo, rođen je 6. januara 1949. godine u Busovači. Mekteb je završio pred muallimom Ragib-efendijom Mustajbegovićem. Osnovnu školu pohađao je u rodnom mjestu. Završio je Gazi Husrev-begovu medresu u Sarajevu. Vojni rok je služio u Zrenjaninu i Kraljevu (Srbija) 1971./72. godine. Oženjen je Sadika-hanumom Materić iz Ričice kod Zenice, sa kojom ima tri kćerke: Elmedinu, Naidu i Sanidu. Prvo zaposlenje u Islamskoj zajednici imao je u džematu Gostović, Medžlis IZ Zavidovići, gdje radi od 1. maja 1973. do juna 1974. godine. Zatim, radi u sljedećim džematima: Vesela, Medžlis IZ Bugojno, od 1974. do 1979., Busovača, Medžlis IZ Busovača, od 1979. do 1981., Voljevac, Medžlis IZ Gornji Vakuf, od 1981. do 1983., Ahimbašići, Medžlis IZ Doboj, od 1983. do 1986., Orahova, Medžlis Islamske zajednice Bosanska Gardiška, od septembra 1986. do oktobra, 1990. "U džematu Orahova su tri džamije, i to: Azizija, Sokolska i Haluška, ali je i ranije, pa i kasnije bio angažovan samo jedan imam, jer džemat nije imao materijalnih mogućnosti da plaća tri imama u isto vrijeme" – kaže Hazim-efendija. Iz Orahove, Hazim-efendija odlazi u džemat Počulića, Medžlis IZ Travnik (sada Medžlis IZ Vitez, op.a.), gdje radi od 1990. do oktobra, 1991., naredni džemat u kojem Hazim-efendija najduže radi je Velika Brijesnica, Medžlis IZ Doboj, u kojem je bio imam od 2. 10. 1991. do 31. 12. 2009., te se ponovo vraća u džemat Ahimbašiće 1. januara 2010. godine i trenutno je aktuelni imam u pomenutom džematu. Hadž je obavio 1996. godine.

¹³⁷ Bajro Perva, Umro hadži Redžif ef. Meštrovac, Preporod, 15. august 2005., broj 16/810, str. 48.

¹³⁸ Preporod, 15. juli 1980., broj 14., str. 13., Preporod, 15. 9. 1980., broj 18., str. 12.

*¹³⁹ Na prijedlog Odbora Islamske zajednice Bosanska Gradiška Hazim-efendija Alić, imam iz Orahove, proglašen je najboljim muallimom na ovom području, te je i od Starješinstva IZ u Sarajevu 21. decembra 1988. godine dobio nagradu i priznanje. *¹⁴⁰

MIDHAT-EFENDIJA KUPINIĆ

Midhat-efendija Kupinić, sin Zilhije i Ferida-hanume iz familije Jahić, rođen je 5. decembra 1965. godine u Orahovi kod Bosanske Gradiške. Mekteb je pohađao pred muallimom Redžif-efendijom Meštrovcem. Osnovnu školu je završio u rodnom mjestu. Nakon osmogodišnje škole upisao je i završio Gazi Husrev-begovu medresu u Sarajevu. Oženjen je Suada-hanumom, kćerkom Latifa i Fatime Softić iz Orahove, sa kojom ima kćerke Džejlanu i Medinu. Kako navodi Midhat-efendija, u pismu od 5. septembra 2012. godine, u vremenu od 1984. do 1987. godine zamjenjivao je imame na dužnostima: imama, hatiba i muallima u Medžlisu Islamske zajednice Bosanska Gradiška. Prvi džemat u kojem počinje da radi u svojstvu imama, hatiba i muallima je rodno mjesto Orahova, gdje je stupio na dužnost 1987. godine i radio do 1991. godine, kada odlazi u Austriju i počinje da radi u džematu Enns. Midhat-efendija je prvi i trenutno aktuelni imam u pomenutom džematu ove, 2012. godine. Isto tako, Midhat-efendija radi kao vjeroučitelj u svim školama u gradu Ennsu, Austrija. Nakon njegovog odlaska iz Orahove, u ovaj džemat dolazi profesor Nusret-efendija Imamović. U vremenu od 1987. do 1991. godine, dok je bio imam u rodnom mjestu, obnovljene su i izgrađene Haluška i Sokolska džamija u naselju Orahova. U vremenu od 2011. do maja 2012. godine napravljena je i otvorena džamija u gradu Ennsu. *¹⁴¹ Na osnovu kazivanja mještana džemata Orahova, Midhat-efendija je bio veoma dobar muallim i postizao je zapažene rezultate u radu sa djecom u mektebu.

PROFESOR NUSRET-EFENDIJA IMAMOVIĆ

Nusret-efendija Imamović, sin Sulejmana, rođen je 26. septembra 1971. godine u Lipovici kod Kalesije. Završio je Gazi Husrev-begovu medresu u Sarajevu. Bio je pripadnik Armije BiH, a veći dio rata proveo je na prvim borbenim linijama. Četiri puta je ranjavan. Veoma odgovorno i uspješno obavljao

¹³⁹ Hazim Alić, Formular: Imami Azizijā džamija u Bosni i Hercegovini. Ahimbašići, 14. septembra 2012.

¹⁴⁰ Nagrađeni istaknuti imami – muallimi, Preporod, 1. januar 1989., broj 1/441., str. 9.

¹⁴¹ Midhat Krupinić, Formular: Imami Azizijā džamija u Bosni i Hercegovini., Enns, 5. 9. 2012., e-mail.

je niz dužnosti u jedinicama i komandama Armije Republike Bosne i Hercegovine.*¹⁴² Poslije potpisivanja Dejtonskog mira odlazi u Ujedinjene Arapske Emirate gdje je završio Fakultet šerijatskog prava. Nakon završenog fakulteta, vratio se u domovinu. Danas je nastanjen u Gornjoj Maoči i u medijima važi za neformalnog vođu tzv. vehabijske zajednice. Oko ličnosti Nusreta Imamovića kruže razne priče. Novinari, obavještajne službe, te njegovi vjerski oponenti nisu se ustručavali da, svako u svom domenu, o Nusretu Imamoviću iznosi razne informacije, „potkrijepljene“ pričama rekla-kazala, nagađanjima, te falsifikovanim informacijama.*¹⁴³ Međutim, malo je kome poznato da je Nusret-efendija Imamović bio imam u džematu Orahova kod Bosanske Gradiške i da je oženjen iz Orahove. Pažnju javnosti Imamovićevo ime privuklo je krajem 2006. godine kada je otkriveno da u selu Gornja Maoča, gdje se Imamović doselio, od 2005. godine funkcioniše škola u kojoj se nastava odvija po jordanskom planu i programu.*¹⁴⁴ U jednoj od optužnica stoji da je Imamović po zanimanju „imam“, da ima četvero djece, pismen je, služio JNA u Đakovici 1990/91. godine.*¹⁴⁵ Nusret Imamović „bio je uhapšen u akciji „Svetlost“, 3. februara 2010. godine u Gornjoj Maoči, u kojoj je učestvovalo više od 600 policajaca.“*¹⁴⁶ Nakon nekoliko pritvaranja i istraga, Nusret-efendija Imamović je zbog nedostatka dokaza pušten na slobodu. Živi i radi u naselju Gornja Maoča, općina Srebrenik.

IMAMI U NASELJU ORAHOVA – POSLIJE AGRESIJE NA R BiH

U periodu od 1996. do 2001. godine, vjerske obrede u džematu Orahova (dženaze-namaz, kasnije džuma-namaze i druge usluge), po ukazanoj potrebi obavljaju imami Medžlisa IZ Bosanska Gradiška, Besim-efendija Šeper, Mehmed-efendija Mešić i drugi imami. Poslije agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu u ovom naselju, sa tri džamije, imamsku dužnost obavlja jedan imam. Prvi imam poslije agresije i povratka Bošnjaka u Orahovu bio je profesor Asim-efendija Hodžić, danas profesor na Elči Ibrahim-pašinoj medresi u Travniku, dok je trenutno aktuelni imam u Orahozi profesor Šaćir-efendija Kobilica, svršnik Univerziteta Al-Azhar u Kairu.

¹⁴² Jedinice Armije Republike BiH: OpŠTO Kalesija-205./245.bbr., 241.Sprečansko-Muslimanska lahka brigada i 9. Muslimanska oslobodilačka brigada.

¹⁴³ <http://www.otisak.ba/index>. Interview: Nusret Imamović, petak, 17. februar 2012., (Islamski internet portal www.stazomislama.com).

¹⁴⁴ <http://www.e-novine.com/region/region-licnosti/>

¹⁴⁵ <http://www.radiosarajevo.ba/novost/>

¹⁴⁶ <http://www.naslovi.net/2012-01-25/novi-magazin/uhapsen-vodja-vehabija/>

PROFESOR ASIM-EFENDIJA HODŽIĆ

Asim-efendija Hodžić, sin Husejna i Murisa-hanume iz familije Sarajlić, rođen je 29. jula 1977. godine u Zenici. U vremenu dok je pohađao mekteb, muallimi su mu bili: Nesib-efendija Spahić, Munir-efendija Spahić, Dževad-efendija Gračić i Mevludin-efendija Dizdarević. Osnovnu školu je završio u Stranjanima kod Zenice. Zatim pohađa Elči Ibrahim-pašinu medresu u Travniku, nakon koje završava Fakultet islamskih nauka u Sarajevu i stiče zvanje profesora. Oženjen je Azra-hanumom Pašanović, kćerkom Fehima i Habiba-hanume, svršenicom Gazi Husrev-begove medrese, sa kojom ima sina Ibrahima i kćerku Saru. Nakon završene medrese radi kao imam u džematu Orahova kod Bosanske Gradiške od 15. 7. 2001. do 31. 8. 2006. godine. U ovom džematu je prije njegova dolaska kao honorarni imam radio Mehmed-efendija Mešić, dok je nakon njegova odlaska iz Orahove na mjesto imama došao Šaćir-efendija Kobilica. Od aprila 2004. godine, profesor Asim efendija, bio je glavni imam Medžlisa Islamske zajednice Bosanska Gradiška. Sa područja pomenutog Medžlisa odlazi u Elči Ibrahim-pašinu medresu u Travnik i preuzima dužnost odgajatelja i profesora na predmetu akaid. Trenutno je na postdiplomskom studiju na Intrnacionalnom univerzitetu u Novom Pazaru. U vremenu dok je bio imam i glavni imam učestvuje u izgradnji Azizije džamije u džematu Orahova, te izgradnji džamije u naselju Haluga, zv. Haluška džamija koja još nije dovršena, adaptaciji imamske kuće i mekteba, te opremanju gasulhane, zatim je kao muallim kroz mekteb pripremio jednog polaznika (Sejkić Sejfo) da upiše medresu u Sarajevu i dvojicu (Dudaković Anel i Lojić Jasmin) koji su upisali medresu u Zagrebu. Kao istaknuti imam i muallim u mektebu uspješno je priredio prve hatma-dove sa polaznicima vjerske pouke u Aziziji džamiji 2005. godine. Bile su ovo prve hatma-dove u džematu nakon Midhat-efendije Kupinića. U periodu od aprila do augusta 2003. godine, dok je bio na osluženju vojne obaveze, u džematu Orahova mijenjao ga je Saudin-efendija Sejdić.*¹⁴⁷

PROFESOR ŠAĆIR-EFENDIJA KOBILICA

Šaćir-efendija Kobilica, sin Hakima i Rahima-hanume iz porodice Hekić, rođen je 1. 5. 1981. godine u selu Hrastovac kod Kaknja. Mektepsko znanje stekao je pred muallimom Muhamed-efendijom Podojkom. Osnovnu školu je pohađao u mjestu Brnjic. Završio je Gazi Husrev-begovu medresu u Sarajevu i Al-Azhar u Kairu, gdje stiče zvanje profesora. Oženjen je Amina-hanumom Ramić, rođenom

¹⁴⁷ Prof. Asim Hodžić, Formular: Imami Azizijā džamija u BiH., Travnik, 27. august 2012.

18. 8. 1989. godine u Zenici, kćerkom Nume i Hasije Zahirović, sa kojom ima sina Galiba i kćerku Esmu. Nakon završetka studija, na Univerzitetu Al-Azhar u Kairu na Odsjeku Nauka o Kur'anu i tefsir, zaposlio se u džematu Orahova kod Bosanske Gradiške, gdje radi od 2006. godine. Trenutno je aktuelni imam u ovom džematu. Veoma brzo je stekao povjerenje, naklonost i poštovanje u džematu. Aktivno kao imam učestvuje i prati izgradnju Haluške džamije – treće džamija u džematu Orahova, zatim radi na renoviranju mekteba, imamske kuće i izgradnji šadrvana ispred Haluške džamije. *¹⁴⁸

IMAMI HALUŠKE-BRDSKE DŽAMIJE – ORAHOVA

HAFIZ OMER-EFENDIJA SOFTIĆ

Omer-efendija Softić, sin je Mehe iz naselja Orahova. Na osnovu Popisa vjerskih, znanstvenih i upravnih službenika koji su plaćeni iz sredstava centralne vakufske zaklade, samostalnog vakufa, od ehalije ili iz zemaljskih sredstava, redni broj 21., piše da je hafiz Omer-efendija Softić u mjestu Orahovo, kotar Bosanska Gradiška bio imam Brdske džamije. U daljnjem tekstu stoji da je nastupio u službu 1914. godine i da godišnje berivo od centralne vakufske zaklade iznosi D-1417,44.*¹⁴⁹ U knjizi Gradiške istorijske teme Orahova, Dubrave, Gimnazija... o hafizu Omer-efendiji Softiću, piše: „Osman je čuo da je hafiz Omer Softić završio teologiju...“*¹⁵⁰ Žlibanović Himzo (...) za hafiza Omera Softića je rekao da je bio najučćeniji hodža u Orahovi i da je radio kao imam u Sokolskoj džamiji. Studirao je teologiju u Carigradu, zajedno sa banjalučkim imamom Džinom, ali su školovanje prekinuli zbog Balkanskih ratova u kojima je učestvovala i Turska (1912-1913. g.). Kasnije je htio nastaviti studije, ali ga je omeo početak Prvog svjetskog rata. Umro je 1957. godine. Govorio je i o ‘Maloj medresi’ koja je nekada radila u Orahovi. U njoj je služio kao muderiz (prof. medrese) neki Kulenović efendija iz Kobaša, koji je kasnije premješten u Kostajnicu.”*¹⁵¹ Ime hafiza Omer-efendije Softića, sina

¹⁴⁸ Prof. Šaćir Kobilica, Formular: Imami Azizijā džamija u BiH, Orahova, 31. 8. 2012./13. ševval 1433.

¹⁴⁹ Popisa vjerskih, znanstvenih i upravnih službenika koji su plaćeni iz sredstava centralne vakufske zaklade, samostalnog vakufa, od ehalije ili iz zemaljskih sredstava.

¹⁵⁰ Husref Hadžialagić, Gradiške istorijske teme Orahova, Dubrave, Gimnazija... Rijeka, 2007., str. 53.

¹⁵¹ Husref Hadžialagić, Gradiške istorijske teme Orahova, Dubrave, Gimnazija... Rijeka, 2007., str. 54.

Mehe, kao imama u džematu Orahova spominjale su džematlije Orahove 31. 8. 2012. godine.*¹⁵²

ŠEFİK-EFENDIJA RIBIĆ

Šefik-efendija Ribić, sin hadži Hasana i Zumra-hanume iz familije Beganović, rođen je 26. juna 1948. godine u Gunji, R Hrvatska. Mekteb je pohađao pred muallimom hadži Ibrahim-efendijom Malkićem. Osnovnu školu je završio u Šatorovićima i Gornjem Rahiću. Pohađao je Gazi Husrev-begovu medresu u Sarajevu. Nije služio vojni rok. Iz prvog braka sa Hasna-hanumom Glodić ima dva sina Adnana i Admira i kćerku Amilu. U drugom braku sa Mevluda-hanumom Malić iz Prištine ima sina Amila i kćerku Almu. Prvo zaposlenje u svojstvu imama, hatiba i muallima imao je 1967. u naselju Orahova, džemat Haluge, Haluška-Brdska džamija na području Medžlisa Islamske zajednice Bosanska Gardiška, gdje radi do 1970. godine. Šefik-efendija se sjeća hafiza Omer-efendije Softića i Abdul-Aziza Dudakovića – imama rodnom iz Orahove. Šefik-efendiju, u džematu Orahova pamte i spominju kao vrijedna imama. Posebno je u lijepom sjećanju ostao polaznicima mekteba i omladini s kojom se družio. *¹⁵³ Iz Orahove odlazi u Brđane kod Kozarca, zatim iz ovog džemata 1971. godine odlazi u Njemačku, gdje radi na poslovima koji nisu vezani za Islamsku zajednicu. Vratio se iz inostranstva 1975. godine i zaposlio se u džematu Gornja Puharska Medžlis IZ Prijedor. Na području istog Medžlisa bio je imam u džematu Hambarine, odakle odlazi u Gariće kod Kotor Varoši. Nakon kraćeg prekida u službi Islamske zajednice Šefik-efendija dolazi na mjesto imama, hatiba i muallima u džemat Ćoseti na područje Odbora/Medžlisa IZ Brčko. *¹⁵⁴ Iz Ćoseta odlazi na područje Crne Gore (Sandžak), gdje radi kao imam u džematima: Lozna, Sutivan i Gubavac kod Bijelog Polja. U toku agresije na R BiH odlazi u Švedsku gdje radi kao imam od 1993. do 1997. godine u Bošnjačkoj islamskoj zajednici Jönköping, gdje je oformio džemat i prvi je imam u ovom džematu.*¹⁵⁵ Zatim, radi u džematima Karlstad i Motala. Trenutno je u penziji i živi u gradu Motola.*¹⁵⁶

¹⁵² Osman Kavazović, Orahova, Sokolska džamija, 31. 8. 2012./13. ševval 1433. hidžretske godine - razgovor sa džematlijama Orahove.

¹⁵³ Osman Kavazović, Orahova, Sokolska džamija, 31. 8. 2012./13. ševval 1433. hidžretske godine.

¹⁵⁴ www.medzlisbrcko.ba/

¹⁵⁵ <http://bizjo.se/o-nama/>

¹⁵⁶ Šefik Ribić, telefonom iz Motole, 8. 11. 2012., i <http://www.izb.se/>, Ismail-ef. Šahinović, Tuzla, 4. 9. 2012.

IMAM SOKOLSKJE DŽAMIJE – ORAHOVA

ABAZ-EFENDIJA ALIMANOVIĆ

Na osnovu Popisa vjerskih, znanstvenih i upravnih službenika koji su plaćeni iz sredstava centralne vakufske zaklade, samostalnog vakufa, od ehalije ili iz zemaljskih sredstava, redni broj 17., piše da je Alimanović Abaz-efendija u mjestu Orahovo, kotar Bosanska Gradiška bio imam Sokolske džamije. U daljnjem tekstu stoji da je nastupio u službu 1920. godine, dok nema iznosa za godišnje berivo od centralne vakufske zaklade ni ostalog honorara. *¹⁵⁷

NEDOSTATAK PODATAKA

Nažalost, arhiva Medžlisa Islamske zajednice Bosanska Gradiška i džematā Orahova uništena je u toku agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu. I pored posjete naselju Orahova i razgovora sa džematlijama nakon džume-namaza, *¹⁵⁸ te dodatnih napora da nešto više saznam, posebno o imamima Azizije džamije, u toku istraživanja nisam došao do podataka u kojim džematima i džamijama su radili imami:

MUDERRIS KULENOVIĆ

U knjizi Gradiške istorijske teme Orahova, Dubrave, Gimnazija... piše da je muderris Kulenović iz Orahove premješten na službu u Bosansku Kostajnicu. Naravno, budućim istraživačima ostaje da pronađu više detalja o muderrisu Kulenoviću, koji je službovao u Orahovi i Bosanskoj Kostajnici, odnosno da utvrde da li je muderris Kulenović bio imam Azizija džamija u ovim mjestima. U pomenutoj knjizi između ostalog stoji: "Govorio je i o 'Maloj medresi' koja je nekada radila u Orahovi. U njoj je služio kao muderiz (prof. medrese) neki Kulenović efendija iz Kobaša, koji je kasnije premješten u Kostajnicu." *¹⁵⁹

SEJFUDIN-EFENDIJA KULAGLIĆ

Sejfudin-efendija Kulaglič, sin Derviša i Zulejha-hanume, rođen je 1890. godine u Prozoru. Završio je Darul mualimin u Sarajevu. *¹⁶⁰ Ženio se tri puta. U

¹⁵⁷ Popisa vjerskih, znanstvenih i upravnih službenika koji su plaćeni iz sredstava centralne vakufske zaklade, samostalnog vakufa, od ehalije ili iz zemaljskih sredstava.

¹⁵⁸ Osman Kavazović, Orahova, Sokolska džamija, 31. 8. 2012./13. ševval 1433. hidžretske godine.

¹⁵⁹ Husref Hadžialagić, Gradiške istorijske teme Orahova, Dubrave, Gimnazija... Rijeka, 2007., str. 54.

¹⁶⁰ Aljović Ramiz, Merhum Sejfudin ef. Kulaglič, Glasnik VIS-a u SFRJ, 1974., broj 9-10., str. 460. 413

prvom braku, dok je bio imam u džematu Orahova kod Bosanske Gradiške, oženio se Mina-hanumom i sa njom imao dvoje djece, sina Mustafu i kćerku Raziju. Nakon preseljenja na ahiret Mina-hanume, dolaskom u Bosansku Kostajnicu, oženio se Šerifa-hanumom sa kojom je imao dva sina Asima i Derviša i četiri kćerke: Seniju, Subhiju, Zinetu i Zulejhu. U poznim godinama života, nakon preseljenja na ahiret Šerifa-hanume, oženio se Isma-hanumom sa kojom nije imao djece.*¹⁶¹ Na osnovu Popisa vjerskih, znanstvenih i upravnih službenika koji su plaćeni iz sredstava centralne vakufske zaklade, samostalnog vakufa, od ehaliye ili iz zemaljskih sredstava, redni broj 17., piše da je Sejfudin-efendija Kulaglič u mjestu Orahovo, kotar Bosanska Gradiška bio upravitelj muške mektebi ibtidaije. U daljnjem tekstu stoji da je nastupio u službu 1912. godine i da godišnje berivo od centralne vakufske zaklade iznosi D-. 1260.*¹⁶² Prve godine svoga službovanja proveo je u Orahovoj kod Bos. Gradiške, 1938. godine bio je premješten za imama u Bos. Kostajnicu gdje je proveo 35 godina službovanja kao imam, gdje se i penzionisao. (...) Dženaza mu je klanjana 13. V 1973. god. u Bosanskoj Kostajnici.*¹⁶³

SELIM-EFENDIJA DELIĆ

Selim-efendija Delić, na osnovu Popisa vjerskih, znanstvenih i upravnih službenika koji su plaćeni iz sredstava centralne vakufske zaklade, samostalnog vakufa, od ehaliye ili iz zemaljskih sredstava, na popisu mualima mekteba u Orahovoj, srez Bosanska Gradiška, redni broj 10., piše da je Selim-efendija Delić sa službenim činom mualim, na službenom mjestu Orahovo, kotar Bosanska Gradiška, bio mualim. U daljnjem tekstu stoji broj rješenja 8855/38 od 8. 4. 1939., te da je godišnje berivo od centralne vakufske zaklade mjesečno iznosilo D-. 400.*¹⁶⁴ U knjizi Gradiške istorijske teme Orahova, Dubrave, Gimnazija... umjesto Selim Delić, stoji Salem Delić. „Prema odluci Ulema Medžlisa u Sarajevu od 04. 04. 1939. godine, Salem ef. Delić je premješten iz Perinog Polja kod Dubrava u Orahovu (sve u općini Bosanska Gradiška), gdje će vršiti dužnosti imama i mualima.“*¹⁶⁵

¹⁶¹ Haris Ahmić, zabilježio podatke od članova porodice Sejfudin-efendije.

¹⁶² Popisa vjerskih, znanstvenih i upravnih službenika koji su plaćeni iz sredstava centralne vakufske zaklade, samostalnog vakufa, od ehaliye ili iz zemaljskih sredstava.

¹⁶³ Aljović Ramiz, Merhum Sejfudin ef. Kulaglič, Glasnik VIS-a u SFRJ, 1974., broj 9-10., str. 460.

¹⁶⁴ Popisa vjerskih, znanstvenih i upravnih službenika koji su plaćeni iz sredstava centralne vakufske zaklade, samostalnog vakufa, od ehaliye ili iz zemaljskih sredstava.

¹⁶⁵ Husref Hadžialagić, Gradiške istorijske teme Orahova, Dubrave, Gimnazija... Rijeka, 2007., str.

MUHAREM-EFENDIJA ALIBAŠIĆ

Muharem-efendija Alibašić, rođen je 20. novembra 1920. godine u Brđanima kod Šipova. Osnovnu školu pohađao je u Šipovu, a vjersko obrazovanje sticao je u Travniku i Sarajevu kod poznatih alima. U službu Islamske zajednice stupio je 1947. godine, uspješno vršeći imamsku dužnost u Skender Vakufu, Garićima kod Kotor Varoši, Mehovcima kod Čelince, te Orahovi i Liskovcu kod Bosanske Gradiške. (...) Oženjen je Hajrija-hanumom. *¹⁶⁶ Cio svoj radni i životni vijek Muharem-efendija je radio za dobrobit i prosperitet čovjeka, Islamske i društvene zajednice u svim sredinama u kojima je živio i djelovao. U toku svog službovanja učinio je dosta hajrata. Bio je jedan od začetnika korisnih akcija izgradnje škola, puteva, džamija, ograda oko harema, a i pojedinih humanitarnih akcija. Kao osvjedočeni aktivista biran je i u razne komisije pri Odboru i bio je sudionik gotovo svih akcija. (...) Dvadeset osmog februara 1985. godine u Beogradu na VMA zauvijek je prestalo da kuca plemenito srce Muharem-efendije Alibašića, vrijednog imama, hatiba i muallima iz Liskovca kod Bos. Gradiške. U subotu, 2. marta 1985. godine sa tugom u srcu okupili su se kolege iz Banje Luke, Prnjavora, Skender Vakufa i Bosanske Gradiške, rođaci, prijatelji, poznanici i sve njegove džematlije da ga dženazom i hatmom isprate na njegov posljednji put na ahiret. Muftija u penziji iz Banje Luke h. hafiz Mehmed-efendija Zahirović kao imam klanjao mu je dženazu. *¹⁶⁷

SMAIL-EFENDIJA SINANOVIĆ

Smail-efendija Sinanović, sin Mustafe i Hanifa-hanume iz familije Hrvat iz Sladne, rođen je 13. juna 1939. godine u Gornjim Moranjcima, općina Srebrenik. Na osnovu kazivanja mještana Orahove, koja sam zabilježio 31. augusta 2012. godine, Smail-efendija je bio imam u kasabi Orahova kod Bosanske Gradiške. *¹⁶⁸

LEPIR-EFENDIJA

Lepir-efendija je bio imam u naselju Orahova kod Bosanske Gradiške. Na osnovu kazivanja džematlija Orahove, koja je zabilježio profesor Šaćir-efendija Kobilica početkom oktobra 2012. godine, imam Lepir-efendija je službovao u Orahovi u toku Drugog svjetskog rata od 1941. do 1943. godine. Džematlije

¹⁶⁶ Preporod, 1. 3. 1987., broj 5., str. 15.

¹⁶⁷ Š. B. (Šeper Besim), Muharem ef. Alibašić, Preporod, 1. april 1985., broj 7., str. 14.

¹⁶⁸ Izvod iz matične knjige rođenih, Mjesni ured Rapatnica, Srebrenik.

Orahove sjećaju se da je dobro podučio djecu u mektebu, zatim da je imao kćerku Razu i da je porijeklom iz Hercegovine, ali se ne sjećaju njegovog imena. *¹⁶⁹

NEDOSTAJE BIOGARFIJA

ABDULAH-EFENDIJA BRADARIĆ, zv. KARAHODŽA

Abdulah-efendija Bradarić, zv. Karahodža, rodom je iz Orahove. Nažalost, nisam uspio da nešto više saznam o imamu Abdulah-efendiji Bradariću, zv. Karahodža. Mještani Orahove spominju Abdulah-efendiju kao imama u ovom naselju, ali ne spominju u kojoj je od tri pomenute džamije bio imam. *¹⁷⁰

IMAMI AZIZIJE DŽAMIJE – BOSANSKA KOSTAJNICA

1862-2012.*¹⁷¹

HAMID-EFENDIJA GAČO

Hamid-efendija Gačo, potiče iz poznate ulemanske familije Gačo iz Konjica. Bio je imam Azizije džamije u Bosanskoj Kostajnici. Na osnovu dostupne dokumentacije, te kazivanja džematlija Bosanke Kostajnice i Haris-efendije Ahmića, Hamid-efendija Gačo je prvi imam Azizije džamije o kojem postoji pisani dokumenti. *¹⁷²

MUDERRIS KULENOVIĆ

U knjizi Gradiške istorijske teme Orahova, Dubrave, Gimnazija... između ostalog piše da je muderris Kulenović iz Orahove premješten na službu u Bosansku Kostajnicu. Naravno, budućim istraživačima ostaje da pronađu više detalja o muderrisu Kulenoviću, koji je službovao u Bosanskoj Kostajnici. U pomenutoj

¹⁶⁹ Prof. Šaćir-efendija Kobilica, 3. oktobra 2012. (sms, 18:13:09).

¹⁷⁰ Osman Kavazović, Orahova, Sokolska džamija, 31. 8. 2012./13. ševval 1433. hidžretske godine.

¹⁷¹ Aljović Ramiz, O „Aziziji“ u Bosanskoj Kostajnici, Glasnik VIS-a SFRJ, 1973., broj 3-4., str. 179., Salih Samjlović, Ponovo izrasta Azizija, Preporod, 15. april 2004., broj 8/778., str. 14-15., Mesud Hrustić, Otvorena Azizija džamija, i Senad Rekić, Otvorena Azizija džamija, Preporod, 15. 8. 2003., broj 16/761., str. 32., Haris Ahmić, podatke o imamima Azizije džamije u B. Kostajnici dostavio e-mailom 18. juna 2012., Husref Hadžialagić, Gradiške istorijske teme Orahova, Dubrave, Gimnazija... Rijeka, 2007., str. 54., Aljović Ramiz, Merhum Sejfudin ef. Kulaglič, Glasnik VIS-a u SFRJ, 1974., broj 9-10., str. 460., Nedžad Latić, Žrtva krajiškog tiranosaursusa, Preporod, 1. decembar 1990., broj 23/486., str. 8., Hamdija Nesimović, Predbajramski razgovor sa glavnim imamom Harisom ef. Ahmićem – Cilj nam je da harem džamije sa Azizijom bude centar duhovnog preporoda muslimana u Bos. Kostajnici i šire, Preporod, 15. 8. 2012., broj 16-17/978-979., str. 36., i Husref Hadžialagić, Gradiške istorijske teme Orahova, Dubrave, Gimnazija... Rijeka, 2007., str. 54.

¹⁷² Haris Ahmić, e-mail, 18. juna 2012.

knjizi između ostalog stoji: "Govorio je i o 'Maloj medresi' koja je nekada radila u Orahovi. U njoj je služio kao muderiz (prof. medrese) neki Kulenović efendija iz Kobaša, koji je kasnije premješten u Kostajnicu."¹⁷³

MUSTAFA-EFENDIJA HARAMBAŠIĆ

Mustafa-efendija Harambašić, rođen je u Gornjoj Sanici 1890. godine. Nakon završetka osnovne škole i mekteba otac ga je poslao u Banja Luku i upisao u medresu. Bio je jedan od najboljih učenika, te je nakon medrese upisao Darul-mualimin u Sarajevu. Po završetku školovanja na Darul-mualiminu, kojeg je završio s odličnim uspjehom, odlazi 1917. godine na službovanje u Bosansku Kostajnicu gdje radi kao imam i vjeroučitelj. Poslije ženidbe napušta mjesto vjeroučitelja i posvećuje se trgovini. Mustafa-efendija je bio primjer uzornog vjernika. (...) Uživao je veliko poštovanje i ugled kod svih građana. Mustafa-efendija je preselio na ahiret u petak 23. novembra 1972. godine. Poslije dženaze namaza u kući rahmetlije proučena je i hatma dova.¹⁷⁴ Odgojio je djecu u pravom islamskom duhu, koja su pred dušu oca poklonila dva velika i vrijedna ćilima za džamiju. Na stranicama Glasnika nalazimo da su veoma često kćerke Vahida i Tahira za njegovu dušu uplaćivale značajne priloge za Islamsku zajednicu.*¹⁷⁵

HASAN-EFENDIJA MURATOVIĆ

Hasan-efendija Muratović, iz Kulen Vakufa bio je imam Azizije džamije u Bosanskoj Kostajnici.*¹⁷⁶

SEJFUDIN-EFENDIJA KULAGLIĆ

Sejfudin-efendija Kulaglić, sin Derviša i Zulejha-hanume, rođen je 1890. godine u Prozoru. Završio je Darul mualimin u Sarajevu.*¹⁷⁷ Sejfudin-efendija Kulaglić u službu je stupio 1912. godine.*¹⁷⁸ Ženio se tri puta. U prvom braku, dok je bio imam u džematu Orahova kod Bosanske Gradiške, oženio se Mina-hanumom i sa njom imao dvoje djece, sina Mustafu i kćerku Raziju. Nakon preseljenja na

¹⁷³ Husref Hadžialagić, Gradiške istorijske teme Orahova, Dubrave, Gimnazija... Rijeka, 2007., str. 54.

¹⁷⁴ Aljović Ramiz, Merhum Mustafa Harambašić, Glasnik, VIS-a u SFRJ, 1973., broj 9-10., str. 473.

¹⁷⁵ Odbor IZ Bos. Kostajnica, Glasnik, 1973., broj 11-12., str. 567.

¹⁷⁶ Haris Ahmić, dostavio podatke o imamima Azizije džamije u B. Kostajnici, e-mail 18. juna 2012.

¹⁷⁷ Aljović Ramiz, Merhum Sejfudin ef. Kulaglić, Glasnik VIS-a u SFRJ, 1974., broj 9-10., str. 460.

¹⁷⁸ Popisa vjerskih, znanstvenih i upravnih službenika koji su plaćeni iz sredstava centralne vakufske zaklade, samostalnog vakufa, od ehaliye ili iz zemaljskih sredstava.

ahiret Mina-hanume, dolaskom u Bosansku Kostajnicu, oženio se Šerifa-hanumom sa kojom je imao dva sina Asima i Derviša i četiri kćerke: Seniju, Subhiju, Zinetu i Zulejhu. U poznim godinama života, nakon preseljenja na ahiret Šerifa-hanume, oženio se Isma-hanumom sa kojom nije imao djece.*¹⁷⁹ O merhumu Sejfudin-efendiji Kulagliću, njegov kolega Ramiz-efendija, u Glasniku, između ostalog, piše: "Iz svoje sredine izgubili smo vrijednog i omiljenog kolegu Sejfudin ef. Kulaglića koji je prešao na bolji svijet 13. V 1973. god. nakon duže bolesti. (...) Prve godine svoga službovanja proveo je u Orahovoj kod Bos. Gradiške, 1938. godine bio je premješten za imama u Bos. Kostajnicu gdje je proveo 35. godina službovanja kao imam, gdje se i penzionisao. (...) Dženaza mu je klanjana 13. V 1973. god. u Bosanskoj Kostajnici na kojoj je prisustvovao velik broj njegovih prijatelja, poznanika svih vjeroispovijesti sa kojima je živio i u čijoj je sredini djelovao kao istinski vjerski službenik i uzoran građanin."*¹⁸⁰ Na stranicama Glasnika nalazimo da su hanuma i djeca pred dušu rahmetli Sejfudin-efendije kupili ćilim za Aziziju džamiju u vrijednosti 1.020,00 dinara i za Fond (Glasnika) poslali 800,00 dinara.*¹⁸¹ Predaja kaže da je Sejfudin-efendija u toku Drugog svjetskog rata izdašno pomagao komšije Srbe i njihovog sveštenika. Istu priču, Haris-efendija je nedavno slušao i od pravoslavnog sveštenika iz Bosanske Kostajnice, koji mu je rekao da je ovaj gest zabilježen u Ljetopisu Pravoslavne crkve u ovom mjestu. Naime, 1942. godine u jeku Drugog svjetskog rata, kada su u pograničnim dijelovima Bosne i Hercegovine sa Hrvatskom, pa tako i Bosanskom Kostajnicom, vladale ustaše, Srbi su bili izloženi ubistvima i progonima. Sejfudin-efendija je žrtvujući svoj život, na tavanu vakufske kuće (mekteba), gdje je i sam stanovao, krio pravoslavnog sveštenika i njegovu ženu. Na veoma zanimljiv način uspio je obezbijediti fijaker, voznu kartu i poslati ih za Beograd. Ovaj gest se za/pamtio i prepričavao među Srbima. Svi su govorili da je Sejfudin-efendija ovim činom spasio život popu i njegovoj ženi. Nakon Drugog svjetskog rata u znak zahvalnosti ovaj sveštenik je navraćao kod Sejfudin-efendije. Javno je govorio o hrabrosti i odlučnosti Sejfudin-efendije, koji je žrtvujući svoj, spasio njegov i život njegove žene. Ovaj događaj pamte, i s koljena na koljeno prepričavaju, džematlije Bosanske Kostajnice, pamte i potomci Sejfudin-efendije. *¹⁸²

¹⁷⁹ Haris Ahmić, zabilježio podatke od članova porodice Sejfudin-efendije.

¹⁸⁰ Aljović Ramiz, Merhum Sejfudin ef. Kulaglić, Glasnik VIS-a u SFRJ, 1974., broj 9-10., str. 460.

¹⁸¹ Odbor IZ Bos. Kostajnica, Glasnik, 1973., broj 7-8., str. 372.

¹⁸² Haris Ahmić, glavni imam i imam Azizije džamije u Bosanskoj Kostajnici. (9. jula 2012.).

Nažalost, samo zapisan. Događaji iz vremena agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. godine govore da su Srbi zaboravili ljudskost, hrabrost, odvažnost i plemenitost Sejfudin-efendije. Nažalost, Srbi su u toku agresije zapalili kuću u kojoj je Sejfudin-efendija krio popa i njegovu ženu. Srušili su Aziziju džamiju u kojoj je Sejfudin-efendija Kulaglič bio imam i gdje je proveo gotovo čitav svoj radni vijek. U logor su odveli i mučili njegovog nasljednika u mihrabu Azizije džamije, Ramiz-efendiju Aljovića. Isto tako, potomke Sejfudin-efendije i njegove džematlije zatvarali su i mučili po logorima, zatim ih opljačkali i na koncu protjerali iz rodne Bosanske Kostajnice. Ipak, ostalo je zapamćeno, pa eto i zapisano, da je Sejfudin-efendija bio veliki čovjek. Molim Allaha dželle šanuhu da Sejfudin-efendiju obraduje Džennetom. Upućujem dovu – molbu Gospodara svjetova da rušiteljima džamija zatre trag, rod i porod. Amin, ja Rabbi!*¹⁸³

SMAIL-EFENDIJA SINANOVIĆ

Smail-efendija Sinanović, sin Mustafe i Hanifa-hanume iz familije Hrvat iz Sladne, rođen je 13. juna 1939. godine u Gornjim Moranjcima, općina Srebrenik. Na osnovu kazivanja mještana Orahove 31. augusta 2012. godine, Smail-efendija je bio imam Azizijā džamija u Orahovi i Bosanskoj Kostajnici.*¹⁸⁴ Nakon odlaska Smail-efendije Sinanovića iz Bosanske Kostajnice, ferijalnu praksu, u ovom mjestu, u toku juna, jula i augusta 1966. godine obavljao je učenik sedmog razreda Gazi Husrev-begove medrese, Fahrudin Katkić.*¹⁸⁵

OMER-EFENDIJA ŠTULANOVIĆ

Omer-efendija Štulanović, sin Nuhana i Hatidža-hanume, rođen je 2. maja 1945. godine u selu Rajinovci kod Velike Kladuše. Poslije osnovne škole upisao je i završio Gazi Husrev-begovu medresu sa odličnim uspjehom.*¹⁸⁶ Nastavio je školovanje i stekao VSS. Oženjen je Sehija-hanumom sa kojom ima sina Mensura i kćerku Mensuru. Kao imam službovao je u Jabuci kod Foče od augusta 1964. do septembra 1965. godine. Zatim odlazi na služenje vojnog roka. Od marta 1967. do početka aprila 1968. godine radi kao imam Azizije džamije u gradu Bosanska Kostajnica. Sa obala Une odlazi u Gornji Vakuf gdje radi kao imam Mehmed-begove džamije od 1. aprila 1968. do septembra 1975. godine. Iz grada na Vrbasu,

¹⁸³ Osman Kavazović, Lični osvrt – hadži Osman-efendije Kavazovića.

¹⁸⁴ Izvod iz matične knjige rođenih, Mjesni ured Rapatnica, Srebrenik.

¹⁸⁵ Osman Kavazović, telefonski razgovor sa Fahrudin-efendijom Katkićem, 17. 10. 2012.

¹⁸⁶ Hafiz Sinanudin Sokolović, Ovogodišnji maturanti Gazi Husrev-begove medrese, Glasnik, 1964., broj 10-11., str. 517-521.

prelazi u Ključ gdje radi do 1985. godine. Međutim, nakon izvjesnog vremena u Ključu kreće pravi komunistički pogrom na Omer-efendiju. O tim burnim vremenima svjedoči i njegov intervju u Preporodu 1990. godine, gdje između ostalog stoji: "Komunističku hajku na Omer ef. Štulanovića na globalnom planu vodili su mikrofonski moćnici, a na lokalnom planu aktivisti SSRN, rezervni oficiri, borci, nastavnici i prvaci KP Ključa. (...) Diskreditaciju Omer ef. kao imama (začudo!) počeli su profesori marksizma u SŠC Ključ. (...) Moju su kuću pretresli bez mog prisustva jer sam bio na putu. Isprepadali su mi ženu i djecu, i rekli da im se javim kad dođem. (...) Kad je moj slučaj izbio u javnost, upoznao sam Starješinstvo sa tim. Dr Smajlović me je ljudski primio i saslušao. Rekao mi je da ako želim ostati u Ključu, Starješinstvo stoji iza mene. (...) Prihvatio sam soluciju godišnjeg odmora a Starješinstvo mi je davalo plaću dok nisam dobio novo mjesto."*¹⁸⁷ U Ilijaš dolazi u aprilu 1985. godine i radi sve do agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu. U ovom gradu je od strane četnika zatočen u logor. Nakon izlaska iz logora odlazi u Kakanj i na slobodnim teritorijama radi kao imam i vjeroučitelj u školi. U svim džematima Omer-efendija je ostvario veoma zapažene rezultate na svim poljima imamskog rada. (...) Na području općine Ilijaš, zločinci iz reda srpskog naroda u toku agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu otvorili su više koncentracionih logora u kojima su ubijali, mučili i ponižavali zatočene Bošnjake. U ovim logorima zatočen je bio i imam Omer-efendija Štulanović, koji je bio imam u ovom gardu od 1985. godine.*¹⁸⁸ Za svoj rad dobio je niz priznanja, plaketa, zahvalnica i nagrada od Udruženja ilmije*¹⁸⁹ i općine Ključ.*¹⁹⁰ Omer-efendija je napisao priručnik *Tedžvid, nekoliko udžbenika za vjeronauku, zatim pedagoško djelo Risala mualimu, uoči agresije na R BiH u pripremi mu je bila knjiga Index kuranskih ajeta po temama*. *¹⁹¹ Omer-efendija je povremeno pisao u *Preporodu*. *¹⁹² Omer-efendija je penzionisan i živi u Ključu.

HADŽI RAMIZ-EFENDIJA ALJOVIĆ

Ramiz-efendija Aljović, rođen je 25. novembra 1940. godine u Tušilima, općina Trnovo. Završio je Gazi Husrev-begovu medresu u Sarajevu. Prvo zaposlenje u svojstvu imama, hatiba i muallima imao je u džematu Domanovići,

¹⁸⁷ Nedžad Latić, *Žrtva krajiškog tiranosaursusa*, Preporod, 1. decembar 1990., broj 23/486., str. 8.

¹⁸⁸ www.camo.ch/

¹⁸⁹ <http://rijaset.ba/>

¹⁹⁰ <http://www.kljuc.ba/>

¹⁹¹ Nedžad Latić, *Žrtva krajiškog tiranosaursusa*, Preporod, 1. decembar 1990., broj 23/486., str. 8.

¹⁹² Preporod, 1-15. 9. 1977., broj 17 (168)., str. 6., Preporod, 1-15. 9. 1977., broj 18 (169)., str. 16.

Medžlis Islamske zajednice Čapljina, odakle prelazi za imama Azizije džamije u Bosansku Kostajnicu. U toku agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu bio je zatočenik u srpskim logorima. O boravku u logoru Ramiz-efendije Aljovića, u časopisu Saff, imam Abaz-efendija Muratćehajić, imam u Brđanima kod Prijedora, zatočenik srpskih koncentracionih logora: Keraterm, Omarska, Trnopolje kod Prijedora i Manjače kod Banje Luke, kaže: “Cijelu noć smo slušali mučenja i stravične krikove mučenih ljudi. Ujutro, od osam sati, išli smo na isljeđivanje a potom raspoređivani po prostorijama. U logoru ‘Omarska’ skupa sa mnoom su bili i sljedeći imami: Džaferović Sakib-ef., Dedić Jusuf-ef., Granov Husein-ef., Aljović Ramiz-ef. i Mujkanović Esad-ef.”*¹⁹³ Nakon izlaska iz logora, Ramiz-efendija je bio imam u džematima Detroit i New York. U Preporodu je objavljen nekrolog o Ramiz-efendiji u kojem između ostalog piše:

“Ramiz-efendija Aljović, imam i osnivač Bosnasko-hercegovačke Islamske zajednice u New Yorku. (...) U bračnoj zajednici sa hanumom Pašom dobili su dva sina, Harisa koji živi u New Yorku i Sabahudina koji živi u Švedskoj. (...) Džematlije su zavaljele Ramiza-ef., kao i on njih. I tako u džematskoj slozi su živjeli 24 godine, odnosno do početka agresije na našu domovinu Bosnu i Hercegovinu kada su se Bosanska Kostajnica i Bošnjaci našli na udaru zločinačkih četničkih hordi iz Srbije i Crne Gore. Tako su i ef. Aljovića lišili slobode. Proveo je nekoliko mjeseci u nekoliko zatvora i srpskih logora gdje je preživio prave golgote. Premlaćivan, bez hrane, vode... opće je poznato kakva je bila sudbina svih Bošnjaka u srpskim logorima, njemu je bilo još gore, jer je ipak bio imam. (...) Posredstvom humanitarnih organizacija nakon otpuštanja iz logora dolazi u SAD i nastanjuje se u Detroitu. U gradu Detroitu, odnosno Hamtraamcku, sa grupom Bošnjaka pokreće inicijativu i osniva džema'at. Nakon izvjesnog perioda sa pordicom doseljava u New York. Iako vidno narušenog zdravlja sa grupom Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine pokreće inicijativu osnivanja još jednog džema'ata, odnosno danas Bosnasko-hercegovačke Islamske zajednice u New Yorku. (...) Trećeg novembra 2004/20. ramazana 1425., u 64. godini života prestalo je kucati plemenito srce hadži Ramiz-efendije Aljovića.”*¹⁹⁴ Nakon obavljene dženaze-namaza u New Yorku, prema osobnoj želji Ramiz-efendije, njegovo tijelo je prebačeno u BiH kako bi se moglo pokopati pored njegovih roditelja u rodnim

¹⁹³ Ramiz Hodžić, Zatočeni imami i učenici Medrese u koncentracionim logorima, Saff, 8. 9. 2010., str. 44-45.

¹⁹⁴ Esad Krcić, Ramiz-ef. Aljović preselio na ahiret, Preporod, 15. novembar 2004., broj 22/792., str. 43., i <http://www.bosnjaci.net/>

Tušilima.*¹⁹⁵ O liku i djelu Ramiz-efendije Aljovića džematlije su između ostalog na portalima zapisale sljedeće riječi: “Bio je kostajnički imam pune 24 godine. S njegovim dolaskom u Bosansku Kostajnicu promijenili su se pogledi ne samo na vjeru - nego na život i svijet. Hadži Ramiz ef. Aljović – plijenio je pozornost svojom pojavom, svojim postupcima, svojom plemenitošću, ljudskim vrlinama, razboritošću i djelima. Imao je magijsku sposobnost u oživljavanju tada već duboko zakopanog – vjerskog života.”*¹⁹⁶ Ramiz-efendija je pisao za Glasnik i Preporod.*¹⁹⁷

HADŽI HARIS-EFENDIJA AHMIĆ

Haris-efendija Ahmić, sin Nezira i Fatima-hanume iz porodice Jusufović, rođen je 27. augusta 1979. godine u Travniku. Porijeklom je iz sela Ahmići kod Viteza. U rodnim Ahmićima sa nepunih četrnaest godina svjedok je genocida nad Bošnjacima u ovom lijepom i pitomom naselju u dolini Lašve. Mekteb je pohađao pred nekoliko muallima. Ipak, najduži vremenski period muallim mu je bio Ismet-efendija Duraković. Četiri razreda osnovne škole završio je u rodnim Ahmićima, dok je ostala četiri razreda završio u muhadžirluku, u Dubravici kod Viteza i Čajdrašu kod Zenice. Završio je Elči Ibrahim-pašinu medresu u Travniku. Apsolvent je na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu. Prva služba u svojstvu imama, hatiba i muallima od 2000-2002. godine bila je u džem'atu Vranduk, Medžlis IZ Zenica. U Bosansku Kostajnicu dolazi 1. marta 2002. godine. Oženjen je Dženana-hanumom Ikanović, sa kojom ima sina Jusufa i kćerku Fatimu.*¹⁹⁸ Dolaskom na mjesto imama Azizija džamije, zatiče veoma teško i složeno stanje u džematu u kojem su rane agresije na R BiH i nakon sedam godina bile svježije. U džematu je vladao strah, jer su u toku rata likvidirane cijele porodice. Bošnjaci su osjećali strah bilo kakve javne manifestacije islama i nacionalne pripadnosti. Rijetko se, kao riječ pozdrava, moglo čuti merhaba, dok se pozdrav *es-selamu alejkum* uopće nije javno izgovarao. Nakon napornog rada stanje se iz dana u dan popravljalo. Danas su Bošnjaci u Bosanskoj Kostajnici ponosni, sigurni, odvažni, te slobodno ispoljavaju svoju vjeru, kulturu i nacionalnu pripadnost. Vjerska pouka se obavlja nesmetano, postoje kvalitetni uslovi za njenu izvedbu, po standardima je opremljena mektepska učionica, međutim, mali je broj djece – mali je broj rođene

¹⁹⁵ Ramiz ef. Aljović - čovjek kojeg ćemo pamtit, <http://www.bosanska-kostajnica.com/>

¹⁹⁶ <http://bksehara.blogspot.ba/>

¹⁹⁷ Preporod, 15-30. 8. 1977., broj 16 (167), str. 7., i Glasnik VIS-a u SFRJ, 1974., broj 9-10., str. 460.

¹⁹⁸ Haris-efendija Ahmić, e-mail, 3. 8. 2012./15. ramazan 1433. godine.

djece.*¹⁹⁹ Haris-efendija je dobitnik priznanja Medžlisa IZ Bosanska Kostajnica, koje mu je uručeno povodom desete godišnjice uspješnog rada i nesebičnog zalaganja na obnovi cjelokupne infrastrukture Islamske zajednice u gradu na Uni. Dobitnik je nagrade/priznanja Muftiluka bihaćkog za uspješan rad u podizanju i ažuriranju rada najmanjeg Medžlisa na području muftijstva i za kvalitet vjerskog života. Zbog zapaženih rezultata na vjerskom i drugim poljima islamskog rada od strane pomenutog muftiluka nagrađen je odlaskom na hadž 2007. godine. *²⁰⁰

REZIME

Neprocjenjiv je doprinos imama Azizijā džamija na vjerskom, odgojnom, obrazovnom, kulturnom, naučnom, društvenom, vojnom, humanitarnom i političkom polju, te drugim sferama života i rada. Protokom vremena od 1862. do 2012. godine, prema meni dostupnim podacima, ukupno je 62 (šezdeset dva) imama koji su obavljali ili trenutno obavljaju časnu dužnost imama Azizijā džamija u Bosni i Hercegovini. Muderris Kulenović i Sejfudin-efendija Kulaglič bili su imami Azizijā džamija u kasabama Orahova i Bosanska Kostajnica.

Dozvolite mi da napravim kraću analizu o imamima Azizijā džamija. U pomenutom vremenu od imama u Azizijama džamijama kandidat za reisu-l-ulemu bio je jedan imam, direktor Gazi Husrev-begove medrese bio je jedan imam, predsjednik Starješinstva IZ bio je jedan imam, član vrhovnog i republičkog Sabora IZ bio je jedan imam, ambasador BiH bio je jedan imam, urednik Glasnika IZ bio je jedan imam, sa titulom hafiz Kur'ana jedanaest je imama, pored hafiza koji su bili imami Azizijā džamija u pomenutim džematima je protokom vremena živjelo i drugim poslovima se bavilo četrnaest hafiza Kur'ana, hifz trenutno uči jedan imam, sa titulom muderris četiri su imama, sa titulom mula tri su imama, sa titulom magistar dva su imama, sa titulom profesor deset je imama, sa titulom diplomirani pravnik tri su imama, sa višom stručnom spremom tri su imama, trenutno su na završnoj godini studija dva imama, sa srednjom stručnom spremom (SSS) trideset je imama, na Darul-mualiminu diplomiralo je šest imama, dužnost glavnog imama obavljalo je dvadeset imama, dužnost predsjednika Ilmije obavljala su dva imama, dužnost sekretara obavljalo je ili obavlja šest imama, dužnost direktora obavljalo je ili obavlja tri imama, dužnost upravitelja obavljao je jedan imam, dužnost imama-

¹⁹⁹ Hamdija Nesimović, Predbajramski razgovor sa glavnim imamom Harisom ef. Ahmićem – Cilj nam je da harem džamije sa Azizijom bude centar duhovnog preporoda muslimana u Bos. Kostajnici i šire, Preporod, 15. 8. 2012., broj 16-17/978-979., str. 36.

²⁰⁰ Haris-efendija Ahmić, e-mail, 3. 8. 2012./15. ramazan 1433. godine.

matičara obavljalo je pet imama, u glasilima Islamske zajednice povremeno je sarađivalo ili sarađuje četrnaest imama, knjige i vrijedne naučne radove objavilo je šest imama, status logoraša imaju tri imama, status gazije – borca imaju četiri imama, u borbama sa agresorom ranjen je jedan imam, kao civil ranjen je jedan imam, čin oficira Armije R BiH imaju tri imama, komandant brigade bio je jedan imam, najviše vojničko priznanje, značku Zlatni ljiljan dobio je jedan imam i hadž je obavilo dvadeset imama.

U naseljima, sada već gradovima: Orašje, Bosanski Šamac i Bosanska Kostajnica decenijama djeluju medžlisi Islamske zajednice, tako da su imami Azizija džamija u ovim mjestima bili ujedno i vjersko-prosvjetni referenti, odnosno glavni imami. Džemat Brezovo Polje je kroz povijest jedno kratko vrijeme pripadao Medžlisu IZ Bijeljina, dok je najduži vremenski period vezan za Medžlis IZ Brčko. Džemat(i) naselja Orahova, pa tako i džemat Azizije džamije u ovom mjestu administrativno su vezani za Medžlis IZ Bosanska Gradiška. Imami Azizije džamije Brezovo Polje u svom radnom vijeku, uz rad kao imami, obavljali su i dužnost vjersko-prosvjetnog referenta, odnosno glavnog imama Odbora/Medžlisa IZ Brčko, i to hadži Dževad-efendija Numanović i hadži Osman-efendija Kavazović. U vremenu od 28. aprila 1980. do 25. jula 1989., Osman-efendija je bio predsjednik, a Dževad-efendija sekretar Udruženja ilmije Brčko. Imam Azizije džamije u Orašju, magistar Senahid-efendija Bistrić bio je profesor i direktor Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu, zatim kandidat za izbor reisu-l-uleme 1991. godine u SFRJ, te ambasador naše zemlje u nekoliko nama prijateljskih država.

Zajednička sudbina imama Azizijā: Osmana Kavazovića, Ramiza Aljovića i Omera Štulanovića je tā da su u toku agrsije na R BiH od strane vojnih i civilnih vlasti tzv. RS privođeni, saslušavani, te prošli razne torture i mučenja, zatim skupa sa svojim džematlijama bili u logorima koje su organizovali Srbi u Brčkom, Bijeljini, Bosanskoj Kostajnici, Prijedoru i Ilijašu. U toku oslobodilačkog rata imami Azizija: Nusret-efendija Imamović, Safet-efendija Karahmetović i Osman-efendija Kavazović bili su borci na prvim linijama odbrane. Nusret-efendija je četiri puta ranjavan. Avdu-efendiju Imširovića četnici su kao civila ranili, tukli i maltretirali. Imami Azizija džamija obnašali su visoke vojne dužnosti u jedinicama i komandama Armije R BiH, te pohvaljivani, nagrađivani i činovani kao gazije. Osman-efendija Kavazović nosilac je vojničkog priznanja Zlatni ljiljan i penzionisan je u činu majora Armije Republike Bosne i Hercegovine. Imami Azizije iz Orašja, u toku agresije na R BiH, bavili su se humanitarnim radom i na taj način pomagali svom narodu diljem BiH. U ovom radu posebno se istakao

magistar Ibrahim-efendija Husić koji je u to vrijeme živio i djelovao u Saudijskoj Arabiji.

Želim posebno da istaknem imame Azizijā džamija: profesora Sead-efendiju Hodžića i hafiza Emir-efendiju Hasanovića u Brezovom Polju, profesora Safet-efendiju Karahmetovića u Bosanskom Šamcu, profesora Asim-efendiju Hodžića i profesora Šaćir-efendiju Kobilicu u Orahovi i Haris-efendiju Ahmića u Bosanskoj Kostajnici, koji su poslije agresije hrabro, odvažno i smjelo odazvali se pozivu i prihvatili dužnost imama Azizijā džamija svjesni opasnosti i izazova da budu napadani, maltretirani i ponižavani na prostoru entiteta RS. Ljubav prema Allahu dželle šanuhu, Poslaniku i pozivu imama bila je jača, te su bez straha došli među povratnike i pomogli svom narodu da se sigurnije osjeća, oraganizuje i postepeno vraća na svoj topak i započne novi život. Nisu ih pokolebale svakodnevne provokacije od strane ekstremista iz reda srpskog naroda, nego su radili, okupljali džematlije, čistili hareme, uspravljali nišane, učili djecu u mektebu, klanjali džematile dnevne i druge namaze, pisali molbe, žalbe i druge dopise predstavnicima vlasti u RS-u, koji su ih odbijali. Bili su uporni i danonoćno su radili, otkopavali temelje džamija i drugih objekata Islamske zajednice, započeli izgradnju porušenih džamija i dočekali da u njima okrenu svoje lice prema Kibli i padnu ničice na sedždu svome Gospodaru Allahu dželle šanuhu.

I na kraju, iskreno se zahvaljujem svima koji su mi tokom istraživanja pomogli da ovaj rad ugleda svjetlo dana, a to su: muftija Edhem-efendija Čamdžić iz Banje Luke, profesor Elči Ibrahim-pašine medrese u Travniku Asim-efendija Hodžić, Muhamed Hodžić arhivista Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, profesor Haris-efendija Gorak, glavni imami Medžlisa Islamske zajednice: profesor hadži Ermin-efendija Vučkić iz Ključa, profesor Samir-efendija Delić iz Kotor Varoši i profesor Enes-efendija Omerović iz Gornjeg Vakufa, profesor Mesud-efendija Muhić iz Jönköpinga, te hadži Besim-efendija Šeper, sekretar Medžlisa IZ Bosanska Gradiška Senad Rekić, hadži Ismail-efendija Šahinović, Nermina Čanić-Selimbegović iz Sarajeva i džematlije Orahove.

Posebno se zahvaljujem trenutno aktivnim imamima Azizijā džamija. Zatim, bivšim imamima pomenutih džamija, koji trenutno rade u drugim džematima ili su u penziji. Iskreno se zahvaljujem svima koji su kalemom, svih ovih godina, u knjigama, časopisima, novinama i ljetopisima, bilježili događaje od surguna – progona muslimana iz Srbije 1862. godine, zatim o formiranju novonastalih naselja, o gradnji i obnovi Azizija, imamima i aktivnostima u džematima. Molim Allaha dželle šanuhu da ih nagradi. Amin, ja Rabbi.

**Hutba održana u petak 07.09.2012. god. / 20. ševvala 1433. h.g.
u sultanskoj džamiji AZIZIJI – ORAŠJU**

Dr.sc. Sead ef. Seljubac

TRI HUSEINA

Bismillah, vel-hamdulillah, ve selamun ala resulillah.

„U Kanlidži, istanbulskom predgrađu, održana je u septembru 1862. godine međunarodna konferencija povodom rješavanja nastalih srpsko-turskih sporova.

Konferencija je zaključena protokolom od 12 članova, po kome se Soko i Užice ruše, izuzimajući gradove, „Turci izlaze iz Srbije od svuda, pa i iz varoši Beograda“.

Po prvom i šestom članu zaključaka konferencije odlučeno je da se muslimani imaju iseliti „što je moguće brže“.

Prva grupa od 400 osoba iseljena je (iz Užica) 19. septembra. Druga grupa je brojala 600 osoba. Treći transport je otišao 28. septembra 1862. godine. Posljednji oproštaj od Užica napravile se muslimanke - „mlade bule“ koje su se okupile u tužno kolo, ispred Bešlagića hana i sjetno zapjevale: „*Oj Užice, mali Carigrade, Dok bijaše, dobro li bijaše*“. Po zapisima Miladina Radovića rastanak je bio tužan i težak: „sve je otišlo plačući“, dodajući „uz pratnju naših vojnika odoše u nedodjini“. Muslimani iz Užica su mahom otišli ka Bosni, kao i drugim dijelovima osmanske države, prema Albaniji i Makedoniji. Kada su krenuli put Bosne, čelo kolone je bilo na Kadinjači, a „rep u varoši“. Srpska ih je vojska pratila pjevajući. Kad se opet staneš seliti – govorio je jedan „era“ dojučerašnjim komšijama – „nemoj drugoga tražiti, no poruči meni da dođem da te opet selim“ – na šta mu je muhadžir nevoljno odmahnuo: „Vala, Vlaše, kako ste počeli, mučeno ćemo se i u Šamu zadržati“, piše dr. sc. Safet Bandžović, u svom radu: „Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz kneževine Srbije u Bosanski vilajet (1862-1867)“. Prema podacima koje navodi spomenuti autor tada su u Donju Aziziju (Orašje) došle 132 porodice muhadžiri.

Ovo je samo dio tematike koja će se ovdje u Orašju, u ova dva dana, razmatrati kroz izlaganja 17 eminentnih izlagača na Naučnom simpoziju naslovljenom sa: „Progon muslimanskog stanovništva iz Srbije 1862. godine“.

Želeći da nas ovom hutbom, kojoj sam s razlogom dao naslov *Tri Huseina*, uvedem u vrijeme događanja radnje, zamolit ću vas za dodatno strpljenje.

Sadašnji glavni imam Medžlisa IZ Trebinje Husein-efendija Hodžić piše svoje Pismo Korjeničanima u kojem, između ostalog, stoji i ovo:

„...Ja sam sreo krajem osamdesetih prošlog stoljeća u Posavini kod Brčkog u Gornjem Rahiću starinu rahmetli Husejna Čehajića. Divan čovjek i vjernik i pošten bijaše i dobronamjeran, a od svih osobina meni je bila ona njegova najdraža a to da je redovan bio u džamiji u džematu na svim namazima pa i onda kad je počeo na pola da se rastaje sa svojom pameti. Zašto ga spominjem?

Zato što mi je više puta pričao priču o svom porijeklu tj. o tome da su njegovi, tačnije njegov djed sa djecom došao ovdje u mahadžirluktačno iz Užica, iz Srbije, kad su muslimani masovno otuda protjerani i opljačkani. Pričao mi je o tome da je njegov djed donio sve tapije o imetku koji je tamo posjedovao ali pravo nikad nije ostvario. Čak je, reče mi dobri rahmetli Husejn, da mu je djed donio i pečat-muhur koji je svjedočio da je tamo bio i muhtar, nešto kao današnji načelnik. Sjećam se i njegova tri sina, svi odreda dobri i radnici i komšije imali su onoliko koliko su pošteno zarađivali a ne previše jer su oni potomci muhadžira, prognanih... Neobično sam poštovao ponos tih ljudi... Uistinu su bili dobri, radini, skromni, poštteni, djeca za primjer u svemu...

Ja zapamtih i ovu agresiju repriziranu hajdučiju i ubistva i otimačine onih istih koji Husejnovu protjeraše.

Ne znam danas šta se dogodilo sa potomstvom rahmetli Husejna Čehajića, ali ja upoznah i sagledah sudbinu nas novih potomaka koji smo muhadžiri po butum dunjaluku razbacani, mučimo se, nadamo se, sanjamo, borimo se za svoj topinak, svoju djedovinu i očevinu i usput zaboravljamo ono prvo, ono uzročno, stalno se i opet iznova bavimo samo posljedicama... Dokle moja raspamećena braća i sestre?

Husejna, potomka muhadžira iz Užica, učeći mu Fatihu sjećam se ponovo češće od prošle godine kad su mi prijatelji iz Bijeljine i Janje donijeli knjigu na poklon koja se zove GLUHO DOBA a koju napisao novinar Jusuf Trbić, rođeni Bijeljina, koji zapamti događaje pred i u toku agresije posebno se osvrćući na Bijeljinu. Na kraju te knjige – piše trebinjski glavni imam- umjesto pogovora autor je objavio tekst staroga pisma nekog Husein-ef. Užićanina napisanog u Turskoj 1887. godine aposlato izvjesnom Hafiz Ibrahim-ef. u Bijeljinu.

„Ako se tekst pažljivo čita nećemo ni osjetiti da je davno pisan već kao da je ovih godina. Molim braću i sestre da ga pročitaju!“, apeluje trebinjski glavni imam, i u prilogu daje tekst pisma. Tu stoji :

Pismo Husein-efendije Užićanina upućeno hafizu Ibrahimu u Bijeljinu, 1887. godine

Vrli moj i svake hvale vrijedni ahabu,

Evo se u neko doba i moja duša malo smiri, te uzeh kalem, divit i hartiju da ti habere pošaljem iz ovoga novoga moga života, iz ovoga dunjaluka kojega do jučer ne mogodoh ni zamisliti, a sad ga svojim prihvatam.

Godine prodoše otkad iz našega rodnog kraja odosmo, evo sad će punih dvaest i pet, i skoro dvaest i tri kako Bosnu našu napustismo, al opet, kad treba da se javim tebi ili kome drugome tamo, mene taka tuga spopane, takva slabost, ko morija kaka, kotehre najveće, da kalem jedva u ruku prifatim. Rane mi se otvore na srcu, ko da to juče bješe, il ko da nikad bilo nije, ko da ružan san sanjam, pa jedva čekam da se probudim. Al se probuditi nikako ne umijem.

Pa mi namah na oči Užice naše izađe, sjajno i veliko, kako je i bilo, da mu je i Stambol mogo zavidjeti. Ko god u njega dođe – jedva iz njega ode, toliko mu se teško od one ljepote rastati.

Diljem svijeta bijaše Užice poznato koliko god nekad slavna Kordoba. Da se neumrli Abdel Rahman, Allah da mu osvijetli pute, pridigao iz groba, nikaki drugi grad na zemaljskom šaru ne bi našao da u njem živi, već Užice, kad već njegove Kordobe nema i ne more je biti. Samo Užice. Užice opjevano, Užice prelijepo.

Da nas je grom udario, da nas je šejtan vrelom šakom prignječio, da se planina otvorila, ne bi nas ništa toliko ojadilo ko vijest da ići moramo. Da ići moramo, da se halaliti moramo od onoga što bijaše naše čitavu jednu vječnost, dugu i neprekinutu. I oči čim zatvorim, onaj mi silni plamen u glavi zaigra, kad nam Užice naše zapališe. I to oni isti što ih braćom svojom prifatismo, s kojima hljeb i radost dijelismo, s kojima se pobratismo. Tri je dana Užice gorjelo džehenemskim plamom, tri su dana duše naše umirale od tog plamena, tri dana se oni koje voljesmo naslađivahu našijem patnjama. I kada sve gotovo bješe, tamni se puti pred nama otvoriše, noć duboka što nam, evo, traje već dvaes i pet predugih ljeta. Skupismo se tada ko pred Silah ćuprijom, da pogled najzadnji na popaljeno Užice bacimo. A đevojke se naše, od silna prkosa i od ljuta očaja, u kolo ufatiše, pa zapjevaše:

„Oj Užice, mali Carigrade,

dok bijaše, dobro li bijaše.“

I odosmo. Oni što nas, koliko juče, braćom svojom nazivahu, ispratiše nas halakanjem i pogrdama nečuvanim. A za nekoliko mjeseci dođoše do nas crni glasi. Ti isti srušiše i spravniše sve što još ostade, svaku gredu, svaki ubogi zid. Nestadoše, ko rukom džehenemskom izbrisane, i džamije, i mektebi i hamami, i hanovi, sve kuće naše zauzeše i razvališe, sva turbeta u zemlju učeraše, sve mezarja zaoraše, ne ostade ni traga najmanjega, ni kamena na kamenu, ni glasa jednoga, ni travke što naše bijaše. Ničega, ko da ničega nikad ni bilo nije. Ubiše nas žive, i ubiše sve naše mrtve, ni trunke od našijeh stotina godina ne ostade, moj hafize. Ništa. Kao da našeg nikad ne bijaše.

Ne šćedoh tad u Aziju što nam nuđaše, na Savi, no se tvome domu zaputih. A ti me kao pravoga dosta primi, i s tobom, u tvojoj mudrosti i poštenju, nešto utjehe nađoh, i smirenja nešto. Dvije godine ostavljao si me u tvojoj bijeloj Bijeljini, al ja svome hastaluku dohakati ne mogodoh. I još sam vidio one iste kako se i vama pod kožu uvlače, kako vas braćom svojom nazivaju, a u očima njihovijem poznadoh istu onu tminu akšamsku koja nas prekri i udavi, e, ja te tada, ustrašen pozvah da idemo skupa. Jer će taj mrak i tebe stići, kad-tad. No, ti mi nisi povjerovao, moj hafize. Ti ostade, a ja put pod noge. Ti svoj put odloži, a ja krenuh među tuđi svijet da svoj mir susretnem. Ilahiretsku kapiju da nađem.

I kako mi je, pitaš, jesam li se konačno naviko, jesam li na svoje noge stao za sve ove godine? Kako je našem narodu, Bošnjanima našim, u ovom vilajetu što nije naš?

Znaš kako nam je? Ko da nas je šejtan svojeručno nebrojenim sihirima posuo, ko nekim pepelom, i mi, kad iz postojbine svoje krenusmo, ko da izađosmo iz svojijeh života, iz svega što smo znali, kontali i činili, i unidosmo u nečije tuđe živote. Pa nam u početku čudni ti tuđi životi, neudobni nekako, sve nas žulja, i lijepo i ružno, i dobro i loše, sve nam smeta, ni žal nam nije žalna, ni radost rahatna, ni berićet, i kad ga ima, za srce nam prirastao nije.

I dugo tako hodasmo uzduž i poprijeko tim tuđim životima, kao čikmom, bez izlaza, tražeći sebe u toj pregustoj tmini, al sebe ne nađosmo. Ne se, malo-pomalo, polagahno, kako je insanima jadnim suđeno i dosuđeno u nekom kutku beskraja i nemjerljive Allahove brige, svikasmo nekako i na tuđu kožu, i na tuđu riječ, i na tuđe adete, na sva taj život koji do juče ni zamisliti nismo mogli, i taj nam život postajaše sve manje žuljevit i mučan, ko što nekad bijaše. I eto, guramo nekako svoji tegobu uzbrdicom od sabaha do jacije, i nije nam više tako zorli i turobno. Baca na sve milostivi Allah ljekovitu prašinu zaborava.

Samo se nekad, u po noći, bez razloga, probudimo ustrašeni. U mrak se zagledamo, pa se zapitamo: „Bože milostivi, hoćemo li se ikad vratiti u naše živote, poharane?“

I kako god na tebe i na tvoje mislim, moj hafize, sve se na jedno vrnem. Kako je rahmetli Evlija Čelebija, Allah mu dao svih sedam dženneta, kako dođe u naš bosanski vilajet, u kojem se još ni jedno nebo mirno ogledalo nije, pogodi i šta smo, i kakvi smo. I vako zapisa u svoj blagoslovljeni defter: „Nisu oni glupi, samo im pamet sporo dolazi.“

I pogodi, vallahi billahi! I pogodi, dragoga mi Allaha! Kako nas vide, tako i pogodi“ Svi smo taki, od prvoga do zadnjega. Al mi sebe poznavali nismo, makar smo sami sa sobom živjeli od kako je svijeta i vijeka. I vazda treba da nas planina u lice udari, pa da vidimo jasno one oko sebe. I sad se polahko, ko oni sa dna kace, ko prava hezela, ko da smo fukara u mozak il hrsuzi najobičniji, sad se reko, mi proćerani, u pamet vrnusmo. I sve nam jasno postade. I bi nam lakše na sreću našem, ko da progledasmo.

Al kasno, moj hafize. Sad nam pamet i ne treba, sad sve to slobodno moremo u jaliju baciti.

Mi znamo sad ko smo i ko su oni. I šta nam iza leđa spremaše, dok smo skupa, za jednom sofrom bili. A znate li vi, dobri moj hafize?

Jes, belćim je i to suđeno, da neko zna namah, a neko podocnije – ako doživi. Pa se nadam: možda se i dušama vašim jednom istina otvori, pa da se sami sa sobom susretnete, da samo sebeu oči pogledate, da znate ko ste i šta ste i šta vam valja činiti. A ako toga ne bude – ostaće vam samo da sami sebi katil-ferman ispišete i gajtanli smrt odaberete.

Toga se bojim: da i vas jednom isto zlo od istijeh ljudi ne pogodi a da se ne nadate, pa da se ko i mi, nakon svega probudite i osvrnete oko sebe. Al da vam bude kasno, ko nama, hafize. Pa te preklinjem: „Budite se dok još vremena ima, podzidajte svoje rabatne živote, uspravite se, stanite na noge, hafize, duše svoje operite, da ne morate, ko mi, glavu obarati onoga dana kad se svi budemo morali u dragoga Allaha zagledati.

A za koga će na ovome svijetu sabaha biti, a za koga neće – to mi sami određujemo, to mi sami moramo za sebe izboriti i zaslužiti, moj hafize.“

Tako svoje pismo završava Husein-ef. Užičanin. Na njega će dvije godine kasnije hafizAbdullah napisati odgovor i poslati ga u Adapazar. Kratko vrijeme hutbe nam ne dopušta da ga u cijelosti iznesemo, ali izdvajamo ovo:

(Hafiz Abdullah je posjetio Adapazar, vidio ahababa i njegov hal, te mu piše) „Pa se veseo i lagahan, koperka, zaputih nazad, u ovaj naš hal, u ovu našu muku, pod ovo naše sunce, da rekнем svojimа, koji habere iz tvoga dunjaluka čekaju. Da im rekнем da išću od nas svi naši sa sve četiri strane svijeta, da ostanemo, da se u kamen pretvorimo, da čuvamo što je naše, da pamtimo, da sačuvamo za njih ono što nam je dato. Bosna našа, Bijeljina našа, to je malehnasehara u kojoj duša naroda našega spava, to je našа krv živa, to u nama niče, u nama ustaje i u nama liježe, to je ono što niko pogubiti ne mere, kolku god silu da ima, to je ono što će u nama živjeti i kad mi na ahiret odemo.

I ne brini ništa, dragi moj Husein-efendija, mi ostajemo ovdje, pa kako god da nam bude, mi ostajemo i s nama ostajete i vi, i svi što su bili i što će biti, svi ko jedan, ko jedna nevidljiva ordija koju niko pobijediti ne mere. I reci našima, ko god te bude pito, da je Bijeljina ta će je vazda bila, u nama i sa nama, i dok je nas, biće i nje, makar da je ko trunka. Mi ostajemo i za nas i za vas, i nek nas milijardu belaja još potrefi, nek se nebo prevrne naopako, neka zemlja proključа, nek se svako zlo podigne, mi ostajemo, jer to je nama suđeno, to je nama namijenjeno, to je nama zadatak od kojega prečega nema, to je bajrak kojeg ćemo dići kad nam svima Kijametski dan dođe i kad se u dragog Allaha zagledamo.“

Onako kako Husein-ef. Trebinjski apeluje da se pročita prvo pismo ja vas pozivam da u cijelosti pročitate i ovo drugo. Oba pisma, uz ono efendije Hodžićа iz Trebinja, samo su mali pokušaj da se dočaraju teški trenuci napuštanja prisilnog svog kućnog praga i odlaska negdje tamo, u tuđe, koliko god lijepo bilo. Mnogo više o svemu ovo ćemo, ako Bog da, imati priliku slušati na Simpoziju u ova dva dana.

Ja Rabbi, Gospodaru naš, budi uz nas а ne protiv nas,

Ojačaj nas i našu vjeru u nama osnaži,

Da potraje u nama i oko nas u ovoj lijepoj zemlji Bosni,

Do Dana Velikoga Suda,

Amin

